

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 17 (112) ЖОВТЕНЬ

2006

2006 жовтень № 17 (112)

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Історичні науки

Заснований у лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію: серія КВ № 3783,
видане Держкомвидавом України 19.04.1999 р.

Друкований орган Луганського національного
педагогічного університету імені Тараса Шевченка
Видавництво ЛНПУ «Альма-матер»

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради Луганського
національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

(протокол № 2 від 29 вересня 2006 р.)

Виходить 2 рази на місяць

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор –
проф. Харченко С. Я.

Перший заступник головного редактора –

проф. Синельникова Л. М.

Заступник головного редактора –
проф. Ужченко В. Д.

Відповідальний секретар –
проф. Галич О. А.

Члени редколегії:

проф. Курило В. С.,

проф. Ваховський Л. Ц.,

проф. Хриков Є. М.,

проф. Чиж О. Н.,

проф. Алхімов В. М.,

проф. Гавриш Н. В.

Засновник – Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка

Збірник наукових праць, ліцензований ВАК України за напрямками: педагогіка, історія, філологія, біологія
(Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4 (12))

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу

Видавництво Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка «Альма-матер»:
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс: (0642) 58-03-20.
e-mail: mail@lnpu.edu.ua

© Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, 2006

EDITORIAL BOARD:

Editor-in-chief –

Prof. Kharchenko S. Y.

First Deputy –

Prof. Sinelnikova L. M.

Deputy –

Prof. Uzhchenko V. D.

Executive secretary –

Prof. Galich O. A.

Editor Board Members:

Prof. Kurylo V. S.,

Prof. Vakhovkiy L. Z.,

Prof. Khrycov E. M.,

Prof. Chig O. N.,

Prof. Alkhimov V. M.,

Prof. Gavrysh N. V.

Founder – Luhansk Taras Shevchenko National Pedagogical University

The collection of studies on Pedagogic, History, Philology, Boilogy licensed by the Higher Attestation Board of Ukraine (HAB)
(Bulletin HAB of Ukraine. – 1999. – № 4 (12))

The materials are published in the original

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

1. **Алехин Я.В., Набока А.В.** Пиратство в Юго-Восточной Азии: история и сущность 5
2. **Бурьян М.С.** Египет в политике Великобритании: проблема статуса (последняя четверть XIX – первая треть XX века).....12
3. **Глушко А.А.** Династические войны в средневековой Англии: "загадка принцев Тауэра" 28
4. **Грицьких І.В., Грицьких Д.В.** Британська політична еліта та проблема війни з Китаєм (1839–840 рр.) 35
5. **Грубінко А.В.** Україна і Велика Британія: пріоритетні напрями військово-політичного співробітництва (1991–2004 рр.) 40
6. **Гуцол А.В.** Мальвинские (Фолклендские) острова во внутренней и внешней политике провинции Буэнос-Айрес (Аргентины) в 1820–1833 гг. 51
7. **Ласкавий Д.В.** Англо-перська нафтова компанія: приватний інтерес і безпека Британської імперії, 1912–1914 рр. 61
8. **Левченко С.С.** Політика Європейського Союзу щодо країн Середземномор'я, Балкан та Східної Європи 67
9. **Набока О.В.** Тайвань в системі міжнародних відносин на Далекому Сході в 70-90-х роках XIX століття 74
10. **Некрасовский М.В.** Зимма: взаимоотношения победителей и побежденных 85
11. **Русakov К.А.** Англо-русская борьба по вопросу о Черноморских проливах на Берлинском конгрессе 1878 г. 92
12. **Савенков В.В.** Развитие транзитных путей через Египет и политика британского правительства в 30–50-х гг. XIX в. 99
13. **Саранов С.В.** Персидский залив во внешней политике Франции (1890–1905 гг.) 113
14. **Сухушин М.П.** Обговорення проблем реформування збройних сил СРСР у радянському суспільстві (1988–1990 рр.) 121
15. **Фоміна О.В.** Редьярд Кіплінг: апологет і невизнаний критик Британської імперії 127
16. **Харьковский Р.Г.** Франко-британское противостояние в Египте и образование компании Суэцкого канала (1858–1860 гг.) 133
17. **Шахін Ю.В.** Самоврядний соціалізм в Югославії: генеза суспільної ілюзії 142
18. **Ямпольська Л.М.** Європейський вектор зовнішньої політики британського консервативного уряду Е.Хіта (1970–1974 рр.).....153

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1. **Анпілогова Т.Ю.** Джерела та засоби формування радянської інтелігенції Донбасу у 20-ті роки ХХ ст. 162
2. **Бернацький М.П.** Участь робітників-депутатів у діяльності виконкомів та постійних комісій Рад УСРС у 70-ті роки ХХ століття 172
3. **Глазунов Г.О.** Про наукову спадщину вченого-аграрія Андрія Сліпанського 178
4. **Заставецька Н. М.** Охорона пам'яток воєнної історії у Східній Галичині в 1919–1939 рр. як аспект україно-польських відносин (за матеріалами періодичних видань) 188
5. **Караманов О.В.** Поширення християнства серед кримських готів.....194
6. **Климов А.О.** До висвітлення трагедії голодомору 1932–1933 років на Луганщині 203
7. **Кубанов Р.А.** До проблеми використання історичних ярликів у дослідженнях періоду монгольського завоювання Давньоруської держави 208
8. **Фомін А.В.** Соціальне забезпечення населення Східної України в роки нацистської окупації (1941–1943) 214
9. **Шандра І.О.** Створення представницької організації гірничопромисловців Півдня Росії: позиції уряду та буржуазії 223

АРХЕОЛОГІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ

1. **Бровченко І.Ю.** Джерела з історії заселення та господарського освоєння південно-східних теренів України другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами російських та українських архівів) 233
2. **Гоков О.А.** Историография и источники по истории Персидской казачьей бригады 241
3. **Красильников К.И.** Поливариантная "антропология" населения степного Подонья в раннем средневековье (хазарское время в археологических артефактах Подонцовья) 248
4. **Крюков В.Г.** Походження назви Σκλαβήνοι /Σκλάβοι/ й значення етноніму الصَّقَالِبَة в географічному творі арабського автора першої половини IX століття Абу Джафара Мухаммада Ібн Муса Ал-Хваризмі 254
5. **Ладыга Л.И.** Публично-правовые акты как источник по изучению проблемы защиты прав национальных меньшинств во времена политики коренизации в Украине (1923–1931 гг.) 267

6. **Пробейголова А.С.** К вопросу об орудиях из кости поселения поздней бронзы у с. Хорошилово 275
7. **Радченко Н.М.** Розвиток музейної справи Луганщини: історіографія проблеми 279
8. **Сиротенко С.М.** Відображення терористичних методів та засобів боротьби в листівках анархістських груп в Україні (1903–1914 рр.).....285
9. **Снегірьов В.В.** Постанови Виконкому Ворошиловградської Обласної ради депутатів як джерела з історії депортації українського населення (1944–1954 рр.) 291
10. **Ширяєв М.В.** Історіографія англо-російського протистояння в Середній Азії та Афганістані в 1907–1920 рр.....297

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(5–12) "12/18"

Я.В. Алехин, А.В.Набока

ПИРАТСТВО В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ: ИСТОРИЯ И СУЩНОСТЬ.

Долгое время, считалось, что пиратство осталось далеко в прошлом и рассматривалось учеными лишь как интересное историческое и литературное явление, сохранившееся только в книгах связанное с символическими изображениями черепа и скрещенных костей, галеонами золота и злодеями с тесаками – злыми, но овеянными очаровательным ореолом романтизма. В начале XXI века, человечество вновь вспомнило о, казалось бы, забытой проблеме – пиратстве. Обычные обыватели не связанные с мореплаванием с удивлением узнают из СМИ о дерзких нападениях пиратов XXI века на грузовые и пассажирские суда в открытом море.

Наибольшее распространение современное пиратство получило в регионах Юго-Восточной Азии, Центральной и Южной Америки. Однако, наиболее сложная ситуация сложилась в Южно-Китайском море. Так, из двухсот десяти случаев, зафиксированных в 1998 г. в всем мире, девяносто восемь инцидентов происходили в Южно-Китайском море. Несмотря на все усилия государств Юго-Восточной Азии, пиратство в данном регионе приобретает все большие размеры [3,190-191].

Все вышесказанное дают повод говорить об актуальности выбранной темы, более того, именно в Юго-Восточной Азии на протяжении тысячи лет формировались традиции пиратства. Данная проблема уже рассматривалась в работах отечественных и зарубежных ученых Ф.А. Тодер [6], Хайниц Нойкирхена [10], Я. Маховского [7], Фан Вень Ланя [8] и др. Но, при этом следует указать, что касаясь данной темы, они исследовали иные проблемы международных отношений в Юго-Восточной Азии, и не ставили за цель специально исследовать данную тему. Данная статья призвана раскрыть некоторые "белые пятна" в исследованиях пиратства в Юго-Восточной Азии.

Возникновение пиратства напрямую связано с формированием торговых путей в Тихом и Индийском океанах.

По морю в огромном количестве доставлялись шелк, фарфор, бумага и другие товары к портам на юге Китая, через которые поддерживалась связь с Индией, Персией и Аравией, на севере – с Кореей и Японией [4, 80]. Данный торговый путь стал формироваться ещё на заре нашей эры. Уже в 166 году водным путём из Рима в Китай прибыло посольство, отправленное по приказу императора Марка Аврелия Антония для установления отношений с загадочной

“Поднебесной империей” [9, 297]. Вероятно, что римским посланникам удалось успешно решить возложенные задачи и обе мировые империи получили возможность напрямую торговать друг с другом. Об этом свидетельствует тот факт, что на Тайланде археологами были обнаружены товары из Римской империи, что подтверждает существование морского торгового пути, соединявшего Азию и Европу [9, 298]. Данная траса брала своё начало в китайском портовом городе Кантоне (Гуаньчжоу), проходили через южные прибрежные провинции Китая, Бенгалию, Цейлон и заканчивалась на берегах Красного моря.

Впоследствии, несмотря на то, что Римская империя погибла под натиском варваров, а “Поднебесную” сотрясали периодические внутренние кризисы, морской путь продолжал успешно функционировать, в отдельные периоды выступая реальной альтернативой “великому шёлковому пути”. К началу VII века, в период правления в Китае династии Хань, к нему присоединились Япония, завершив таким образом, его формирование. Значение морского пути в Южной Азии стало ещё более возрастать после крушения монгольской империи. Сухопутные дороги “Великого шёлкового пути” стало некому охранять, как это делали воины Чингисхана, и он утратил своё былое значение [9, 307].

Главным товаром, который экспортировался Китаем по морю, оставался шёлк фарфор, в обмен, “Поднебесная” получала лошадей, диковинные растения и животных. Также, морем в китайские порты доставлялись чернокожие рабы из Африки. Главным центром работорговли в Южной Азии до прихода европейцев, являлся остров Мадагаскар [9, 299].

Речные и морские флотилии, нагруженные различного рода товарами, представляли большой соблазн для пиратов, которые появились в здешних местах ещё в XIII столетии. Уже в 1295 году китайский путешественник Чжлу Дагуан в своих записях упомянул о том, что в Ангкоре и Камбодже проживало много китайцев, которых он описал как морских разбойников [9, 307].

Со временем пиратство, распространилось на всём протяжении морского пути, вызывая настоящий ужас у торговцев, которые чувствовали себя практически беззащитными перед лицом данной опасности. Во все времена купцы пользовались покровительством китайского правительства. Но защита империи была призрачной, император обладал хорошей армией на суше, а постоянного сильного флота не имел. В таких условиях, морские разбойники чувствовали себя безнаказанными. Они значительно расширили ареал своего присутствия, совершая грабительские набеги на китайское побережье.

Начиная с XIII века морские границы Китая подвергались нападениям японских пиратов. Японцы отличались от собратьев по ремеслу лучшей организованностью, огромным количеством судов экипированных по последним достижениям того времени, отлично

подготовленными командами, одетыми в единую красную униформу [5, 128-129].

Японские пираты безжалостно опустошали прибрежные провинции Поднебесной империи. 1523 году было захвачен и разграблен один из крупнейших портов Китая – город Нингпо. 1553 году, как рассказывают китайские хроники, предатели Китая способствовали проникновению пиратского флота – несколько сотен японских кораблей – речками в глубь страны. Чтобы противостоять захватчикам, китайский император применил тактику выжженной земли. Он приказал закрыть все порты империи, запретил своим подданным строить большие корабли для дальнего плавания. "Серединная империя" отворачивалась от моря. Наступило время "добровольной" изоляции [5, 129].

Во второй половине XVI века японские пираты заметно ограничили свою активность у берегов Китая. Однако такая политика была достаточно успешной, постепенно их место заняли китайские пираты [5, 240]. В начале XVII века самым известным китайским пиратом стал Коксинга. Его огромный флот контролировал торговые пути из Китая в Индию и Малазию. Коксинга был представителем династии морских разбойников. Его отец, Лин Чэн-ци, имел такую пиратскую флотилию, что практически контролировал всю морскую торговлю у берегов Юго-Восточного Китая. Пиратская флотилия постоянно совершала нападения на прибрежные селения и китайские джонки. Наглость пиратов возросла на столько, что совершались нападения на большие торговые суда Ост-Индской компании. Чэн закончил свою жизнь 1640 г. В маньчжурской тюрьме в Пекине.

Сын Чэна, Коксинга, имел внушительный флот и хорошо вооруженные экипажи, пираты были реальной силой в Юго-Восточном Китае. Поддержки пиратов добивался император правящей династии Мин, который в то время воевал с маньчжурами. Последние тоже заигрывали с Коксингой, предлагая за помощь титул императора Южного Китая. Коксинга престал на условия маньчжуров. После того как династия Мин пала, маньчжуры обманули Коксинга и начали активную борьбу против бывшего союзника. После нескольких стычек с маньчжурами Коксинга направил свою пиратскую флотилию против голландцев. В мае 1661 года во главе флота, состоящего из шестисот кораблей, он напал на форт Зеландия (остров Тайвань). После десятидневной осады голландский гарнизон капитулировал. Таким образом, после захвата Тайваня, пираты окончательно укрепились в Южных морях [1, 522].

Первые европейские корабли в южных морях появились в начале XVI века и тоже внесли свой вклад в развитие пиратства на Дальнем Востоке. Сначала португальцы и испанцы, которые прибыли сюда как купцы, пользуясь ситуацией, не брезговали морским разбоем, грабили китайские джонки и порты.

Такое открыто враждебное поведение европейцев обеспокоило китайские власти, и они силой выгнали португальцев с отведенных для них факторий в Кантоне и Нингпо. С побережья противостояние перекинулось на море. 1522 г. Китайцы разгромили эскадру Альфонса де Мело, а взятых в плен португальцев казнили.

В Нингпо существовала португальская колония в три тысячи человек, возмущенные постоянными нападениями китайцы взяли штурмом форты и уничтожили переселенцев.

Самым известным европейским пиратом в Южных морях был португалец Фернандо Пинто. Он прибыл в Японию в 1543 г.. После себя Фернандо оставил черновики, в которых рассказывал, как в союзе с китайскими пиратами воевал против малабарцев – конкурентами в районе Индостанского полуострова. От рук малабарских пират Фернандо Пинто и погиб [5, 41].

В начале XVIII века в Китай прибыли голландцы и англичане. Вскоре голландские и английские пираты смещались с местными собратьями по ремеслу и стали вместе, а иногда и, конкурируя друг у друга охотиться за богатой добычей, которая находилась в трюмах кораблей, курсировавших между Европой, Индией и Китаем.

Однако, вплоть до середины XIX века китайским и японским пиратам удавалось успешно противостоять своим заокеанским конкурентам. Особенно сильным влиянием они пользовались на восточном побережье "Поднебесной" империи, где ими были организованы базы в малодоступных для китайских властей островах. Одной из наиболее значительных баз морских разбойников был остров Тайвань [6, 38-39]. Как отмечал тайваньский ученый Хунг Чие-Чао, пираты, в том числе и японские, проявили интерес к острову, еще в 1624 году, в период голландского господства [11, 142]. Однако по-настоящему они принялись осваивать Тайвань в конце XVII века. Уже в 1710 году в окрестностях острова действовала крупная пиратская группировка под руководством Ченга Чинг-сина. Банда контролировала северную часть острова. Вскоре властям всё же удалось ликвидировать этот пиратский очаг.

Однако история пиратства, процветающего в водах, омывающих Тайвань, только начиналась. В 1801 году на северном побережье острова промышляла банда, во главе которой стоял Хуанг Ченг-Чанг. Под своим началом пиратский главарь имел целый флот, состоявший из 20 боевых джонок [11, 142].

Одновременно на Юго-восточном побережье действовали и другие пиратские формирования. Одна из банд состояла из моряков императорского флота. Не имея возможности содержать своих подданных, циньские власти дали официальное разрешение на пиратство. Формально, эти пираты должны были "защищать" побережье от "подозрительных" кораблей и взимать с их капитанов "плату" за дальнейшее плавание [11, 143]. Данная банда атаковала Тайвань в июне

1804 года. Добычей стало несколько тонн риса, отобранного у местного населения. В январе 1806 года пираты вновь совершили набег на остров. Их лидер Тсаи Чиен, называвший себя Ченг-Лай-Вонгом ("повелитель морей"), использовал при набеге более 100 боевых джонок и 10000 человек [11, 143]. Обеспокоенные активностью морских разбойников, англичане попытались искоренить их, направляя на борьбу с ними корабли военно–морского флота. Особенно драматично развивалась борьба против местных пиратов в 40 – х годах XIX века, когда англичане захватили остров Гонконг. В течении 40- 50 –х годов английскими властями было организовано несколько широкомасштабных военных экспедиций [6, 77].

Однако до конца искоренить пиратство так и не удалось. В конце XIX века проблема морских разбойников оставалась актуальной на торговых путях в Тихом океане. Среди пиратов того времени славился Чин И, который в 1897 году командовал флотом в 800 больших и 1015 маленьких джонок и армией в 70 тысяч человек. Пираты имели большую систему продовольственных складов по всему Юго-Восточному Китаю и отличную разведывательную систему.

Вскоре флагманский корабль Чин И попал в тайфун и затонул вместе с главарем пиратского флота. Наследницей на посту главнокомандующего пиратского флота была выбрана жена Чин И, госпожа Чин Цин. Это была чрезвычайная женщина. Она происходила из Японии и еще до назначения командовала одной из пиратских эскадр. Таким образом, госпожа Цинн имела огромный опыт организации и управления пиратским флотом, благодаря нему госпожа Цин вскоре смогла создать такую военную единицу, которая успешно противостояла правительственным флотам. Госпожа Цин ввела строгую дисциплину.

Согласно разработанному ею уставу, смертью и физическим наказаниям подвергались лица самовольно сошедшие на берег, а также те кого не устали доли добычи определенные госпожой Цин. Также сторого запрещалось грабить сельское население. При реквизиции сельскохозяйственных продуктов (вино, рис) пираты обязаны были заплатить наличными деньгами" [7,150].

Населению в местах базирования пиратского флота оказывалась всяческая поддержка. Любая услуга, оказанная пиратами, подлежала оплате. С другой стороны, любое превышение власти по отношению к жителям каралось смертью. Таким образом, пираты обеспечили себя на побережье надежным тылом.

В 1808 г. госпожа Цин продемонстрировала свои флотоводческие способности. Она заманила в ловушку, посланную против неё императорскую эскадру. Лишь немногим кораблям удалось уйти.

Окончились неудачей и другие попытки императорских адмиралов уничтожить флот госпожи Цин. Она продолжала господствовать в китайских водах. Почти беспрепятственно грабила она

все побережье, захватывала корабли и пленных, что бы получить за них большой выкуп. Ее жертвами становились многие английские и голландские суда.

Китайский император понял, что с помощью силы с пиратами не справиться. По примеру некоторых европейских правителей он объявил о прощении тех разбойников, которые бросят свое преступное ремесло.

Амнистией воспользовался ближайший сподвижник госпожи Цинн – командир черной эскадры Опо-Таэ. С эскадрой, состоящей из ста шестидесяти кораблей, он сдался императору. На кораблях Опо-Таэ было восемь тысяч пиратов, они располагали пятьюстами тяжелыми орудиями и пятью тысячами шестьюстами единицами легкого оружия. Эти цифры красноречиво свидетельствуют о могуществе пиратского сообщества госпожи Цин. Пираты -дезертиры были щедро вознаграждены китайским императором. В свое распоряжение они получили две деревни, а сам Опо-Таэ был возведен в высокую должность при дворе императора.

Предательство Опо-Таэ имело свои последствия. Цин решила последовать примеру собрата по пиратскому ремеслу. Она рассуждала так: "Если я могущественнее, чем Опо-Таэ, то как же китайское правительство вознаградит меня?" Начались трудные и долгие переговоры об условиях капитуляции. Посредником выступал некий Чан, врач из португальской колонии Макао.

Наконец соглашение было достигнуто. По его условиям каждый раскаявшийся пират получал одного поросенка, бочонок вина и небольшую сумму денег для начала новой жизни. С теми же немногими пиратами, которые отказались бросить свой разбойничий промысел, правительственные войска расправились довольно быстро. С тех пор в китайских водах на время установилось относительное спокойствие. Цин переквалифицировалась на более спокойную "деятельность" - возглавила банду контрабандистов и дожила до глубокой старости [7, 152].

Однако до конца пиратство в китайских морях искоренить, так не удалось. Главной причиной жизнестойкости данного явления заключалась в том, что пираты в данном регионе были не просто лихими морскими разбойниками. Действуя на морских путях в Тихом и Индийском океанах, они часто совмещали свой разбойничий промысел с контрабандой и торговлей. Объединяясь в мафиозные группировки, они контролировали всю региональную морскую торговлю, выполняя те функции, которые обычно берут на себя соответствующие государственные органы. Получая огромные прибыли от контрабандных сделок, транзита товаров и морского разбоя, пираты фактически создавали "государства в государстве", существующие за счет эксплуатации торговых путей.

К сожалению, в рамках одной статьи невозможно, во всей полноте раскрыть такой многогранный феномен как пиратство в Юго-Восточной Азии. Авторы еще неоднократно будут возвращаться к изучению данной проблемы в следующих научных публикациях.

Литература

1. Вруней В. История завоевания Китая манчжурскими татарами. – М., 1788.
2. Гончаров И.А. Фрегат "Паллада". – М., 1976.
3. Григорян В.Л. Пиратство, разбой и терроризм на море. – М., 2004.
4. Рубель В.А. История середньовічного сходу. – К., 2002.
5. Стороженко П. Разбойники с лебединой дороги. – К., 1995.
6. Тодер Ф.А. Тайвань и его история XIX в. – М., 1978.
7. Маховский Я. История морского пиратства. – М., 1972.
8. Фань Вэнь-Лань. Новая история Китая 1840–1901. – М., 1955.
9. Фицджеральд Ч.П. История Китая. – М., 2004.
10. Хайниц Нойкирхен. Пираты: морской разбой на всех морях. – К., 1992.
11. Hung Chien-Chao. A history of Taiwan. – Rimini, 2000.

In the article research sea robbery in South-East Asia in XVII-XIX centuries. Authors reveal connection between forming of the trade ways in Pacific and Indian oceans and spreading of sea robbery.

УДК 94(410:620)"1875/1930"

М.С. Бурьян

ЕГИПЕТ В ПОЛИТИКЕ ВЕЛИКОБРИТАНИИ: ПРОБЛЕМА СТАТУСА (ПОСЛЕДНЯЯ ЧЕТВЕРТЬ XIX – ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XX ВЕКА)

История колониализма относится к числу наиболее актуальных и разрабатываемых тем в мировой историографии. Несмотря на то, что с распадом колониальной системы вопрос этот, казалось бы, потерял "прикладное" значение, интерес к нему не ослабевает. Ежегодно выходит значительное число статей и монографий, в той или иной степени затрагивающих эту проблему [1]. Этому способствует открытие ранее засекреченных архивных материалов, опубликование новых документов личного характера, проливающих свет на события, приведшие к созданию современной политической карты мира.

Между тем, в СССР история колониализма изучалась односторонне. Основные усилия советских ученых были направлены на создание истории национально-освободительного движения в странах Востока [2]. Традиции, созданные такими учеными, как Е.В.Тарле, А.С.Ерусалимский, Ф.А.Ротштейн, Н.А.Ерофеев, Г.А.Нерсесов, В.Г.Трухановский, Г.Л.Бондаревский, А.Б.Давидсон, А.М.Хазанов, поддерживаются лишь небольшим числом энтузиастов [3].

Призыв к активному изучению всех аспектов истории колониализма, прозвучавший из уст участников круглого стола, организованного в 1988 году журналом "Новая и новейшая история" (по инициативе А.М.Хазанова), практически, остался без ответа [4, 74-92; 5]. Мало что изменилось и после распада СССР, приведшего к образованию не только независимых государств, но и национальных историографических школ.

Только в последние годы, в условиях перехода человечества к новому состоянию и в связи с привлечением внимания международной общественности к проблеме глобализма, возникло понимание необходимости выработки новых, более адекватных, подходов к изучению истории международных отношений (свидетельством чего стал еще один круглый стол, посвященный истории колониализма и организованный Институтом Африки РАН 15 января 2003 г.).

Такие понятия, как "суверенитет", "национально-хозяйственный комплекс" и даже "государство", в настоящее время приобретают новый смысл. Это неизбежно, на наш взгляд, ведет к своего рода "научной реанимации" таких понятий, как "колониализм" и "империализм", "слухи о смерти" которых были сильно преувеличены.

Действительно, ведущим государствам Запада удалось очень быстро не только восстановить, но и расширить свои позиции, утраченные в результате распада колониальной системы. Этому способствовало внедрение т.н. "неолиберальной" модели функционирования мирового хозяйства, которая не позволяет сохранить тенденции к независимому развитию стран Востока, наметившиеся, было, во второй половине XX в.

В этих условиях возникает необходимость снова вернуться к изучению феномена колониализма. И, прежде всего – тех проблем, которые касаются формирования политики колониальных держав, раскрывают причины, ход и последствия борьбы различных группировок в правящих кругах метрополии по вопросу о темпах, формах и методах осуществления этой политики.

Все вышесказанное относится и к тому разделу историографии колониализма, который включает в себя труды по истории Британской империи. Нужно отметить, что британский колониализм гораздо чаще стал предметом исследования историков, чем, скажем, германский, или французский. Тем не менее, даже проблема взаимоотношений Великобритании и Египта (являвшегося важнейшим звеном в имперской системе), рассматривался чаще всего в одном, привычном, ракурсе – с точки зрения выявления экономических и политических последствий оккупации долины Нила. При этом документы из архивов Форин оффиса, фондов Кабинета министров Великобритании и Архива внешней политики РФ практически не привлекались. Необходимо хотя бы в некоторой степени ликвидировать существующий пробел.

* * *

Все возрастающее значение Египта в системе международных отношений нового времени стало определяться в последней трети XVIII в., вскоре, после того как, по условиям Парижского договора (1763), Великобритания утвердилась в Индии. Семилетняя война лишила Францию – самую опасную колониальную соперницу англичан – большей части ее индийских владений. В стремлении возратить утерянное французы обратили свое внимание на район Красного моря. Египет казался созданным специально для того, чтобы способствовать осуществлению самых смелых планов в отношении Индии и должен был стать плацдармом для реванша. 1 июля 1798 года французская армия под командованием Наполеона Бонапарта высадилась неподалеку от Александрии.

Мечтам Наполеона о реставрации французской империи в Индии не было суждено сбыться. Они были разрушены сначала адмиралом Нельсоном на море, а затем совместными усилиями генералов Уэллсли и Аберкромби на суше. Однако то, чего больше всего опасались англичане, случилось. Битва на Ниле привлекла к Египту – до того малоизвестной провинции Османской империи – внимание всей Европы, открыла эту страну для европейского соперничества.

В этих условиях перед правящими кругами Великобритании возникла проблема укрепления позиций в этом стратегически важном регионе. Военное министерство настаивало на аннексии или же частичной оккупации Египта, считая, что это поможет избежать новых неожиданностей на подступах к Индии [6, 84-85]. Руководство Форин оффиса, выдвигавшее принцип целостности Османской империи в качестве основополагающего принципа британской политики на Востоке, придерживалось иной точки зрения. Изменение статуса Египта не входило в планы дипломатов. Безопасность Индии, по их мнению, в достаточной степени была обеспечена господством Великобритании на морях и преобладающим влиянием в Константинополе [6, 102]. Традиционный подход возобладал, и 11 марта 1803 г. английские войска, обеспечивавшие эвакуацию наполеоновской армии, были выведены из Египта.

С тех пор, в течение более чем 80 лет, основная цель египетской политики Уайтхолла – сохранение турецкого сюзеренитета над долиной Нила и противодействие любым попыткам усиления колониальных соперников Великобритании в этом регионе – оставалась неизменной. Это, однако, не означало, что англичане отказались от вмешательства в дела Египта и Османской империи.

Так, в 1807 г. к египетским берегам была направлена британская эскадра, предпринявшая попытку оккупации Александрии и некоторых других важных стратегических пунктов. В 1832-1841 гг. глава Форин оффиса Г.Пальмерстон (1784-1865) вел настоящую дипломатическую войну на три фронта: против правителя Египта Мухаммеда Али (1769-

1849), пытавшегося добиться независимости от Порты; против правительства России, добивавшегося усиления своего влияния в Константинополе; и против французского кабинета, стремившегося достичь аналогичной цели в Каире. Дипломатическое давление было подкреплено присутствием британского флота и его участием в боевых действиях на стороне турецкого султана [7, 19]. В 50-60-х гг. англичане яростно боролись против претворения в жизнь проекта строительства Суэцкого канала, предложенного французами.

Тем не менее, желание Лондона влиять и властвовать еще не означало, что англичане готовы взять на себя управление Египтом. Их целью, как и раньше, было не допускать выхода этой страны из "заколдованного круга" "неприкосновенной" Османской империи [8, 22]. Серьезные сомнения в том, что такая цель по-прежнему достижима, возникли только в середине 70-х гг.

Смене настроений в Лондоне способствовали сразу несколько факторов: глубокий кризис Османской империи, чрезвычайное усиление французского влияния в Египте, значительный рост самосознания египетского народа и обострение международной обстановки, связанное с усилением борьбы за передел мира. Особое значение имело завершение – несмотря на все усилия Пальмерстона – строительства Суэцкого канала. По территории Египта стал проходить кратчайший морской путь из европейских портов в бассейны Индийского и Тихого океанов [7, 6]. На Даунинг-Стрит и в британской прессе стали раздаваться призывы, требующие включить эту страну в состав Британской империи. Они особенно усилились после того как в 1875 г. британское правительство стало обладателем пакета акций, составлявшего около 45% всего акционерного капитала Всеобщей компании Суэцкого канала. И хотя в то время идея не получила широкой поддержки, стало ясно, что политика сохранения статуса кво в долине Нила себя изжила.

Если экспедиция Наполеона Бонапарта открыла Египет для Европы, то строительство Суэцкого канала, санкционированное Наполеоном III, привело к тому, что "египетский вопрос" стал одним из основных вопросов европейской политики. В условиях, когда "заколдованный круг" Османской империи уже не обеспечивал явного преобладания Великобритании в долине Нила, изменение статуса Египта было лишь вопросом времени. Когда и в какой форме это произойдет – было неясно. Однако то, что перемены не заставят себя долго ждать, не вызывало сомнений.

В течение шести лет, последовавших за вступлением Великобритании в число акционеров Всеобщей компании Суэцкого канала, на Даунинг-Стрит шли поиски выхода из создавшейся ситуации. Предложения Бисмарка (1815-1889), пытавшегося толкнуть англичан на "захват" Египта, были отклонены [9, 306]. В 1876 г. над этой страной был установлен англо-французский финансовый контроль. В августе 1878 г. последовало создание "европейского" кабинета. Министром финансов и

министром общественных работ стали соответственно англичанин Риверс Уилсон (1831-1916) и француз де Блиндер. В 1879 г. "европейское" министерство пало, и вновь был восстановлен режим "двойственного протектората" [7, 25-27]. Казалось, такой режим отношений с Египтом вполне устраивал англичан. Но, как вскоре выяснилось, это была иллюзия.

Возможно, принцип поддержания "двойственного" контроля над страной, остающейся в составе Османской империи, и мог бы стать для англичан основополагающим в обстановке, когда прежняя цель – сохранение статуса кво – была уже недостижимой, а аннексия нежелательной. Однако подъем национально-освободительного движения в Египте, кульминацией которого стало восстание под руководством Ураби-паши (1839-1911), стал причиной вмешательства европейских держав. В этих условиях британское правительство приняло, наконец, твердое решение и приступило к завоеванию долины Нила (II.VII.1882).

Поражение Ураби-паши у Тель аль-Кебира (13.IX.1882) означало наступление новой эры в истории англо-египетских отношений. Политика "статуса кво" и только что пришедшая ей на смену политика "двойственного контроля" были отвергнуты. На смену им пришел внешнеполитический курс, направленный на утверждение единоличного господства Великобритании. Англичане стали хозяевами Египта. Правда после того, как оккупация Египта стала свершившимся фактом, твердость, казалось, вновь изменила англичанам. Было объявлено, что целью Лондона является "восстановление порядка" и что Уайтхолл, как и прежде, не собирается "ни аннексировать Египет, ни управлять им" [7, 208]. Однако как показало будущее – это означало лишь, что аннексия будет "завуалированной".

Египет не был включен в состав Британской империи. Юридический статус этой страны продолжал оставаться неопределенным. До 1882 г. полунезависимая страна формально находилась под сюзеренитетом турецкого султана, а фактически, по выражению Ф.А.Ротштейна, "совершенно серьезно считалось компанией трех партнеров" – Англии, Франции и Турции [8, 135]. После оккупации внешне мало что изменилось. Египет, как и раньше, оставался самоуправляющейся частью Османской империи, имел наследственного правителя – хедива и уплачивал ежегодную дань Порте. Франция только в 1904 г. официально отказалась от притязаний на преобладание в этой стране. Что касается Англии, то эта держава постепенно приобрела исключительную власть над Египтом. Однако британский "сюзеренитет" не был закреплен каким-либо международно-правовым актом.

Неопределенность статуса англо-египетских отношений вполне устраивала руководителей имперской политики Великобритании. Она позволила отладить совершенно уникальную систему контроля над внутренней и внешней политикой Египта, получившую неофициальное

наименование – "завуалированный протекторат". По определению британского журналиста и дипломата В.Чирола (1852-1929), эта система представляла собой "пеструю смесь из удобных фикций, предназначенных скрывать неудобные факты" [10, 207].

Основа, на которой строились англо-египетские отношения в период "завуалированного" протектората, была двусмысленной. Ее контуры были определены министром иностранных дел Великобритании лордом Гренвиллом (1815-1891) в послании главам государств от 3 января 1883 г. и его депеше на имя главы каирской резиденции Форин оффиса от 4 января 1884 г. Первый из документов предназначался для широкого употребления и должен был создать впечатление, что англичане оставляли за собой лишь право давать "советы" египетским должностным лицам, в случае если возникает необходимость. Второй – конфиденциальный – полностью рассеивал иллюзии. "Необходимо, – инструктировал глава Форин оффиса верховного резидента Египта, – чтобы египетские министры и губернаторы провинций уяснили себе: ответственность, лежащая в настоящее время на Великобритании, вынуждает Правительство Ее Величества настаивать на одобрении политики, которую оно рекомендует. Те министры и губернаторы, которые не будут следовать указанному курсу, неизбежно потеряют право занимать свои посты" [11, 27]. Как видно, любая "рекомендация" Уайтхолла представляла собой приказ, обязательный к исполнению.

Жизнеспособность системы "завуалированного" протектората обеспечивалась тремя факторами: экономической мощью Великобритании, присутствием в Египте британской оккупационной армии и наличием в этой стране контингента официальных представителей Уайтхолла "на местах".

Положение британских вооруженных подразделений в этой стране не укладывалось в рамки традиционных международных отношений. "Они, – писал в своей книге А.Милнер (1854-1925), имевший богатый опыт работы в Египте, – не являются солдатами хедива, или наемниками, приглашенными им. Они также не являются солдатами державы-протектора, поскольку теоретически такой державы не существует" [11, 29]. Тем не менее, оккупационная армия оставалась в Египте до 1956 г. и была опорой британской администрации, как в условиях "завуалированного" протектората, так и после провозглашения "независимости" этой страны (1922).

Особую роль в деле сохранения господствующего положения Великобритании в Египте играли так называемые официальные представители Форин оффиса "на местах", небольшая часть из которых составляла штат каирской резиденции во главе с "полномочным министром и генеральным консулом". Гораздо более многочисленным был корпус британских советников, находившихся на службе у египетского правительства.

Положение "советников" было довольно двусмысленным. Номинально подчиняясь официальному Каиру, они фактически работали под руководством главы британской резиденции, статус которого был также достаточно своеобразным. Формально он являлся лишь одним из более чем десятка генеральных консулов, представлявших европейские государства в Египте, и ничем не отличался от них. На деле, будучи выразителем воли оккупирующей державы, "полномочный представитель" Великобритании был, по оценке того же А.Милнера, "реальным, хотя и не объявленным повелителем" Египта [11, 30].

Власть главы каирской резиденции была огромна. Сэр Ивлин Бэринг (1841-1917), занявший этот пост летом 1883 г., первым смог оценить это. Он в полной мере использовал выгоды своего положения для укрепления позиций Великобритании в долине Нила. Позднее за свои труды он был возведен в звание пэра, получив имя лорда Кромера.

После отставки Кромера (1907), система "завуалированного" протектората продолжала действовать практически без изменений. Новым верховным резидентом стал сэр Элдон Горст (1861-1911), разделявший взгляды своего предшественника и служивший при нем в качестве финансового советника [12, 16-17]. И сам Горст, и сменивший его через четыре года генерал Горацио Китченер (1850-1916), и пришедшие ему на смену во время войны Генри Макмагон (1862-1949) и Реджинальд Уингейт (1861-1953), – продолжали более или менее последовательно проводить политику Кромера и по-прежнему оставались настоящими хозяевами Египта.

Итак, привязав Египет к экономической системе Британской империи, опираясь на оккупационную армию и захватив ключевые посты в административном аппарате этой страны, англичане могли править, не прибегая к аннексии.

Прямым следствием стремления Уайтхолла к сохранению "аномального" положения Египта в рамках международной правовой системы являлось то, что ответственность за положение дел в этой стране была возложена на Форин оффис, внутри которого был создан так называемый Египетский департамент. Тем самым противоречия, обнаружившиеся в области англо-египетских отношений в скором будущем, оказались как бы заранее спланированными. Штат Египетского департамента был весьма малочисленным. Там работали в основном профессиональные дипломаты и разведчики. Но после оккупации и особенно после англо-французского соглашения 1904 г. египетская проблема фактически утратила черты "международной". Следовательно, она должна была решаться не дипломатами, а опытными администраторами. В таком случае подчинение министерству колоний было бы более логичным.

Правда, время от времени британское правительство подключало к решению проблем, связанных с управлением Египтом, ведомства, не имевшие к этому прямого отношения. Но система англо-

египетских отношений становилась лишь еще более запутанной. Надлежащей координации действий между этими ведомствами не существовало. И Военное министерство, не желавшее ослабить контроль над стратегически важным регионом, и англо-индийские власти, стремившиеся играть все возрастающую роль в колониальной эксплуатации Египта, и Форин оффис, вынужденный учитывать не только ситуацию в долине Нила, но и международную обстановку в целом, и наконец, каирская резиденция, сотрудникам которой приходилось проводить в жизнь не всегда дальновидные решения британского кабинета и на месте находить выход из кризисных ситуаций – по сути дела проводили свою собственную политику [11, 36; 13, 19; 14; 3-4].

Разногласия между ведомствами, так или иначе участвовавшими в процессе выработки "египетской" политики Великобритании, делали эту политику непредсказуемой. Единая концепция англо-египетских отношений выработана не была.

В этих условиях большую роль в разработке и претворении в жизнь египетской политики Уайтхолла играли представители Форин оффиса "на местах", о которых уже упоминалось выше. Конечно, только от министров зависело в каждый определенный момент принять или отвергнуть рекомендации советников различного ранга и влияния в Лондоне и Каире. И все же, эти последние оказывали значительное, а порой и решающее воздействие при формировании точки зрения британского кабинета. Интересна оценка А.Милнера. По мнению этого государственного деятеля, англичане добились определенных успехов в Египте только потому, что "люди на местах" проявляли "инстинктивную практичность". "В обстановке полной неразберихи, – писал он, – британские советники и резиденты пытались выработать для себя и своего государства что-то вроде определенной, логичной и последовательной линии поведения" [11, 24-27].

Особое мастерство и изворотливость представители Форин оффиса должны были проявить в связи с наличием в системе англо-египетских отношений "суданского" компонента. Статус Судана был даже еще более "аномальным", чем статус Египта. В 20-х гг. XIX в. эта территория была завоевана египтянами и стала одной из провинций государства Мухаммеда Али, хотя формально была присоединена к Османской империи. Восстание махдистов (1881-1898) привело к созданию на территории Судана независимого государства, которое через 13 лет было завоевано англичанами при участии египетской армии и поставлено под совместное англо-египетское управление (кондоминиум). В результате Египет, входивший в состав Османской империи и одновременно являвшийся территорией, полностью подконтрольной Великобритании, стал участником в деле управления страной, территория которой, по сути дела, была частью Британской империи. "Кондоминиум" представлял собой очередную фикцию,

"скрывающую неудобные факты". Но в данном случае более важно другое. После того, как "суданский" компонент стал составной частью структуры англо-египетских отношений, механизм управления Египтом – и до того не простой – стал еще более сложным и еще менее поддающимся наладке и модернизации. Механизм выработки политики в отношении этой страны также усложнился, что в еще большей степени способствовало превращению проблемы "статуса Египта" в центральную, каковой она и оставалась вплоть до начала первой мировой войны.

Перед началом войны в правительственных кругах Великобритании была очень популярна точка зрения, согласно которой Египет должен был официально превратиться в британскую колонию. Мнение этих кругов наиболее отчетливо выражал в конце 1914 г. министр иностранных дел Великобритании лорд Грей (1868-1933). Иную точку зрения защищал Мил Читем (1869-1938), в то время исполнявший обязанности генерального консула в Египте. Возглавляемый им аппарат британской резиденции в Каире в целом был против прямой аннексии и высказывался за присоединение Египта к Британской империи в качестве протектората [12, 61]. Мнения обеих сторон сходились лишь в одном пункте: существующее положение – "завуалированный" протекторат – больше не отвечало требованиям момента. В конце концов, вторая точка зрения возобладала. Однако англичане остались верны себе: 14 декабря 1914 г. протекторат был провозглашен в одностороннем порядке, а сам термин не получил сколько-нибудь вразумительной расшифровки со стороны британских официальных лиц. "Осторожность, – пишет лорд Ллойд (1879-1941), занимавший пост Верховного комиссара Египта в 1925-1929 гг., – снова восторжествовала. Курьезные фикции были сохранены" [15, 240].

Во время войны вопрос продолжал оставаться дискуссионным. Весной 1917 г. вновь назначенный Верховный комиссар Египта Уингейт решительно возглавил движение за включение этой страны в состав Британской империи [16, 22]. В своей аннексионистской политике глава резиденции получил поддержку финансового советника Э.Сесила (1867-1918) и начальника разведывательного управления в Каире Г.Клейтона (1875-1929). В Лондоне за передачу Египта под контроль министерства колоний выступал заместитель министра иностранных дел лорд Р.Сесил (1864-1958). В то же время, ни Керзон (1858-1925), ни Милнер, входившие в состав Военного кабинета, не поддержали такое решение. В феврале 1918 г. Военный кабинет окончательно высказался против аннексии и за сохранение протектората [12, 62-65]. Казалось, теперь-то послевоенная участь Египта была полностью и бесповоротно решена. Мартовское восстание 1919 г. заставило внести коррективы в уже разработанные планы.

Удивленные неожиданным размахом и масштабами движения антибританского сопротивления, лидеры всех трех ведущих партий

Великобритании – консервативной, либеральной и лейбористской – высказались за реформу англо-египетских отношений. Однако, анализ политики правящих кругов Великобритании этого периода показывает, что на Даунинг-Стрит тогда еще далеко не все осознали качественное отличие ситуации, сложившейся в Египте после окончания войны.

Чтобы убедиться в этом, достаточно перелистать стенограммы парламентских дебатов за 1919 г., отражающие отношение к египетскому вопросу как руководителей имперской политики, так и лидеров оппозиции.

Так, подтверждая, что "каждая нация должна иметь право на самоуправление и самоопределение", лейбористы имели в виду лишь "ответственное правительство в рамках Британской империи" [17, к.1860, 1872]. Рассматривалась и возможность получения мандата на управление Египтом. Один из лидеров лейбористской партии Б.Спур (1878-1929) утверждал, что в таком случае Египет приобрел бы международный статус и смог бы, в случае необходимости, апеллировать к Лиге Наций в качестве подмандатной территории Великобритании [17, к.1859-1860].

Консерваторы также не считали зазорным манипулировать при случае термином "самоуправление", вкладывая, естественно, в это понятие свой собственный смысл. У.Ормзби-Гор (1885-1964), например, призывал к проведению в Египте политики "сотрудничества" на основе возвращения к методам, предложенным еще Китченером [18, к.2358, 2369]. Они, также, были готовы рассмотреть мандат как возможную и приемлемую форму управления этой страной. В то же время, самым лучшим решением вопроса, как считал Э.Уинтертон (1883-1962), было бы сохранение протектората [18, к.2369].

В целом британские парламентарии рассматривали сохранение контроля над Египтом в полном объеме в качестве "абсолютно необходимого условия нормального развития этой страны" [18, к.2349].

Тем не менее, дебаты по египетскому вопросу, развернувшиеся в британском парламенте весной 1919 г., занимают особое место в истории англо-египетских отношений. Новым и неожиданным явился прежде всего призыв к реорганизации самого механизма британского контроля за состоянием англо-египетских отношений [17, к.1842-1844, 1877-1878; 18, к.2354-2355, 2358-2359]. Инициаторами постановки этого важного вопроса оказались представители консервативной партии. Для того, считали они, чтобы предложенная ими реформа достигла своей цели, необходимо было, прежде всего, исключить египетский вопрос из компетенции Форин оффиса. "Министерство иностранных дел слишком энергично занимается дипломатическими проблемами, – заявил 20 марта 1919 г. Ормзби-Гор, – и не уделяет достаточного внимания вопросам административного характера, а египетский вопрос – это, прежде всего вопрос управления" [18, к.2354]. В качестве выхода консерваторы предлагали альтернативу: либо образовать египетский департамент в Министерстве колоний, либо, что являлось, по их мнению, "идеальным"

решением, передать Египет в ведение специально созданного ведомства (наподобие Министерства по делам Индии), несущего ответственность за политику Великобритании на Ближнем Востоке [18, к.2355].

Таким образом, дебаты 1919 г. обозначили определенный этап в процессе выработки египетской политики Великобритании. Могло даже показаться, что правящие круги Великобритании готовы отказаться от политики "твердой руки" и выработать более либеральный подход к вопросу о статусе Египта.

Действительно, на пост Верховного комиссара был назначен Э.Алленби (1861-1936), добившийся в 1922 г. провозглашения "независимости" Египта. Тогда же в эту страну была направлена специальная миссия под руководством А.Милнера, выдвинувшего идею отказа от протектората в обмен на англо-египетское соглашение. В 1920-1936 гг. было предпринято шесть только официальных попыток соглашения между Великобританией и Египтом. Все это позволяло рассматривать межвоенный период как эпоху "англо-египетского договора", время, когда, наконец, была предпринята попытка кардинально изменить юридический статус Египта. Именно такими представлялись эти годы современникам событий. Такими же их считают и поныне. Однако необходимо, на наш взгляд, отказаться от ставшего уже привычным стереотипа.

Как показывает анализ архивных материалов и мемуаров, 20-30-е гг. – это время борьбы не столько "за", сколько "против" осуществления замыслов А.Милнера, время ожесточенных сражений против немногочисленных сторонников его идеи англо-египетского договора. Тема соглашения с Египтом часто становилась проблемой для обсуждения на заседаниях правительства, различных государственных и общественных структур, регулярно возникала в прессе и литературе. Однако вопрос, занимавший тех, кто определял будущее англо-египетских отношений, был более прозаичным: протекторат или колония? Время коренных перемен в области британского имперского мышления еще не пришло.

Оплотом приверженцев реформы англо-египетских отношений в этих условиях оставались Форин оффис и резиденция Верховного комиссара Великобритании в Египте, (подход которых к проблеме определялся трезвой оценкой ситуации в долине Нила). Тем, что после ухода Милнера Лондон все же еще не раз пошел на переговоры, египтяне обязаны "людям на местах" и дипломатам, прежде всего – Э.Алленби, буквально вынудившего свое руководство пойти на уступки лидерам национально-освободительного движения. В то же время, как раз в интерпретации Э.Алленби "концепция договора" приобрела черты, позволившие Уайтхоллу успешно эксплуатировать ее в качестве прикрытия, за которым непрерывно разрабатывалась "альтернативная" политика восстановления и укрепления имперских позиций – политика "энергичных мер".

Возможность "энергичного" решения вопроса о будущем англо-египетских отношений и, в частности, проблемы Судана, никогда не отвергалась. Летом 1924 года, когда все устремления Уайтхолла, были, как принято считать, направлены на скорейшее заключение двустороннего соглашения с Египтом, под покровом исключительной секретности произошло заметное сближение позиций сторонников и противников договора на базе возврата к традиционной политике "твердой руки".

Как свидетельствуют новые источники, 5 ноября 1924 г., на Даунинг-Стрит 10 был подготовлен документ, содержащий в себе основные выводы Форин оффиса по египетскому вопросу, и отражавший взгляды как лейбористов, так и консерваторов. Он включал рекомендации представителей британской администрации в центре и "на местах", в том числе и нового главы Форин оффиса – О.Чемберлена (1863-1937) [19, коп.227-228]. Этот документ явился, по сути дела, политическим завещанием администрации Р.Макдональда (1866-1937), принятым консерваторами к исполнению без долгих раздумий, едва только они вступили в права "наследства".

В окончательном варианте политика "ультимативных мер" была сформулирована Форин оффисом – и это нужно подчеркнуть – еще до убийства генерал-губернатора Судана и главнокомандующего Египетской армией Ли Стэка (1868-1924). Составители особо секретного циркуляра, получившего название "Англо-египетские отношения", не видели причин к тому, чтобы "откладывать первый шаг на пути осуществления хорошо продуманной политики, имеющий своей целью показать египтянам, что Правительство Его Величества не согласно пребывать в обороне неопределенное время, и готово предпринять действенные меры, дабы сохранить свои позиции" [19, коп.222]. Не хватало только повода. И вот, 19 ноября 1924 г. в Каире был смертельно ранен Ли Стэк – один из главных архитекторов политики "энергичных мер". "Случай, – писал Ф.А.Ротштейн, – был самый подходящий" [8]. Теперь уже ничего больше не сдерживало англичан. "Новая" политика из сферы теории начала стремительно переходить в область практических действий. Результатом чего и явился ультиматум 1924 года.

Итак, ужесточение "египетской" политики осенью 1924 г. знаменовало, казалось бы, окончательный отказ от идеи Милнера об англо-египетском договоре и тем самым изменении юридического статуса Египта.

Однако за кулисами англо-египетских отношений по-прежнему шла упорная борьба между "твердолобыми", пытавшимися закрепить успех, достигнутый после 19 ноября, и сторонниками либерализации "египетской" политики, оспаривавшими право влиять на ход ее формирования. Ситуация была гротескной. Новый верховный комиссар Дж.Ллойд, (за спиной которого стояло большинство членов правительства Великобритании в том числе лорд Биркенхед (1872-1930),

У.Черчилль (1874-1965), Л.Уорингтон-Эванс (1868-1931), Л.Эмери (1873-1955), У.Джойсон-Хикс (1865-1932), лорд Солсбери, Д.Хогг (1872-1950) и Н.Чемберлен (1869-1940), занимавшие ключевые посты в правительстве, Казначействе, Министерстве внутренних дел, Министерстве по делам Индии, колониальном и военном ведомствах и др.), не разделял настроений, царивших в Форин оффисе – ведомстве, которое возглавлял его непосредственный начальник – О.Чемберлен. В свою очередь Чемберлен, опиравшийся в основном на "дипломатов" и штат сотрудников Каирской резиденции (формально подчинявшихся Ллойд), действовал вразрез с теми принципами, которых придерживалось большинство его коллег по кабинету. В правительстве его планы либерализации "египетской" политики находили сочувствие у немногих, хотя и весьма влиятельных министров: лорда Р.Сесила, представлявшего Соединенное Королевство в Лиге Наций; лорда Ирвина (1881-1959), министра сельского хозяйства, а затем вице-короля Индии и даже у премьер-министра С.Болдуина (1865-1947).

В этих условиях какая-либо плодотворная работа, направленная на достижение прогресса в англо-египетских отношениях, была затруднена и едва не сошла на нет. Правда, в 1927-1928 гг. Чемберлен все же сумел (в тайне от верховного комиссара, а, по сути, и от большинства членов кабинета!) организовать очередную попытку соглашения между Великобританией и Египтом. Но, как известно, она оказалась – в значительной степени благодаря усилиям Ллойда и его сторонников в правительстве – безрезультатной. Такой же безрезультатной оказалась и попытка изменения статуса Египта, предпринятая вторым лейбористским правительством Р.Макдональда в 1929-1930 гг. Скандальная отставка Дж.Ллойда, последовавшая в ходе этих переговоров, продемонстрировала не только отсутствие в британском правящем классе согласия по египетской проблеме, но и кризис всей политической системы Великобритании.

Правда, в августе 1936 г. в Лондоне был, как известно, подписан англо-египетский "Договор о дружбе и союзе". Однако и это, на наш взгляд, не свидетельствовало об осознании необходимости серьезных перемен в системе взаимоотношений двух стран. Решающий аргумент тогда выдвинули не наследники дела Милнера, как это могло бы показаться, а Бенито Муссолини (1883-1945), захвативший Эфиопию и угрожавший британским интересам в районе Средиземного моря и Среднего Востока. Со всей очевидностью это подтверждают мемуары М.Лэмпсона (1880-1964) [20, 71-72], Верховного комиссара, а позже – посла Великобритании в Египте. С момента своего появления в Каире и вплоть до подписания договора он был уверен (равно как и глава Форин оффиса А.Иден) в том, что единственно правильным решением было бы включение Египта в состав Британской империи. Метод, с помощью которого А.Иден (1897-1977), чье имя стояло под англо-египетским соглашением 1936 г., пытался разрешить Суэцкий кризис 1956 г.,

подтверждает, что процесс смены умонастроения был очень медленным и мучительным.

Таким образом, вопрос о юридическом статусе Египта, вставший перед Великобританией в практической плоскости уже в начале XIX века, оставался проблемным для британских правящих кругов до сер. 30-х гг. XX в. Египет, по сути дела, оказался своеобразным звеном в системе Британской империи, которая не раз подвергалась испытаниям в отношении действенности и надежности тех или иных механизмов вмешательства и контроля. На смену политике "мирного проникновения" здесь пришел внешнеполитический курс, в основе которого лежали методы вооруженной интервенции и "временной оккупации". В рамках этого курса британские правящие круги испробовали самые различные способы управления зависимой территорией. От протектората "завуалированного" англичане перешли к протекторату объявленному (и как бы законному), а после снова сделали попытку завуалировать свои истинные намерения, провозгласив (снова в одностороннем порядке) независимость этой страны, а затем подписав двухстороннее соглашение "о дружбе и союзе".

Будучи вынужденным, англо-египетский "союз" 1936 г. не означал проникновения "духа соглашения" в область британского имперского мышления. На протяжении всего рассматриваемого периода необходимость сохранения контроля над этой территорией и, прежде всего, над зоной Суэцкого канала в полном объеме, оставалась бесспорной для правящих кругов Великобритании. Ведь в "табеле о рангах" британских колоний и зависимых территорий Египет несомненно занимал второе место после Индии. В Лондоне были убеждены, что потеря Египта и Суэцкого канала могла привести к распаду практически всей империи. В то же время, вопрос о форме осуществления такого контроля, о юридическом статусе Египта, можно было, как считали некоторые влиятельные представители Уайтхолла и Сити, обсуждать – в том числе и на международных конференциях. Таким образом, Уайтхолл мог сохранять свободу маневра на международной арене. Однако, далеко не все представители британского правящего класса понимали необходимость смены тактики в новых условиях.

Компромиссный подход к решению проблем Ближнего и Среднего Востока в целом, и египетского вопроса в частности, отражал в первую очередь линию руководства Форин оффиса, вынужденного всегда учитывать соотношение сил на международной арене. Он устраивал также тех представителей британского истеблишмента, для которых указанные территории не были "своими", но которые стремились потеснить господствующую здесь, так называемую, "средневосточную" группировку. Однако такой подход, естественно, не удовлетворял руководителей и акционеров транспортных, финансовых,

торговых и промышленных компаний, стремившихся к монопольному господству на просторах дряхлеющей Османской империи. Они призывали к прямому и полному включению этого региона в состав Британской империи. И хотя разногласия между различными группировками правящего класса Великобритании, влиявшими на процесс выработки ближне- и средневосточной стратегии, не были антагонистическими, борьба вокруг вопроса о статусе долины Нила была ожесточенной. Отказ от монопольного господства над долиной Нила означал бы не только потерю огромных прибылей, но и ослабление стратегических позиций в бассейне Красного моря и Персидского залива.

Отсутствие концепции развития англо-египетских отношений и неурегулированность статуса Египта создавали дополнительные и весьма серьезные трудности для тех, кто отвечал за положение дел в этой стране. Приходилось скрывать от всего мира – и, в том числе, от самих англичан – "явную", по выражению известного британского дипломата Г.Николсона (1869-1968), "аномалию" британского присутствия в этом регионе, равно как и "священное таинство" неограниченной власти Уайтхолла [21, 162]. По мнению лорда Кромера, простого раскрытия "тайны" было бы "достаточно, чтобы расшатать всю систему взаимоотношений двух стран" [21, 162-163]. Кроме того, любой конфликт внутри Египта, или связанный с этой страной, также подвергал всю структуру серьезному испытанию.

Каждый шаг по преодолению той или иной кризисной ситуации давался официальному Лондону очень нелегко и предпринимался позже, чем это было необходимо. Уайтхолл старался выиграть время и оттянуть принятие решения до того момента, когда необходимость в этом либо уменьшится, либо отпадет совсем. Если конфликт не утихал сам по себе, или же после вмешательства представителей Форин оффиса "на местах", следовала демонстрация силы. Только затем начинались поиски политического решения, результатом которых обычно был компромисс, разрешающий сиюминутную проблему, но не исключавший возможности возникновения кризиса в ближайшем будущем. Вследствие неопределенности юридического статуса, Египет, по оценке английского исследователя К.Кросса, всегда оставался "одним из самых уязвимых мест в структуре Британской империи" [22, 105].

В то же время, не желая действовать согласно нормам, установленным международным правом, импровизируя, Лондон проявлял гибкость, умение приспосабливаться к изменяющимся условиям, и, в конечном счете, обычно добивался успеха. Египетскому и мировому общественному мнению представлялись все новые и новые "фикции", маскирующие, по сути дела, колониальный характер британского присутствия в долине Нила. Определение сущности англо-египетских отношений было затруднено. Принятие конкретных и "ясных" решений можно было отложить до более благоприятного момента. Проблема заключалась лишь в том, чтобы не упустить тот

момент, после которого промедление становилось уже опасным. Однако как раз неумение совершить маневр вовремя было "ахиллесовой пятой" Уайтхолла. Это еще раз подтвердилось после окончания второй мировой войны, особенно в годы борьбы египетского народа за денонсацию договора 1936 г., после победы Июньской революции в Египте и национализации Г.А.Насером Суэцкого канала.

Литература

1. См. напр.: **Richard D.S.** The Savage Frontier: a History of the Anglo-Afghan Wars. – L., 1990; Tauber E. The Arab Movements in World War One. – L., 1993; Crosby T.L. The two mr. Gladstones. – L., 1997; Hchurman Donald M. Imperial Defence, 1868-1887. – L., 2000; The Boer War. – L., 2000; Morewood S. The British Defence of Egypt, 1935-1940. – L., 2001; Miller Stephen M. Lord Methuen and the British Army. Failure and Redemption in South Africa. – L., 2001; Gershovich M. French Military Rule in Morocco. Colonialism and its consequences. – L., 2000 и др. 2. См. напр.: **Арабы в борьбе за независимость.** – М., 1957; Века неравной борьбы. – М., 1967; Голдобин А.М. Египетская революция 1919 г. – М., 1958; Голдобин А.М. Национально-освободительная борьба народа Египта, 1918-1936. – М., 1989; История национально-освободительного движения народов Африки в Новейшее время. – М., 1978; Киселев В.И. Путь Судана к независимости. – М., 1958; Кошелев В.С. Египет: уроки истории. – Минск, 1984; Лазарев М.С. Крушение турецкого господства на Арабском Востоке. – М., 1960; Ланда Р.Г. Подъем антиколониального движения в Алжире в 1918-1931. – М., 1977; Луцкий В.Б. Англия и Египет. – М., 1947; Сейранян Б.Г. Египет в борьбе за независимость, 1945-1952. – М., 1970 и др. 3. **Тарле Е.В.** Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (к. XVI - н. XIX вв.). – М., 1965; Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в XIX веке. – М., 1948; Ротштейн Ф.А. Захват и закабаление Египта. – М., 1959; Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине XIX века. – М., 1977; Нерсесов Г.А. Дипломатическая история египетского кризиса, 1881-1882. – М., 1989; Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. – М., 1982; Трухановский В.Г. Новейшая история Англии. – М., 1958; Бондаревский Г.Л. Английская политика и международные отношения в районе Персидского залива. – М., 1958; Давидсон А.Б. Сесил Родс и его время. – М., 1984; Хазанов А.М. Экспансия Португалии в Африке и борьба африканских народов за независимость в XVI-XVIII вв. – М., 1976. 4. **Новая и новейшая история.** – 1989. – №4. 5. **Немногочисленные исследования** по данной проблематике, появившиеся в 90-х гг., не меняют картину в целом. Среди таких работ можно назвать следующие: Туполев Б.М. Германский империализм в борьбе за место под солнцем. – М., 1991; Остапенко Г.С. Британские консерваторы и деколонизация. – М., 1995; Бурьян М.С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании в 20-х гг. XX века. –

Луганск, 1994; Сергеев Е.Ю. Политика Великобритании и Германии на Дальнем Востоке, 1897-1903. – М., 1998.; Айзенштат М.П., Гелла Т.Н. Английские партии и колониальная империя Великобритании в XIX веке. – М., 1998. 6. **Marlowe J.** Perfidious Albion. – L., 1971. 7. **Нерсесов Г.А.** Дипломатическая история египетского кризиса, 1881-1882. – М., 1979. 8. **Ротштейн Ф.А.** Захват и закабаление Египта. – М., 1959. 9. **Тэйлор А.Дж.П.** Борьба за господство в Европе. – М., 1958. 10. **Chiol V.** The Egyptian Problem. – L., 1921. 11. **Milner A.** England in Egypt. – L., 1920. 12. **Darwin J.** British, Egypt and Middle East: Imperial policy in the aftermath of war, 1918-1922. – L., 1981. 13. **Hourani A.H.** Great Britain and the Arab World. – L., 1945. 14. **Setton-Williams M.V.** British and Arab States: A Survey of Anglo-Arab relations. 1920-1948. – L., 1948. 15. **Lloyd, Lord.** Egypt since Cromer. – N.-Y., 1970. – Vol. II. 16. **Бернс Э.** Английский империализм в Египте. – Л., 1929. 17. **Parliamentary Debates.** House of Commons. 1900-1930. – т.115. 18. **Parliamentary Debates.** House of Commons. 1900-1930. – т.113. 19. **Архив внешней политики Российской империи**, ф. Национальный архив Индии: д. N 228. Affairs in Egypt and Sudan. 1924. 20. **Lampson M.** The Killern's Diaries. – L., 21. **Nicolson H.G.** Curson: The Last Phase, 1919-1925. – L., 1934. 22. **Cross C.** The Fall of the British Empire, 1918-1968. – L., 1969.

The article deals with the problem of Egypt's status in foreign and colonial policy of Great Britain in the later XIX – early XX centuries.

УДК 94(420).04

А.А. Глушко

ДИНАСТИЧЕСКИЕ ВОЙНЫ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АНГЛИИ: ЗАГАДКА "ПРИНЦЕВ ТАУЕРА"

Добродетели тирана бесполезны
[1, 267]

Каждая эпоха хранит свои тайны, укрытые от наших современников не только стенами архивов и частных коллекций древних рукописей, но самим временем, отгораживающим нас от неисследованных событий пластами веков. Трудно бывает отыскать вопросы, оставленные без ответов или правильно сформулировать новые исследовательские задачи. Но с этими трудностями бороться сравнительно легко и даже приятно. Однако в ряде случаев существующие в истории "белые пятна" возникали не случайно и не по недосмотру исследователей, а благодаря целенаправленным действиям

заинтересованных лиц. В этих случаях мы имеем дело с сознательным искажением представлений об исторической действительности, которые очень сложно исправлять целым поколениям историков.

Отягощенные стремлением к власти политические круги тех или иных стран часто бывают заинтересованными распространить свое видение исторической данности, максимум возможного, пытаясь отнять у истории нелицеприятную правду. Одним из способов достижения подобной цели стала публикация исторических исследований, в которых все болезненные акценты расставлены в "правильном" порядке.

История Великобритании не является исключением и также содержит немало спорных страниц, которые нуждаются в критическом анализе. Среди одиозных личностей позднего средневековья особое место занимает герцог Глостерский, последний король из династии Плантагенетов – Ричард III Йоркский (1452-1485). Ричарду не посчастливилось жить в период мира и стабильности. Его жизнь была преисполнена многочисленными событиями, быстрыми переменами в жизни Англии. Не получил покоя он и после смерти, его жизненный путь, на наш взгляд, до нашего времени не стал предметом конца честного исследования.

Последние мгновения политической деятельности Ричарда III послужили основой для множества легенд и интерпретаций. Вместе с тем практически все документы, способные составить прочную источниковую базу, были уничтожены его политическим оппонентом – новым королем Генрихом Ричмондским (1457-1509). Об этом упоминают многие исследователи, среди которых можно отметить таких, как Ральф А. Гриффитс, Роджер С. Томас, Джордж М. Тревельян, Д. Юм [2-4; 11] и др.

Попробуем проследить жизненный путь Ричарда III по сохранившимся сведениям и постараемся при этом как можно более скептически относиться к существующим "авторским интерпретациям" и оценкам этой личности.

Наиболее дискуссионным оказался вопрос наследования, проблема передачи престола. Тут претендентов нашлось немало – герцог Бэкингем, "принц крови" по материнской линии Бофортов [3, 495-496, 498-500], граф Ричмондский Генрих и двое сыновей (по официальной версии, ввиду своеобразия интимной жизни суверена) Эдуарда IV (1442-1483) – Эдуард, принц Уэльский, 12-ти лет и Ричард, герцог Йоркский, 9-ти лет. Однако, *de facto* главным претендентом на корону умирающего был младший брат суверена - герой нашего исследования Ричард Глостер.

Все, писавшие об этом периоде – от епископа Джона Мортон и семьи Пастонов до советских и зарубежных исследователей прошлого века (М. А. Барг, А. А. Петросьян, Р. Локейр, Р. Гриффитс и др.), придя к общему мнению в оценке многих загадочных эпизодов его жизни, не смогли найти компромисса в одном вопросе – исчезновении его

племянников, которые якобы были убиты им в июле 1483 года путем удушения подушками в мрачных комнатах Тауэра, куда они были помещены перед коронацией [4, 497; 5, 432-433].

Следует сказать, что авторство первых и основных источников, в которых зафиксированы эти события, принадлежит семейству Пастонов. Они хронологически охватывают эпохи Эдуарда IV, Ричарда III и Генриха VII. Сюда можно отнести и крайне спорный документ – "Историю" Томаса Мора (1478-1535). Во-первых, потому что ее авторство приписывают также епископу Илийскому, позднее – канцлеру первого Тюдора кардиналу Джону Мортону, главному и надежнейшему союзнику Ричмонда в борьбе за корону, современнику четырех королей и главному интригану "эпохи Уильяма Кэкстона" [4;12]. Во-вторых, потому, что он создавался во время правления Генриха, возможно, под его непосредственным контролем, вследствие колоссальной важности описываемых там событий для судьбы короля и его потомков. Наконец, главный историограф – Полидор Вергилий создал труд "Historia Anglica", опираясь исключительно на официальную версию, то есть на вышеупомянутую "Историю" Мора (Мортонна).

Старейшим свидетельством о той эпохе стала 4-х томная "История Англии" 1722 (MDCCXXII) года, в которой достаточно подробно описываются события, связанные с исчезновением и возможной гибелью сыновей Эдуарда IV. Отдельная глава посвящается королю Эдуарду V (1483), "правившему" около 2-х месяцев, единственному некоронованному английскому монарху [13,549-568]. Показателен портрет юного короля, где пышно одетый Эдуард изображен современником без твердо "сидящей" на голове короны. Последняя словно бы зависла в воздухе, так и не став атрибутом власти старшего сына Эдуарда IV.

Следующую группу литературных свидетельств представляют научно-популярные издания XIX-XX веков. Книжица "Свойства всех Англинскихъ королев и королевень" упоминает некоторые деликатные подробности из жизни августейших особ, однако ее научная значимость невелика. 3-х томная работа "Общественная жизнь Англии" – справочное издание, обзорно освещающее события из жизни англичан различных эпох [16]. "Классическую" историографию представляют труды Дэвида Юма (XVIII в.), Джорджа Тревельяна (XIX в.), Джорджа Локейра.

Согласно имеющимся документам, ведший распутную жизнь Эдуард Йоркский, подписал этим смертный приговор себе и нелегкую судьбу своим детям, которых впоследствии парламент указом от 26 июня 1484 года признал бастардами – незаконнорожденными, а потому способными претендовать на корону лишь в результате гибели Ричарда – брата короля и **всего** (I – А.Г.) его потомства [4; 6-9]. Немало споров вызвал факт его бракосочетания с Элеонор Батлер. В апреле 1483 года король скончался. Наступил кульминационный момент.

Ричард, находившийся в своих шотландских владениях

(вассальных герцогу Глостерскому), узнал об этом спустя 10 дней (дата смерти Эдуарда – 9 апреля) и с отрядом в 600 человек двинулся на Юг [4, 223-224; 5, 145-146; 6, 180]. Ему стало известно о заговоре королевы Елизаветы и ее родичей – семейства Вудвиллей, цель которого состояла в недопущении протектората Ричарда над будущим королем 12-летним Эдуардом V (1471-1483?). Личному вассалу Ее Величества лорду Риверсу было поручено доставить принца в Лондон под охраной 2 тыс. воинов. Регентом при нем должна была стать мать-королева, а будущим принцем Уэльским – ее младший сын Ричард (1475-1483?).

Действия Ричарда Глостерского были поистине хладнокровны: он пишет два письма – одно с соболезнованиями вдове, другое – на имя королевского Совета, где он выражает готовность исполнить последнюю волю брата, взяв на себя функции протектора [5,145]. Прибыв в Лондон, он приносит присягу юному наследнику престола. Далее события развивались со стремительной быстротой: обнаруживается, что королева с младшим сыном, дочерьми и маркизом Дорсетом, сыном от первого брака, заперлись в Вестминстере. Тогда он привозит мальчика в епископский дворец возле собора Святого Павла, а сам с матерью поселяется в Бейнардз-Касл [4, 224-225]. 5 июня он назначает коронацию Эдуарда V на 22 июня 1483 года. Но ей не суждено было состояться...

8 июня на заседании королевского Совета епископ Батский, Роберт Стиллингтон, выступил со скандальными материалами, задевающими честь умершего короля. Они свидетельствовали о том, что Эдуард имел жен "на стороне", а соответственно пока не будет доказана "чистота крови" принцев они и их возможные потомки не имеют права на корону. По обычаям того времени они становились бастардами и носили титулы "принцев крови" – второстепенных наследников Йоркского дома. Брак Эдуарда с дочерью графа Шрюсбери, Элеонор Батлер грозил стать камнем преткновения на пути молодой династии Йорков (немаловажную роль сыграло и то обстоятельство, что единственный сын Ричарда Глостера Эдуард скончался в феврале 1484 года [5, 148]).

Насколько герцог Глостерский был замешан в этой истории неизвестно до сих пор, но ввиду следующих соображений эти осложнения не пошли ему на пользу: во-первых, они дали дополнительный источник для демагогических маневров Вудвиллей, во-вторых, его смерть означала увядание Белой Розы – династии Йорков. Однако 26 июня вышеупомянутое заседание парламента подтвердило права Ричарда на престол, и коронация последнего Плантагенета стала делом времени... Эдуард, узнав о поступке своего дяди якобы сказал "Он (Ричард III. – *А. Г.*) берет мою корону, хотя мог бы взять мою жизнь" [13,571]. Таковы данные официальных документов ("Holinshed's Chronicle", "Historia Anglica", "Memoirs of King Richard the Third and Some of his Contemporaries").

По вопросу исчезновения принцев существуют две основные

версии. Главная из них состоит в том, что после коронации Ричарда братья были помещены в Тауэр, служивший усыпальницей, тюрьмой, резиденцией королей и других царственных особ. Там они в течении нескольких месяцев (а возможно и лет) пребывали в заточении под неусыпным контролем вассалов Ричарда и были задушены неким рыцарем сэром Джеймсом Тирелом по указке короля, будто бы заботившегося о судьбе своей короны более, чем о жизни невинных (и более не представляющих угрозу его правам – *А.Г.*) племянников. Таким его рисуют Томас Мор, епископ Мортон, У.Шекспир ("Ричард III"), а вслед за ними и целая плеяда историков консервативного, реакционного толка [2;3;10;11].

Версия, которая представляется нам более аргументированной, представлена в работах авторов литературно-художественного направления, ввиду практически полного отсутствия обстоятельных исследований в кругах ученых-историков (следует выделить, однако, работу С.Р. Markham "Richard the Third, his Life and Character". N.Y., 1968). Наиболее четко она изложена в детективном исследовании Джозефины Тей (1876-1952) – "Дочь своего времени" (1951), а косвенно – в работах М. Барнс [8], И. Лесны [9], М. Барга [5; Шекспир и история. – М., 1979], Б. Борисовского [15]. Данную работу многие исследователи оставили без внимания. Автор раскрывает мотивы сторон в борьбе за корону, подчеркивая заинтересованность Генриха Тюдора в устранении сыновей Эдуарда IV от борьбы за власть. Выводы, сделанные главным героем детектива – сержантом Грантом, свидетельствуют о косвенном участии Генриха в убийстве принцев и создании легенды о Ричарде. "В данном случае", – отмечает М. А. Барг, – "вдохновители и режиссеры этого процесса были слишком на виду, чтобы остаться в тени. Первые Тюдоры и их окружение – вот та среда, откуда исходили импульсы, определившие ее направление и основное содержание" [5,149].

Как свидетельствуют документы того времени, Англия была полна подобных авантюрных и запутанных историй, поэтому на первый план должны выходить характер и мотивация противоборствующих сторон, их эмоциональное состояние в момент, коим является эпоха правления Ричарда III (июль 1483 – август 1485 гг.). Была ли у Ричарда мотивация подписывать приговор Йоркам, обрекая себя и детей своих на вечное проклятие потомков, отдавая во власть Аида своих родных племянников? Судя по отзывам медиков [См. напр.: 9, 44-58], современников Ричарда и даже его врагов (Генриха Тюдора, Джона Мортонна, маркиза Дорсета и др.), последний явно не страдал расстройством ума, да и психические припадки, которые ему приписывает ортодоксальная историография, явно преувеличены. Его хладнокровие, решимость идти до конца в битве на Босуорт Филд, 22 августа 1485 года – яркое тому подтверждение.

По данным генеалогических таблиц [4,446] Йорки были потомками Эдуарда III (1327-1377) по женской линии, зато эта линия

была старше, чем Ланкастерская. Среди простого народа они также пользовались поддержкой. Более того, Ричард как лорд-протектор имел полное право управлять страной целых 4 года, до совершеннолетия принца Эдуарда, а за это время могло случиться всякое. История учит, что интриги, в которые оказывались втянутыми августейшие особы, были им далеко не на пользу, вспомним хотя бы герцога де Гиза и Екатерину Медичи. В любом случае трон контролировал один человек – герцог Глостерский.

Милосердие и великодушие (вспомним помилование епископа Илийского Джона Мортон, будущего кардинала и канцлера Генриха VII) – вот те черты, которые отличали Ричарда, а в дальнейшем и погубили его. Герцог Бэкингем был убит при подавлении инспирированного им мятежа 2 ноября 1483 года [1, 264; 2, 145-162; 13, 549-550]. Он имел куда меньше прав на престол, хотя был косвенно заинтересован в полном искоренении Йоркского дома, ведь только тогда потомок Бофортов мог законно занять английский трон. Остается один "подозреваемый" – валлиец Генрих, граф Ричмондский, будущий Генрих Тюдор. Он являлся представителем боковой ветви Ланкастеров (линия Бофортов – Сомерсетов – Тюдоров) и не отличался "чистотой крови" – его предки были в основном валлийцы, боровшиеся за автономию в составе Англии [2, 29-46]. Кроме того, он присягал французскому королю Людовику XI (1461-1483), как его вассал и владелец графств Мен, Анжу и Турень [См. также - 2, 187-195]. Единственный путь для него, чужеземца, изгнанника, малоизвестного в кругах английского общества дворянина законно занять престол – устранить Ричарда и его племянников, "под шумок" добыв себе алиби от обвинений в узурпации, и явиться в образе Спасителя, объединителя Англии, избавителя от тирана – Ричарда. Таким путем он мог скрыть свои связи с французским королем, герцогом Бретонским, Яковом III Стюартом и другими могущественными врагами Туманного Альбиона.

Мог ли Ричард дать такой шанс конкурентам? Вряд ли. Поэтому Генрих идет вооруженным путем, выбор невелик. Высадившись на берег в Милфорд Бей, 7 августа 1485 года [2, 219, 222-228], он провел через Уэльс своих валлийских и французских наемников, и в битве при Босуорте сразил Ричарда руками своих сторонников – лордов Стэнли. В это время принцы были еще живы, так как первое упоминание об их "удушении" относится уже к эпохе правления Генриха. Более того, все прекрасно понимали, что лишённые прав дети Эдуарда IV не играют более сколько-нибудь заметной роли в дворцовых интригах. Но с отменой парламентом в октябре 1485 года указа от 26 июня 1484 года, принцы становились законными наследниками престола.

Однако, Генриху нужны были легенды, а не какие-либо объективные сведения о прошлом Йорков, могущие пролить свет на подробности его прихода к власти. Поэтому все представители этого дома, оставшиеся в живых после Босуорта, были умерщвлены за время

его правления [10, 19-22; 15, 151]. Спустя четверть века династическую "расправу" закончил сын - Генрих VIII (1491-1547) [См. напр.: 10, 46, 97].

Вообще, личность импульсивная, холерическая, хитрая и беспощадная к врагам, каковым был первый Тюдор, была способна и на большее. Он тонко чувствовал настроение двора и общества в целом и не дал себя обмануть, как это сделал его предшественник. Следы принцев быстро затерялись в мрачных коридорах Тауэра. Возможно, они были заживо погребены там, подтверждением чего могут служить скелеты подростков, найденные при Карле II (1674) и исследованные в 1933 г. профессором Райтом [5, 154-155]. Осмотр останков подтвердил версию об их "королевском" происхождении.

Таким образом, подводя итог всему сказанному выше, мы полагаем, что исчезновение сыновей Эдуарда IV - результат сложных династических коллизий, связанных с борьбой за корону Англии. А легенда о тиране-Ричарде – искусственно созданная Тюдорами ситуация с целью узурпации власти [10, 16-28; 15]. Смертные приговоры, вынесенные первыми Тюдорами маркизу Дорсету (1503), герцогу Бэкингеми (1521) – красноречивые отголоски противостояния, ушедшего в глубину веков.

Литература

1. **Общественная** жизнь Англии. Религия, законодательство, наука, искусство, промышленность, торговля, литература, нравы и обычаи в их историческом развитии с древнейшего времени / Под ред. Г. Д. Трайля. В 3-х томах. – М., 1897. – Т.2.
2. **Ральф А. Гриффитс, Томас Р.** Становление династии Тюдоров. – Ростов-на-Дону, 1997.
3. **Тревельян Дж. М.** История Англии от Чосера до королевы Виктории. – Смоленск, 2005.
4. **Черчилль У.С.** Рождение Британии. – Смоленск, 2002.
5. **Вовк О. В.** Сто великих рыцарей. – М., 2004.
6. **Барг М. А.** Ричард III – сценический и исторический // Новая и новейшая история. – №4. – 1972. – С. 136-155.
7. **Петросьян А. А.** Ричард III – миф и реальность // Вопросы истории. – №11. – 1992. – С. 179-184.
8. **Барнс М.** Елизавета Йоркская. – М., 2004.
9. **Лесны И.** Болезни сильных мира сего. – Прага, 1990.
10. **Черчилль У. С.** Британия в Новое время. – Смоленск, 2005.
11. **D. Hume.** The history of England from the Julius Caesar invasion to the Revolution of 1688. In 5 volumes. – N.Y. 1983. – Vol. 2.
12. **R. Lockeyr.** Henry VII. – Edinburg, 1960.
13. **The history of England** from the early accounts of time to the death of the late Queen Anne. In 4 vol. – L., 1722. – Vol. 2.
14. **Свойства** всех Англинских королей и королевен, смешанные с историческими анекдотами. – СПб., 1802.
15. **Борисовский Б. Е.** Тайная война времен Алой и Белой Роз и первых Тюдоров // Вопросы истории. – №9. – 1969. – С. 142-158.

The author thought over the problem of Edward's IV sons which were disappeared in July 1483. Analyzing main historical documents, he drew

the conclusion, that this problem was the result of the deep contradictions at the Court, which took place in the epoch of York. The article shows different sides of the dramatical struggle for the Crown. It carries the information, which proved, that it was Henry Tudor who was really interested in the disappearance of the York princes, "the princes of Tower".

УДК 94 [(410) : (510)]"1839/1840"

І. В. Грицьких, Д.В. Грицьких

БРИТАНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ТА ПРОБЛЕМА ВІЙНИ З КИТАЄМ (1839–1840 рр.)

Протягом останнього десятиріччя для всієї світової спільноти стало доволі очевидним, що країни Далекого Сходу почали розвиватися дедалі стрімкіше. Серед лідерів, що захопили першість в цьому напрямку чинне місце займає Китайська Народна Республіка. Вихід цієї країни на рівень високорозвиненої космічної держави поставив країни Європи перед необхідністю ретельно проаналізувати її досягнення. Саме тому в сучасній науці, в тому числі історичній, вчені спрямували свої погляди на вивчення історії розвитку взаємовідносин європейців з Китаєм.

Та, сповідуючи переважно позитивістську методологію дослідження, відомі історики спрямували увагу в першу чергу на проблемах розвитку англо-китайських взаєностосунків у ХХ столітті. Серед таких можна назвати колективну роботу американських, англійських та китайських вчених "Хрупкий баланс: Гоконг между Китаем и Британией 1842–1992 гг." [1].

Але, на нашу думку, не менш цікаво й важливо приділити увагу дослідженню періоду коли англо-китайські відносини почали отримувати більш-менш офіційні рамки, розглянути внутрішні механізми формування зовнішньої політики Уайтхоллу, який на той час, безумовно кинув виклик "Серединній державі", роблячи спробу перехоплення ініціативи у творенні клімату двосторонньої співпраці.

Саме у 1830-х роках суттєво активізувалася увага Європи до Далекосхідного регіону. Способи взаємодії, що існували до цього періоду, перестали влаштовувати західноєвропейські політичні кола, які дедалі більше прагнули до прозорих, зрозумілих стосунків на міждержавному рівні. Але східні держави і, насамперед Китайська імперія, в силу особистих умов розвитку не бажала йти на компроміси з однією з своїх „віддалених провінцій”, як сприймалася тоді Великобританія в Пекіні [2].

В кінцевому рахунку розвиток подій призвів до війни, яка отримала в історичній літературі назву „перша опіумна війна”, дослідженню історії якої присвячено чимало робіт. Однак, в цих роботах

майже не приділяється уваги питанню як саме формувалася думка британської політичної спільноти, що змусила прийняти рішення про початок війни.

Архітектором далекосхідної політики у 1835-1839 роках був Віконт Пальмерстон, який поставив за мету вивести британо-китайські відносини на міждержавний рівень [3, 74-80]. Його дії, які були спрямовані на реалізацію поставлених ним задач, і призвели до війни з Китаєм. Але перед тим, як війну було розпочато в середині британського суспільства протягом тривалого часу точилися запеклі суперечки стосовно того, чи варто вести цю війну.

Політична еліта Британії розділилася на три табори. Перший складали представники малого бізнесу та невеликих торгівельних компаній, які внесли до парламенту проект постанови, про необхідність відновити мирні взаємовідносини заради продовження вільної торгівлі на взаємовигідних умовах. Їх непокоїла обставина безстрокового призупинення торгівлі з боку китайської імперії. Свою позицію парламентарі формували, виходячи з того, що головною причиною, яка призвела до зупинки торгівлі було надмірне зловживання зі ввозом опіуму до Китаю. Офіційно, саме через це, після неодноразових попереджень опіум було конфісковано та знищено, а торгівлю призупинено. Спираючись на те, що більшість британської спільноти негативно ставилася до продовження цієї торгівлі, та доводячи, що вимоги китайської сторони справедливі, вони вимагали скасувати повноваження Еліота молодшого [13], принести вибачення китайській стороні та клопотати про продовження торгівлі. Саме з такими пропозиціями у парламенті виступили деякі політики.

На засіданні палати общин британського парламенту від 7-го квітня 1840 року містер Дж. Грехем взяв слово для виступу. В ході емоціональної промови він висунув пропозицію розглянути ситуацію, що склалася у відносинах з Китаєм. Головну увагу Грехем приділив обґрунтуванню своєї позиції, яка саме і зводилася до того, що він констатував факт систематичного порушення законів Китайської імперії. Саме ці дії, на його думку, призвели до погіршення ситуації, розриву відносин та фактичного початку війни. Всю відповідальність за це він переклав на Уряд, та особисто на голову Форін Оффіса - Віконта Дж. Пальмерстона. Останнього було викликано наступного дня до парламенту, де він мав дати пояснення щодо ситуації в Китаї [4, col. 675-715].

Дещо пізніше, відповідно до рішення палати общин до палати лордів було надано петицію, яка фактично повторювала звинувачення в бік міністерства. Представив цю петицію в палаті лордів граф Стенхоуп. Він також заявив про те, що систематичне порушення законів Китайської імперії британськими громадянами призвело до появи певних кризових явищ як у економічній так і у внутрішньополітичній сферах. Саме тому він наполягав на тому, щоб до Її Величності королеви Великобританії

надіслати відповідне звернення. В тексті звернення говорилося – „Ми (представники парламенту) бажаємо висловити її Величності глибоку стурбованість палати звісткою про те, що відбулося порушення дружніх відносин з Китайською імперією. Це сталося внаслідок систематичного порушення британськими підданими законів Китаю, які продовжували ввозити опій. В зв'язку з цим ми просимо її Величність дати згоду на прийняття негайних заходів з тим, щоб припинити торгівлю опієм, принести вибачення та поновити торгівельні відносини з Китайською імперією” [5,col.1-35]. Із засудженням дій капітана Еліота, які призвели до військового конфлікту висловився віконт Мельбурн, котрий, однак, тримався більш нейтральної позиції. Подібні погляди висловив і лорд Колчестер.

Така ситуація не влаштовувала два інших табори. Другий табір складали консервативні сили, зацікавлені у матеріальних вигодах від торгівлі з Китаєм (в тому числі опіумом) та мали монополне право на цей вид діяльності в Китаї та Індії. У 1833 році Британська Ост-Індська компанія втратила свою монополію. З цього моменту, вона вела свою торгівлю на загальних умовах разом з іншими підприємцями [6,174-177]. На нашу думку, представники її директорату мали за мету розпочати війну, але не доводити її до перемоги. Вони мали за мету звинуватити уряд у неспроможності вирішити ситуацію без зайвих фінансових та людських витрат. Після цього вони розраховували налагодити відносини з Китаєм шляхом відновлення старих зв'язків (які на приватному рівні фактично вже існували), що давало право керівникам Ост-Індської компанії продемонструвати необхідність її присутності в регіоні у якості сили, яка спроможна тримати ситуацію під контролем. Серед політиків, які впроваджували цю ідею, можна назвати герцога Веллінгтона. В своєму виступі він висловив критичні зауваження в бік дій уряду. Він зазначив, що „сам капітан Еліот був вимушений визнати, що погіршення взаємовідносин з Китаєм пов'язане з прийнятими законопроектами, які позбавили Ост-Індську компанію права монополії в регіоні” [4,col.35-37].

Таким чином дана група політиків була по своєму налаштована проти дій міністерства і особисто Пальмерстона. Але позиція цього табору відрізнялася від попереднього тим, що його прибічники не вбачали вини Еліота та його команди у розв'язанні війни з Китаєм. Базували вони свою позицію одразу на декількох тезах: 1) китайська влада звинуватила британців у систематичних порушеннях закону через ввез опіуму не дивлячись на систематичні заборони, але сама ж китайська влада за хабарі порушувала цю заборону більш ніж 100 років; тому незрозуміло, чому саме тепер так жорстко відреагувала на той факт, який мав місце вже декілька століть; 2) хоча конфлікт навколо опіуму і розвивався, але не він призвів до військового протистояння – китайська влада звинуватила у вбивстві британських громадян, які були затримані в одному з китайських барів (як пізніше з'ясувалося винуватими були англомовні американці); тим не менше, китайці вимагали від Еліота

видати цих матросів, які фактично ризикували бути страченими згідно китайського законодавства; саме через те, що Еліот відмовився видати своїх матросів і було розпочате військове протистояння. Базуючись на цих двох тезах було зроблено висновки, що китайська влада сама провокувала Британію на військовий конфлікт [7,38-54].

Третій табір очолювало само міністерство на чолі з Віконтом Дж.Пальмерстоном. Ці представники британського істеблішменту переслідували, як здається, цілком прагматичні цілі. Безумовно вони давно переконалися, що проведення війни – це єдиний спосіб встановити надійний контакт з найвищим керівництвом країни [3,74-80]. Цей контакт не вдавалося встановити протягом декількох століть, китайський імператор обрав ізоляційну зовнішньополітичну стратегію. Перемога у війні, на думку Пальмерстона вирішувала низку проблем. По-перше – це надавало можливість почати безпосередній переговорний процес, що мав встановити міждержавні відносини на найвищому рівні і вивести Китайську імперію з самоізоляції. По-друге, одним з найголовніших підсумків війни мало стати територіальне придбання о. Гонконг під юрисдикцію Британської імперії. Цей крок був конче необхідний у планах стратегічної боротьби Британської імперії проти США та Португалії в регіоні. Серед найбільш яскравих представників цієї політичної позиції можна назвати Лорда Еленборо, який вкрай негативно відповів на петицію лорда Стенхоупа та розкритикував його слабкість по відношенню до Китайців. Він висловив упевненість у тому, що необхідно покарати китайську владу за агресивні дії проти британських підданих, та повернути усі конфісковані товари. Основною відмінністю позиції міністерства від двох попередніх було те, що воно негативно ставилося до торгівлі опіумом, тим самим підтримуючи першу групу парламентарів, але цілковито виправдовувало необхідність війни, в чому знайшло підтримку в другій групі парламентарів. Та насправді міністерство відстоювало третю точку зору – перемога у війні з Китаєм мала принести нові територіальні надбання (о. Гонконг) та встановлення кінець-кінцем офіційних стосунків на вищому рівні між державами, а не між Ост-Індською компанією та декількома приватними ділками та гільдією торговців Хонг, яка мала державну монополію на право зовнішньої торгівлі [8,59].

Отже, протягом обговорення перспективи війни з Китаєм, сформувалося три табори. Слід зазначити, що попри наявність суттєвих розбіжностей (щодо питання війни з Китаєм, причин конфлікту, що призвів до конфронтації та початку військового конфлікту між Британською та Китайською імперіями) усіх виступаючих об'єднувала одна теза – продовженню торгівлі опіумом треба перешкодити. Всі три політичні табори висловилися за те, що виробництво і продаж опіуму мають бути заборонені. Щоправда способи реалізації цієї заборони бачили по різному. Деякі представники парламенту звинуватили Британську Ост-Індську компанію у виробництві опію, та вимагали

видати заборону на виробництво нею цього зілля. Інші політичні сили слушно зауважували, що примітивна заборона буде кроком мало ефективним, бо у виробництві опію задіяні багато інших держав, які просто захоплять британський сектор китайського ринку опіуму на себе, а Британія лише втратить прибутки від цієї торгівлі (які, до речі, складали більш ніж 2500000 фунтів стерлінгів на рік). Ти більше, що значна кількість опію вироблялася на території Індії, яка ще не була під контролем Великобританії. Малвські виробники опію продавали його представникам Ост-Індської компанії. Якщо ж компанія переставала купувати його, то вони продавали його Португальським торговцям. Саме Португальці складали головну конкуренцію англійцям на ринку торгівлі опіумом. Саме їх Пальмерстон, насамперед, мав за мету витіснити з Кантону організувавши військово морську базу на острові Гонконг [9,14-21].

В результаті обговорення перемогла думка про те, що війну, яка фактично вже почалася, треба довести до логічного завершення. Якщо це не буде занадто великим навантаженням для бюджету країни, то завершення війни має бути цілковитою перемогою над Китайською імперією. Перемогла ця думка завдяки емоційному виступу лорда Веллінгтона та віконта Мельбурна, які у своїх промовах наголошували на тому, що війна фактично вже іде, і, звичайно, необхідно, щоб Британська імперія вийшла з неї переможницею. Вони вважали, що по-перше – поразка в цій війні сильно вдарить по авторитету країни. По-друге – британське суспільство не зрозуміє ані міністерство, ані парламентарів, якщо Еліоту та іншим британцям, які опинилися в скрутному становищі біля берегів Китаю, не буде надано всієї необхідної допомоги. По-третє – величезною необхідністю для інтересів Британської імперії було відновлення торговельних відносин з Китаєм. Від цієї торгівлі Британська імперія отримувала понад 20% доходів від загального прибутку. Встановлення прозорих міждержавних відносин мало стати запорукою стабільності прибутків імперії [10].

Отже британський парламент після проведення двох тривалих засідань з бурхливими обговореннями прийняв рішення про подальші дії у розвитку взаємовідносин з Китайською імперією. Фактично рішення зводилося до того, що війна є єдиним способом вирішення питання. Головним аргументом за проведення війни, з яким погодилися всі партії та блоки, була економічна вигода від торгівлі з Китаєм. Другим доводом слугувала думка про те, що Британській імперії вкрай необхідно підтримати свій авторитет на міжнародній арені цілковитою перемогою. Цим погодилися біля двох третин депутатів, що приймали участь в обговоренні.

Також слід зазначити, що в процесі обговорення було ініційовано процес по боротьбі з виробництвом та нелегальним продажем наркотиків в усьому світі. З думкою про необхідність цього кроку погодилися майже всі парламентарі. Тому можна зробити попередні висновки про те, що

хоча в історичній літературі війна з Китаєм 1840-1841рр. І отримала назву Першої опіумної війни, та фактично війна йшла не за розширення торгівлі опіумом, не за компенсацію втраченого Британією опіуму, а, фактично, за встановлення прозорих відносин з Китаєм, в умовах боротьби Британської імперії з Португалією, США та стратегічну перевагу над Росією на Далекому Сході та в Південно Східній Азії.

Література

1. **Precarious balance:** Hong Kong between China and Britain 1842 – 1992. – New York, 1994.
2. **И. Коростовец** Китайцы и их цивилизация, Санкт-Пб.1898.
3. **Политика Великобритании в Юго-Восточной Азии и миссия лорда Нэпира в Китай 1833-1834гг.**// Историчні записки. №9., 2006.
4. **Parliamentary debates.** – Vol. 53. – London, 1840.
5. **Hong Kong:** birth, adolescence, and coming of age. – London, 1937.
6. **Seyer G.R.** Hong Kong. Birth, adolescence and Coming of Age. – London., 1937.
7. **Collins C.** Public administration in Gong Kong – London, 1952.
8. **Historical dictionary:** Hong Kong and Macao. – London-Hong Kong, 2000.
9. **Иванов М.П.** Гонконг: история и современность. – М.,1990.
10. **Morning Chronicle.** №7821, April, 10 1840.
11. **Eitell E.J.** Europe in China. The history of Hong Kong from the Beginning to the year 1882. London – Hong Kong., 1895.
12. **David Gillard** The straggle of Asia, 1828 – 1914: a study of British and Russia imperialism., London, 1977., p.43-68.
13. **Капітан Еліот** був племінником лорда Еліота та за віком був набагато молодшим від лорда, тому в історичній літературі отримав назву “Еліот молодший”, або капітан Еліот.

This article tacks about forming politic direction for the South East Asia by british Parliament.

УДК 356.35:341.238(477+410)”1991/2004”

А.В.Грубінко

УКРАЇНА І ВЕЛИКА БРИТАНІЯ: ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА (1991–2004 рр.)

В результаті кардинальних геополітичних трансформацій, що відбулися на початку 90-х років в Європі та світі, а саме – з розпадом соціалістичного табору та СРСР, відбулася ліквідація післявоєнної Ялтинсько-Потсдамської системи безпеки, яка ґрунтувалася на протиборстві, суперництві і взаємостримуванні двох світових військово-політичних блоків – НАТО та ОВД. Виникла необхідність у формуванні

нової системи безпеки, яка б ґрунтувалася не на протистоянні, а на співпраці всіх учасників заради спільної безпеки та захисту від новітніх загроз. Україна як нова незалежна держава одразу опинилася в центрі уваги провідних західних країн, що зумовлено її стратегічним геополітичним та гео економічним потенціалом, наявністю численних запасів ядерних і звичайних озброєнь, та, відповідно, виключною важливістю у формуванні нової системи безпеки на Європейському континенті.

Із здобуттям Україною незалежності сфера безпеки одразу стала пріоритетною сферою діяльності держави на міжнародній арені та, зокрема, одним із найбільш перспективних напрямів в комплексі міждержавних відносин. Саме в цій сфері, поряд із соціально-економічною, молода країна зазнала глибокої кризи, ознаки якої спостерігаємо до сьогоднішнього дня. Виникла необхідність в управлінському і матеріально-технічному реформуванні колишніх Радянських Збройних Сил на території України в контексті процесу формування Збройних Сил України (ЗСУ). На порядку денному постало ряд стратегічних питань міжнародного значення, як-от, про ядерне роззброєння України та скорочення значних запасів звичайних озброєнь. Велика Британія, маючи великий досвід у розбудові і реформуванні ЗС, будучи впливовим членом військово-політичної організації НАТО, займаючи стратегічну позицію у становленні сучасної системи колективної безпеки на євроатлантичному просторі, стала потенційно важливим партнером України у цій сфері.

Історіографія дослідження проблематики українсько-британських відносин у 1991–2004 рр. представлена низкою праць українських вчених, як-от, Н.Яковенко, Ю.Крушинського, І.Храбана, В.Майка, П.Ігнат'єва, В.Дударьова. Однак дослідженню військово-політичної співпраці між двома країнами, незважаючи на її актуальність, приділено недостатньо уваги. У працях висвітлено окремі проблеми безпеки в контексті розгляду двосторонніх політичних відносин [1]. Слід виділити статтю І.Храбана [2], у якій, поряд із розглядом євроінтеграційної співпраці, подано аналіз розвитку українсько-британських відносин у сфері військового співробітництва.

У 2005 році автором статті видано монографію, присвячену комплексному конкретно-історичному аналізу становлення і розвитку українсько-британських міждержавних відносин у 1991–2004 рр., в якій детально розглянуто особливості співпраці країн в сфері безпеки та оборони [3].

При підготовці статті використано матеріали Відділ архіву зовнішньої політики України, архіву ООН та інших міжнародних організацій Історико-архівного управління МЗС України, Посольства Великої Британії та Британської Ради в Україні.

Виходячи з актуальності проблеми, автором визначено мету статті – здійснити комплексний аналіз розвитку військово-політичної співпраці

України та Великої Британії протягом 1991–2004 рр. за пріоритетними напрямками, визначеними у двосторонніх міждержавних документах. Окремо виділено ключові напрями міждержавних відносин на багатосторонньому рівні, зокрема співпраця ЗС обох країн у миротворчих операціях та в контексті розвитку стратегічних відносин Україна–НАТО.

Українсько-британське військово-політичне співробітництво розпочалося одразу після встановлення офіційних відносин між країнами (10 січня 1992 р.) і набуло предметного конструктивного характеру. У липні 1992 р. відбувся перший офіційний візит делегації Міністерства оборони України (МОУ) до Великої Британії на чолі з Міністром К.Морозовим. Під час візиту до України Держсекретаря з питань оборони Сполученого Королівства М.Ріфкінда (вересень 1993 р.) укладено Меморандум про взаєморозуміння з питань військових контактів і співробітництва між МОУ та МО Великої Британії, який визначив пріоритетні напрями двосторонньої військової співпраці:

- взаємні візити делегацій військових відомств, органів стратегічного планування та оперативно-стратегічних органів ЗС;
- надання британською стороною допомоги Україні у реформуванні ЗС (перехід МОУ на цивільну основу; навчання українських військовослужбовців у британських військових навчальних закладах; підготовка штабних офіцерів й підрозділів для участі у миротворчих операціях; перекваліфікація українських військовослужбовців, звільнених у запас);
- організація та проведення спільних військових навчань і тренувань з метою досягнення сумісності у багатонаціональних операціях з підтримки миру;
- військово-технічна співпраця;
- організація мовної підготовки українських військовослужбовців в обох країнах за програмою „Англійська мова для ЗСУ” [4].

Згідно з Меморандумом створено українсько-британську комісію з питань військового співробітництва, яка розробляє та узгоджує щорічну Програму двостороннього співробітництва у військовій галузі. З 1995 року за такими програмами здійснюється військове співробітництво між країнами.

У Договорі про принципи відносин і співробітництво між Україною та Великою Британією визначено ряд основоположних принципів військової співпраці і відносин у сфері безпеки:

- відданість мирному врегулюванню спорів;
- організація ЗС та співпраця виключно в оборонних цілях;
- запобігання розповсюдженню ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (ЗМЗ);
- дотримання міжнародних документів щодо скорочення та обмеження розповсюдження ЗМЗ і звичайних видів озброєнь;
- виконання зобов'язань за Статутом ООН;

- співробітництво в рамках інших міжнародних організацій [5, 73-74].

Протягом перших років розвитку двосторонніх відносин ключовими проблемами, які визначали не лише тематику військової співпраці, а й рівень і глибину усього комплексу відносин між країнами були *проблеми ядерного роззброєння та скорочення звичайних озброєнь* на території України, що успадковані від СРСР. На цьому наполягали провідні держави світу, в тому числі Велика Британія. Україна наприкінці 1994 р. офіційно приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Однією зі сторін-підписантів Меморандуму про надання гарантій безпеки Україні була Велика Британія, що дозволило вивести українсько-британські відносини на новий рівень, у першу чергу у сфері стратегічної військово-політичної взаємодії. Країни-підписанти Меморандуму зобов'язалися „утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України...” (Стаття 2). Передбачено зобов'язання сторін, із залученням РБ ООН, надавати допомогу у випадку, „якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї” [6, 91]. Практичним кроком стало надання Великою Британією контейнерів і відповідного устаткування для реалізації програми поетапного демонтування та вивезення з території України ядерного арсеналу. Її уряд також забезпечив перепідготовку 550 українських військовослужбовців (у т. ч. з ракетних військ стратегічного призначення) у зв'язку зі скороченням ЗСУ [7, арк. 5].

У 1992 році Україна приєдналася до Договору про звичайні збройні Сили в Європі (ЗЗСС), за яким зобов'язувалася скоротити власні озброєння до рівня, передбаченого даним документом. Період скорочення завершився в Україні 31 жовтня 1995 року. Цього дня за участю окремої інспекційної групи Великої Британії на Київському бронетанковому ремонтному заводі ліквідовано останній танк із числа тих, що підлягали скороченню [8, 199].

Для подальшого розвитку українсько-британської військово-політичної співпраці велике значення мав насичений двосторонній міждержавний діалог протягом 1995–1997 років. Загальну концепцію розвитку такої співпраці, на наш погляд, чітко сформулював Державний секретар закордонних справ Великої Британії М.Ріфкінд під час свого чергового візиту до Києва (вересень 1994 р.): „Наша мета – об'єднати всю Європу в єдину нерозривну мережу безпеки. Ми повинні реформувати структури, які нам потрібні, щоб сприяти кращому розумінню та співробітництву” [9, 16].

В лютому 1996 р. в ході візиту до Лондона Міністра оборони України В.Шмарова підписано міжвідомчий Протокол про подальший розвиток військового співробітництва, яким додатково до попередніх домовленостей передбачені встановлення прямих зв'язків між військовими частинами і навчальними закладами України і Великої

Британії, початок проведення регулярних спільних військових навчань, інтенсифікація штабних переговорів тощо. Сторони підтвердили взаємну зацікавленість у розвитку співпраці, „вбачаючи один в одному важливого партнера на зовнішній арені” [10].

У липні 1996 р. укладено Меморандум про взаєморозуміння стосовно використання полігонів Збройними Силами Сполученого Королівства, що завершив кількарічний процес підготовки до організації *спільних навчань*. У вересні започатковано українсько-британські військові навчання „Козацький експрес”, які пройшли на Яворівському полігоні поблизу Львова. По їх закінченні в Польщі відбулася зустріч керівників військових відомств України, Польщі та Великої Британії, які обговорили питання військової співпраці, підготовки підрозділів для участі у миротворчій діяльності. Так було започатковано тристоронні військові навчання „Козацький степ”, які стали традиційними в контексті розвитку співпраці та підготовки миротворчих контингентів в рамках участі у програмах ООН і НАТО. Навчання проходять щорічно по чергово на полігонах трьох країн.

Обидва види навчань встигли зарекомендувати себе як представницькі, високого рівня організації, відкриті для преси і громадськості та різнопланові заходи, які супроводжуються візитами представників урядів, спортивними змаганнями, творчими виступами і навіть добродійною діяльністю. Для прикладу, у військових навчаннях „Козацький експрес” у 2002 році (1-14 вересня) на Яворівському полігоні взяли участь батальйон „Королівські добровільні стрільці” Територіальної армії Великої Британії (380 чол.), представники інших 18 батальйонів та корпусів, понад 230 українських військовослужбовців Західного Оперативного Командування. Залучено значну кількість військової техніки, спорядження та боеприпасів новітнього зразка. Захід відвідали численні гості: Посол Великої Британії в Україні, генерал та чотири полковники НАТО, бригадний генерал та Представник Її Величності Королеви, представники української влади і вищого офіцерського складу ЗСУ, журналісти. Відбулися спортивно-ознайомчі та мистецькі заходи в рамках „Днів дружби”. Британці допомогли у ремонті приміщень львівського дитячого лікувального центру „Джерело” [11, 4].

Хорошою традицією в рамках двосторонньої співпраці ВМС України та Великої Британії стали *регулярні візити британських військових кораблів* у чорноморські порти України. Так у листопаді 1999 р. Севастополь відвідали кораблі „Фіарлес” та „Единбург”, до екіпажу яких увійшов Командувач королівськими Силами морської піхоти генерал-майор Кілгур. В ході візиту проведено семінар за участю британських та українських військових, стрільби на полігоні поблизу Феодосії [12, 10]. У листопаді 2002 р. Одеса приймала корабель Королівських ВМС „Саутгемптон” (найсучасніший есмінець типу 42 Королівських ВМС). Візит викликав значну зацікавленість жителів і

гостей. „День відкритих дверей” на „Саутгемптоні” привабив близько 3 тисяч відвідувачів [13, 6]. Наступні візити британських кораблів відбулися у 2003 році. Ними стали есмінці Королівських ВМС „Нортумберленд” і „Йорк”.

Окремим напрямом у співпраці українських та британських військових стала *спільна участь в миротворчих операціях*. Конкретною формою миротворчої діяльності стали операції з підтримання миру під егідою ООН. У „гарячих точках” планети українські полки та підрозділи постійно співпрацювали з британськими частинами у забезпеченні охорони населених пунктів та цивільних об’єктів, розгортанні та роботі технічного обладнання, наданні гуманітарної допомоги в районах, що постраждали від військових дій. Такими „гарячими точками” в останнє десятиліття були Боснія і Герцеговина, Македонія, Хорватія і Косово, Ангола і Таджикистан. Українські та британські цивільні спостерігачі брали активну участь у моніторингу за виборами в ПАР і Мозамбіку у 1994 році. Війська обох країн доклали значних зусиль по запобіганню розгортання конфлікту в Югославії у 90-х роках.

Протягом лютого 1992 – грудня 1995 рр. у складі миротворчих Сил ООН в Югославії працювали українські підрозділи у складі понад 1200 чоловік. У скрутний час, коли українські „блакитні шоломи” були заблоковані в місцях дислокації під час масованого наступу боснійських сербів на мусульманські анклави Жена і Горажде, оголошені ООН зонами безпеки, британські військові надали допомогу українським миротворцям (2 роти українського батальйону), допомігши евакуюватися з небезпечної зони. Про це було домовлено 21 липня 1995 р. в Лондоні під час зустрічі Міністра оборони В.Шмарова з командуючим військами ООН у зоні конфлікту британцем ген. Р.Смітом, що відбулася в ході міжнародної наради з врегулювання конфлікту в Боснії та Герцеговині [14, 1]. В грудні 1995 р. підписано Дейтонські угоди, які передбачали подальшу миротворчу діяльність Силами виконання угоди під егідою НАТО. В Боснію і Герцеговину направлено 240-й особливий батальйон українських миротворців. Зазначимо, що операція НАТО в цьому регіоні (місія СФОР) була завершена лише в грудні 2004 року.

Під час чергового загострення ситуації на Балканах у 1999 році відбувалися консультації українських та британських дипломатів і військових [3, 172]. Тоді ж створено двосторонню українсько-британську комісію з питань військового співробітництва. В Києві відкрито Місію зв’язку НАТО. Україна відрядила до складу міжнародної присутності з безпеки в Косово миротворчий контингент під егідою ООН із 800 військовослужбовців (місія КФОР). Британські спеціалісти надали допомогу у підготовці фахівців українсько-польського миротворчого батальйону для її виконання.

Освітньо-інформаційне співробітництво військових України та Великої Британії забезпечує Британська Рада, яка розпочала співпрацю із ЗСУ у 1995 році. Найбільшою програмою організації стала програма

урядового фонду ASSIST Challenge (Assistance to Support Stability with In-Service Training), створеного у березні 1999 р. спільно МО та МЗС Великої Британії. Програма передбачала комплекс напрямів співпраці: налагодження освітніх контактів між військовими навчальними закладами України і Великої Британії, організація мережі мовної підготовки українських офіцерів в обох країнах, сприяння двосторонньому обміну студентами та викладачами, а також допомога правоохоронним органам у навчанні кадрів.

Протягом першого року роботи фонду відбулася низка різнопланових двосторонніх заходів, як-от, візит до Великої Британії групи студентів Національної академії ЗСУ, курси з вивчення англійської мови для українських офіцерів у навчальних закладах Британії (Беконсфілд, Ріпон, Йорк) та Швеції. Налагоджено навчання англійської мови військовослужбовців та офіцерів у Києві, Чернігові, Львові, Одесі, Вінниці, Харкові та Севастополі. Загалом лише у 1999 році близько 500 українських офіцерів пройшли курси англійської мови у Великій Британії та в Україні, близько 1000 британських військовослужбовців відвідали Україну і 20 офіцерів (у чині не нижче генерал-лейтенанта) з двох сторін здійснили ознайомчо-навчальні візити [11, 11].

В рамках діяльності фонду ASSIST протягом 2000-2002 рр. реалізовувався проект „Правове та демократичне навчання курсантів та слухачів вищих військових навчальних закладів в Україні”, в рамках якого українськими та британськими фахівцями розроблено нові навчальні курси для викладання на переддипломному та післядипломному рівнях (спеціаліст/магістр) у рамках навчальної програми з гуманітарних дисциплін вищих військових навчальних закладів МОУ. Нові навчальні модулі стали складовою частиною курсів з політології і права та охопили широкий спектр тем, що стосуються демократії, прав людини та права в цілому.

У 2001 році Уряд Сполученого Королівства об'єднав ресурси МЗС, МО та Міністерства міжнародного розвитку, створивши Глобальний Фонд запобігання конфліктам (GCPF). Ця нова ініціатива замінила програму ASSIST.

В контексті сучасних трансформаційних процесів у сфері формування новітньої системи безпеки та інтенсифікації євроатлантичної інтеграції України набуває актуальним є вивчення досвіду *українсько-британського військового співробітництва в рамках співпраці Україна-НАТО*. Цей напрям відносин між країнами слід розглядати у двох площинах, які взаємодоповнюються та нерозривно взаємопов'язані – це, по-перше, комплекс заходів в рамках виконання двосторонньої Програми співпраці, що передбачають широке впровадження євроатлантичних стандартів організаційно-технічного забезпечення і підготовки фахівців та, по-друге, виконання спільної роботи на багатосторонній основі в рамках міжнародних програм та реалізації пріоритетних напрямів співпраці між Україною і Північноатлантичним Альянсом.

Про важливість та необхідність налагодження військово-політичного співробітництва з НАТО Україна заявила у 1993 році. У Постанові Верховної Ради „Про Основні напрями зовнішньої політики України” зазначається, що в умовах зникнення блокового протистояння в Європі пріоритетного значення набуває проблема створення загальноєвропейської структури безпеки на базі існуючих міжнародних інститутів, у тому числі НАТО [15, 379]. Важливі практичні кроки, пов’язані з розбудовою відносин Україна-НАТО, були здійснені після 1994 року. Насамперед це стосується участі України в реалізації програми „Партнерство заради миру” (ПЗМ). Сьогодні стосунки України з Північноатлантичним Альянсом визначаються як „особливе партнерство”, яке передбачає розширену співпрацю в політичній, військовій, економічній, науково-технічній, інформаційній тощо сферах. Це передбачено Хартією про особливе партнерство, укладеною 9 липня 1997 р. в Мадриді. „Посилене співробітництво України з НАТО розширить та поглибить політичний діалог між Україною і членами Альянсу”, – зазначається в документі [16, 3].

Українсько-британське військово-співробітництво в рамках програм НАТО відбувається у наступних напрямках: 1) проведення військових навчань за програмою ПЗМ; 2) науково-технічне співробітництво; 3) реалізація програм навчання українських військових англійської мови та права; 4) надання консультацій з питань ядерної безпеки, контролю над озброєннями та нерозповсюдженням зброї, врегулювання криз та регіональної безпеки; 5) миротворча діяльність.

Прикладом ефективного співробітництва під егідою НАТО стала тристороння робота по вдосконаленню збройних сил за участю України, Великої Британії та Польщі. До згаданих військових полігонних навчань додамо діяльність українсько-польського миротворчого батальйону, якому британські спеціалісти надали допомогу у вивченні англійської мови і в підготовці фахівців. Відзначимо спільну роботу військових України та Сполученого Королівства під час морських миротворчих навчань „Сі Бриз”, „Кооператив партнер”, полігонні навчання „Щит миру” за участю країн-членів НАТО і учасників програми ПЗМ.

У травні 2002 р. керівництвом України проголошено стратегічним напрям євроатлантичної інтеграції і курс на вступ до НАТО. У листопаді на Празькому самміті прийнято План дій Україна-НАТО. Поглиблення відносин з Північноатлантичним Альянсом сприяло розвитку українсько-британського військово-політичного співробітництва.

На запрошення Міністра оборони України 25–26 вересня 2002 р. з візитом в Києві побував Держсекретар Великої Британії з питань оборони Дж.Хун. Під час зустрічей з Президентом України, Міністром оборони обговорювалися теми двостороннього співробітництва у військовій сфері, прагнення України до ближчої інтеграції в НАТО та реформування системи ЗСУ. Пан Хун висловив занепокоєння з приводу доповідей про можливу передачу українських озброєнь до Іраку [17, 2].

До слова зазначимо, що напруга у відносинах між країнами, яка виникла у зв'язку з т.зв. „кольчужним скандалом”, не вплинула на загальну динаміку розвитку українсько-британських відносин у сфері безпеки та оборони. В ході візиту сторони підписали двосторонню Програму військового співробітництва на 2003 рік. Досягнуто ряд принципових рішень щодо розвитку подальшої співпраці у військово-технічній галузі.

Продовжилося інтенсивне співробітництво у галузі військової освіти. Британська Рада протягом 2002 р. в рамках британської урядової програми „Миротворча англійська” провела навчання англійської мови більш ніж 1 тис. офіцерів. Відбулися також відвідини України групою слухачів Королівського коледжу оборонних наук, що розташований у Лондоні і є найпрестижнішим у світі закладом в своїй галузі. У Чернігові, Севастополі та Львові створено обладнані сучасною технікою та мережею Інтернет-центри самопідготовки для військовослужбовців, у кожному з яких навчаються до ста чоловік.

Посилено співпрацю з *підготовки військових частин до миротворчих операцій*. У 2002–2003 рр. в Житомирі і Яворові під керівництвом британської групи військових радників та інструкторів проведено три курси підготовки українських сержантів і командирів взводів для майбутніх миротворчих операцій під егідою ООН і НАТО. У 2002–2003 рр. розпочато проекти зі сприяння Головному управлінню кадрової політики МОУ у модернізації кадрової роботи (згідно стандартів НАТО) та з адаптації військовослужбовців, звільнених у запас. У березні 2003 р. у Хмельницьку відбувся перший випуск офіцерів за *програмою перепідготовки*, що проходили 14-тижневий курс навчання в галузях ринкових відносин і комп'ютерних технологій.

З 28 серпня по 12 вересня 2003 р. на полігоні „Широкий Лан” поблизу Миколаєва проходили тристоронні українсько-польсько-британські навчання „Козацький степ –2003”. Ці навчання стали особливо важливими з огляду на спільну участь країн-учасниць у проведенні операції з підтримки миру в Іраку. Участь міжнародних ЗС у стабілізації ситуації в Іраку сприяла поглибленню тристоронньої співпраці та українсько-британських контактів на двосторонньому рівні. У квітні 2004 р. британський уряд офіційно висловив подяку за активну участь України у миротворчій операції в Іраку. Велика Британія високо оцінила діяльність українського військового батальйону у складі багатонаціональної дивізії „Центр-Південь”, а також потужну підтримку урядом України процесу відбудови Іраку як вагомий внесок у міжнародні стабілізаційні та відбудовчі зусилля в цій країні [18].

Українсько-британські двосторонні відносини у військовій сфері поглиблювалися в галузях співробітництва Військово-повітряних Сил та співпраці прикордонних служб обох країн. Налагоджено постійні контакти між Королівськими ВПС Великої Британії і Штабом Головного командування ВПС ЗС України, Митною службою Великої Британії та Державною митною і Державною прикордонною службами України. В

Україні працювали британські експерти і консультанти, проведено ряд семінарів (Київ, Харків). У 2004 році за сприяння МЗС Великої Британії і Британської Ради, в рамках програми „Миротворча англійська” (працює з 2002 р.), проведено тримісячні курси для миротворців МВС, внутрішніх військ та Державної прикордонної служби України з вивчення англійської мови, в яких взяли участь близько 200 офіцерів. Після завершення курсів усі слухачі з числа працівників міліції пройшли офіційний мовний тест ООН для цивільної поліції [19, 3].

У 2004 році завершилося формування наявної договірно-правової бази українсько-британського військово-політичного співробітництва. Під час щорічних тристоронніх військових навчань „Козацький степ” на полігоні Солсбері (Англія, вересень) міністри оборони України і Великої Британії підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо обміну та взаємної охорони інформації з обмеженим доступом у сфері оборони [20]. Їхні підписи ознаменували завершення тривалого і напруженого підготовчого процесу, в якому брали участь фахівці зацікавлених відомств та міністерств обох країн. Наслідки підписання Меморандуму у найближчій перспективі дозволять обох країнам обмінюватися корисною та захищеною інформацією, співпрацювати ще тісніше задля спільної користі.

Розгляд основних напрямів реалізації українсько-британського військово-політичного співробітництва дозволяє стверджувати, що на початку ХХІ століття між Україною та Великою Британією здійснюється інтенсивне, різнорівневе, комплексне і конструктивне співробітництво. Велика Британія є гарантом безпеки України як держави, що відмовилася від ядерної зброї та приєдналася до договору про її нерозповсюдження, партнером у справі миротворення в „гарячих точках” Європейського та інших континентів під егідою ООН і НАТО, розвитку активної співпраці в рамках відносин України з Північноатлантичним Альянсом.

Британська сторона надає значну допомогу українським партнерам у реформуванні ЗС шляхом організації та виконання широкого спектру заходів в рамках здійснення двосторонньої Програми військового співробітництва, яка сьогодні є найбільшою для британської сторони в Центрально-Східній Європі та передбачає понад 75 заходів щорічно [21]. Традиційними стали щорічні військові навчання, які є показовими заходами такого роду в системі реалізації програм НАТО, зокрема, програми ПЗМ. Діапазон двосторонньої діяльності охопив широку сферу контактів та заходів – від координації і проведення обопільних візитів на рівні міністрів оборони, начальників штабів обох країн до організації участі офіцерів у численних фахових семінарах і курсах. Сторони висловлюють обопільне зацікавлення у продовженні і подальшому розгортанні плідних відносин у військовій сфері.

Досягнутий рівень розвитку співпраці дозволяє стверджувати, що керівництво обох країн бачить у своєму партнері вагомую силу в контексті розбудови європейської безпеки. Співпраця військових України та

Великої Британії стала одним з найуспішніших напрямів у відносинах країн і вийшла на стратегічний рівень партнерства. Враховуючи сучасні тенденції міжнародної інтеграції в сфері безпеки, що спричинені новими загрозами, поглиблення та розширення євроатлантичної співпраці, початок практичної реалізації європейської політики безпеки та оборони, українсько-британське військово-політичне співробітництво має хороші перспективи.

Література

1. **Яковенко Н.** Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К., 2003.; **Крушинський В.** Британська Європа чи Європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах. – К., 2003.; **Ігнат'єв П.** Українсько-британські відносини у 90-ті роки: політичний та економічний аспекти//Вісник КНУ. Міжнародні відносини. – Вип.19. – 2001. – С. 65-70.; **Дударьов В.** Велика Британія і Україна у вимірах сучасності//Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. – Вип. 19. – 2001. – С. 73-82. 2. **Храбан І.** Україна та Великобританія: інтереси збігаються//Трибуна. – 2003. – №11–12. – С. 33-35. 3. **Грубінко А.** Українсько-британські відносини 1991–2004. – Тернопіль, 2005. 4. **Відділ** архіву зовнішньої політики України, архіву ООН та інших міжнародних організацій ІАУ МЗС України. – Фонд міжнародних договорів. – Спр.1701. 5. **Договір** про принципи відносин і співробітництво між Україною і Сполученим Королівством Великобританії та Північної Ірландії від 10.02.1993 р.//Політика і час. – 1993. – № 3. – С. 72-75. 6. **Меморандум** про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5.12.1994 р.//Політика і час. – 1995. – №1. – С. 91. 7. **Відділ** архіву зовнішньої політики України, архіву ООН та інших міжнародних організацій ІАУ МЗС України. – Фонд Основний. – Оп. 020. – Спр. 7392. 8. **Івченко О.** Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1997. 9. „**Великобританія** неухильно підтримуватиме вас”/Виступ Малколма Рифкінда, Державного Секретаря у закордонних справах Великобританії та у справах Співдружності, в Українському інституті міжнародних відносин 4.09.1995р.//Політика і час. – 1995. – №10. – С.10-17. 10. **Відділ** архіву зовнішньої політики України, архіву ООН та інших міжнародних організацій ІАУ МЗС України. – Фонд міжнародних договорів. – Спр. 1699. 11. **Навчання** „Козацький експрес 2002”//Британські Обрії. – 2002. – №3. – С.4-5. 12. **Програма** двостороннього співробітництва в галузі оборони 1999 року//Британські Обрії. – 2000. – №1. – С. 10-11. 13. **Україна** була ласкавою до „Саутгемптона”, чого не скажеш про погоду//Британські Обрії. – 2002. – №4. – С.6. 14. **Олійник О.** Нарада на берегах Темзи//Урядовий кур'єр. – 1995. – 25 липня. 15. **Постанова** Верховної Ради України „Про основні напрями зовнішньої політики

України” від 2.07.1993 р.//Відомості ВРУ. – 1993. – №37. 16. **Хартія** про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору//Голос України. – 1997. – 11 липня. 17. **Візит** Джефа Хуна, Державного Секретаря Великої Британії з питань оборони//Британські Обрії. – 2002. – №3. – С. 2-3. 18. **Велика Британія** високо цінує діяльність українських миротворців в Іраку//Повідомлення Української інформагенції УНІАН від 9.04.2004. 19. **Краща** англійська для прикордонної безпеки//Британські Обрії. – 2004. – №2. – С.3. 20. Відділ архіву зовнішньої політики України, архіву ООН та інших міжнародних організацій ІАУ МЗС України. – Фонд міжнародних договорів. – Спр. 4201. 21. **Силіна Т.** Роберт Брінклі: „Не треба намагатися бігти до того, як Ви навчитеся ходити”//Дзеркало тижня. – 2002. – 7-13 грудня.

The article contains brief analysis priority directions of military-political cooperation of Ukraine and Great Britain. For Ukraine it primarily means to gain a guarantee of security in concern with abandonment of nuclear weapon, encouragement of cooperation with NATO and European defense structures, assistance in reformation of Military forces. Great Britain regards Ukraine as a key state in the new system of European security and defense, a favourable partner in preparation and implementation of peacemaking operations. Particular attention is paid to military cooperation of both countries in terms of the program “Partnership for Peace” and peacemaking activity.

УДК 94(82)"1820-1833"

А.В.Гуцол

МАЛЬВИНСКИЕ (ФОЛКЛЕНДСКИЕ) ОСТРОВА ВО ВНУТРЕННЕЙ И ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ПРОВИНЦИИ БУЭНОС-АЙРЕС (АРГЕНТИНЫ) В 1820–1833 гг.

Мальвинские (Фолклендские) острова благодаря своему географическому положению являются важным объектом на геополитической карте мира. Очередным подтверждением этому стало учреждение на островах в середине 80-х годов XX века ядерной базы НАТО [10, 215]. Тот факт, что основными действующими лицами трехвекового фолклендского (мальвинского) противостояния являются ведущие мировые державы, свидетельствует об актуальности данной проблемы не только в латиноамериканском регионе, но и далеко за его пределами.

Особое место в истории Мальвин (Фолклендов) занимают события 1820-1833 годов, связанные с установлением над архипелагом

суверенитета Аргентины и деятельностью на островах ее администрации. В этот период времени происходит обострение противоречий между Великобританией, Аргентиной (правопреемницей Испании в этом регионе) и США вокруг Мальвинских (Фолклендских) островов. Именно оно во многом определило направление и динамику развития англо-американо-аргентинских отношений в Южной Атлантике вплоть до нашего времени.

Среди работ, посвященных изучению проблемы положения Мальвинских (Фолклендских) островов в политике Аргентины, необходимо отметить труды Л. С. Густафсона [17], М. Миддлбука [20], П. Кальверта [15], М. Ханиуэлла и Дж. Пирс [19], Э.Л. Хоффмана и О. Хоффман [18].

В российской и советской историографии этот вопрос освещен недостаточно, хотя существует ряд работ, дающих читателю возможность составить общее представление о нем [13].

Особенно ценными, на наш взгляд, являются свидетельства очевидцев, посетивших острова в указанный период, таких, как Чарльз Дарвин и Роберт Фицрой [6].

Учитывая многочисленные неточности и несовпадения в работах отечественных и зарубежных историков, автор в качестве основного источника использовал сборник документов под редакцией Р. Перла, куда вошли официальные документы правительств Аргентины, Великобритании и США [21].

Данная статья является попыткой осветить некоторые малоизученные аспекты рассматриваемой проблемы.

Вступление в 1808 году французских войск Наполеона Бонапарта на территорию Испании послужило толчком к народному восстанию. С самого начала оно имело ярко выраженную антифранцузскую направленность. Поэтому правящему королю Испании – Карлу IV, являвшемуся одним из виновников оккупации значительной части страны французами, в этих условиях, не оставалось другого выхода, как отречься от престола в пользу своего сына – Фердинанда VII, что он и сделал 19 марта 1808 года. Однако, как впоследствии оказалось, Фердинанд VII был для Наполеона фигурой временной. Уже 10 мая 1808 года под нажимом французского императора новоиспеченный король был вынужден отказаться от власти. Вскоре после его отречения правителем Испании был провозглашен Жозеф Бонапарт – брат Наполеона.

Столь циничный захват власти в Испании династией Бонапартов вызвал бурю негодования в испанском обществе. Как отмечают М. Альперович и Л. Слезкин в своей книге "Новая история стран Латинской Америки", "испанский народ, не желая признавать чужеземных захватчиков, поднялся на борьбу против оккупантов. Образовались провинциальные хунты, действовавшие от имени Фердинанда VII"[1,47].

Кризис власти в метрополии еще более расшатывал доживающую свои последние дни Испанскую империю. В ее американских колониях и без того сложная политическая обстановка еще более ухудшалась. В среде колониальной администрации, являвшейся, фактически, заложницей вестей из Европы, возникли серьезные разногласия по поводу признания королем Фердинанда VII или Жозефа Бонапарта.

Одним из испанских офицеров, практически сразу принесших присягу Фердинанду VII, был губернатор Мальвин, Херардо Бордас [12, 166]. В январе 1811 года он, вместе со своим гарнизоном, покинул острова, подчиняясь декрету губернатора Монтевидео - одного из самых надежных оплотов испанцев на территории Ла-Платы. После того, как в 1811 году испанский гарнизон покинул Мальвины, острова остались незаселенными.

Вплоть до 1816 года в бывшем вице-королевстве шла упорная борьба против испанского господства. Как только угроза возвращения испанского владычества в Рио-де-ла-Плату исчезла, правящие круги Буэнос-Айреса обратили свое внимание на архипелаг, ранее находившийся под юрисдикцией вице-короля Ла-Платы. Причиной этому было, во-первых, то, что острова занимали выгодное географическое положение в Южной Атлантике, а во-вторых - Мальвинские острова продолжали оставаться важным центром рыболовства и китобойного промысла. Поэтому, правительство незамедлительно послало в этот район государственный корабль, как только появилась такая возможность. Основной целью этой экспедиции было не только установление контроля над бывшей испанской колонией, но и защита территориальных вод провинции Буэнос-Айрес от пиратской и браконьерской деятельности.

В начале ноября 1820 года фрегат "Эроина" под предводительством Дэвида Хьюитта - американца, находившегося на службе Объединенных провинций, прибыл на Фолклендские острова. 6 ноября того же года Хьюитт занял архипелаг от имени правительства Буэнос-Айреса и провозгласил его административно-территориальной единицей Объединенных провинций де-ла-Платы. Провозглашение это сопровождалось необходимой для того времени процедурой поднятия государственного флага и ружейным салютом. На этой церемонии присутствовала не только команда "Эроины", но и иностранные моряки, после 1811 года использовавшие острова в качестве перевалочного пункта. Они были людьми, засвидетельствовавшими факт установления власти Буэнос-Айреса над островами. Пользуясь случаем, Хьюитт объявил всем присутствующим в то время на острове иностранцам, что отныне на всей территории архипелага начинает действовать законодательство вышеупомянутого государства. Согласно этому законодательству, иностранным гражданам запрещалось заниматься рыболовством и китобойным промыслом в территориальных водах Ла-

Платы без специального на то разрешения. Нарушители этих порядков объявлялись браконьерами и должны были нести ответственность согласно нормам, установленным законом. Очевидцы отмечали, что подобные действия Хьюитта в то время не вызвали какого-либо протеста со стороны иностранных граждан [18, 65-66].

Несмотря на запрещение рыбного и китобойного промысла, подобные незаконные действия в этом регионе продолжались. В столицу Объединенных провинций все чаще приходили новости о браконьерстве в районе Мальвинского архипелага, однако государство, раздираемое сложными внутривнутриполитическими противоречиями, не имело возможности сосредоточить все свое внимание на поддержании порядка в своих южноатлантических владениях.

Правительство, которое не могло решить этот вопрос традиционными методами, нашло альтернативный выход из создавшейся ситуации. Он заключался в передаче прав на осуществление хозяйственной деятельности на Мальвинских островах в частные руки. Концессию на использование земельных и водных ресурсов на острове Соледад (Восточный Фолкленд) получили в 1823 году отставной офицер Хорхе Пачеко и американский коммерсант немецкого происхождения Луис Вернет [2,169]. Уже в 1824 году они организовали экспедицию, целью которой было основание на Мальвинах поселения. Однако по неизвестным причинам это предприятие не удалось. Вернет и Пачеко в скором времени организовали вторую экспедицию. В январе 1826 года они достигли острова Соледад и основали на нем новое поселение.

Будучи профессиональным предпринимателем, Вернет сразу же оценил экономические выгоды, которые сулило рациональное использование природных ресурсов этого региона. Именно поэтому он течение двух лет добивался исключительного права на их использование. В 1828 году Вернет получил от правительства Аргентины вторую концессию. Теперь он являлся арендатором земельных участков на острове Земля Штатов, а также практически всей территории острова Соледад (за исключением владений Пачеко и небольшого участка, зарезервированного для государственного использования) [18,66-67]. Следует заметить, что только с большой долей скептицизма эти земли можно было назвать пригодными для использования. Однако не земли, а прилегающие территориальные воды были объектом особого внимания концессионера. Его привлекала богатая фауна этого края, отмеченная в своих путевых заметках даже Чарльзом Дарвином, посетившим острова в 1833 и 1834 годах в ходе своего кругосветного плавания на корабле "Бигль"[6].

Именно рыбные богатства южной части Атлантического океана и должны были стать основной статьей дохода Мальвинской колонии Вернета.

Благодаря четкой организации хозяйственной деятельности, колония быстро и успешно развивалась. Это не могло остаться

незамеченным. Летом 1829 года правительство Аргентины учредило Гражданское и Военное губернаторство Мальвинских островов, куда входили все аргентинские острова, находившиеся южнее мыса Горн [7,170]. Честь возглавить этот орган была предоставлена Луису Вернету. 30 августа 1829 года он официально вступил в новую должность [4,171]. Теперь немецкий предприниматель был не только крупным арендатором аргентинских земель в Южной Атлантике, но и должностным лицом, находившимся на службе правительства Аргентины.

Важной проблемой как для Аргентины в целом, так и для Луиса Вернета в частности, оставалось браконьерство иностранных судов в Мальвинском регионе. Следовательно, основной целью новоиспеченного губернатора была защита исключительных прав государства, а, соответственно, и своих собственных исключительных прав на лов рыбы и китобойный промысел. Губернатор активно добивался предоставления в его распоряжение военного корабля, который на деле мог бы защищать территориальные воды Аргентины, однако центральное правительство было тогда просто не в состоянии удовлетворить его требования. Однако Вернет не прекращал своих активных действий [14,172-175].

Деятельность Луиса Вернета была ярким примером того, когда частный интерес наилучшим образом сочетался с государственной политикой и являлся сильнейшей мотивацией для общественно полезной деятельности. Подтверждением этому могут служить слова известного аргентинского политика, Иполито Солари Иригойена: " под его (Вернета – А. Г.) руководством Политическое и военное комендантство Мальвинских островов функционировало весьма успешно и заслужило положительный отклик у посетивших острова англичан, в частности Фицроя" [8,142].

Через некоторое время Луису Вернету пришлось столкнуться с серьезным инцидентом, спровоцированным Соединенными Штатами Америки. Несмотря на неоднократные предупреждения местных властей, американские рыболовецкие суда продолжали свою браконьерскую деятельность. Летом 1831 года губернатором Мальвин в районе острова Соледад (Восточный Фолкленд) были задержаны три американских китобойных судна – "Харриет", "Супериор" и "Брейкуотер", незаконно занимавшихся ловом рыбы. Как отмечает Ю. Караш, советский исследователь Фолклендской (Мальвинской) проблемы, "Вернет конфисковал добытые шкуры морских животных и арестовал капитанов...и на одном из кораблей-нарушителей...отплыл в Буэнос-Айрес и 21 ноября того же года сообщил о случившемся аргентинскому правительству" [9,98].

После прибытия в Буэнос-Айрес, Дэвис, капитан арестованного американского судна "Харриет", пытаясь уйти от наказания, заявил о незаконности его ареста и обратился за поддержкой к американскому консулу Г. Слакуму.

Наиболее достоверным источником, проливающим свет на дальнейший ход событий, является переписка министра иностранных дел Аргентины Т. де Анчорены и американского консула Г. Слакума.

В своем первом письме, датированном 21 ноября 1831 года, Слакум сообщил министру иностранных дел Аргентины о том, что узнал об инциденте и попросил устранить эту "досадную ошибку"[22,155].

В ответном письме от 25 ноября 1831 года, Анчорена дал понять, что дело о браконьерстве уже передано в военное и морское министерство и будет рассматриваться именно там [26,156].

Неудовлетворенный ответом своего коллеги, американский консул заявил протест против положений Декрета о создании военного и гражданского губернаторства Мальвинских островов от 10 июня 1829 года, направленных на защиту исключительных прав аргентинцев на рыбные промыслы. Он настаивал на том, чтобы правительство Аргентины рассматривало его заявление как официальный протест правительства США [23,156].

Через несколько дней Слакум получил очередное послание от Анчорены, в котором тот отказывался принимать заявление американца в качестве официального протеста Белого дома, основываясь на том, что консул не имеет подобных полномочий. В отношении вопроса о лове рыбы, министр подчеркнул, что, начиная с 1820 года, когда Хьюитт провозгласил Мальвины владением Объединенных провинций, и вплоть до 1831 года, правительство США ни разу не оспаривало прав Аргентины на острова, и соответственно, распространение на них аргентинских законов [27,158].

Столь жесткая позиция представителя Буэнос-Айреса, однако, не смутила консула. Пользуясь присутствием в это время у берегов Аргентины американского военного судна "Лексингтон", Слакум попытался оказать давление на Анчорену. В следующем своем письме, датированном 3 декабря 1831 года, консул приложил копию послания мистера Дункана, капитана "Лексингтона", где тот сообщал о своей готовности защищать интересы своих сограждан даже посредством применения силы, если это будет необходимо. Нельзя не отметить, что это письмо носило подчеркнуто - угрожающий характер [24,159].

Несмотря на явные угрозы со стороны американцев, аргентинцы не собирались сдавать своих позиций и отказываться от своих прав.

Недовольный этим капитан Дункан вновь прислал письмо, адресованное теперь уже не американскому консулу, а правительству Буэнос-Айреса. В этом послании он обвинял Мальвинского губернатора в пиратстве и осквернении американского судна, а также требовал его наказания [16,161].

В очередном сообщении (от 9 декабря 1831 года) Томас де Анчорена настаивал на детальном рассмотрении дела, воздерживаясь от комментариев по этому поводу. В связи с этим министр настоятельно

просил, чтобы капитан Дэвис не покидал территории провинции Буэнос-Айрес до окончательного решения суда [28,162].

Ответ американского консула был получен Анчореной лишь 15 декабря того же года. В своем письме он сообщал, что Дэвис еще до получения Слакумом просьбы министра покинул пределы провинции вместе с кораблем "Лексингтон" [25,164].

На этом заканчивается официальная переписка американского консула и аргентинского министра иностранных дел, представленная правительством Аргентины в своем послании сенату.

Вскоре в Буэнос-Айрес пришли вести о том, что американский военный корвет "Лексингтон", прикрываясь французским флагом, совершил нападение на Мальвинскую колонию. Капитан "Лексингтона" Дункан арестовал нескольких должностных лиц, оставшихся на островах после отъезда Луиса Вернета в столицу и частично разрушил губернаторскую резиденцию. Также американцы конфисковали целый ряд ценных вещей, порох, оружейный арсенал губернатора и уничтожили аргентинскую островную артиллерию.

Реакция Буэнос-Айреса последовала незамедлительно. Слакум тут же был провозглашен персоной *non grata*, а правительство Аргентины посредством официальной прокламации обратилось к своим гражданам с целью проинформировать их об агрессии со стороны северного соседа.

В скором времени в Буэнос-Айрес прибыл министр иностранных дел США Ф. Бэйлис, стремившийся восстановить дипломатические отношения.

В ходе переговоров аргентинская сторона настаивала на признании Соединенными Штатами своих исключительных прав на рыбный промысел в регионе, а также на возмещении американской стороной убытков, нанесенных в ходе "визита" на архипелаг военного корвета "Лексингтон". Все эти положения никак не могли сочетаться с основным требованием Бэйлиса - беспрепятственным рыболовством североамериканских судов в Южной Атлантике. Именно поэтому стороны так и не смогли достичь консенсуса [18,77].

Правительство США, несмотря на совершенно очевидные факты, отказывалось признавать действия своих граждан противозаконными.

Вместо этого Североамериканские Штаты заявили о своем непризнании прав Аргентины на Мальвинский архипелаг, хотя до этого несколько раз подчеркивали, что ни в коем случае не оспаривают права Аргентины на острова.

Объясняется это тем, что, признав суверенитет Аргентины над Мальвинами, США должны соответственно признать и ее исключительные права на рыбный промысел в регионе. В таком случае США будут обязаны не только возместить причиненный ущерб, но и отказаться от ловли рыбы в Южной Атлантике.

Эриц Лео Хоффман и Ольга Хоффман в своей книге "Sovereignty in dispute" предлагают еще одну версию происходившего. Как раз в это время внимание на острова вновь обратили англичане, которые уже пытались в конце XVIII века основать на них свою военноморскую базу. Авторы высказывают мнение, что ключевую роль в конфликте сыграли именно жители британских островов [18,72-78]. Согласно их утверждению, Генри Фокс, британский министр в Аргентине, убедил министра иностранных дел США Бэйлиса в том, что англичане, в случае занятия ими островов [3], будут более благосклонны к североамериканским гражданам. Бэйлис подчеркнул, что американцы не претендуют на сам архипелаг, требуя лишь прав на лов рыбы в Южной Атлантике, независимо от того, кто будет владеть островами. В этих словах содержалось практическое согласие на оккупацию островов англичанами. Это, по сути, являлось очередным отказом США от провозглашенной ими же "Доктрины Монро", призванной препятствовать вмешательству европейских держав во внутренние дела независимых американских государств [5,9-10].

Пока американцы и англичане вели тайные переговоры о будущем Мальвин, правительство Аргентины активно занималось восстановлением своего южноатлантического губернаторства. В конце 1832 года аргентинский корабль "Саранди" под предводительством капитана Хосе Мариа Пинедо прибыл на острова вместе с новым губернатором - Хуаном Эстебаном Местивьером. Местивьер при помощи местных жителей основал новое поселение. Однако вскоре жители взбунтовались против власти Местивьера и убили его. Капитан Пинедо усмирил мятежников, и к началу января установил в колонии прежние порядки.

Тем временем, в конце декабря 1832 года к берегам острова Тринидад (Западный Фолкленд) подошли два английских военных корабля – "Клио" и "Тун". Английский десант под командованием Джона Джеймса Онслоу высадился в районе давно разрушенного английского поселения – Порт - Эгмонта и начал работы по его восстановлению. 2 января 1833 года Онслоу с отрядом вооруженных солдат занял остров Соледад и потребовал от Пинедо опустить аргентинский флаг и покинуть острова. Аргентинец отказался это сделать и заявил протест против насильственной оккупации Мальвин англичанами. Однако превосходящие силы противника заставили Пинедо 4 января 1833 года покинуть архипелаг [15,7].

Перед тем, как отплыть, Пинедо, будучи должностным лицом на службе аргентинского правительства, назначил нового губернатора – Хуана Симона, который возглавил группу жителей, не признавших английского владычества над островами. Однако вскоре, во время очередного мятежа он был убит. Именно таким образом закончился 13-летний период аргентинского правления на мальвинском архипелаге.

По прибытии Пинедо в Буэнос-Айрес, он сразу же сообщил аргентинскому правительству о случившемся. Новый министр иностранных дел, Мануэль де Маза немедленно заявил протест английскому представителю в Буэнос-Айресе Г. Гору.

Тем временем аргентинский посол в Лондоне, Мануэль Морено, убедился, что экспедиция Онслоу была санкционирована британским правительством, после чего направил в министерство иностранных дел Великобритании официальный протест против действий капитана "Клио".

Только через шесть месяцев Морено получил ответ от министра иностранных дел Великобритании, Лорда Пальмерстона [29,323]. В своем послании Пальмерстон заявлял о несостоятельности аргентинских претензий на архипелаг и утверждал, что Мальвинские (Фолклендские) острова были и остаются владением Соединенного королевства [11]. В декабре 1834 года Морено попытался вновь поднять вопрос о принадлежности Мальвинских островов, однако его попытки не увенчались успехом. Такое положение дел сохранялось вплоть до середины XX века.

Таким образом, следует отметить, что Мальвинские (Фолклендские) острова занимали важное место в политике сначала провинции Буэнос-Айрес, а затем Аргентины. К 1820 году Объединенные провинции де-ла-Платы фактически распались. Вплоть до 1826 года от их имени выступало правительство Буэнос-Айреса. Несмотря на сложную политическую обстановку в государстве, оно все же сочло необходимым установить над Мальвинами свой суверенитет. Для этого имелись веские основания. Во-первых, острова занимали выгодное географическое положение, позволявшее осуществлять административный контроль над всеми южноатлантическими территориями Буэнос-Айреса, находившимися южнее мыса Горн. Во-вторых, использование их в качестве крупного рыболовного центра могло существенно пополнить государственную казну. С целью эффективного выполнения этих задач правительство Аргентины создало в 1829 году Военное и Гражданское губернаторство Мальвинских островов. Активная хозяйственная деятельность этого губернаторства полностью шла в фарватере независимой политики Аргентинской Республики, что вызывало неодобрение со стороны США и Великобритании, стремившихся установить свое влияние в указанном регионе. Результатом этого стало обострение сначала американо-аргентинских, а затем и англо-аргентинских противоречий в Южной Атлантике, что привело к потере "серебряной" республикой Мальвинских островов в 1833 году. Исходя из вышеперечисленных фактов, мы имеем все основания утверждать, что политика Аргентины в отношении Мальвинских островов существенно повлияла на ее внешнеполитическую позицию по отношению к США и Великобритании в указанный период.

Литература

1. **Альперович** М.С., Л.Ю. Слезкин. Новая история стран Латинской Америки. – М., 1970.
2. **Буэнос-Айрес**. 18 декабря 1823 года. // Мальвины: колониальная война XX века / отв. ред. В.В.Вольский.- М.,1984.
3. В **1829** году британский генеральный консул Пэриш направил в правительство Аргентины протест против занятия аргентинцами Фолклендских островов. Буэнос-Айрес его проигнорировал и оставил без ответа.
4. **Воззвание** Луиса Вернета по вступлении им в должность. // Мальвины: колониальная война XX века / отв. ред. В.В.Вольский.- М.,1984.
5. **Гонионский С.** Предисловие // Мануаль Медина. Соединенные Штаты и Латинская Америка. – М., 1974.
6. **Дарвин Ч.** Путешествие натуралиста вокруг света на корабле "Бигль". - М.,1977.
7. **Декрет** о создании гражданского и военного губернаторства. // Мальвины: колониальная война XX века / отв. ред. В.В.Вольский. – М.,1984.
8. **Иполито Солари Иригойен.** Права Аргентины на Мальвинские острова // Латинская Америка.-1982.- №10.
9. **Караш Ю.Ю.** Истоки конфликта // Латинская Америка.-1984.-№10.
10. **Крейнес Х.А.** Об основных направлениях внешней политики Аргентины // Аргентина: внешний долг и проблемы самостоятельного демократического развития. III советско-аргентинский научный симпозиум, г. Минск, ноябрь 1985 г. / отв.ред. В.В. Вольский. – М., 1987.
11. Подробнее о претензиях Великобритании на острова см. напр.: **Гуцол А.В.** Европейская колонизация Фолклендских островов в 1764-1774 гг.: истоки конфликта // Историчні записки: Збірник наукових праць. Вип.7. – Луганськ, 2005; Гуцол А.В. Фолклендское противостояние: предыстория конфликта // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (історичні науки). – 2005. - № 14(94).
12. **Присяга** в верности Фернандо VII на острове Соледад. // Мальвины: колониальная война XX века / отв. ред. В.В.Вольский.- М.,1984.
13. **См. напр.:** Александров А.И. Мальвины глазами русского дипломата // Россия, СССР-Аргентина: 100 лет отношений.- М.,1985; Иполито Солари Иригойен. Права Аргентины на Мальвинские острова // Латинская Америка. – 1982. – №10; Караш Ю.Ю. Истоки конфликта // Латинская Америка. – 1984. – №10; Мальвины: колониальная война XX века. Сб.ст./ отв. ред. В.В.Вольский.-М.,1984; Митяева Е.В. Англо-аргентинский конфликт из-за Фолклендских (Мальвинских) островов.- М., 1985.
14. **Сохранившаяся** часть письма Лиса Вернета, направленного главе правительства Буэнос-Айреса. // Мальвины: колониальная война XX века / отв. ред. В.В.Вольский.- М.,1984.
15. **Calvert P.** The Falkland crisis. – NY., 1982.
16. **Commander Duncan** to the Buenos Aires Minister. United States Ship Lexington, off Buenos Aires, River Plate, 7th December, 1831. // Perl R. Op. cit.
17. **Gustafson L.S.** The sovereignty dispute. – N.Y., 1988.
18. **Hoffman E. L., Hoffman O.** Sovereignty in dispute. – London, 1984.
19. **Honeywell M., Pearce J.** Falklands/Malvinas: Whose crisis? –

London, 1982. 20. **Middlebrook** M. Operation corporate: the Falklands war. – London-New York, 1982. 21. **Perl** R. The Falkland island dispute in international law and politics: a document source-book/ with an historic chronology and bibliography by Everett E. Larson. - London – Rome – New-York, 1983. 22. **The American Consul to the Buenos Aires Minister.** Buenos Aires, 21st November, 1831. // Perl R. Op. cit. 23. **The American Consul to the Buenos Aires Minister.** Buenos Aires, 26st November, 1831. // Perl R. Op. cit. 24. **The American Consul to the Buenos Aires Minister.** Buenos Aires, 3rd December, 1831. // Perl R. Op. cit. 25. **The American Consul to the Buenos Aires Minister.** Buenos Aires, 15th December, 1831. // Perl R. Op. cit. 26. **The Buenos Aires Minister to the American Consul.** Buenos Aires, 25st November, 1831. // Perl R. Op. cit. 27. **The Buenos Aires Minister to the American Consul.** Buenos Aires, 3rd December, 1831. // Perl R. Op. cit. 28. **The Buenos Aires Minister to the American Consul.** Buenos Aires, 9th December, 1831. // Perl R. Op. cit. 29. **Viscount Palmerston to Don Manuel Moreno.** Foreign Office, January 8, 1834. // Perl R. Op. cit.

This article is an attempt to determine the place of the Malvinas (Falkland Islands) in the policy of the Province of Buenos Aires (Argentine since 1826) in 1820-1833. Author tries to show the influence of the Argentine's internal policy upon its foreign policy in the given case.

УДК 94 (420): 94 (55) “1912/1914”

Д. В. Ласкавий

АНГЛО-ПЕРСЬКА НАФТОВА КОМПАНІЯ: ПРИВАТНИЙ ІНТЕРЕС І БЕЗПЕКА БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ, 1912–1914 рр.

Незалежність будь-якої країни складається з кількох стратегічно важливих частин, однією з яких є енергетична безпека. Особливо це важливо для України, яка, з одного боку, за промисловим потенціалом посідає одне з перших місць серед країн Європи, а, з іншого, майже останнє за природними запасами нафти та газу. Через це рівень видобутку стратегічної сировини не задовольняє потреби національної економіки. З огляду на це, нашій державі життєво необхідно мати альтернативні країни-постачальники енергоносіїв.

Однією з таких держав може стати Ісламська республіка Іран (Персія до 1935 року), яка за запасами природного газу посідає друге місце в світі, а за нафтовими ресурсами третє. Однак встановити постачання іранської нафти та газу в Україну без посередників не можливо, оскільки Іран географічно досить віддалений. Але це не єдина причина. Проблема полягає в тому, що в умовах глобалізації майже вся світова торгівля нафтою, в тому й числі іранською, контролюється

транснаціональними компаніями (ТНК), нагляд за якими з боку однієї держави, у нашому випадку України, не здійснений.

Сьогодні однією з наймогутніших ТНК є „Бритіш петролеум” (до 1935 року Англо-перська нафтова компанія, а з 1935 по 1954 роки Англо-іранська нафтова компанія), яка має суттєвий вплив як на творення нової конфігурації шляхів транспортування вуглеводної сировини в чорноморсько-каспійському регіоні, так і на формування сучасної системи міжнародних відносин у цілому.

Таким чином, тема обрана для дослідження є актуальною.

Однак, незважаючи на визначене вище, історія попередниці „Бритіш петролеум” – Англо-перської нафтової компанії (АПНК), яка першою в світі почала видобуток і торгівлю іранською нафтою в зоні Перської затоки, в вітчизняній історіографії не досліджено.

Українські вчені зосередили увагу на вивченні сучасних проблем міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході й, зокрема, в зоні Перської затоки, пов'язаних із діяльністю нафтових компаній [Див. напр.: 1; 2; 3 та ін.]. Тому, природно, що історичні корені сучасної „Бритіш петролеум” не досліджено. Лише в монографії О. А. Коппель „Перська затока: проблеми безпеки в 80-ті – 90-ті роки” (Київ, 1998) є, але, на наш погляд, коротка та недостатня за змістом, інформація про перші роки компанії [1, 55]. Однак, це зрозуміло, оскільки авторка поставила за мету дослідження тільки проблеми безпеки в районі Перської затоки в останні два десятиріччя ХХ століття, а не пошук історичних коренів „Бритіш петролеум” або якоїсь іншої нафтової компанії.

В сучасній російській і радянській історіографії проблемам міжнародних відносин, пов'язаних із створенням і діяльністю АПНК приділено більше уваги, але також не достатньо, тому що головним чином висвітлено національно-визвольну боротьбу іранського народу проти іноземних монополій, в тому числі й британської нафтової компанії, зовнішньополітичні аспекти англо-російського суперництва на Середньому Сході, суспільно-політичний розвиток Ірану в ХХ столітті [Див. напр.: 4; 5; 6 та ін.]. Натомість, в англо-американській історіографії є ґрунтовні праці з історії АПНК, серед яких особливо треба відмітити роботу Р. Фер'є, присвячену історії „Бритіш петролеум”, і дослідження М. Джек з питання придбання урядом Г. Асквіта контрольного пакету акцій компанії у 1914 році [Див. напр.: 7; 8 та ін.]. Однак, у наведених працях не достатньо висвітлено зовнішньополітичні цілі, переслідуючи які уряд Великобританії надав політичну й економічну підтримку АПНК напередодні Першої світової війни.

Отже, мета статті – виявити і дослідити причини, які підштовхнули уряд Г. Асквіта (1852 – 1928) придбати контрольний пакет акцій АПНК, поєднавши таким чином приватні інтереси з державними. Особливу увагу при цьому зосереджено на вивченні

зовнішньополітичних цілей, досягти які Уайтхолл планував, у тому числі за допомогою, тепер уже урядової, нафтової компанії.

Однією з таких цілей було забезпечення паливно-енергетичної безпеки метрополії й Індії. З цією метою в березні 1912 року уряд Великобританії й Англо-перська нафтова компанія починають активне співробітництво. В цьому місяці за рекомендацією Адміралтейства уряд Індії заключив із АПНК довгостроковий контракт на поставку перської нафти для державних залізниць [8, 143]. У такий спосіб Уайтхолл, із одного боку, надав стратегічно важливій компанії гарантований ринок збуту, тобто сприяв розвитку, а з іншого, створив жорсткі умови для російських і американських конкурентів.

І цього ж року з ініціативи Першого лорда Адміралтейства У. Черчілля (1874 – 1965) було розпочато корінну модернізацію військово-морського флоту (ВМФ) – головної складової військової безпеки Британської імперії. Одним із технічних нововведень було переведення кораблів з вугілля на нафту, причому останню повинна була постачати, на думку У. Черчілля, саме АПНК. Але компанія зустріла протидію з боку керівництва іншого могутнього нафтового концерну „Роял Датч-Шелл”, який уже був основним постачальником як стратегічно важливої сировини, так і продуктів її переробки. Зацікавленість концерну була обумовлена тим, що у разі переведення королівського флоту з твердого на рідке паливо споживання нафти одразу зросте на кілька порядків. А це, в свою чергу, могло значно збільшити прибутки англо-нідерландської компанії. З огляду на це, конкурент АПНК, „Шелл”, також запропонував англійському уряду заключити довгостроковий контракт на поставку нафти для ВМФ [7, 193].

Однак АПНК, директори якої вже протягом кількох років вели переговори щодо підписання угоди з Адміралтейством, не могли цього допустити ні за яких умов. Офіційний представник групи У. д'Арсі (1849 – 1917), засновника англо-перської компанії, Ч. Грінвей (1857 – 1934) наполегливо запропонував уряду заключити контракт із АПНК, а також надати підприємству фінансову підтримку на суму більш ніж 2 млн ф. ст. [8, 144]. І його пропозиція, не вигідна на перший погляд, була підтримана керівництвом військово-морського відомства Великобританії, яке приймало рішення щодо вибору компанії виходячи, на нашу думку, не тільки з економічних міркувань.

По-перше, як вважав У. Черчілль, Німеччина – потенційний супротивник Великобританії – через „Дойче банк” мала істотний вплив на нідерландську частину „Шелл”. По-друге, компанія використовувала своє монопольне положення для постачання нафти флоту за надто високою ціною (лише за 1910 – 1912 роки вартість нафти зросла вдвічі) [7, 179; 10, 9 – 10]. Не відхиляючи ці міркування, ми вважаємо, що головною причиною відмови Адміралтейства від пропозиції англо-нідерландського концерну все ж таки була фінансова незалежність компанії від уряду Великобританія, який у майбутньому, керуючись

мотивами безпеки імперії, міг проводити політику, в тому числі й по відношенню до Німеччини, без урахування потреб наднаціональної приватної компанії, якою була „Шелл”. Тому, природно, що у такому випадку один із найбільших і могутніх у світі нафтових концернів відстоював би перш за свої інтереси, а не урядові, які, до того ж, не завжди співпадали. А це, в свою чергу, могло призвести, в деякій мірі, до розколу правлячих кіл Великобританії, вигідному Німеччині.

Отже, вибір на користь АПНК з точки зору безпеки Британської імперії був цілком логічним. З одного боку, перспективній компанії, але, поки що, невеликій, для успішного розвитку був потрібен гарантований ринок збуту нафти (як найкраще для цього підходили саме поставки флоту), а з іншого – надання державної фінансової підтримки ставило би компанію в залежність від англійського уряду, що забезпечувало єдність позицій ділових партнерів (політичного істеблішменту і підприємців) і боєздатність флоту в будь-якому випадку.

Вже у лютому – травні 1913 року були проведені консультації між представниками Адміралтейства й АПНК, під час яких були досягнуті попередні домовленості по найбільш важливим питанням. Зокрема, У. Черчілль включив до урядового меморандуму від 16 червня 1913 року тезу „про життєву необхідність безперервного та незалежного забезпечення в майбутньому” англійського військово-морського флоту нафтою [10, 10]. І вже 17 липня У. Черчілль виступив у палаті общин із промовою, присвяченій переводу флоту на рідке паливо. У виступі він уперше наголосив про пряму участь Адміралтейства в нафтовому бізнесі. Перший лорд Адміралтейства обґрунтував це необхідністю гарантувати забезпечення королівського флоту достатнім об’ємом дешевої нафти. Він підкреслив, що висока ціна на нафту компанії „Шелл”, спричиняє серйозні труднощі в здійсненні переводу флоту на рідке паливо [10, 1465]. Для вивчення питання поставок нафти АПНК Адміралтейству Королівська комісія з питань нафтового палива в кінці жовтня цього ж року направила у Персію групу експертів на чолі з контр-адміралом Е. Слейдом (1859 – 1928). В її склад також увійшов впливовий представник британських правлячих кіл, відомий фахівець з рідкого палива, професор Бірмінгемського університету Дж. Кедмен (1877 – 1941), який, до речі, як і Е. Слейд, невдовзі посів крісло одного з директорів компанії [10, 1140 – 1141; 11, 127]. Фахівці упродовж трьох місяців досліджували нафтові родовища та вивчали виробничі потужності АПНК. На основі висновків експертів комісія запропонувала британському уряду не тільки заключити контракт на поставку нафти, а й встановити безпосередній контроль над АПНК [8, 140 – 141].

Історична подія відбулася 20 травня 1914 року, коли між Міністерством фінансів і Адміралтейством, з одного боку, і АПНК, з іншого, було підписано угоду, згідно якої уряд придбав 51 % акцій компанії, вклавши в основний капітал підприємства 2,2 млн ф. ст. [7, 645 – 646; 12, 724]. За умовами контракту утворена державна холдингова

компанія повинна була стати головним, а з часом і єдиним, постачальником нафти для флоту „володарки морів”.

Таке рішення уряду стосовно компанії викликало бурну реакцію нижньої палати парламенту. Дебати розгорнулися навколо питання безпеки Персії як головного джерела нафти та доцільності взагалі такої угоди. Депутати особливо зазначили можливе погіршення відносин держави з ведучими вугледобувними компаніями (через перехід флоту на нафту різко знижувалась закупівля Адміралтейством вугілля) і запропонували провести відповідні консультації [12, 1132]. Однак, найбільші дебати відбулися між Першим лордом Адміралтейства У. Черчіллем і депутатом палати общин С. Семуелем, директором нафтової компанії “Семуел Семуел енд Компані” [12, 1149].

Під час виступу У. Черчілль зазначив: “Протягом багатьох років політика Форін офісу, Адміралтейства, індійського уряду спрямована на захист виключно британських нафтових інтересів у Персії, підтримку та розвиток, наскільки це можливо, родовищ, більше того, запобігання загрози (британським інтересам – Д. Л.) зі сторони “Шелл” або будь-яких інших іноземних чи міжнародних компаній” [12, 1139]. Така позиція уряду, проголошена Першим лордом Адміралтейства, викликала спротив парламентського лобі промислово-фінансової групи М. Семуеля (1853 – 1927), засновника „Шелл”, і Г. Детерінга (1866 – 1939), голови ради директорів англо-нідерландського концерну, які не бажали втрачати дуже вигідну угоду та намагалися перешкодити значному підсиленню конкуренції з боку АПНК [13, 737]. При цьому дуже важливо, для розуміння політичної ситуації навколо АПНК, відмітити те, що очолював лобістів саме вищезгаданий С. Семуел, рідний брат і, водночас, компаньйон М. Семуеля [7, 695].

Однак, не зважаючи на спротив зазначеної частини депутатів, завдяки могутній підтримці зі сторони Адміралтейства, Міністерства зовнішніх справ і Міністерства фінансів, 17 червня 1914 року, після тривалих дебатів, угоду з АПНК ухвалили 284 члена палати общин, проти проголосували лише 18 [12, 1088 – 1252; 14, 6 – 10; 15, 1067 – 1078].

Крім значного підвищення боєздатності ВМФ і економії бюджетних коштів на перській нафті, уряд Великобританії, підписуючи угоду з АПНК, переслідував ще одну важливу ціль. Мета полягала в тому, що за умовами статті 6 концесії д’Арсі, виданою головою перського уряду Амін ос-Солтаном (1841 – 1907) 28 травня 1901 року, дії компанії розповсюджувалась на більшу частину Персії, за виключенням 5 північних провінцій: Азербайджан, Гілян, Мазендеран, Астрабад, Хорасан. Це давало юридичні підстави для проникнення АПНК в російську сферу впливу навіть після підписання у 1907 році конвенції між Великобританією і Росією [7, 641; 16, 520]. До того ж, економічні позиції останньої в Персії були значно міцнішими, ніж суперника [17, 86 – 90; 18, 143 – 148]. Тому, природно, що Великобританія була вкрай цим

незадоволена, оскільки прибутки від торгівлі з Персією постійно зменшувалися, а Росії, навпаки, збільшувались [19, 78 – 92].

Отже, встановлення урядового контролю над АПНК дозволяло, в деякій мірі, виправити ситуацію на Середньому Сході на користь Лондону, так як головні виробничі потужності компанії були зосереджені в нейтральній зоні. Це давало можливість Форін офісу відповідати на звинувачення Міністерства зовнішніх справ Росії про недотримання Великобританією умов конвенції 1907 року необхідністю участі британського уряду в справах компанії. Між тим Лондон, за допомогою компанії, формально міг розповсюджувати свій вплив на всю нейтральну та, навіть, частину російської зони, тим самим зменшуючи вплив Петербургу на Тегеран. З огляду на це, стає зрозумілим, чому угода між урядом Г. Асквіта і нафтовою компанією У. д'Арсі викликала серйозне занепокоєння уряду І. Л. Горемікіна (1839 – 1917) [20, 375 – 376].

Таким чином, із встановленням урядового контролю над АПНК Уайтхолл заклав фундамент вирішення одразу кількох проблем. По-перше, королівський флот, у якому вже майже 250 кораблів різних класів повністю або частково працювали на рідкому паливі, забезпечував нафтою суто англійський державний холдинг із районів Перської затоки, які повністю контролював британський ВМФ [12, 1131]. По-друге, англо-перська компанія поставляла нафту за значно нижчою ціною, ніж до цього „Роял Датч-Шелл”, що давало можливість Адміралтейству без суттєвого збільшення витрат бюджетних коштів придбати не тільки набагато більший об'єм палива, а й навіть отримати прибутки. І, по-третє, АПНК була перетворена на провідника зовнішньої політики Великобританії на Середньому Сході, діяльність якого розповсюджувалась далеко за межі встановленої у 1907 році британської сфери впливу.

Отже, діяльність компанії зосереджувалася не тільки на видобутку і переробці нафти для королівського флоту. АПНК, яка де далі більше ставала могутньою, повинна була сприяти укріпленню зовнішньополітичних позицій Великобританії в Персії та Месопотамії, що, в свою чергу, робило більш успішною велику європейську політику Уайтхоллу. Однак, це питання є темою для окремого дослідження.

Література

1. **Коппель О. А.** Перська затока: проблеми безпеки в 80 – 90-ті роки. – К., 1998. 2. **Коппель О. А., Пархомчук О. С.** Міжнародні відносини ХХ сторіччя. – К., 1997. 3. **Епштейн А. Д.** Війни і дипломатія. Арабо-ізраїльський конфлікт у ХХ ст. – К., 2003. 4. **Алиев М. С.** Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в ХХ в. – М., 1985. 5. **Володарский М. И.** Англо-иранская нефтяная компания – оплот британского империализма в Иране (1901 – 1951): Автореф. дис. ... канд. ист. наук // АН СССР. Ин – т истории народов Азии. – М., 1962. 6.

Любин Д. М. Российское присутствие в Иране в первой половине XX века (военно-исторический аспект) // Иран и СНГ. – М., 2003. – С. 153 – 165. 7. **Ferrier R. W.** The History of British Petroleum Company. – Vol. 1. – Cambridge, 1982. 8. **Jack M.** The Purchase of the British Government's Shares in the British Petroleum Company, 1912 – 1914 // Past and Present. – № 39. – L., 1968. – P. 139 – 168. 9. **Черчилль У.** Мировой кризис. – М., 2003. 10. **Parliamentary Debates.** House of Commons. – Series 5. – Vol. 55. L., 1913. 11. **Dictionary of National Biography,** 1941 – 1950. – Oxford., 1959. 12. **Parliamentary Debates.** House of Commons. – Series 5. – Vol. 63. – L., 1914. 13. **Dictionary of National Biography,** 1922-1930. – Oxford, 1937. 14. **Parliamentary Debates.** House of Commons. – Series 5. – Vol. 64. – L., 1914. 15. **Parliamentary Debates.** House of Commons. – Series 5. – Vol. 65. – L., 1914. 16. **Hopkirk P.** The Great Game. – L., 1990. 17. **Ласкавий Д. В.** Соперничество Великобритании и России в Персии (1907 – 1919) // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – № 14. – Луганськ, 2005. – С. 86 – 90. 18. **Ласкавий Д. В.** К вопросу о поставке луганских паровозов в Персию в 1916 году // Историчні записки. – № 7. – Луганськ, 2005. – С. 143 – 148. 19. **Бьюкенен Дж.** Мемуары дипломата. – М., 1991. 20. **Международные отношения в эпоху империализма,** 1914 – 1917. – Серия 1. – Т. 1. – М. – Л., 1931.

The article is devoted to researching of cause's acquisition control share of Anglo-Persian Oil Company by the G. Asquith's Government on the eve of I-rst World War. Author ascertained the aims of foreign policy, which Whitehall wanted to attain with the help of Oil Company.

УДК 327(7)

С.С. Левченко

ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО КРАЇН СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я, БАЛКАН ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Спалах інтересу до історії творення системи безпеки в Європі викликаний в Україні актуальною внутрішньополітичною ситуацією. „Європейський вибір”, на противагу „євразійству” та багатовекторності, є очевидним і безальтернативним для певного кола українських громадян і політичних діячів й водночас незрозумілим та, як наслідок, загрозливим, для решти. Тому перед науковцями, які ставлять за мету дослідити історичні обставини та можливі перспективи розвитку європейських структур, виникає й додаткова задача – формування неупередженого погляду на ці питання. В результаті передбачається отримати науково обґрунтований висновок, з одного боку, щодо

доцільності такого зовнішньополітичного курсу, та, з іншого, щодо перспективи євроінтеграційних намірів.

Говорячи про висвітлення даної теми в сучасній історіографії, треба зазначити, що проблема зовнішньої політики Євросоюзу не достатньо досліджена, що зумовлено відносно недавнім політичним оформленням Європейського Союзу. Саме тому, інформацію про зовнішню політику ЄС ми отримуємо з робіт по загальній історії Євросоюзу: [1]. Основним же джерелом інформації щодо зовнішньої політики ЄС є, по-перше, офіційні документи Євросоюзу (Draft Opinion of the Commission for External Relations – European Neighbourhood Policy – Strategy Paper, Draft Opinion of the Commission for External Relations on the Euro-Mediterranean Partnership and local and regional authorities: the Need for Coordination and Specific Instrument for Decentralised Cooperation), та, по-друге, інформаційні буклети, котрі розповсюджуються за підтримки Європейського Союзу [2].

Розглядаючи дану статтю як стартову, ми не ставимо перед собою задачу визначення можливої користі від, знову таки, можливого вступу до ЄС, залишаючи її сучасним економістам та політологам. Натомість ми спробуємо зробити підготовчі кроки до вивчення бачення проблеми розширення ЄС за рахунок нових членів з боку самих європейців, що, на нашу думку, має знайти відображення у їх зовнішній політиці.

Географічне визначення аналізу не є механічним поєднанням різних регіонів. Слід сказати, що після розширення ЄС 1 травня 2004 року Східноєвропейський регіон (в особі України, Росії, Білорусі та Молдови) вийшов на якісно новий рівень співпраці з Європейським Союзом – на рівень сусідства. З того часу ЄС намагається будувати спільну політику у відношенні до Східної Європи, Північної Африки та Близького Сходу, що зумовлено їх спільним статусом сусідів. Загальна стратегія цієї політики викладена у висновку Комісії із зовнішніх відносин щодо повідомлення комісії – Європейська політика сусідства, прийнятому 7 лютого 2005 року Комісією із зовнішніх відносин. До кола країн, щодо яких застосовується Європейська політика сусідства, належать: Білорусь, Молдова, Україна, Єгипет, Ізраїль, Йордан, Ліван, Лівія, Марокко, Сирія, Туніс, Вірменія, Азербайджан та Грузія. Згідно з цим висновком, основними завданнями Європейської політики сусідства (ЄПС) є демократизація сусідніх країн, впровадження в них верховенства прав людини, формування громадянського суспільства, а також розвиток торгівельних відносин з сусідніми країнами та сприяння їх економічному розвитку [9]. Але якщо казати про більш конкретні сфери взаємин, то згідно з ЄПС вони визначені наступними: регіональне та просторове планування; міське планування; сільський, сільськогосподарський та риболовецький розвиток; оточуюче середовище, управління ресурсами та цивільна оборона; субрегіональний транспортний та енергетичний простір; політика, сприяюча працевлаштуванню; культурні та спортивні ініціативи; політика охорони парків та лісної спадщини; соціальна

політика; освіта та навчання; медичний та соціальний захист; контроль імміграційних потоків та інтеграційна політика; забезпечення житлом; політика охорони та безпеки; гуманітарна допомога.

Середземноморський регіон відзначається своїм великим стратегічним значенням і, в той же час, нестабільністю, перш за все в політичному та військовому плані. Отже він посідає одне з провідних місць в системі зовнішньої політики Європейського Союзу. Саме тому, поряд із загальною Європейською політикою сусідства, у відношенні до Середземномор'я застосовується індивідуальний підхід з боку ЄС. Основи сучасної політики ЄС щодо Середземномор'я викладені в проєкті висновку Комісії із зовнішніх відносин щодо Євро-Середземноморського партнерства та локальних і регіональних інститутів: необхідність координації та специфічного інструменту для децентралізованої співпраці від 17 лютого 2004 р. Згідно з цим висновком, пріоритетними цілями Євро-Середземноморського партнерства є: 1) створення простору миру та стабільності, заснованого на діалозі; 2) створення зони вільної торгівлі; 3) взаємне розуміння та близькість між людьми та культурами в басейні Середземного моря [10]. Основними галузями співробітництва визначені ті ж самі, що застосовуються по відношенню до всіх сусідів ЄС у Європейській політиці сусідства, а саме: регіональне та просторове планування; міське планування; сільський, сільськогосподарський та риболовецький розвиток; оточуюче середовище, управління ресурсами, та запобігання стихійним лихам; субрегіональний транспортний та енергетичний простір; політика, сприяюча працевлаштуванню; культурні та спортивні ініціативи та ін. Враховуючи той факт, що принципи Євро-Середземноморської політики були вироблені раніше, ніж загально сусідські, ми можемо зробити висновок, що відносини ЄС з країнами Середземномор'я слугували прикладом для вироблення стратегії відносин і з країнами Східної Європи.

М. О. Ковальський виділяє три сторони у відносинах в Середземноморському регіоні: Європейський союз та США, Північна Африка і Близький Схід [3]. Основна лінія зовнішньої політики ЄС у Середземномор'ї направлена на регіон Північної Африки. Близький Схід на даний час не входить до зони конструктивної співпраці з Європейським Союзом через постійні арабо-ізраїльські конфлікти. Як ЄС, так і Північна Африка заінтересовані у співпраці на регіональному рівні у політичній, економічній, соціальній та екологічній сферах.

На роль лідера в регіоні претендують з європейської сторони Франція, а з північно африканського боку – Єгипет, що знайшло своє вираження у спробах створення регіональних об'єднань типу „5 + 5” (Франція, Іспанія, Італія, Мальта та Португалія з боку Європи, та Алжир, Лівія, Марокко, Мавританія та Туніс з боку Північної Африки); „3 + 3” (з боку Європи Франція, Іспанія та Італія, а з боку Північної Африки Алжир, Туніс та Марокко); „Середземноморський клуб” (Єгипет, Франція, Італія, Іспанія, Туніс та Туреччина).

Значний внесок у розвиток конструктивних взаємовідносин в Середземноморському регіоні робить ОБСЄ, котра виклала свої позиції щодо регіону в Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва у Європі (Гельсінкі, 1975 р.). Учасники заявили про наміри сприяти розвитку добросусідських відносин з країнами Південного та Східного Середземномор'я. Сфера взаємин була окреслена в межах проблеми безпеки, економіки та навколишнього середовища. Методом співпраці було обрано діалог.

Серед практичних заходів ОБСЄ (до 1994 р. НБСЄ) можна назвати:

- доповідь експертів НБСЄ (Мальта, 1979 р.);
- підсумковий документ Мадридської зустрічі представників держав-учасниць НБСЄ (1980 р.);
- семінар НБСЄ щодо економічного, наукового та культурного співробітництва в Середземномор'ї (Венеція, 1984 р.);
- зустріч представників держав-учасниць НБСЄ (Відень, 1986 р.);
- нарада щодо Середземномор'я (Пальма-де-Майорка, 1990 р.) та ін.

Зміна середземноморської політики Європейського Союзу відбулась після розпаду СРСР, що знайшло своє вираження у прагненні витіснити Росію з Середземноморського регіону та у використанні двосторонніх зв'язків з середземноморськими країнами.

Важливою сферою діяльності Європейського Союзу на теренах країн Середземномор'я та Балканського півострова є демілітаризація регіону. Стратегічне значення регіону зумовило ведення воєнних дій на Балканах в різних країнах протягом тривалого часу. На сьогоднішній час спадщиною цих воєнних дій є значні заміновані території, котрі становлять загрозу для життя та здоров'я мирного населення. Тому Європейський Союз приділяє багато уваги програмам розмінування замінованих територій. Для прикладу можна привести статистичні дані витрат на розмінування територій: так протягом 1999 – 2003 рр. на розмінування території Албанії було витрачено 2 703 397 євро, Боснії та Герцеговини – 36 278 470, Хорватії – 12 875 951, Косово, Сербія та Чорногорія – 49 640 578, Македонії – 2 396 605 [7].

Країни Балкан є також регіоном випробовування глобального проекту по створенню власне європейських збройних сил швидкого реагування, котрі були б незалежними від сил НАТО, а отже від впливу США. Так планується передача об'єднаним європейським військовим силам відповідальності за повсякденне підтримання безпеки в Боснії та Герцеговині. У воєнній місії в Македонії, в рамках операції „Конкордія” військові сили підпорядковані ЄС змінили військові сили НАТО ще в 2003 р. [8]. Таким чином ми можемо простежити тенденцію виходу ЄС із під політичного та військового впливу НАТО, і цей процес знаходить

своє вираження в практичних військових заходах, котрі проводяться саме в Балканському регіоні, що ще раз підкреслює його виняткове стратегічне значення.

Іншим регіоном Європи, котрий заслуговує уваги є Центральна та Східна Європа. А. А. Язькова зазначає, що в останні десятиріччя на перший план висунувся такий напрямок регіонального розвитку, як його інституціоналізація [3]. Саме тому Європейський союз здійснює свій вплив на окремі країни не тільки і не стільки індивідуально, але і за допомогою впливу на регіональні організації, до яких входить та чи інша країна. Таким чином, безпосереднє втручання ЄС до справ окремої країни формально припиняється, а фактично отримує ще більшої ефективності. Серед найвпливовіших регіональних організацій Центральної та Східної Європи можна назвати:

- Угрупування Балканських держав (1988 р.) – Албанія, Болгарія, Румунія, Туреччина та Югославія;
- Вишеградська група – Польща, Угорщина, Чехія та Словаччина;
- Об'єднання „Альпи-Адріатика” – декілька італійських провінцій та австрійських земель, а також Хорватія, Словенія, пізніше Баварія та 6 угорських комітатів;
- Центральноєвропейська ініціатива – Австрія, Боснія, Угорщина, Італія, Македонія, Польща, Словаччина, Словенія, Хорватія, Чехія, Албанія, Румунія, Білорусія, Україна та Молдова.

Що ж стосується безпосередньо України, то Європейський Союз буде свою зовнішню політику відносно неї в контексті загальної політики в Центральній та Східній Європі. Принципи індивідуальних відносин ЄС – Україна викладені в Угоді про Партнерство та Співробітництво від 14. 03. 1994 р. Згідно з цією угодою, цілями партнерства між Сторонами є: забезпечення у відповідних рамках політичного діалогу між Сторонами, який сприятиме розвитку тісних політичних відносин; сприяння розвитку торгівлі, інвестицій і гармонійних економічних відносин між Сторонами і, таким чином, прискорення їхнього сталого розвитку; створення основ взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, цивільного науково-технічного та культурного співробітництва; підтримка зусиль України по зміцненню демократії і розвитку її економіки та завершення переходу до ринкової економіки [4].

Практична реалізація зовнішньої політики ЄС стосовно України здійснюється за допомогою різноманітних програм, націлених на науково-технічну допомогу Україні. Серед найважливіших програм можна виділити наступні: Європейська програма „Демократія та права людини”, Програма з партнерства в інституціональному розвитку, Програма прикордонного співробітництва, Програма малих проектів

БІСТРО/ТАСІС, Транс'європейська програма в галузі вищої освіти ТЕМПУС/ТАСІС та навчальна програма ЄС „Erasmus Mundus” [5].

У вищезгаданих документах закріплені загальні принципи та цілі Євро-Українського партнерства, однак взаємини між сторонами дуже сильно залежать від політичного клімату як в Україні, так і в самому ЄС. Багато дослідників взаємин ЄС – Україна наголошують, що відносини між сторонами значно пожвавішали після перемоги так званої „помаранчевої революції”. Так директор Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України Олександр Сушко та інші автори проекту „Український монітор” стверджують, що перша половина 2005 року стала періодом активізації діалогу між Україною та Європейським Союзом, викликаного перемогою демократичних сил у формі „помаранчевої революції”, проте вже на весні 2005 року на перший план знову вийшли голоси європейських політиків, котрі скептично ставляться до ідеї подальшого розширення ЄС. Їхнім головним аргументом був той, що перемога „помаранчевої революції” сама по собі не означає, що Україна в казковий спосіб почала відповідати усім критеріям, які висуваються до країн-кандидатів [11]. І справді, попри всі досягнення для України розроблений ряд рекомендацій: існуючий урядовий комітет з європейської та євроатлантичної інтеграції має бути трансформований у повноцінний урядовий орган; в рамках адміністративної реформи на регіональному та місцевому рівні виконавчої влади мають бути впровадженими структури схожі на структури країн-членів ЄС задля забезпечення сумісності України та ЄС на цих рівнях [12]. Конкретне втілення рекомендації Україні з боку ЄС викладене в Плані дій Україна – Європейський союз, підписаному 21 лютого 2005 року. Згідно з цим Планом, пріоритетами діяльності визначені: посилення стабільності та ефективності механізму демократії; посилення співробітництва у сфері роззброєння та нерозповсюдження ядерної зброї; вступ до СОТ; податкова реформа; спрощення візового режиму між Україною та ЄС; стандартизація українського законодавства до норм та стандартів ЄС; повна імплементація Меморандуму про взаємопорозуміння щодо закриття Чорнобильської АС; забезпечення демократичного проведення наступних парламентських виборів 2006 р.; забезпечення поваги до свободи ЗМІ та свободи слова; посилення співробітництва з питань нашої спільної сусідської та регіональної безпеки; покращення інвестиційного клімату поступова ліквідація обмежень та нетарифних бар'єрів; розвиток можливостей для поглиблення консультацій між Україною та ЄС у сфері врегулювання кризових ситуацій; сприяння діалогу щодо питань працевлаштування [14].

Аналізуючи наведений матеріал, ми можемо зробити висновок, що основна увага Європейського Союзу, в плані зовнішньої політики, зосереджена в Середземноморському та Центральньо-Східно Європейському регіонах. І це цілком закономірно, бо наведені регіони є

прикордонням для ЄС, який зацікавлений в укріпленні власної безпеки за рахунок підвищення рівня безпеки сусідніх держав. Що ж стосується домінування Середземномор'я чи Центрально-Східної Європи, то тут не можна визначити пріоритетного вектора в політиці, адже за словами Джона Едвіна Мроза, засновника і президента європейського Інституту Схід-Захід, політиці щодо вказаних регіонів бракує диференційованого підходу, але все ж вона пропонує індивідуальний підхід, що ґрунтується на власному прогресі, власних успіхах кожної країни [6]. Таким чином ми бачимо, що у відносинах із сусідами, принаймні на теперішній час, Європейський Союз не сповідує загальноуніверсальних принципів та не проявляє пріоритетів, а керується ситуативною доцільністю, вибудовуючи відносини з кожним з сусідів окремо.

Опрацювавши зазначені матеріали з проблематики зовнішньої політики Європейського Союзу щодо країн Середземномор'я, Балкан та Східної Європи, відкривається цілий пласт нових інформаційних джерел, котрі потребують детального аналізу та обробки. Це і зарубіжна (Galtung J. *The European Community: A Superpower in the Making*. – London, 1981, Pinder J. *The European Community and Eastern Europe*. Royal Institute of Integration. – London, 1991. та ін.), і праці дослідників пострадянського простору (Шишелина Л. Н. *Расширение Европейского Союза на восток и интересы России*. – М., 2006, Борко Ю. А. *От Европейской идеи к единой Европе*. – М., 2003, Зиновьев А. А. *Запад*. – М., 2000 та ін.). Проте першочергове значення має велика база документації Європейського Союзу. Серед першочергових документів можна зазначити *EU Common Strategy for the Mediterranean*, *Barcelona Declaration* та ін. Вказані джерела та допоможуть в подальшому більш детально та глибоко дослідити зовнішню політику Європейського Союзу.

Література

1. Див.напр.: **Європа**. Вчора, сьогодні, завтра/ Отв. ред. Н. П. Шмелев. – М., 2002.; Дейвіс Н. *Європа. Історія*. – К.: Основи, 2000. 2. Див.напр.: **Draft Opinion of the Commission for External Relations – European Neighbourhood Policy – Strategy Paper**. Brussels, 18 January 2005.; **Draft Opinion of the Commission for External Relations on the Euro-Mediterranean Partnership and local and regional authorities: the Need for Coordination and Specific Instrument for Decentralised Cooperation**. Brussels, 17 February 2004; *The European Union: mine actions in the world*. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005.; *Программы технической помощи ЕС в Украине, Молдове и Беларуси. Путеводитель*. – К., 2004. 3. **Європа**. Вчора, сьогодні, завтра/ Отв. ред. Н. П. Шмелев. – М., 2002. 4. **Угода про Партнерство та Співробітництво/ повний текст угоди, підписаної між Європейським Союзом та Україною в Люксембурзі 14 червня 1994 року**. – К., 2004. 5. **Программы технической помощи ЕС в Украине, Молдове и Беларуси. Путеводитель**. – К., 2004. 6. **Європейський Союз та Україна: стратегія**

відносин в контексті розширення/ матеріали міжнародної конференції, Київ, 23 вересня 2003 року. – К., 2003. 7. **The European Union: mine actions in the world.** – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005. 8. **Вестник НАТО.** – 2004. – №12. 9. **Draft Opinion of the Commission for External Relations – European Neighbourhood Policy – Strategy Paper.** Brussels, 18 January 2005. 10. **Draft Opinion of the Commission for External Relations on the Euro-Mediterranean Partnership and local and regional authorities: the Need for Coordination and Specific Instrument for Decentralised Cooperation.** Brussels, 17 February 2004. 11. **Український монітор.** Нова Україна в динамічному регіоні. – К., 2005. 12. **Між надіями та можливостями: відносини ЄС – Україна за рік по Помаранчевій революції.** – Варшава, 2005. 13. **More than Neighbours. The Enlarged European Union and Ukraine – New Relation.** – Warsaw – Kyiv, 2004. 14. **План дій Україна – Європейський союз.** Європейська політика сусідства від 21 лютого 2005 року. – К., 2005.

The article is devoted to researching of EC concerning Mediterranean countries, Balkans' Peninsula and Eastern Europe.

УДК 94(529.1)''1870/1890''

**Пам'яті мого друга
Ю. Смілянського**

О.В.Набока

ТАЙВАНЬ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ В 70–90-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

За словами американського політолога З. Бжезинського сучасна Східна Азія є регіоном, “який навіює сумні спогади про Європу на початку 1914 року... Азія поєднує в собі символ вражаючого економічного успіху, соціальний вулкан та уособлення політичного ризику” [1, 145]. Як не у якому іншому регіоні, у Східній Азії залишаються цілий комплекс проблем, які загрожують стабільності у регіони. Серед них і питання про майбутній статус Тайваню. Як відомо, тайванська проблема виникла в період „холодної війни”. Сполучені Штати, занепокоєні перемогою комуністів у Китаї, у 1949 році підтримали їх ворогів - гомінданівців на чолі з Чан Кайши, які евакуювалися на Тайвань. З того часу фактично існує два Китаї, кожен з яких претендує на одноосібне право представляти китайську націю. Чи не єдиним спільним принципом, якого дотримувалася, як Комуністична партія Китаю, так і Гоміндан, залишалася переконання в тому, що в кінці

– кінців поєднання обох частин країни неминуче. Проте на початку ХХІ століття, на Тайвані до влади приходять політичні сили, які виступають за незалежність від Китаю. Це, у свою чергу загострило і без того напружену обстановку у тайванській протоці.

Не останню роль у ескалації конфлікту грають Сполучені Штати Америки. Воз'єднання двох частин Китаю, кожна з яких демонструє вражаючі економічні успіхи, заставила б Вашингтон поступитися своїм одноосібним лідерством в даній сфері. Саме тому, незважаючи на формальну відданість політики „єдиного Китаю”, Білий Дім, спекулюючи на страхах тайванського населення перед авторитарним режимом КНР, підтримує сепаратистки політичні сили. Так, адміністрація Джорджа Буша – молодшого різко збільшило кількість контактів з Китайською республікою, яку на сьогодні очолює Демократична Прогресивна партія, яка виступає за повну незалежність від КНР [19, 138]. Перш за все, похваляються військово-співробітництво, метою якого є створення спільної системи безпеки. В рамках цієї програми Вашингтон та Тайбей санкціонували створення штабів для координації дій, а у 2002 році відповідними відомствами обох країн почалася розробка протиракетних оборонних комплексів [1, 154]. Очевидно, що США намагаються використовувати Тайвань для того, щоб значно посилити свої позиції на Далекому Сході, та послабити свого головного конкурента – КНР.

Все вищезгадане дає підстави говорити про актуальність обраної теми, тим більше, що саме у 70 – 90 – роках ХІХ століття Тайвань вже використовувався Великобританією в якості додаткового козира у „великій грі” великих колоніальних держав на Далекому Сході. У деякій мірі ця тема розглядалася в роботах радянських та російських науковців А.Єрусалимського [4], А. Нарочницького [9], Ф. Тодер [12] та А. Гальперіна [3] та ін. Але, при цьому слід зазначити, що торкаючись цієї теми, вони досліджували інші проблеми міжнародних відносин на Далекому Сході, на фокусуючи свою увагу на цьому аспекті. Ця стаття претендує на висвітленні деяких „білих плям” у дослідженні міжнародних відносин на Далекому Сході у другій половині ХІХ століття.

В наслідок другої „опіумної” війни (1856 – 1858 рр.) Великобританія значно посилити свої позиції на Тайвані. Згідно з Пекінською угодою Уайтхолл добився відкриття для своєї торгівлі тайванських портів Даньшуй та Тайвань – фу. Саме ці міста і стали центрами подальшого проникнення до Тайваню та поступового його закабаління. У 1868 році англійці добилися ще однієї значної перемоги. За допомогою палубної артилерії кораблів британського військово – морського флоту, британському консулу Д. Гібсону вдалося добитися скасування монополії Китаю на виробництво та продаж тайванського камфору [21, 149]. Ця подія спричинила початок англійського проникнення в головні галузі тайванської економіки, та її переорієнтація

на задоволення потреб світового ринку у камфорі, вугіллі, чаї, цукрі та інших товарах. При цьому британським фірмам вдалося випередити своїх конкурентів з інших західних держав та зайняти лідируючі позиції на Тайвані.

Але, разом з тим, Тайвань залишався провінцією Китаю, тобто поза політичною юрисдикцією Великобританії. Тому західні держави а також Японія, яка на початку 70 – х років стала на шлях колоніальних захоплень неодноразово намагалися захопити острів та створити там військову та торговельну базу на зразок британського Гонконгу. Вже на початку 70-х років XIX століття англійському пануванню на Формозі було кинуто виклик.

6 вересня 1871 року японський корабель розбився у берегів східного Тайваню. Ця територія мала погану славу у мореплавців. Аборигени, які проживали тут, майже ніколи не щадили моряків, які були змушені висаджуватися на цей негостинний берег. Найбільший резонанс у західній пресі визвало жорстоке вбивство, капітана, його родини та екіпажу американського судна „Ровер”, яке сталося у червні 1867 року [15]. У відповідь, англійською та американською владою до місця трагедії було направлено кілька військових каральних експедицій. Проте, всі вони не мали успіху. Врешті решт, американському консулу Чарльзу Лежандру вдалося домовитися з Таукетоком – вождем вісімнадцяти місцевих племен. Згідно з угодою, іноземні мореплавці, які були змушені зупинитися на східному та південному узбережжі Тайваню могли розраховувати якщо не на допомогу, то хоч на недоторканість [24].

Але дія угоди Лежандра та Таукетока, не розповсюджувалася на японських підданих. 6 вересня 1871 року 44 рибалки з острова Люкю, який належав Японії, були вбиті тубільцями.

У відповідь, японський уряд звернувся до китайського двору з вимогою наказати винуватців. Пекін, в свою чергу заявив, що не має відповідати за дії аборигенів, ще нескорених китайською армією. Отримавши таку відповідь, Токіо вирішило діяти самостійно. Було прийнято рішення про направлення до Тайваню військової експедиції [6, 86].

Активну участь у дипломатичному конфлікті брали іноземні емісари. Так, Японію підтримав американський уряд, який представляв Лежандр. Зрозумівши, що його угода з Таукетоком, не гарантує подальше проникнення в, багаті на камфору, східну та південну частину острова, американський консул вирішив діяти за допомогою японців. У 1872 році він вирушив до „Країни де сходить сонце”, де став радником імператора з військово – морських справ [10, 260]. Займаючи новий піст, він намагався доказати вигідність захоплення Тайваню, „нецивілізовані” східні землі якого, за його словами, взагалі не належали Китаю [20]”. Крім того, він звернувся до уряду Сполучених Штатів та запропонував виділити Японії 12 тисяч доларів для проведення військової операції

поти тайванських аборигенів [26]. А для перевезення військ він найняв англійський корабель „Йоркшир” та пароплав „Нью Йорк [10, 260].

Врешті-решт, американцю вдалося вмовити хазяїна „хризантемного трону”. 29 травня 1874 року японський експедиційний корпус висадився в бухті Лян –цзяо, на південно – західному узбережжі Тайваню та почав військові дії. Одночасно в Пекіні почалися переговори між Китаєм та Японією, в яких також брали участь представники західних держав. На боці японського представника Окуба виступив Лежандр, Китай, в свою чергу підтримала Великобританія [6, 86].

Саме англійцям, яким було не вигідне посилення інших держав на Тайвані, вдалося вмовити китайського імператора не йти на конфлікт з „хризантемовим тронем” та заплатити 500 тисяч таелів компенсації загиблим [17]. Т. Уайд, посол Великобританії у Китаї, вважав, що війна спричинить англійське торговельне становище у китайських водах [10, 261]. В обмін, японські війська мали покинути острів. 31 жовтня 1874 року, завдяки посередництву англійського представника Уайда конвенція між обома державами була підписана [6, 87].

Позиція англійських урядовців у японо – китайському конфлікті навколо Тайваню була обумовлена тим, що Великобританія сама намагалася поставити під свій контроль, багаті на камфору східні території. Ще у 1850 році англійська компанія „Джардін та Матісон” почала скуповувати тайванську камфору. Після відкриття Тайваню для іноземної торгівлі у 1860 році проникнення англійців на східне та південне узбережжя посилювалося. Так, Олександр Пикерінг, представник „Джардін, Матісон” на Тайвані брав участь у переговорах Лежандра та Таукетокком у 1867 році [24]. Після того, як японські війська покинули Формозу, англійці активізували наступ на багаті камфорою регіони. При цьому вони хотіли безпосередньо домовитися з Таукетокком, не долучаючи до цієї справи ані американців, ані японців,

18 червня 1875 року з Такоу, в землі, які контролювалися тайванськими аборигенами вирушила англійська торговельна експедиція, яку очолював Н. Браун, голова митної служби у Такоу. Метою англійців були переговори з Таукетокком, якого вони намагалися вмовити продати земельні ділянки, для будівництва маяків. Після тривалої подорожі, англійцям, нарешті вдалося зустрітись з вождем аборигенів та почати торг. Врешті-решт, угода була підписана. Таукеток погодився продати велику ділянку землі, при цьому пообіцявши захищати робітників, які будуватимуть споруду [16, 17]. Проте не слід вважати, що англійці були повністю задоволені угодою. Так, інженер М. Бізлі, який брав участь в експедиції в якості технічного спеціаліста вважав, що тільки європейське домінування на Тайвані дозволить більше дослідити економічні можливості острова. Він писав, що „окупація принципів портів Тайваню великими європейськими державами, спричинить більш - менш систематичне дослідження та приведе до збільшення наших знань про географію, геологію та мінеральні родовища цього регіону [16, 1].”

Експедиція Брауна була далеко не останньою спробою англійців розповсюдити свій вплив на Тайвані. В 1877 році їм вдалося проникнути в вугільну галузь, яка до цього контролювалась виключно пекінською владою. Цього року англійському інженеру Тузаку вдалося добитися від манчжурської влади відкрити шахту 300 футів глибиною, будівництво якої фінансувалося британськими фірмами [18]. Поява англійських шахт дозволила значно збільшити видобуток тайванського вугілля з 18671 тон у 1871 році до 46178 тон у 1881 році [20].

Таким чином, завдяки діям англійських чиновників та комерсантів на початку 80 – х років XIX століття тайванська економіка майже повністю знаходилася під контролем Великобританії. Тайвань використовувався в якості важливого джерела мінеральних копалин та продуктів експортного сільського господарства. Завдяки цьому Формоза мала велике значення для англійської колоніальної системи на Далекому Сході. Як зазначив чиновник британської консульської служби в Китаї А. Херберт у 1877 році : „Формоза, без сумніву, стала місцем, яке має велике значення, якщо навіть не буде проведена колонізація внутрішніх районів цього регіону [14, 258]”. Про важливість Тайваню писав також британський науковець Ф. Гіленмард, який, мандруючи країнами Південно – Східної Азії, у 1882 році відвідав Тайвань. У своїй книзі „Круїз „Мархеса” до Камчатки та Нової Гвінеї, з описом Формози, Люкю та островів Малайського архіпелагу”, яку він опублікував після повернення до Лондону, він писав: „Грунт, багаті запаси мінералів та географічна позиція Формози обумовлюють її важливість для захисту нашої східної торгівлі. Загальний об’єм іноземної торгівлі Формози складає більш ніж 12 млн. ф. с., але 2/3 її контролює Великобританія. Окупація Формози іншою країною приведе до серйозних ускладнень у відносинах з Англією, і навіть привести до війни з нею [20, 23].”

Проте прогнози Гіленмарда виявилися недовготривалими. Зміни в міжнародній ситуації на Далекому Сході у 80 – 90 – х роках XIX століття заставили Великобританію від Тайваню, заради реалізації більш актуальних інтересів.

Цей період характеризується значними змінами, які сталися в наслідок того, що далекосхідну арену вийшли нові активні дійові особи, які також сподівалися заволодіти своєю частиною „китайського пирога”. Британському лідерству у регіоні було кинуте виклик з боку Російської імперії, Франції, Германії. Цей період характеризується ліквідацією всіх систем домовленостей, які існували раніше, та формуванням якісно нових.

Найбільше занепокоєння Уайтхолу викликали дії Російської імперії, яка стрімко, та майже без перешкод посилювала свої позиції у північному Китаї. Поворотним для російської експансії на Далекому Сході став 1860 рік. Саме 14 листопада 1860 року російські дипломати підписали нову угоду з Китаєм, згідно з якою Санкт-Петербург отримував право на окупацію східного узбережжя Маньчжурії, від ріки

Амур до ріки Ялу [8, 14]. Вже в наступному році військові частини російської армії здійснили успішну висадку на острів Цусіма. Спинити російські загони вдалося тільки силами могутньої англійської військово - морської ескадри. Проте це не змусило Санки-Петербург відмовитися від своїх зовнішньополітичних амбіцій. У 1875 році, в обмін на острови курильської гряди, йому вдалося отримати у Японії Сахалін, який і став плацдармом для подальшої експансії на Далекому Сході.

На початку 80 – х років XIX століття англо – російські відносини ще більше загострилися.. Це був не звичайний конфлікт в окремо взятому регіоні а переплетіння кількох, які одночасно проходили в різних частинах євразійського континенту.

Найбільше загострення у відносинах між Росією та Великобританією було у Середній Азії, де Уайтхолл намагався створити кілька антиросійських буферних держав, за допомогою переговорів з Бухарським еміром та Хівинським ханом. В той же час, на Далекому Сході тривало російсько – британське суперництво навколо Корейського півострову. Саме тут, у південних берегів Кореї, на острові Комуңдо, англійці намагалися створити військово – морську базу [9, 52]. В той же час Уайтхолл вимагав у Пекіну гарантій, що той не буде робити поступок Росії в Кореї [9, 53].

У відповідь, росіяни почали будівництво трансибірської залізної дороги. Наявність такої транспортної артерії, яка поєднувала європейську частину Росії з її далекосхідними володіннями, дозволяло кинути виклик Великобританії та розраховувати на успіх у суперництві з нею.

Правлячі кола обох держав чекали війни. У 1884 – 1885 роках вони були впевнені в можливості англо – китайського вторгнення у російський Далекий Схід [9, 71].

Проте Росія була не останнім суперником Великобританії на Далекому Сході. Занепокоєння правлячих кіл Великобританії визивала активізація Франції у Південному Китаї та Індокитаї [3, 18]. Це, в свою чергу, погіршувало відносини між обома країнами і без того напружених, завдяки конфлікту у Єгипті [2, 43].

Проте, незважаючи на протидію Англії, французький уряд Фері продовжував свій наступ. Вторгнення французів на початку 80 – х років XIX століття в Анам викликало загострення у відносинах з Пекіном, який вважав цю країну своїм васалом. У 1883 році почалася франко – китайська війна. Проте вже у травні 1884 року, Пекін, зрозумівши, що не має сил для протистояння, пішов на мирні переговори, які розпочалися у Тяньцзині. Французи вимагали від Пекіну вивести війська з Анаму та відкрити південні регіони країни для французької торгівлі. Поки тривали переговори, французьке командування вирішило захопити Тайвань , та використати його у якості „залогу” виконання „Піднебесною” даних умов. Першого жовтня 1884 року французька ескадра під командуванням адмірала Курбе підійшла до північного узбережжя Тайваню та відкрила

артилерійський вогонь по укріпленням Келунгу. Після нетривалого бою, в якому загинуло 5 французів, на берег було висаджено десант [15]. Одночасно почалося бомбардування Дайшуня, проте висадити десант не вдалося. Після цього французькі війська почали наступ на місто Банку, маючи надію закріпитися на півночі Тайваню [27, 380].

11 жовтня в Пекін було направлено нові умови вивести китайські війська з Індокитаю та передати замість контрибуції кілька вугільних шахт Келунгу та Даньшюю. Проте міністр іноземних справ „Піднебесної” Лі Хун-Чжан відповів, він не має рішучості для того, щоб ознайомити з такими вимогами імператора [10, 327]. У відповідь, французький флот почав блокаду західного та частину східного узбережжя Тайваню [10, 327].

Але військова вдача, врешті решт, залишила французів. Ліу Мінг Джану, китайському військовоначальнику, якого було направлено з Пекіну, вдалося об'єднати китайські війська та місцеву міліцію і зупинити наступ ворога. Проте, французам вдавалося зберігати блокаду Тайваню. Тільки після підписання угоди між Китаєм та Францією, її було ліквідовано. 4 квітня 1885 року було підписано протоколи, які, врешті решт, дали змогу припинити військові дії на Тайвані. Згідно з домовленостями французькі війська припиняли блокаду Тайваню, в обмін на визнання китайським урядом прав Парижу на Індокитай [25].

Цікавим є той факт, що з боку Китаю, цей договір підписував англієць Джеймс Кемпбел, чиновник морського митного агентства Китаю [25]. Цей факт свідчить про те, що англійці вели власну ігру, використовуючи франко – китайський конфлікт в своїх власних інтересах. Зрозуміло, що вони не хотіли посилення Франції на Тайвані. Ще 23 січня 1885 року Англія заявила про заборону обом державам використовувати англійські бази у Сінгапурі та Гонконзі [10, 334]. Тому, беручи участь у конфлікті в якості посередників, англійці намагалися усунути французьку загрозу та повернути острів під китайську владу, яку вони вже давно не вважали перешкодою для проникнення на Формозу. Такий сценарій застосовувався британцями 1874 року, коли послу Уайду шляхом переговорів вдалося не допустити японської окупації Тайваню. Вірогідно, що, через 10 років, ту саму тактику вдалося реалізувати і Кемпбелу. Проте, не встигнувши оговтатися від французької агресії, британці були змушені протидіяти іншій західній державі, яка заявила про свої претензії на Тайвань.

Німецький імператор Вільгельм II, який оголосив принципи „Weltpolitik” – „світової політики”, без коливаний кинув виклик Великобританії та сконцентрував зусилля дипломатії на безкомпромісне суперництво в тих регіонах, які раніше вважалися англійською зоною інтересів. У вересні 1861 року, Прусія заключила договір з Китаєм, який надавав їй такі ж привілеї, які вже мали Англія, Франція, США та Росія. Це дозволило вже у 80-х роках XIX століття зайняти третє місце по розміру торгівлі з „Піднебесною” [10, 239]. Так, у 1880 році з 385

іноземних торгівельних домів, які діяли у „Піднебесній”, Англійцям належало – 235, німцям – 65, французам – 16, та американцям – 31 [Мо,61]. Особливо інтенсивно торгівельні операції проводилися в провінції Шаньдунь та на острові Тайвань [10, 239]. Саме тому саме ці частини китайської території займали важливе місце в китайській політиці Берліну, який намагався захватити далекосхідну базу для подальшого проникнення в Китай та в інші країни регіону. Ще у 1862 році граф Ейленбург пропонував німецькому урядові план військового захоплення острова Тайвань. У 1867 році до урядовців звернувся М. Брант, який виконував обов’язки прусського консула в Японії. Він запропонував власний план колонізації острова [10, 239]. Свої експансивні наміри існували також відносно острову Чжоушань, Шандуну та Кореї [10, 239]. Проте Берлін, сфокусувавши зусилля на вирішення європейських проблем, відмовився від проєктів Бранта та Ейленбурга. Разом з тим, Германія посилювала свій економічний вплив на згадані території, наповнюючи китайські ринки продукцією підприємств Гамбургу, Бремену та Мюнхену. Разом з іншими товарами, Германія продавала Китаю і зброю, по об’єму поставок поступаючись тільки англійцям. Так, берегова артилерія Тайваню була оснащена пушками, які вироблялися на заводах Крупа [15].

У другій половині 80 – х років ХІХ століття почалося масштабне проникнення німецького капіталу на Тайвань. Після того, як французькі війська покинули Тайвань для китайської влади стає зрозумілим, що без модернізації острів, врешті решт буде втрачено. Перш за все, Тайвань, за приказом Пекіну, було перетворено на окрему провінцію [23, 5]. Першим губернатором став Ліу Мінг Джан, герой війни з французами. Саме він і розпочав серію реформ, які мали сприяти „само посиленню” Тайваню. Свою діяльність він розпочав з удосконалення інфраструктури острова, будівництва нових шляхів та залізниць, які поєднали б різні його частини. Для реалізації цього завдання використовувалися не тільки внутрішні ресурси, але і іноземний капітал, перш за все німецький. Так, німецькі комерсанти брали участь у будівництві залізних доріг Тайпейфу – Келуунг, та Тайпейфу – Тайванфу, які поставляли всі необхідні матеріали [27, 379]. За допомогою німців було побудовано кам’яний порт та арсенал в Тайпейфу [27, 380]. Таким чином, Германія почала розігрувати власний сценарій проникнення на Тайвань. На відміну від японців та французів, німці діяли більш обережно, перш за все, за допомогою економічних методів, не демонструючи намірів військового захоплення острова. Врешті решт, їх тактика почала приносити перші результати. Германія почала витіснити Великобританію з Тайваню та формувати власні плани його збройного захоплення. Напередодні японо – китайської війни, в німецькі правлячі кола вважали, що інші європейські держави, скористаються моментом та спробують захопити Тайвань. Берлін вирішив випередити своїх конкурентів. Вільгельм ІІ звернувся до Японії, висвітливши мікадо власні плани щодо Формози.

Проте, дізнавшись про наміри японців, які самі прагнули захопити острів, німецький імператор відмовився від своїх намірів [4, 437].

Посилення Німеччини та інших західних держав на Далекому Сході, Великобританія на початку 80 – років XIX століття була змушена передивитися власну політику у регіоні. Цілком ймовірним виглядала можливість порозуміння між Берліном, Парижем та Санкт-Петербургом, для спільних дій на Далекому Сході. Врешті решт, так і сталося, коли Франція, Германія та Росія в ході симососекських переговорів об'єднали зусилля для того, щоб змусити Японію від претензій на Ляодунський півострів.

У відповідь, Уайтхолл сам розпочав пошуки союзників, за допомогою яких вдасться нейтралізувати конкурентів. Вибір було зроблено на користь Японії, колоніальна політика якої викликала занепокоєння з боку Росії, Німеччини та Франції. У свою чергу, японські правлячі кола були незадоволені політикою вищезгаданих держав, яка, за їх думкою здійснювалася за рахунок національних інтересів „країни де сходить сонце”. Найбільше занепокоєння визивали дії Російської імперії. В Токіо ще пом'ятали обмін Курил на Сахалін у 1875 році, який розцінювали, як свавільну акцію проти беззахисної Японії [11, 71]. Це зробило Росію, в очах японців, найбільш вирогідним супротивником у майбутніх війнах. Ще у 1871 році Ягамата Морімоті, будівник японської регулярної армії, створив план оборони, в якому північному сусіду відводилася роль головного ворога [11, 71]. Такі настрої Токіо були вигідні передовсім Лондону, який сам був занепокоєний посиленням Санкт-Петербурга на Далекому Сході.

Спільний ворог об'єднав дві держави. Ідея англо – японського співробітництва була підтримана впливовими колами британського суспільства. Прибічниками зближення з „Країною, де сходить сонце” виступили Солсбері, Чемберлен, та Ашміт – Барлет [5, 17]. Важливим підґрунтям англо – японського зближення було також економічне співробітництво. Так, у зовнішній торгівлі Японії займала саме Англія. На Великобританію приходилось 35 %, США – 27 %, Францію – 14, Китай – 12 %, Германію – 4 % [10, 426].

Все це обумовило зближення Японії та Великобританії на початку 90 – х років XIX століття. Влітку 1894 року лондонський кабінет, враховуючи зростання військової могутності військової сили Японії вирішив вважати країну рівноправною з європейськими державами [9, 71]. За десять днів до початку японо – китайської війни 16 липня 1884 року Англія анулювала нерівноправний договір, визнав „країну ранішнього сонця” рівною собі державою. Одночасно було укладено новий торговий договір між двома країнами [12, 197].

У зв'язку зі змінами англійських зовнішньополітичних орієнтирів на Далекому Сході на початку 90 – х років XIX століття, змінювалося відношення Уайтхоллу і до Тайваню. Якщо ще 70 – х роках, Великобританія чинила активний супротив всім намаганням японців

захопити острів, то в 90 – роках – ситуація різко змінилася. Англіїці вже не могли повністю контролювати тайванську економіку, все більше поступаючись німцям. Тому вони вирішили не чинити супротив японській агресії на Тайвань в період японо – китайської війни (1894 – 1895). Поступаючись своїми позиціями, Великобританія в той же час вирішувала більш масштабні завдання. По – перше, уступка Тайваню гарантувала англійцям прихильність японського імператора, що в свою чергу означало подальше поглиблення співробітництва обох країн. По – друге, захоплення Тайваню Японією нейтралізувало намагання Германії проникнути та укріпитися на острові.

Нові тенденції своєї зовнішньої політики Англія продемонструвала в ході симоносекських мирних переговорів між Китаєм у березні 1895 року. Китайські чиновники, розуміючи, що втрата Тайваню, неминуха вирішив заручитися підтримкою англійців, пообіцявши їм концесії на Тайвані. Так, 1 березня 1895 року Чжан Чжи Дун вповноважений по портам Півдня в телеграмі до імператора прохав його дати Англії концесію на видобуток вугілля Келунзі, терміном на 10 – 20 років [12, 196]. Маньчжурський двір погодився з пропозиціями чиновника негайно зв'язався з британським консульством. Але англійці почали тягнути з відповіддю. В цей час, міністр іноземних справ Кімберлі з'ясовував стратегічну цінність Тайваню. Він звернувся до військових, проте ті заявили, що Формоза не має добрих портів і тому не представляє стратегічної цінності. Вислухавши думку експертів, Кімберлі, 3 березня відмовив Пекіну [7].

Але китайці продовжували сподіватися на англійську допомогу. 20 березня 1895 року між Китаєм та Японією розпочалися мирні переговори у місті Сімоносека Через три дні сторони приступили до обговорення майбутнього Тайваню. Китайський представник Лі Хун – Чжан, впевнений у тому, що Британія не визнає анексії Формози Японією, прямо заявив про це своєму опоненту Іто Хіробумі [7].

Проте Уайтхолл не збирався змінювати своєї позиції. 6 березня англійський міністр іноземних справ лорд Кімберлі відкрито заявив російському послу у Лондоні Стаалю, що британський уряд не заперечуватиме проти захвату Тайваню Японією [12, 196]. Завдяки цьому, японському представнику маркіз Іто Хіробумі вирішити проблему Тайваню на користь Японії.

Проте і після підписання угоди, китайці продовжували закликати англійців відстояти Тайвань. Так, 20 квітня 1895 року, через три дні після закінчення японо – китайської війни, мешканці Тайбею звернулися до британського консула з проханням прийняти Тайвань під захист Великобританії та негайно ввести війська. Одночасно, Пекін знову розпочав переговори з англійськими представниками відносно Формози, обіцяючи вигідні концесії. Але Форін офіс, взявши курс на посилення співпраці з Японією, знову відмовив [7].

Таким чином, Англійська політика по відношенню до Тайваню на протязі 70 – 90 –х років ХІХ століття пройшла два етапи. На першому етапі (70 – 80 – ті роки), Великобританія, стримувала намагання західних держав та Японії захопити Формозу. При цьому Лондон прагнув не допустити посилення позицій своїх конкурентів на Далекому Сході за рахунок приєднання Тайваню.

Проте вже на початку 90-х років ХІХ століття, Англія занепокоєна посиленням в регіоні своїх головних конкурентів – Росії, Германії та Франції була змушена передивитися принципи своєї далекосхідної політики. Уайтхолл пішов на зближення з Японією, та був готовий йти на серйозні поступки „країні ранішнього сонця”. В умовах нового раскладу сил у далекосхідному регіоні, змінювалася і політика британських правлячих кіл відносно до Тайваню. Він став „розмінною монетою” у великій грі Британії на Далекому Сході. Заради підтримки свого політичного курсу у Токіо, Лондон відмовився від претензій на Формозу та дозволив Японцям захопити її у 1895 році. Внаслідок цього англо – японські відносини ще більше поглибилося. Апогеєм дружби між двома державами стало підписання у 1902 році договору про військово – політичне співробітництво.

Література

1. Бжезинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. – М., 2004.
2. Бурьян М. С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании в 20-е годы ХІХ века.– Луганск, 1994.
3. Гальперин А. Англо – японский союз (1902 – 1921 годы). – М., 1947.
4. Ерусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце ХІХ века. – М., 1948.
5. Зарина Л. Л., Лившиц С. Г. Британский империализм в Китае. – М., 1970.
6. Кюннер Н.В. Новейшая история стран Дальнего Востока. Часть III Выпуск I-й Обзор отношений Китая с европейскими и азиатскими державами с 1842 года до конца японо-китайской войны 1894 – 1895 г.г. – Владивосток., 1910.
7. Лю В. Симоносекский мир и дипломатическая борьба против уступки Тайваня. // [www:// world/ lib.ru/w/walentin_1/twsimonoseki.shtml](http://www.worldlib.ru/w/walentin_1/twsimonoseki.shtml).
8. Мартин К. Русско-японская война 1904-1905. – М., 2003.
9. Международные отношения на Дальнем Востоке (1870-1949) под ред. Жукова Е.М. – М., 1951.
10. Нарочницкий А. Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке. 1860-1895. – М., 1956.
11. Сьюмпэй Окамото Японская олигархия в русско – японской войне. – М., 2003.
12. Тодер Ф.А. Тайвань и его история ХІХ века. – М., 1978.
13. Эйдус Х. Т. Очерки новой и новейшей истории Японии. – М, 1955.
14. Allen, H. Notes of a journey through Formosa from Tamsui to Taiwanfu.– Proceedings of the Royal Geographical Society of London. – №21. – 1877. – P. 258-266.
- 15 . Articles concerning Formosa (Taiwan) in the Illustrated London News. 1850-1890. // [http: academic. reed. edu/formosa/texts/ Illustrated_London_News_.html](http://academic.reed.edu/formosa/texts/Illustrated_London_News_.html).
16. Beazeley, M. Notes of an overland journey

through the southern part of Formosa in 1875, from Takow to the South Cape, with sketch map. – Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography. – № 7 (January). – 1885. – P.1-22. **17. Engagement** between Japan and China Respecting Formosa. Signed 31 October, 1874/ <http://www.taiwandocuments.org/1874treaty.htm>. **18. Formosa.** The Encyclopaedia Britannica: A dictionary of arts, sciences, and general literature. – Edinburgh., Adam & Charles Black, 1889. // <http://academic.reed.edu/formosa/texts/britanica.html>. **19. George W. Bush and East Asia:** a first term assessment. Ed. by R. Hathaway and Wilson Lee. – Washington., 2005. **20. Guillemard, F.** Formosa. Chapter I in The Cruise of the Marchesa to Kamschatka & New Guinea, with notices of Formosa, Liu-Kiu, and various islands of the Malay Archipelago. – L., 1886, Pp. 1-25. // <http://academic.reed.edu/formosa/texts/Guillemard1886.html> **21. Hung Chien-Chao.** A history of Taiwan. – Rimini, Cerchioiniziativa edition al., 2000. **22. Huang Fu – san** A brief history of Taiwan // http://www.gio.gov.tw/taiwan_website/5_gp/history/tv06.html **23. Kerr H.** Formosa Betrayed. – L., 1966. **24. Le Gendre, C.W.** Reports on Amoy and the island of Formosa. – Washington., 1871. // <http://academic.reed.edu/formosa/texts/Legendre1871.html>. **25. Protocol** for the Suspension of hostilities between France and China, and Explanatory Note. Signed at Paris 4 April 1885// <http://www.taiwandocuments.org/cts166-76.htm>. **26. Stephenson S.** Charles William Le Gendre (26 August 1830 - 1 September 1899).- Ed. by D. Fix. // <http://academic.reed.edu/formosa/texts/Legendrebio.html>. **27. Warburg O.** Ueber seine Reisen in Formosa. – Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. – № 16. – 1889. – P. 374-387.

The article deals with the problem of West powers policy concerning Taiwan in 1870 – 1890. Based on documents and scientific works (foreign and native specialists), author trying explaining the rivalry among colonial empires for rule by Taiwan in context of strategical competition in Distant East.

УДК [94(5-15):327]"6/19"

М.В.Некрасовский

ЗИММА: ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ПОБЕДИТЕЛЕЙ И ПОБЕЖДЁННЫХ

Современный мир многополюсный и полицивилизационный. С одной стороны границы национальных государств размываются (Объединённая Европа) с другой всё чаще проявляются тенденции столкновений цивилизаций. Мы живём в эпоху возвращения к ценностям

религий, поиска своей цивилизационной идентичности и возникновения всё большего числа конфликтов на межрелигиозной, межрасовой и межэтнической почве. Почти все страны разнородны и состоят из двух или более этнических, расовых или религиозных групп. Многие страны разделены. Различия и конфликты между этими группами играют всё большую роль в политике этих стран. Глубина этого разделения обычно изменяется со временем. Углубление этих противоречий может привести к массовому насилию и разрушить страну [1, 206]. Страны, где большие группы принадлежат к разным цивилизациям и раскол между ними стал большим, называют "расколотыми" [1, 207] и эти страны сталкиваются с особенно серьёзными проблемами своей целостности. Не в меньшей степени эта проблема современности касается Украины. Проблема Запада и Юго-востока Украины наиболее чётко проявились на последних выборах президента и парламента. Вот почему нашему государству жизненно необходимо изучить опыт стран, где подобные конфликты имели и имеют место, найти причины их возникновения, рассмотреть применяемые способы разрешения конфликтов, увидеть полученные результаты. Изучая чужие ошибки можно избежать своих.

Одним из таких примеров является конфликт на Ближнем Востоке. Изучая историю взаимоотношений между победителями и побеждёнными, между мусульманским и не мусульманским населением ("зимми") и последующее изменение их статуса мы можем рассмотреть возникшие при этом проблемы и возможные пути их решения. Осознание, что такие конфликты не должны решаться при помощи силы поможет политическим лидерам Украины. "Политических лидеров, которые надменно считают, что могут кардинально переключить культуру своих стран, неизбежно ждёт провал"[1, 244].

Таким образом, тема, выбранная для исследования, является актуальной.

Однако, несмотря на всё выше перечисленное в нашей отечественной историографии проблема зимма или не рассматривается или рассматривается с позиций участников конфликта [2, 3].

В современной русской и советской историографии проблемы взаимоотношений мусульманского и не мусульманского мира рассматривались с большим вниманием, но также недостаточно и тенденциозно. Особенно в советской историографии, так как СССР являлась союзником арабских стран. В большей степени проблема зимми рассматривалась в зарубежной историографии. Так, Антуан Фаттал изучил исторический статус зимми, проанализировал юридические и теоретические аспекты, а также его значение на сегодняшний день [4]. Особенно нужно отметить работу Бат-Йеор (Швейцария), однако и она не лишена тенденциозности. Так же в этой работе не рассматривается в достаточной мере положение арабского населения на территории современного Израиля [5]. В какой-то мере этот вопрос рассматривается

в работе Коннора О'Брайена (Ирландия) [6]. Однако автор данной статьи не в полной мере согласен с его выводами.

Цель статьи – выявить причины возникновения Ближневосточного конфликта через отношения: победители и побеждённые.

Прибывший в 622 году в Медину Мухаммад (Магомет) создал из своих сторонников общину (умма). Он проповедовал систему морали, основанную на принципах солидарности, взаимопомощи, благотворительности и уважения. Эти принципы применялись только в пределах умма. Проповедуемая им доктрина основывалась на утверждении что Коран – божественная книга, открытая Мухаммаду через ангела Габриэля. Ислам – единственно верная религия, вечная и истинная [7, 3:17]. Пророки Израиля и Иисус проповедовали её и предсказывали приход Мухаммада. Евреи и христиане позавидовали совершенству этой религии. Они её отвергли и исказили свои собственные священные книги. Проповеди Мухаммада и Коран божественны по природе: "Слушающий Посланника – слушает Бога" [7, 4:82, 106, 135; 5:22, 6:144, 126; 11:17, 20; 12:2, 104]. Всё человечество нужно наставить на истинный путь. В 628 году был атакован оазис Хайбар. Жители сдались в соответствии с договором, который получил название – зимма. Мухаммад разрешил жителям оазиса (евреям) обрабатывать их землю, с условием, что они будут отдавать половину урожая. Кроме этого они должны были снабжать мусульман провизией, оказывать помощь, и платить денежный налог – джизья. Мухаммад сохранял за собой право на разрыв договора и изгнания побеждённых. За это Мухаммад обязывался защищать побеждённых и уважать их религию. Зимма Хайбара стала образцом для всех последующих договоров между победителями и побеждёнными. Возникла концепция джихада.

Джихад – глобальная концепция, разделяющая народы мира на два непримиримых лагеря: это – дар ал-харб (земли войны, территории населённые неверными), и дар аль-ислам (земли ислама). Джихад – нормальное и постоянное состояние войны между дар ал-ислам и дар ал-харб. Эта война может закончиться только окончательной победой над неверными и абсолютным владычеством ислама. Перемирие допускалось, но длительный мир – никогда [7, 8:40; 9:124; 24:56]. Зимма могла заключаться лишь с представителями монотеизма (иудеи, христиане, зороастрийцы). Представители политеизма должны были выбирать между смертью или обращением в мусульманскую религию. Зимма также заключалась лишь в том случае если победа была над харби (жителями дар ал-харб) была одержана без боя путём капитуляции. Харби, сражавшиеся с мусульманами, обращались вместе с их семьями в рабство. Законы исламского мира базируются на Коране: "Не подобает никому верующему, будь то мужчина или женщина, действовать по своему усмотрению, когда бог или посланник Его определили, как нужно

поступать. Тот, кто не подчиняется Богу и Пророку Его, совершает ошибку и сбивается с пути" [7, 33:36]. Поскольку Мухаммад не мог всё предвидеть, то волю Аллаха теологи искали в делах (хадис) и словах пророка (их объединили в Сунны). Так как в исламе религия и политика нераздельны, то наследие Мухаммада стало практическим наставлением в делах. А значит, что всё, что исламская община (умма) считает истинным и правильным считается таковым. Этот принцип называется – иджма (консенсус исламского общества).

Те, кто подчинился договору зимма, получили название зимми. Положение зимми можно охарактеризовать следующими аспектами:

Во-первых, зимми перестали быть владельцами своих земель. Эти земли стали собственностью всей исламской общины (земли фэй). Зимми могли обрабатывать эти земли в обмен на уплату налога – харадж. Этот налог превращал зимми в данника, обрабатывающего собственную землю в качестве арендатора. Его наследники получали те же самые права. Харадж варьировался в разные времена и в разных странах. Так в Марокко евреи Дадеса (1913 год) были частью имущества хозяев и не имели право покидать их.[5, 70]. По сути, подобный поземельный налог существовал и в Византийской империи, но в исламе он приобрёл сакральную окраску. Харадж символизировал неизменное право арабов на завоёванную территорию, так как её передал победителям Аллах.

Во-вторых, зимми должны были платить подушный налог – джизью. Этот налог должен был выплачиваться лично во время публичной церемонии. Церемония носила унижительный характер: зимми во время платы получал удар по голове или по затылку. Репрессии уменьшали количество зимми (массовое обращение в ислам) и уменьшали поступления. Это привело к тому, что джизья накладывалась на всю общину зимми вне зависимости от числа членов общины. Знак уплаты джизьи (кусок пергамента вокруг шеи или печать на запястье или груди) давал возможность зимми передвигаться с места, на место и он был обязан предъявлять его по первому требованию. Отсутствие печати или пергамента служило основанием для ареста и суда.

Кроме законных налогов были незаконные – авания (устанавливаемые по прихоти правителей). Необходимость платить за безопасность стало нормой для зимми. Методы, применявшиеся при изъятии, иногда включали конфискации и пытки.

В-третьих, зимми были исключены из системы общественного правления, от исполнения общественных обязанностей. Это делалось на основании Корана [7, 3:27, 113, 5:56] и на хадисах, в соответствии, с которыми неверный никогда не может властвовать над мусульманами. Несмотря на запреты, очень часто на высоких административных постах оказывались зимми. Это обуславливалось с одной стороны низким профессиональным уровнем завоевателей, а с другой стороны, зимми были более зависимы, чем мусульмане, а значит более лояльны по отношению к властям. Кроме этого гнев народа всегда можно было

направить на беззащитных зимми (зимми было запрещено владеть оружием).

В-четвёртых, зимми были юридически неравноправны с мусульманским населением. Зимми не разрешалось свидетельствовать против мусульманина. Для защиты себя в суде зимми были вынуждены покупать мусульман свидетелей. Отказ религиозного мусульманского суда (шариат) принимать свидетельства зимми базировался на хадисах, утверждавших, что неверные испорченные и вредоносные люди, так как отрицают верховенство ислама. Лишь в 19 столетии в Османской империи (1840) ввели новую судебную систему, которая заимствовала кодекс законов Европы (в основном французских). Хотя меджеле и предусматривало свидетельства зимми, но на практике судьи-мусульмане продолжали дискриминацию. Закон о возмездии [7, 2:174, 175] был, применим лишь к конфликтам между равными сторонами. Если в конфликте сторонами были мусульманин и пострадавший зимми, то наказание уменьшалось в значительной степени. Если же виновен был зимми, то наказание было усиленным.

В-пятых, унижение зимми происходило и в области религии, так как это служило целям усиления чувства превосходства арабов-мусульман над другими народами. Места богослужения зимми не рассматривались как не прикосновенные. Было запрещено строительство новых культовых сооружений и ремонт старых. Хотя часто внешний упадок культовых зданий был обдуманной политикой зимми, чтобы исключить ограбления [5, 79]. Было ограничено посещение святых мест. Так посещение в Хевроне пещеры праотца Авраама было разрешено христианам лишь с 1862 года, а евреи добились этого права лишь с 1967 года (Шестидневная война) [5, 82]. Нарушение запрета на посещение каралось смертью. Существовали запреты и в исполнении ритуалов. Зимми хоронили без оплакивания, их кладбища не уважались, они могли быть разрушены, так как являлись "пределами ада" [5, 83]. Мусульманские захоронения должны были отличаться от захоронений зимми, чтобы мусульманин не стал молиться на могиле неверного. Зимми также могли быть насильственно подвергнуты обращению в ислам. Хотя Коран запрещает насильственное обращение, но этот запрет часто нарушался. Так в Йемене во времена имама (светский и духовный глава мусульманской общины) Йахьи в 1922 году существовал закон об обращении еврейских сирот в ислам (есть запись о том, что Мухаммад будто бы говорил, что все дети рождены мусульманами, но их родители воспитали их как евреев и христиан) [5, 110]. Поощрялось вероотступничество: принятие ислама освобождало преступника от наказания. Унижая не мусульманские религии, ислам защищал себя силой закона: оскорбление ислама, пророка, или ангелов наказывалось смертью. Смертью наказывался и переход из ислама в другую религию.

В-шестых, неприятие ислама объяснялось дьявольской природой зимми, а значит, правоверных нужно отделить от них. Кораном

обуславливалась сегрегация и унижение зимми [7, 2:41; 4:48; 5:18; 6:114; 7:156]. К концу средних веков были созданы специальные места для проживания зимми. Вне этих мест зимми не могли строить дома. Величина дома должна была быть меньше домов мусульман. Притолоки дверей делали низкими: зимми должен был нагибаться при входе в свой дом. Евреи Бухары обязаны были вешать на своих домах клочок одежды, который обозначал, что в это доме живёт неверный [5, 90]. Некоторые города были закрыты для зимми: они могли нарушить святость данного города. По тем же причинам не мусульманин не может посетить Мекку или Медину в наши дни. В Йемене, Персии и Северной Африке до 19-го столетия евреям не разрешалось ходить по определённым улицам. В Йемене до 1950 года евреям запрещалось покидать свой квартал после захода солнца [5, 91]. Зимми запрещалось ездить на благородных животных (лошадь, верблюд). Для проезда были разрешены ослы, но если навстречу шёл знатный мусульманин зимми был обязан спешиться. Если он это не делал, мусульманин имел право повалить его на землю [6, док. 30]. Для египетских евреев запрет на езду был в силе до 1948 года, и сидеть на осле они были обязаны боком [5, 89]. Существовало множество законов регулирующих одежду зимми. Все они носили унижительный характер и отделяли не мусульманское население от мусульман.

Самые унижительные работы заставляли делать зимми. Так, в Йемене согласно эдикту от 1806 года до 1950 года евреи были обязаны убирать мёртвых животных и общественные уборные даже по субботам (в субботу иудеи в соответствии с религиозными канонами не имеют право работать) [5, 88].

Также запрещались смешанные браки между зимми и мусульманкой. Нарушение закона каралось смертью, но был разрешён брак между мусульманином и не мусульманкой (дети от этого брака считались мусульманами).

Таким образом, политика сегрегации и унижения приводила к тому, что зимми были отделены от остального общества и становились объектами ненависти и унижения. Особенно зимми были не защищены в периоды бедствий и катастроф.

В-седьмых, политика уменьшения количества зимми неразрывно связана с политикой колонизации "освобождённых" территорий арабскими племенами и политикой арабизации покорённого населения.

В-восьмых, завоеватели широко использовали принцип "разделяй и властвуй". Выделяя то одну, то другую группу зимми, они сначала создавали конфликтные ситуации, а затем выступали в роли арбитров и защитников. Общая деградация зимми лишь усиливала совместную вражду.

В-девятых, христианский мир сумел навязать Османской империи определённые договора, носящие название "Капитуляции". Сначала режим капитуляции вывел из-под юрисдикции мусульман купцов, затем послов и людей, работающих в посольстве, так называемая консульская

протекция. Рост числа покровительствуемых давал возможность иностранным правительствам в исламских странах получать коммерческие привилегии и оказывать влияние на политику мусульманских правительств. Дискриминация зимми давала им возможность вмешиваться во внутренние дела исламских стран, осуществлять свои экономические и политические интересы. В свою очередь, зимми осознавали, что стать под покровительство иностранных государств – единственный способ освободиться от своего униженного статуса. Рост эмансипации вызвал рост национализма среди различных групп зимми.

Таким образом, этот процесс неизбежно вёл к территориальным конфликтам, поскольку эти народы были лишены своей родины. Это всё вело к парадоксу. С одной стороны западное влияние препятствовало уничтожению зимми, а с другой приводило к росту религиозного фанатизма мусульман, считающих, что зимми нарушили договор и тем самым лишились покровительства, а значит репрессии против зимми желательны и достойны похвалы. Попытка Османской империи измениться и провести реформы, в особенности равенства религий, на которых настаивала Европа в обмен на военную и технологическую помощь неизбежно вела к конфликтам между правительством и религиозными кругами. Религиозная эмансипация была не совместима с концепцией джихада. Постоянная война, козни дар ал-харб, подчинённое положение харби – три неразделимых и взаимосвязанных принципа, которые подразумевают экспансию и политическую доминацию умма, что, в свою очередь, привело к росту исламской реакции.

Исходя из этого, зимма определяет отношения победителей и побеждённых и статус зимми был выражением абсолютной, неизменной, теологически обоснованной исламской концепции взаимоотношений между мусульманами и не мусульманами.

Эта концепция имеет место и в наше время. Более того, стереотип зимми существует в современном арабо-палестинском сознании. Не менее интересно влияние статуса зимми на психологию угнетённых. Однако, эти вопросы являются темой для отдельного исследования

Литература

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003.
2. Щевелев С. Политика Великобритании в Палестине в период мандата (1920-1948 гг.) – М., 2000.
3. Русанова М. Политика Великобритании по отношению к Палестине 1915 – 1922 гг. – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Луганск, 2005
4. Fattal A. Le Statut legal des non-Muslimans en pays d'Islam. – В., 1958.
5. Бат-Йеор. Зимми. – Иерусалим, 1991. – Т.1-2.
6. О'Брайен К. Осада. – Иерусалим, 1990. – Т.1-2.
7. Коран. – М., 1963.
8. Littman D. Jews under Muslim rule in the Late Nineteenth Century. – Wiener Library Bulletin, 28, n.s. 35/36 (1975).

The article is devoted to researching of the status of Dhimmi. The author describe the history of the life Jews and Christians under Muslim. The status of Dhimmi defines the attitude between winners and vanquished.

УДК [94(410): 94(47+57)] "18"

К.А. Русаков

АНГЛО-РУССКАЯ БОРЬБА ПО ВОПРОСУ О ЧЕРНОМОРСКИХ ПРОЛИВАХ НА БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕССЕ 1878 г.

Проблема Черноморских проливов – Босфора и Дарданелл, которая являлась острой проблемой международных отношений с конца XVIII в. вплоть до окончания Первой мировой войны, не может не представлять интереса для современных исследователей. События недавнего прошлого говорят о том, что эта проблема не потеряла своей актуальности и в наше время. В 90-е гг. XX в. Турция, которая владеет обоими берегами Проливов, неоднократно делала попытки поднять вопрос о пересмотре режима судоходства через Босфор и Дарданеллы для некоторых категорий судов. Эти попытки турецкого правительства противоречат условиям конвенции о режиме Черноморских проливов, подписанной в июне 1936 г. в г. Монтрё (Швейцария) с участием СССР, Турции, Великобритании, Франции и других государств. Кстати эта конвенция является действующей и последней на сегодняшний день. Руководство Турции объясняет свое стремление пересмотреть судоходный режим через Проливы заботой об экологической ситуации в регионе. Однако многие исследователи резонно полагают, что истинной причиной поведения Турции является обострение борьбы вокруг путей транспортировки нефти и газа, которая обострилась в регионе после распада Советского Союза. Все это вновь и вновь поднимает интерес к проблеме Проливов и к попыткам ее решения в прошлом.

Вопросы, связанные с историей Берлинского конгресса 1878 г. и проблемой Черноморских проливов неоднократно становились предметом исследования историков. К числу таких работ можно отнести следующие: "История дипломатии" [1], А. Дебидур "Дипломатическая история Европы, 1814 – 1878 гг." [2], "Россия и Черноморские проливы" [3] и др. Однако борьба вокруг проблемы Проливов на самом Берлинском конгрессе заслуживает дополнительного изучения.

Летом 1875 г. на Балканском полуострове, сначала в Герцеговине, а затем и в Боснии произошло восстание христианского населения против турецкого гнета. Еще Парижский трактат 1856 г. обязал Османскую империю провести реформы в своих христианских провинциях, что так и не было сделано. Недовольство славянского

населения рано или поздно должно было перерасти в открытый взрыв, что и произошло в 1875 г. Восставшие встретили горячее сочувствие в Сербии и Черногории. Чуть позднее восстание распространилось и на Болгарию. Начался Восточный кризис, который продолжался с 1875 по 1878 гг. Очередное обострение Восточного вопроса тут же привлекло к региону внимание всех великих держав. Неуступчивость турок по вопросу о реформах, искусно подогреваемая западными державами привело к русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. Начало очередной войны между Россией и Османской империей вновь поставило в повестку дня вопрос о Черноморских проливах. Суть этой проблемы заключалась в установлении устраивающего все заинтересованные стороны режима судоходства через Проливы. Кроме того, речь также шла о контроле над этим стратегически важным районом. Контроль над Проливами, попади они в руки сильного государства, коим Османская империя уже не являлась, открыл бы возможность для наступательного движения в Малую Азию. Более того, Босфор и Дарданеллы, а также разделяющее их Мраморное море, являются прекрасной базой для операций военно-морского флота. Из этой точки вполне возможно было бы осуществлять контроль над Восточным Средиземноморьем, наносить удары противникам, а затем спокойно укрываться в Дарданеллах. Долгое время проблема Босфора и Дарданелл находилась в ведении черноморских держав – России и Турции. Однако Лондонская конвенция о Проливах 1841 г., которую подписали все великие державы, придала ей международный характер. Россия традиционно стремилась если не к захвату Проливов, то, по крайней мере, к тому, чтобы Босфор и Дарданеллы были открыты для ее торгового и военного флота, но в то же время закрыты для военных судов нечерноморских держав. Столь же традиционно ей в этом вопросе противостояли западные державы, и, прежде всего "владычица морей" – Великобритания. Для большинства представителей правящих классов Великобритании, независимо от их партийной принадлежности, позволить России получить контроль над Проливами, означало через несколько недель увидеть ее в Индии. Охрана всеми возможными дипломатическими и военными средствами Турции признавалось прямым долгом и основной задачей британской политики. Для Великобритании потерять Индию значило бы уподобиться Голландии или Бельгии. Борясь против русских происков и завоевательных стремлений в Османской империи, британские правящие круги боролись, по их мнению, за существование Великобритании как великой державы. Поэтому любое продвижение России к Проливам традиционно наталкивалось на единый фронт западных держав во главе с Великобританией.

Русско-турецкая война закончилась Сан-Стефанским мирным договором, который был подписан 3 марта 1878 г. По условиям договора создавалось большое Болгарское государство, номинально зависимое от султана, с выходом к Черному и Эгейскому морям. Турецкие войска

были обязаны очистить территорию Болгарии. Устанавливалась полная независимость Сербии, Румынии и Черногории. Босния и Герцеговина получали автономию. К России отходила отторгнутая от нее в 1856 г. часть Бессарабии, а также Ардаган, Карс, Батум и Баязет. Турция обязывалась выплатить России 310 млн. руб. для возмещения военных издержек. Турция обязывалась ввести в Фессалии (совр. Греция) и Албании управление сходное с критским и провести реформы в Армении [4, 13]. Французский историк А. Дебидур, наверное, очень точно выразил впечатление от Сан-Стефанского мира западных держав. Он писал: "Как и можно было ожидать, этот акт был грубым и безжалостным закреплением военного торжества царя... Не приходилось заблуждаться: Сан-Стефанский договор являлся концом Турции"[2, 451-452].

Для покровительницы турок – Великобритании – такое положение представлялось неприемлемым. Британское правительство опасалось, что, включив Болгарию в сферу своего влияния, Россия станет средиземноморской державой. При этом границы Болгарии так близко подходили к Константинополю, что Черноморские проливы и турецкая столица оказывались под постоянной угрозой удара с болгарского плацдарма. Ввиду этого Сан-Стефанский мир встретил резко отрицательное отношение со стороны Великобритании и Австро-Венгрии. За несколько дней до подписания Сан-Стефанского мира в Дарданеллы вошел британский флот и бросил якорь у азиатского побережья Мраморного моря. По настоянию западных держав был созван конгресс великих держав для обсуждения условий мира между Россией и Турцией, на который Россия вынуждена, была согласиться. Германский канцлер О. фон Бисмарк предложил место его проведения – Берлин.

Еще до начала работы конгресса из Лондона в Петербург поступил сигнал о возможности прямой англо-русской договоренности. Британское правительство не столько стремилось к войне с Россией, сколько хотело добиться от последней уступок запугав ее своей военноморской мощью. Новый британский министр иностранных дел лорд Солбери предложил договориться о взаимном отводе русских войск и британской эскадры на равное расстояние, чтобы уменьшить риск их столкновения [3, 214]. Но это была явная ловушка, т.к. британским броненосцам требовалось один-два дня, чтобы вернуться назад, а русским войскам для покрытия того же расстояния по суше целая неделя. В Петербурге этот план отклонили, но, тем не менее, переговоры продолжились.

Британские правящие круги начали постепенно свыкаться с мыслью о невозможности далее отстаивать прежний тезис о неприкосновенности и целостности Османской империи. Новые обстоятельства требовали его корректировки. Раньше всех это понял лорд Солбери. Британский министр пришел к выводу, что господство султана в Юго-Восточной Европе фактически рухнуло, и теперь был

озабочен сохранением турецких владений в Азии. Одновременно он разрабатывал проекты частичного раздела Османской империи. Конкретный план состоял в том, чтобы "отодвинуть" славянские государства от Проливов и обеспечить свободу прохода через Босфор и Дарданеллы, для чего требовалось приобрести для Великобритании две морские базы, например Лемнос и Кипр и добиться уменьшения выплаты турецкой военной контрибуции России [3, 214].

27 марта 1878 г. состоялось специальное заседание британского кабинета министров, посвященное Сан-Стефанскому договору, на котором были сформулированы британские пожелания относительно Босфора и Дарданелл. В отчете говорилось, что в сложившихся условиях Великобритании наиболее устроило бы "открытие Проливов для военных и коммерческих кораблей, а также срытие всех фортов и батарей" на их берегах [5, 2]. Понимая, что это будет неприемлемо для султана, англичане рассчитывали заинтересовать его "организацией обороны и гарантиями безопасности Константинополя со стороны моря при помощи достаточной военной эскадры" [5, 2]. Если же это не будет осуществлено, и сохраниться нынешний порядок закрытия Проливов для военных судов, то британский кабинет собирался донести до сведения участников будущего конгресса, что в случае войны Лондон сохранит за собой право военной блокады Проливов [5, 2].

Солсбери предложил русскому послу в Лондоне П.А. Шувалову договориться по основным вопросам до начала конгресса, резонно полагая, что добиться этого на двусторонней основе будет легче. Результатом этого стал англо-русский меморандум, подписанный 30-31 мая 1878 г., известный как "соглашение Шувалов-Солсбери". При этом было оформлено три протокола, которые предусматривали пересмотр ряда положений Сан-Стефанского мира. Главным изменением стало разделение Болгарии по Балканскому хребту на две части, одна из которых должна была получить политическую автономию, а другая лишь административную, Македония возвращалась султану. Разделение Болгарии, по мнению Солсбери, должно было минимизировать ослабление власти султана, которого он стал изображать как "хранителя Проливов". Об этом писал в памятной записке П.А. Шувалов [3, 215].

В дополнение к англо-русской конвенции, англичане добились подписания англо-турецкого договора, известного как Кипрская конвенция. Суть конвенции, которая была вырвана у султанского правительства в ультимативном порядке, состояла в том, что Великобритания обязывалась защищать азиатские владения Турции "силой оружия" от всякого посягательства России. Однако английская "помощь" была далеко не бескорыстной. Турция должна была, во-первых, провести реформы в азиатских провинциях, населенных христианами, а во-вторых, уступить для британской оккупации о. Кипр, который занимает выгодные позиции на подступах к Проливам, Суэцкому каналу, Месопотамии и т.д. [1, 47]. А. Дебидур по этому

поводу писал: "Признавая *in pretto* (про себя) полную невозможность искусственно оживить или излечить "больного человека", они [англичане – К.Р.] желали по крайней мере, чтобы его лучший друг Англия получила заранее значительную долю его останков" [2, 457].

Кипрская конвенция наглядно продемонстрировала коварство британской политики в отношении Османской империи. Оно заключалось в том, что англо-турецкое соглашение, декларировавшееся в качестве гарантии против новых русских захватов в Закавказье и Малой Азии, было заключено четырьмя днями позже соглашения Шувалов-Солсбери, которое зафиксировало обязательство России не добиваться дальнейшего территориального расширения в этом районе.

Работа Берлинского конгресса началась 13 июня 1878 г. и продолжалась ровно месяц. На конгрессе были представлены семь держав: Россия, Великобритания, Австро-Венгрия, Германия, Франция, Италия и Османская империя. Здесь собрались видные политические фигуры того времени: А.М. Горчаков, Б. Дизраэли, Р.Солсбери, Д. Андраши и О. Бисмарк. Последний выступал в роли председателя конгресса.

Целью конгресса являлся пересмотр условий Сан-Стефанского мирного договора. В основе его решений лежали русско-английские договоренности 30 – 31 мая. Конечно, тайная дипломатия и интриги, которые предшествовали Берлинскому конгрессу, оставили на его долю мало работы, но дебаты по отдельным вопросам были довольно острыми. Дело было осложнено тем, что британские газеты опубликовали текст "соглашения Шувалов-Солсбери". Британская общественность была возмущена чрезмерными, по ее мнению, уступками, сделанными в пользу России. В связи с этим Солсбери заявил Шувалову, который был вторым уполномоченным России на конгрессе, что в случае необходимости он уйдет в отставку и его подпись под тайным соглашением окажется аннулированной [3, 217].

Основными противниками русской делегации были представители Великобритании, которых поддерживала делегация Австро-Венгрии. Бисмарк, называвший себя "честным маклером", ни оказывал поддержки своим российским союзникам по Союзу трех императоров. Следовательно, русская делегация в Берлине оказалась практически в состоянии изоляции.

На первом же заседании конгресса британский премьер и глава делегации Б. Дизраэли решительно потребовал незамедлительного отвода русских войск от Константинополя. По его мнению, это являлось необходимым для нормальной работы конгресса. Но делегаты России не поддались на угрозы, и, с помощью Бисмарка, инцидент был урегулирован. Главный удар России, а также славянским балканским народом был нанесен при рассмотрении болгарского вопроса. Вместо большой Болгарии, создание которой предусматривалось Сан-Стефанским договором, появилось уменьшенное втрое княжество. К югу

от балканского хребта была образована провинция Восточная Румелия, административно оставшаяся в составе Османской империи. Таким образом, позиции России на подступах к Проливам и в регионе в целом становились гораздо слабее, чем они могли быть если бы Сан-Стефанский договор оставался в силе. В то же время было усилено положение Австро-Венгрии на Балканах. Она получила право оккупировать Боснию и Герцеговину и ввести там свое управление [6, 128-129].

Решения Берлинского конгресса не внесли изменений в режим Черноморских проливов. Статья LXIII Берлинского трактата гласила, что положения Парижского трактата 1856 г. и Лондонской конвенции 1871 г. остаются в силе [3, 218]. Однако это не означало, что обсуждение проблемы прошло в Берлине гладко. Лорд Солсбери в беседе с Шуваловым, пытаясь вынудить русских вернуть Турции Батум, пригрозил, что в противном случае Великобритания будет требовать открытия Проливов. Конфликт разрешился после того, как А.М. Горчаков выступил с заявлением о том, что Россия объявляет Батум свободным портом (порто-франко), что особенно выгодно для такой державы, как Великобритания с ее обширной морской торговлей. После этого Дизраэли объявил, что британское правительство снимает свои возражения против присоединения Батума к России [3, 218].

В конце работы конгресса британская делегация сделала еще одну попытку изменить режим проливов в свою пользу. 11 июля их второй уполномоченный Солсбери выступил со следующим заявлением: "Ввиду того, что Берлинский трактат изменит некоторые постановления Парижского трактата 1856 г., имеющие важное значение, а толкование статьи II Лондонской конвенции (о Проливах – К.Р.), находящейся в зависимости от Парижского трактата, может, таким образом, стать предметом дискуссии, я заявляю от имени Англии, что обязательства Ее Британского Величества, относящиеся к закрытию Проливов, не идут дальше обязательства перед султаном уважать в этом случае его независимые решения, соответствующие духу существующих договоров" [Цит. по: 3, 218]. Все это вполне отвечало духу решений от 27 марта и наглядно продемонстрировало стремление Лондона "приоткрыть" Проливы для допуска британских военных кораблей в Черное море. Для этого было бы достаточно объявить решение султана соблюдать принцип закрытия Босфора и Дарданелл акцией, предпринятой не самостоятельно, но, скажем, под давлением России.

В ответ на декларацию главы британского МИДа, русская делегация не замедлила сделать свой ход. На следующем заседании, 12 июля, граф Шувалов заявил: "Полномочные представители России, не будучи точно в состоянии оценить значения предложения второго уполномоченного Великобритании относительно закрытия Проливов, со своей стороны, просят внести в протокол замечание о том, что, по их мнению, правило закрытия Проливов является общеевропейским

принципом. Постановления, вынесенные на сей счет в 1841, 1856 и 1871 гг., подтвержденные ныне Берлинским договором, являются связывающим все державы в соответствии с духом и буквой существующих трактатов не только в отношении султана, но также и в отношении всех держав, подписавшихся под этими обязательствами" [Цит. по: 3, 218 - 219]. Суть заявления Шувалова сводилась к тому, что обязательство о закрытии Проливов державы приняли не только перед султаном, но и перед друг другом. Шувалов несомненно понимал суть заявления Солсбери. И его заявление в защиту принципа закрытия Босфора и Дарданелл вполне соответствовало интересам России того времени, которая еще не успела восстановить свой военный флот на Черном море.

Берлинский конгресс не вынес никакого решения по существу дискуссии, однако сам факт выступления лорда Солсбери со своей инициативой был весьма симптоматичным. По сути дела споры держав вокруг проблемы Проливов представляли собой столкновение мнений вокруг трактовки условий договоров, нежели попытку сформулировать новые правила.

Оценивая итоги Берлинского конгресса 1878 г., современники и последующая историография признавали его поражением России и ее дипломатии. А.М. Горчаков после его окончания сказал уже хрестоматийные слова: "Берлинский конгресс есть самая черная страница в моей служебной карьере". Резкой критике подверглись действия Горчакова и Шувалова со стороны русской общественности, которой не были известны тайные послевоенные переговоры с Великобританией. Сам канцлер Горчаков в письме к Александру II от 28 июня 1878 г. писал, что причина неудач, постигших Россию на конгрессе есть "объединение злой воли почти всей Европы" [7, 368].

Между тем результаты конгресса для России не были столь уж не благоприятными. Конечно, Россия отступила перед единым фронтом западных держав. Но главные плоды победы в войне уничтожены не были. Свободу получили балканские народы, Россия получила территориальные приращения в Закавказье и ей возвращалась Южная Бессарабия, потерянная после Крымской войны. И, наконец, был подтвержден принцип закрытия Черноморских проливов, что отвечало в тот момент интересам России.

Что касается Великобритании, то, несмотря на провал попытки ее представителей добиться открытия Босфора и Дарданелл для британского военного флота, она получила о. Кипр, который является важным стратегическим пунктом на подступах к Проливам. Тем самым был зафиксирован факт отказа Великобритании от принципа статус-кво в отношении Османской империи, который она декларировала на протяжении всего XIX ст.

Литература

1. **История** дипломатии. – Т. II. - М., 1945.
2. **Дебидур А.** Дипломатическая история Европы, 1814 - 1878. – Т. II. – Ростов-на-Дону, 1995.
3. **Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетия).** – М., 1999.
4. **Дипломатический словарь.** – Т. III. – М., 1986.
5. **Lowe C.J.** Reluctant Imperialists. British foreign policy, 1878 – 1902. – V. II. – L., 1967.
6. **Дипломатический словарь.** – Т. I. – М., 1984.
7. **Канцлер А.М.** Горчаков. 200 лет со дня рождения. – М., 1998.

The article devoted to Anglo - Russian struggle around the Black Sea Straits' problem during Berlin congress of the Great Powers in 1878. The Congress showed that Great Britain is still the principal opponent of Russia in attempts to decide the problem of the Black Sea Straits.

УДК 94(420+620)"1830-1850"

В.В. Савенков

РАЗВИТИЕ ТРАНЗИТНЫХ ПУТЕЙ ЧЕРЕЗ ЕГИПЕТ И ПОЛИТИКА БРИТАНСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В 30–50-х гг. XIX в.

Изучение вопросов, связанных с созданием крупнейших международных коммуникаций, представляет значительный интерес для исследователей. Это обусловлено значительной активизацией борьбы за право создания новых и эксплуатации уже существующих трасс транспортировки нефти и газа, в которую вовлечена и Украина. Подобная борьба не только может в значительной степени приостановить процесс развития торгово-экономических и финансовых связей, но и создает угрозу возникновения международных конфликтов. Ситуация, сложившаяся в настоящее время вокруг реализации российского (Балтийская трубопроводная система) и альтернативного ему украинского (Одесса-Броды-Гданьск) проектов магистральных нефтепроводов, вновь напоминает о том, что эффективное развитие новых транспортных коридоров невозможно без заинтересованности всех потенциальных партнеров в поисках компромиссного решения проблемы. Облегчить этот процесс, избежать принятия поспешных, необдуманных решений, могущих обернуться серьезными геополитическими просчетами, на наш взгляд, может помочь тщательное изучение опыта решения подобных проблем в прошлом. Данная статья представляет собой попытку показать пути решения одной из таких проблем – проблемы развития транс-египетских коммуникаций – правящими кругами Великобритании.

Несмотря на вышеуказанное, история создания важнейших международных коммуникаций в отечественной историографии практически не изучалась, хотя в целом проблема транспортно-коммуникационных коридоров, в том числе – путей транспортировки нефти и газа, в последнее время все более привлекает внимание украинских СМИ. Этот вопрос серьезно рассматривался также на нескольких научно-практических конференциях, организованных Национальным институтом проблем международной безопасности, Институтом востоковедения имени А.Крымского НАН Украины (при содействии фонда Фридриха Эберта) и других [1]. И все же, именно исторические аспекты указанной проблематики исследованы недостаточно. Среди работ, которые в определенной степени заполняют существующую лакуну в отечественной историографии, можно назвать работы К.А.Русакова, посвященные поиску исторических корней проблемы черноморских проливов, и А.П.Лукьянова, касающиеся истории гибралтарского вопроса [2]. Таким образом, проблема, избранная для исследования, является актуальной.

Одной из определяющих черт британской колониальной экспансии I половины XIX ст. стало быстрое развитие ее восточного направления. Вовлечение богатейших областей Индостана в систему британской экономики как нельзя более соответствовало нуждам бурно развивавшейся промышленности "Туманного Альбиона". Это вынуждало официальный Лондон к поиску новых, более коротких путей доступа на Восток, и, прежде всего, – в бассейн Индийского океана. Основной морской маршрут (вокруг мыса Доброй Надежды) был слишком продолжительным – в 20-х гг. XIX в. переезд из Лондона в Калькутту занимал от 5 до 8 месяцев [3, 195].

Пытаясь устранить это неудобство, англичане все более активно искали иные варианты сообщения с Индией. Выдвигались проекты сухопутного маршрута через Аравию, смешанного – через Малую Азию и Сирию, Месопотамию и Персидский залив [4]. Однако все эти маршруты по тем или иным причинам не отвечали предъявлявшимся к ним требованиям.

Намного более широкие перспективы для Великобритании как морской державы имел маршрут через территорию Египта. Совместные усилия британского правительства, Ост-Индской компании (ОИК), а также нескольких судоходных компаний имели результатом установление к середине XIX в. регулярного пароходного сообщения по маршрутам Лондон-Гибралтар-Мальта-Александрия, а также Суэц-Аден-Бомбей-Цейлон-Мадрас-Калькутта [5, 110]. И все же в цепи британских коммуникаций оставалось единственное слабое звено, от которого, тем не менее, полностью зависело нормальное функционирование "египетского" варианта пути на Восток. "Ахиллесовой пятой" в данном случае являлся собственно Египет, транзит через который был связан для англичан с целым рядом затруднений. К числу последних, прежде всего,

следует отнести природные условия, а также состояние путей сообщения в Египте, отнюдь не способствовавшие массовому движению европейцев через территорию этой страны.

Несмотря на относительно небольшую протяженность транзитного маршрута – всего около 350 километров – большая его часть пролегла через безлюдную местность пустынного характера с очень сухим и жарким климатом. Вследствие же плохого состояния египетских дорог, а также того обстоятельства, что единственным средством передвижения, как и в глубокой древности, оставались ослы и верблюды, продолжительность переезда по такому маршруту колебалась в пределах от одной до двух недель. Завершение строительства канала Махмудийе (Александрия-Атф) в 1820 г., позволившее обеспечить более-менее сносное водное сообщение на участке Александрия-Каир посредством небольших парусных лодок, лишь частично исправило положение. Наиболее трудный и опасный отрезок пути между Каиром и Суэцем, проходивший через северную оконечность Ливийской пустыни, по-прежнему оставался без изменений. Практически полное отсутствие пресной воды, резкие колебания суточных температур, губительный хамсин, свирепствовавший на протяжении 50 дней в году, а также частые нападения кочевых бедуинских племен являлись причинами того, что этот путь использовался нерегулярно даже местным населением. Немногом лучше был и пустынный отрезок единственного альтернативного маршрута через Кену и Эль-Косейр, предусматривавшего, к тому же, изнурительный подъем вверх по течению Нила на расстояние около 700 км. [6, 48-50,121-138]. Существовали также опасности иного рода – помимо обычных дизентерии и офтальмии, в Египте практически ежегодно в жаркий сезон вспыхивали эпидемии чумы, холеры и тифа [7, 58-59]. В таких условиях поездка через Египет превращалась для европейца в настоящее испытание, не только требовавшее тщательной подготовки, но и угрожавшее оказаться последним приключением в его жизни.

Не менее серьезным препятствием для развития подобного транзита, по мнению британского правительства, были затруднения политического характера, бывшие следствием весьма своеобразного положения, занимаемого Египтом в составе Османской империи. Находясь под властью номинального вассала Порты Мухаммеда Али (1769-1849), эта страна являлась фактической сферой влияния Франции [8, 155; 9, 40]. Французские советники занимали руководящие должности в армии, арсенале, в морском флоте, а также в ряде гражданских отраслей управления Египта [10, 130; 11, 269-270]. В такой ситуации перед англичанами открывались два возможных варианта обеспечения официального гарантированного транзита через Египет: либо посредством заключения соответствующих договоров с Портой и Мухаммедом Али, либо путем достижения подобного соглашения непосредственно с французским кабинетом. Однако на Даунинг-стрит не

считали возможным реализовать на практике ни один из перечисленных вариантов.

Любой подобный договор с турецким султаном или правительством Египта рассматривался в Лондоне как возможный прецедент для вмешательства других европейских держав во внутренние дела Османской империи, что, свою очередь, противоречило принципам традиционной “египетской” политики Великобритании [11, 266]. Еще меньший энтузиазм на Даунинг-стрит вызывал второй вариант решения данной проблемы: соглашение такого рода, заключенное с наиболее опасным конкурентом в борьбе за преобладание как на Востоке, так и в Европе, не только шло вразрез с “египетской” политикой англичан, но и серьезно компрометировало их европейскую доктрину “блестящей изоляции”.

Исходя из подобных соображений, британское правительство по-прежнему ограничивалось лишь периодической посылкой специальных курьеров через территорию Египта. Таким же образом переправлялась корреспонденция ОИК и других частных компаний [11, 227].

Вследствие такой позиции Лондона египетское звено новой цепи восточных коммуникаций Великобритании было открыто для инициативы частных лиц и компаний. Одним из первых энтузиастов, внесшим большой вклад в развитие транзитных путей через Египет, был британский морской офицер Томас Уэгорн (1800-1850). Будучи убежденным сторонником усовершенствования британских коммуникаций с Востоком, Уэгорн в свое время предпринимал активные попытки организации пароходных рейсов в Индию, предполагавших использование как “мысового”, так и египетского вариантов маршрута [11, 99-101, 12, 20-25]. Не сумев преодолеть равнодушие британского правительства и консерватизм Совета директоров ОИК, предприимчивый офицер в 1835 г. обратил свое внимание на египетский отрезок нового пути в Индию. Имея некоторый опыт в преодолении трудностей египетского транзита – с 1830 г. он действовал в качестве курьера ОИК, – Уэгорн принял решение вложить собственные средства в развитие почтово-пассажирского сообщения по линии Александрия-Каир-Суэц. Правовая основа для разрешения означенной задачи была обеспечена договором между ОИК и правительством Мухаммеда Али, заключенным в 1835 г. и предусматривавшим свободную транзитную перевозку через Египет английских товаров, почты и пассажиров [13, с.82]. Коммерческому же успеху нового предприятия, по мнению его устроителя, должны были способствовать совместные усилия британского Адмиралтейства, Министерства почт и Совета директоров ОИК по организации регулярных рейсов между Лондоном и Бомбеем, призванные обеспечить гарантированное прибытие пароходов с почтой и пассажирами в порты Александрии и Суэца [14, 5-8].

Заручившись соответствующим фирманом, а также личной поддержкой Мухаммеда Али, Уэгорн развернул активную деятельность,

упорядочив в пределах нескольких месяцев всю процедуру транзита через Египет. Пассажиры и почта в сопровождении специальных курьеров перевозились из Александрии на небольших парусных судах по каналу Махмудийе и Нилу до Каира, а оттуда – на скоростных почтовых дилижансах в Суэц. Транспортировка багажа, а также небольших партий товаров на водном отрезке транзитного пути осуществлялась при помощи плоскодонных барж, приводимых в движение лошадьми, а на сухопутном – посредством верблюжьих караванов. В основных пунктах транзита – Александрии, Каире и Суэце – Уэгорном было развернуто строительство небольших гостиниц, призванных обеспечить относительный комфорт для пассажиров [14, 18].

Перспективность развития египетского транзита была вскоре по достоинству оценена и другими дальновидными англичанами. В 1836 г. два английских предпринимателя, Дж. Р. Хилл и У. Рэйвен, владевшие гостиницей в Каире и соорудившие еще одну в Суэце, объявили о своем намерении организовать регулярную перевозку пассажиров между этими городами. Эта инициатива была энергично поддержана энтузиастами англо-индийского пароходного сообщения из г.Бомбей – представителями местного “Парового комитета”, которые в декабре 1836 г. приняли решение направить средства своего фонда (всего около 27 тыс. ф. ст.) на усовершенствование транзита через Египет. Для реализации этой цели между “Паровым комитетом” и компанией “Хилл энд Рэйвен” был заключен контракт сроком на 5 лет. По контракту компания, действуя в качестве агента “Парового комитета”, обязывалась за установленное вознаграждение и в означенный срок не только обеспечить необходимые средства передвижения – лошадей, верблюдов, рессорные экипажи для пассажиров и багажные фургоны, – но и построить в пустыне 5 путевых станций, одна из которых, находившаяся посередине маршрута, носила бы характер небольшой гостиницы. Предполагалось, что подобные меры помогут сократить продолжительность рейса Каир-Суэц с 5-6 дней до 20-24 часов [15, 16].

В течение следующих двух лет компания выполнила основные условия этого контракта, столкнувшись при этом с ожесточенной конкуренцией со стороны Уэгорна. Несмотря на то, что соперничество транспортных предприятий отнюдь не всегда благотворно сказывалось на качестве услуг, их усилия, в совокупности с поддержкой Мухаммеда Али, привели к заметным сдвигам в состоянии сухопутного маршрута. Теперь путешественники могли за сравнительно небольшую плату (около 13 ф.ст. – В.С.) пересекать Египет не только с большей скоростью, но и в относительном комфорте и безопасности, поскольку все заботы по организации средств транспортировки, питания, проживания и сохранности багажа брали на себя частные компании. Не меньшее значение для упорядочения транзита имело завершение правительством Мухаммеда Али в 1839 г. строительства семафорно-сигнальной линии между Каиром и Суэцем, которая позволила значительно ускорить

передачу информации о прибытии судов в южный порт Египта. В итоге, к началу 40-х гг. поездка через Египет, по мнению Уэгорна, была "...таким же легким, удобным и безопасным предприятием, ...как и путешествие по Европе" [14, с.26].

Успешная инициатива Уэгорна и его конкурентов привлекала все более пристальное внимание британского правительства, уже предпринимавшего к тому времени активные усилия к развитию морского сообщения с Востоком по "египетскому" маршруту. Убедившись в полной осуществимости регулярного транзита через Египет, на Даунинг-стрит постепенно стали приходить к мысли о необходимости придания новой линии коммуникаций официального статуса. Так, еще в 1837 г. Уэгорн был назначен официальным агентом-представителем Министерства почт и ОИК по перевозке корреспонденции в Египте [12, 28]. Два года спустя британское правительство заключило с Мухаммедом Али почтовую конвенцию, базировавшуюся в целом на условиях подобного соглашения с Францией от 10 мая 1839 г. [16, с.41]. Этот документ, как представляется, явился логическим следствием англо-турецкого торгового договора 1838 г. (Балта-Лиманской конвенции), открывшего английским товарам рынки Османской империи. Оба соглашения, по сути, обозначили собой постепенное и отчасти вынужденное видоизменение "египетской" политики образца начала XIX в., выражавшееся в увеличении степени официальной вовлеченности британского правительства во внутренние дела Османской империи и происходившее при непосредственном участии торгово-промышленных кругов "Туманного Альбиона".

Высокая степень заинтересованности правящих кругов Великобритании в поддержании регулярного почтового сообщения через территорию Египта с особенной отчетливостью проявилась в годы второго египетского кризиса (1839-1841). Так, еще в марте 1840 г. в меморандуме Форин оффис подчеркивалось, что "...исключительные интересы Великобритании ...направлены более в сторону Египта, чем Турции", поскольку "путь в Индию по суше становится с каждым днем все более важным" [17, 190-191]. В разгар боевых действий между египетскими и англо-турецкими войсками в Сирии и Палестине британский генеральный консул в Каире полковник Патрик Кэмпбелл, а затем – сменивший его на этом посту полковник Г.Ллойд Ходгс прилагали все усилия к тому, чтобы добиться от Мухаммеда Али вначале устных, а затем – письменных гарантий безопасности почтового транзита. Старания британских дипломатов в конечном итоге увенчались успехом – 5 ноября 1840 г. Мухаммед Али подписал документ, подтверждающий в целом нерушимость англо-египетской почтовой конвенции 1839 г. [18, 16; 19, 562].

Эти гарантии, а также последовавшее за ними в июле 1841 г. окончательное урегулирование кризиса позволили британским транспортным компаниям в Египте не только возобновить нормальную

деятельность, но и ввести некоторые усовершенствования в процедуру транзита. В немалой степени этому способствовало слияние предприятий Уэгорна и его конкурентов в единую компанию – “Хилл и К^о”, произошедшее в начале 1841 г. Вскоре после объединения новая компания запустила в эксплуатацию первый в Египте речной пароход – “Джек О’Лантерн”, вмещавший 10 пассажиров и действовавший на нильском отрезке транзитного пути [20, 81]. Кроме того, было увеличено количество других транспортных средств – барж и колесных экипажей. Подобные усовершенствования позволили “Хилл и К^о” установить к началу 1842 г. практически монопольный контроль над почтовыми и грузопассажирскими перевозками на всем протяжении маршрута Александрия-Каир-Суэц [11, с.230].

Впрочем, период монополии “Хилл и К^о” был весьма недолгим – транзитный путь через Египет уже привлекал все больший интерес быстро развивавшейся “Пенинсулар компани” (П.О.). Руководство этой судоходной компании отлично понимало, что любое расширение деятельности на Восток невозможно без установления контроля над египетским отрезком нового пути. С этой целью один из основателей и директоров компании Артур Андерсон (1792-1868) еще в конце 1840 г. посетил Египет, где ознакомился с основными условиями транзита. Результатом этого визита стало введение в строй речного парохода “Лотос”, составившего конкуренцию “Джек О’Лантерн”, а также нескольких барж новой конструкции на канале Махмудийя [21, 284].

Стремясь распространить свой контроль на всю протяженность “наземного” маршрута, руководство “П.О.” вскоре после урегулирования второго египетского кризиса (15 сентября 1841 г.) заключило с Мухаммедом Али соглашение, существенно расширявшее и дополнявшее условия упоминавшегося выше транзитного договора ОИК от 1835 г. В обмен на установленный процент транзитных сборов (0,5% от стоимости товаров) правительство Мухаммеда Али обязывалось улучшить состояние дорог Кена-Кусейр и Каир-Суэц с тем, чтобы они были пригодны для колесного транспорта, обеспечить безопасность сухопутного маршрута на всем протяжении посредством введения специальных патрулей, а также предоставить компании ряд льгот, касавшихся свободы аренды или строительства зданий, необходимых для движения через Египет, возможностей судоходства по Нилу и каналу Махмудийя, и, кроме того, покупки или найма вьючных или тягловых животных [13, 82-83]. Выполнение условий договора со стороны компании возлагалось на ее египетское представительство – брокерскую контору “Бриггс и К^о”, которая должна была вести ежегодный учет всех товаров, шедших через Египет и определять соответствующую сумму выплаты.

В рамках реализации этого соглашения, вступившего в силу с 1 января 1842 г. сроком на 1 год, британская судоходная компания развернула активную деятельность. В Англии была заказана целая серия

новых пароходов, среди которых выделялся "Каир", бывший цельнометаллическим и вмещавший 100 пассажиров [22, 241-242]. Перевозку грузов должны были обеспечить паровые буксиры новейшей конструкции, приводимые в движение гребными винтами. Соответствующему усовершенствованию подлежала и наземная часть маршрута через Египет – непрерывно возрастающий грузопассажирский поток готовились принять омнибусы и багажные фургоны.

Однако британской компании не суждено было осуществить намеченное в полном масштабе. Мухаммед Али, лишившийся по условиям Лондонской конвенции от 13 июля 1841 г., помимо всего прочего, более $\frac{1}{3}$ доходов казны, поступавших от государственных монополий, напряженно изыскивал средство не только восполнить образовавшуюся финансовую брешь, но и, по возможности, отомстить инициаторам этого договора – англичанам, не подвергая при этом свой трон опасности. Не без помощи своих французских советников египетский правитель в конечном итоге нашел способ достичь одновременно всех трех вышеупомянутых целей – постепенно сконцентрировать в своих руках исключительный контроль над египетским транзитом. Это был хорошо обдуман ход: официально мероприятие было представлено как часть общеосманской программы по упорядочению водного транспорта, которая, по замыслу Порты, должна была укрепить территориальную целостность империи, что, в свою очередь, вполне согласовывалось с британской доктриной "статус-кво". В данной ситуации англичанам не оставалось ничего, кроме как наблюдать за постепенным переходом транзитной инфраструктуры Египта в руки Мухаммеда Али.

Так, еще 12 октября 1841 г. руководство "П.О." получило уведомление о том, что все суда, эксплуатирующиеся в водах Египта, должны нести флаг этой страны и комплектоваться экипажами из местных матросов [21, 284]. В январе 1842 г., сразу после вступления договора с компанией в силу, Мухаммед Али и вовсе заявил о стремлении Египта к созданию в ближайшем будущем собственного торгового флота, способного широко участвовать в торговле между Востоком и Западом. Особо оговаривалось также право египетских властей устанавливать режим навигации на Ниле и в каналах – как существующих, так и будущих, в соответствии с интересами страны [23, 343]. В связи с этим неудивительным представляется тот факт, что по истечении срока соглашения с "П.О." (31 декабря 1842) египетский правитель отказался возобновить его действие в полном объеме – эксплуатация иностранных судов на Ниле отныне разрешалась только при наличии специальных лицензий, действие которых могло быть прекращено в любой момент.

Удобная возможность нанести британской компании решающий удар представилась в октябре 1844 г., когда та отправила в Египет очередной новый пароход "Дельта" и запросила лицензию на его

эксплуатацию. Мухаммед Али ответил категорическим отказом под предлогом того, что собирается полностью реорганизовать процедуру транзита [11, с.240]. Все попытки компании спасти положение посредством обращения за помощью к правительству Ее Величества результатов не дали – официальный Лондон по-прежнему не желал компрометировать себя вмешательством в египетские дела.

Между тем египетский паша действовал не только решительно, но и с поистине восточной хитростью. Одновременно с ликвидацией привилегий “П.О.” он инициировал образование новой транспортной монополии – Египетской транзитной компании (ЕТК), которую возглавили... основатели английской брокерской конторы "Бриггс и К°" Сэмюэль Бриггс и Роберт Торбурн [24, 440]. Подобный ход не только гарантировал пашу от каких-либо санкций со стороны британского правительства, – путь через Египет формально оставался в руках англичан, – но и в значительной степени позволял усилить реальный контроль над транзитом, "столкнув лбами" бывших деловых партнеров.

Новая компания, начавшая свою деятельность в ноябре 1845 г., представляла собой частную монополию со смешанным англо-египетским капиталом, находившуюся под контролем и покровительством Мухаммеда Али, лично следившего за своевременным повышением тарифов в зависимости от мировых цен. Еще в 1843 г. Бриггс и Торбурн выкупили компанию "Хилл и К°", обеспечив себе, таким образом, господство на сухопутном отрезке египетского маршрута. Теперь же в их руках было сосредоточено исключительное право транспортировки почты, пассажиров и товаров через территорию Египта [24, 440].

В то же время представителям “П.О.”, дали ясно понять, что о возобновлении их прежних привилегий не может быть и речи – в адрес компании был сделан официальный запрос относительно условий, на которых она согласилась бы передать новой монополии все свое имущество в Египте. Первоначальный категорический отказ и стремление обойти запрет посредством передачи парохода "Дельта" под покровительство британской ОИК представляли собой не что иное, как попытки компании Андерсона затянуть решение вопроса в ожидании очередного контракта на перевозку англо-индийской корреспонденции (1845) – но тщетно: привилегии, гарантированные британским Министерством почт, не оказали на Мухаммеда Али никакого действия. Около года суда компании бездействовали в александрийском порту, прежде чем ее руководители убедились в беспечности дальнейших проволочек и пошли на предложенные условия. Как результат, в октябре 1846 г. была достигнута договоренность ЕТК и “П.О.” о постепенной передаче последней всей принадлежащей ей транспортной инфраструктуры на территории Египта в обмен на денежную компенсацию [11, 240].

Создание на территории Египта новой монопольной компании,

хотя и формально управлявшейся англичанами, привело к тому, что свободной от непосредственного контроля Мухаммеда Али оставалась лишь официальная корреспонденция правительства Ее Величества и ОИК, перевозившаяся, как и ранее, курьерами Министерства почт под покровительством генерального консула. Британское правительство, таким образом, вновь было поставлено перед необходимостью обеспечения официальных гарантий свободной и безопасной передачи англо-индийской корреспонденции через территорию Египта. Как следствие, в конце 1845 г. была заключена новая англо-египетская почтовая конвенция [16, с.38]. Это соглашение, заключенное сроком на 5 лет, предусматривало, что весь транзит британских подданных, товаров и почты через Египет будет осуществляться за счет Мухаммеда Али. Взамен последнему было предоставлено право произвольно устанавливать тарифы на транспортировку пассажиров и почты. Отметим, что данное условие не касалось правительственной корреспонденции. Что же касается партий товаров, то те из них, которые перевозились Египетской транзитной компанией, пользовались правом льготного обложения в размере 0,5% от стоимости, тогда как все остальные облагались пошлиной, предусмотренной условиями Балта-Лиманской конвенции 1838 г. – 3% [24, 439-440].

Как представляется, англо-египетская почтовая конвенция 1845 г., несмотря на льготные условия транзита товаров, явилась констатацией британским правительством факта практически полной потери контроля над дальнейшим развитием транзитного пути через Египет. Не проявив в свое время желания официально поддержать пользовавшуюся особым доверием “П.О.”, Уайтхолл вынужден был принять в качестве достаточных гарантий безопасности линии собственных коммуникаций с Востоком... английскую национальность управляющих директоров ЕТК.

Дальнейшее развитие событий в полной мере продемонстрировало шаткость английских позиций в Египте. Справедливо расценив только что подписанную почтовую конвенцию как молчаливое согласие британского правительства на вытеснение “П.О.” из Египта, Мухаммед Али вскоре перешел к завершающему этапу плана, подсказанного ему французскими советниками – полному устранению англичан с транс-египетской линии коммуникаций. В начале 1846 г. паша объявил о ликвидации ЕТК и передаче всех ее функций особому правительственному департаменту – Египетской транзитной администрации (ЕТА) (25, 185). Это событие однозначно было расценено в Соединенном королевстве как существенный удар по британскому престижу, поскольку все ключевые посты в ЕТА заняли французы. Пассивная позиция Уайтхолла, допустившего, чтобы “самое существенное” звено в цепи восточных коммуникаций Великобритании попало в руки ее извечных колониальных соперников, подверглась ожесточенной критике в британской прессе. “Вопреки важности быстрого сообщения с Индией и не учитывая пример Австрии и

Франции, чьи пароходы уже господствуют на половине протяженности маршрута в Индию, британское правительство и Ост-Индская компания упорно пренебрегают египетским вариантом последнего" – писал в 1846 г. анонимный памфлетист [Цит. по: 11, с.242].

В создавшейся ситуации, учитывая подобные критические настроения, а также многочисленные свидетельства открытой враждебности, проявляемой представителями ЕТА к британскому капиталу и влиянию в Египте, правящие круги Великобритании все же пришли к заключению о необходимости получения дополнительных гарантий безопасности коммуникационных линий через Египет. С этой целью в феврале 1846 г. британскому генеральному консулу в Египте К.А.Муррею было указано приложить все усилия к тому, чтобы сохранить, насколько возможно, использование британского капитала и управляющего персонала в связи с развитием транзитных коммуникаций. Более того, в начале следующего года Форин оффис добился учреждения на территории Египта сети официальных почтовых контор, расположенных вдоль линии Александрия-Каир-Суэц и находившихся на попечении британских вице-консулов, также открытия консульств в порту Массава и на острове Суакин [26, 179].

Однако непосредственные результаты учреждения Египетской транзитной администрации, вопреки ожиданиям, смогли развеять опасения даже самых закоренелых британских скептиков. Мухаммед Али с размахом подошел к реализации давно вынашиваемого плана – превращения Египта в "ворота между Востоком и Западом". Устранив с транс-египетского маршрута все иностранные компании, Мухаммед Али получил возможность полностью унифицировать всю процедуру транзита через свою страну. 1 февраля 1847 г. он достиг договоренности с "П.О.", выкупив весь ее паровой флот в Египте. Приобретенное оборудование тут же было запущено в эксплуатацию ЕТА. Движение по Нилу и каналу Махмудийя, таким образом, обслуживали 4 парохода, 3 паровых буксира и значительное количество барж разного размера [11, 243].

Существенному усовершенствованию подвергся и отрезок трассы Каир-Суэц: было удвоено количество почтовых станций (теперь их стало 16), а следовательно – и количество почтовых эстафет. Возрос и объем почтовой корреспонденции – каждые две недели через территорию Египта следовали около 100 тыс. писем [27, 576]. Транзит пассажиров и багажа, а также небольших партий грузов в 1846 г. обслуживали более 2,5 тыс. верблюдов, 440 лошадей, 46 багажных фургонов, десятки омнибусов, карет и повозок. С 1844 г. начал принимать постояльцев знаменитый отель "Шепердс", бывший, по словам Дж. Олдриджа, "излюбленным убежищем английского общества в Каире" [28, 152], подобные заведения действовали в Александрии и Суэце [29, 42-43]. В результате возросли не только комфорт и безопасность пассажиров, но и скорость их движения через Египет. Так,

в конце 40-х гг. XIX в. преодоление отрезка Каир-Суэц занимало, в среднем, 13-17 часов, в то время как общая продолжительность транзитного путешествия составляла от 1 до 3 дней [30, 56; 20, 81].

Отметим, что переход транспортной инфраструктуры под контроль ЕТА отнюдь не привел к повышению стоимости транзита – стоимость проезда через Египет теперь была ниже не только в сравнении с ЕТК, но и с “П.О.”. В совокупности с вышеперечисленными усовершенствованиями, последнее обстоятельство в немалой степени способствовало тому, что число транзитных пассажиров непрерывно росло: если в 1844 г. египетским маршрутом воспользовались всего 275 человек, то в следующем году – уже 2100, а в 1847 – 3000 [20, 81].

Однако, по мере развития транс-египетской линии коммуникаций, для англичан все более очевидными становились не только ее преимущества, но и недостатки. Причиной тому были объективные условия развития Британской империи. Стремительное нарастание объемов торговли Великобританией со странами Востока имело следствием то, что количественный рост ставшей уже традиционной транспортной инфраструктуры ЕТА – речных пароходов, барж, фургонов, омнибусов, лошадей, верблюдов, и пр. – не мог обеспечить потребности увеличивавшегося потока так называемых массовых грузов – руды, каменного угля, изделий из металла, леса, зерновых. Укрепление же финансовых связей лондонского Сити с территориями, лежавшими к востоку от мыса Доброй Надежды, а также начало массовой эмиграции в этот регион британских граждан, спасавшихся от экономических бедствий, порожденных промышленной революцией и быстрым ростом населения, все более подчеркивали ограниченность транс-египетской линии коммуникаций. Кроме того, смешанный путь – частью по воде, а частью по суше – имел еще один серьезный недостаток: необходимость двух пересадок и перегрузок существенно удорожали процедуру транзита.

Как видим, в данных обстоятельствах обеспечение удобного и быстрого пути доступа на Восток превратилось для англичан в проблему поистине жизненной важности. Из всех возможных вариантов наиболее подходящим для англичан представлялся судоходный морской канал. Прорытие такого канала позволило бы сильнейшему в мире британскому флоту наиболее эффективно поддерживать политику "торговли и влияния" на Востоке.

Позиция Великобритании в отношении подобных планов определялась принципами ее "египетской политики", сформировавшимися еще в начале века. Наиболее последовательным проводником этой политики был виконт Г.Дж.Пальмерстон (1784-1865). Признавая тот факт, что будущее британской торговли лежит именно на востоке, Пальмерстон, впервые возглавивший Форин оффис в 1830 г., тем не менее, рассматривал любые проекты, могущие привлечь к Египту общеевропейское внимание, как противоречащие стратегическим

интересам Великобритании [31, 750-751].

Исходя из подобных соображений, Пальмерстон отрицательно относился к деятельности французского общества сенсимонистов, пытавшихся привлечь внимание европейских деловых кругов к проекту Суэцкого канала [18, 9]. По мнению Пальмерстона, французы задумали канал как средство для ослабления британских позиций в Индии, поскольку флот, идущий через такой канал, мог бы достичь Бомбея в гораздо более короткое время, чем флот, идущий из Портсмута или Плимута.

Тем временем, активная пропаганда сенсимонистов привела к усилению в середине 40-х гг. дипломатической активности французского и австрийского консулов в Каире, пытавшихся поставить перед Мухаммедом Али вопрос о канале. В этих условиях на Даунинг-стрит решили открыто противопоставить французским планам проект железной дороги через Египет, разработанный британским инженером Р.Стефенсоном [12, 51-52; 18, 24-25].

Подобное противостояние продолжалось до 1849 г., когда в Египте после смерти Мухаммеда Али к власти пришел Аббас-паша. Находясь под сильным влиянием британского генерального консула К.А.Муррея, он в июле 1851 г. санкционировал строительство железной дороги от Александрии до Каира [32, 108]. Так было положено начало сооружению нового пути на Восток, расцененное английским историком Д.Фарни как "триумф британского влияния" [18, с.28, 57].

Между тем, причин для триумфа было не так уж много. Конечно, целостность Суэцкого перешейка сохранялась, и военно-морской флот Франции не мог угрожать Индии. Но с другой стороны, завершение в 1858 г. строительства транс-египетской железной дороги не избавило судовладельцев от обременительной двойной перегрузки, по-прежнему ограничивавшей объем грузопотока. Но главное – существование барьера суши по-прежнему препятствовало созданию кратчайшей цепи морских коммуникаций, которые соединили бы крупнейшие британские порты с наиболее отдаленными станциями и базами в бассейнах Индийского и Тихого океанов, составив, таким образом, прочную основу для поддержания и расширения "второй" (восточной) Британской империи. Дальнейшая разработка комплекса проблем, связанных с развитием коммуникационных линий на Ближнем Востоке, осуществленная на основе не привлекавшихся ранее источников, на наш взгляд, в значительной степени может помочь выявить основы беспрецедентной по темпам и масштабам британской колониальной экспансии II половины XIX в.

Литература

1. См., напр.: ГУУАМ як міжнародна організація: проект чи реальність?: Матеріали Круглого столу. – К., 2001; ГУУАМ: проблеми і перспективи розвитку транспортно-комунікаційних коридорів: Матеріали II

Международной научно-практической конференции / Гл. ред. С.И.Пирожков. – К., 2000; Украина и проблемы безопасности транспортных коридоров в Черноморско-Каспийском регионе: Материалы I Международной научно-практической конференции / Гл. ред. С.И.Пирожков. – К., 1999. 2. **Лук'янов О.П.** Проблема Гібралтару у зовнішній політиці Іспанії, 1963-1985 рр.: Автореф. дис...канд.іст.наук. – Луганськ, 2003; Русаков К.А. Проблема чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892-1920: Автореф. дис...канд.іст.наук. – Луганськ, 2003. 3. **The Asiatic Journal and Monthly register for British India and its dependencies (Old Series).** – L., 1824. – Vol.18. – Pt.2. 4. **См., напр.:** Chesney F.R. Narrative of the Euphrates Expedition. – L., 1868; Chesney F.R. The expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris, carried on by Order of the British Government. – L., 1850. – Vol. 1-4. 5. **Cable B.** A hundred Year History of the Peninsular and Oriental Steam Navigation Company, 1837-1937. – L., 1937. 6. **Bartlett W.H.** The Nile Boat or, glimpses of the Land of Egypt. – L., 1850. 7. **Лэйн Э.У.** Нравы и обычаи египтян в первой половине XIX в. – М., 1982. 8. **Hall J.** England and the Orleans Monarchy. – London, 1912. 9. **Marlowe J.** A history of Modern Egypt and Anglo-Egyptian relations, 1800-1956. – Hamden, 1965. 10. **Ерофеев Н.А.** Английский колониализм в середине XIX в. – М., 1977. 11. **Hoskins H.L.** British Routes to India. – L., 1966. 12. **Kinross Lord (Balfour J.P.D).** Between Two Seas. The Creation of the Suez Canal. – N.Y., 1969. 13. **аль-Барави Р., Улейш М.Х.** Экономическое развитие Египта в новое время. – М., 1954. 14. **Waghorn T.** Egypt as it is in 1837. – L., 1837. 15. **The Asiatic Journal and Monthly register for British India and its dependencies (New Series).** – L., 1838. – Vol.27. 16. **Marlowe J.** The making of the Suez Canal. – L., 1964. 17. **Maxwell H.E.** Life and Letters of George William Frederick, Fourth Earl of Clarendon. – L., 1913. – Vol.1. 18. **Farnie D.A.** East and West of Suez. The Suez Canal History, 1854-1956. – Oxford, 1969. 19. **Sabry M.** L'Empire Egyptien sous Ismail et L'Ingerence Anglo-Francaise, 1863-1879. – Paris, 1933. 20. **Landes D.** S. Bankers and Pashas. – L., 1958. 21. **The Asiatic Journal and Monthly register for British India and its dependencies (New Series).** – L., 1841. – Vol.35. 22. **The Asiatic Journal and Monthly register for British India and its dependencies (New Series).** – L., 1841. – Vol.36. 23. **Шеремет В.И.** Война и бизнес. Власть, деньги и оружие. Европа и Ближний Восток в новое время. – М., 1996. 24. **The Asiatic Journal and Monthly register for British India and its dependencies (Third Series).** – L., 1844-1845. – Vol.4. 25. **Charles-Roux J.** L'isthme et de Canal de Suez. Historique-etat actuel. – Paris, 1901. – Vol.1. 26. **Marston T.** Britain's Imperial Role In The Red Sea Area, 1800-1878. – Hamden, 1961. 27. **The Asiatic Journal and Monthly register for British India and its dependencies (Third Series).** – L., 1843. – Vol.1. 28. **Олдридж Дж.** Каир. Биография города. – М., 1970. 29. **Нерваль Ж.** Путешествие на Восток. – М., 1986. 30. **Уманец А.А.** Поездка на Синай с приобщением отрывков о Египте и Святой Земле. – СПб., 1850. – Ч.1. 31. **Webster Ch.**

The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question. – L., 1951. – Vol. 2. 32. **Hallberg Ch.W.** The Suez Canal. Its History and Diplomatic Importance. – N.Y., 1931.

The article deals with the British policy towards the process of the development of Trans-Egyptian system of eastern communications. The author comes to the conclusion that the British policy in this question was the short-sighted and damaged the strategic interests of Great Britain in the East.

УДК 94 (44) “1890/1914”

С.В. Саранов

ПЕРСИДСКИЙ ЗАЛИВ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ФРАНЦИИ (1890–1905 гг.)

Новая геополитическая ситуация в Азии после войны в Ираке 2003 г., политических катаклизмов в некоторых странах Кавказа, Восточной Европы вновь поставила мировое сообщество перед рядом серьезных проблем. Среди них важное место занимает поиск путей адекватного соотношения классических ценностей западного образца и цивилизационных особенностей восточного мира. Изучение имеющегося исторического опыта может помочь не только выявить истоки многих современных конфликтов, но и найти возможные способы их разрешения. Ситуация, сложившаяся на сегодняшний день в Персидском заливе – важнейшем в стратегическом плане мировом источнике нефти – наглядно показывает неразрывную связь между прошлым и настоящим этого уникального региона. Поэтому значительный интерес представляет история международных отношений конца XIX – начала XX вв., когда Великобритания впервые за долгие годы безраздельного господства начала ощущать в заливе противодействие других европейских держав.

История международных отношений на Ближнем и Среднем Востоке получила достаточно широкое освещение в отечественной и зарубежной историографии. Среди работ, посвященных этой тематике необходимо отметить труды Е.В.Тарле, В.М.Хвостова, Г.Л.Бондаревского, В.В.Савенкова, Б.М.Туполева, А.М.Васильева, Т.Роппа, А.Дж.П.Тейлора, Ш.Ру, Руира и других ученых.

Выработка внешнеполитического курса Франции по отношению к Персидскому заливу также широко освещена в историографии. Так, заслуживает внимания работа Н. Н. Туманович “Европейские державы в Персидском заливе”, которая является, по сути, единственной попыткой в советской историографии проследить историю проникновения европейских держав в этот регион и их опыт создания там своих

колониальных систем. Комплексность подхода к исследуемому вопросу, привлечение первоисточников на турецком, персидском, арабском и других восточных языках позволили автору показать историю борьбы за господство в заливе португальцев, голландцев, французов и англичан. Значительное внимание при этом уделено и “внутренней” составляющей истории региона: характеру и значению религиозных систем, традиционному механизму наследования власти, цивилизационной специфике социально-политических структур стран и народов субрегиона. Все это, как и многое другое, обуславливает ценность работы Туманович для исследователя истории международных отношений.

Гораздо более значим классический труд профессора Г.Л.Бондаревского “Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива. Конец XIX – начало XX вв.”, являющийся настоящей энциклопедией истории международных отношений в Персидском заливе. Используя уникальные документальные материалы автор сумел раскрыть характерные черты и особенности внешнеполитического курса Великобритании в регионе, выявив баланс сил и характер борьбы в британских правящих кругах.

Не менее интересна фундаментальная работа В. Л. Михина “Союз аль-кавасим и политика Великобритании в Персидском заливе. Конец XVIII – первая половина XIX века.”, основанная на солидной источниковой базе, почерпнутой в архивах Великобритании, Индии, Голландии, Египта, Ирака, Кувейта, ОАЭ. Это позволило автору по-новому осветить ряд моментов в истории залива XVIII–XIX вв., внося существенные коррективы в видение событий, сложившиеся под влиянием западной, прежде всего, английской историографии.

Тем не менее, вопросы, связанные с процессом выработки внешнеполитического курса Франции в Персидском заливе на рубеже XIX–XX вв., в отечественной историографии практически не рассматривались. Эта статья призвана в некоторой степени восполнить имеющийся пробел, рассмотрев англо-французский конфликт в Маскатском султанате (1891-1905 гг.).

Расположенный в северо-западной части Индийского океана, находящийся в центре пересечения древнейших торговых путей огромной стратегической значимости, Персидский залив достаточно рано стал привлекать внимание французских правящих кругов. Однако лишь со второй половины XVIII в. французы включились в борьбу за господство в водах залива явно, уступая “пальму первенства “ в этом деле голландцам и англичанам. Медленный, но верный упадок восточной политики Франции в годы правления Людовика XV и Людовика XVI не помешал ей все же открыть в 1740 г. торговую факторию в Бендер-Аббасе. Это, впрочем, ни к чему не привело, поскольку общая ситуация в регионе была настолько сложной, а условия для торговли столь неблагоприятны, что вскоре ее пришлось ликвидировать. Провал

французской политики в Индии привел к тому, что интересы Франции в Персидском заливе – районе все возраставшего имперского доминирования Великобритании к началу XIX века оказались сведены практически к нулю [5, 35-37]. Для того, чтобы понять причины их последующего возрождения на рубеже XIX-XX вв. необходимо хотя бы в самом сжатом виде ознакомиться с развитием военно-морской стратегии Франции этой эпохи.

Лишившись по итогам Парижского трактата 1814 г. большей части своих колониальных владений, Франция на протяжении последующих семидесяти лет мало внимания уделяла колониальной политике [4, 50-65]. Целый ряд внутренних политических катаклизмов – революции 1830, 1848 гг. и многое другое мешало проведению последовательной и целенаправленной политики захватов “заморских” территорий. Большая их часть стала результатом либо локальных дипломатических конфликтов, либо инициативы небольшого числа энтузиастов экспансии – примером последнего является деятельность Луи Федерба в Сенегале.

Однако, после поражения во франко-прусской войне 1870-1871 гг., падения Второй империи (1852-1871 гг.) и установления Третьей Республики, в стране под влиянием идей реваншизма повысился интерес к колониям. Самым непосредственным образом с этим процессом был связан французский флот, поскольку именно морские офицеры чаще всего выступали сторонниками их захвата.

В целом поддержка военно-морскими кругами Франции колониальной экспансии времен Третьей республики делится на три этапа. На первом – экспедиция в Тунис, 1881 г., главную роль играли соображения престижа, подобно тому как это было при Наполеоне III, а экономические и стратегические факторы практически не учитывались. Оккупация Туниса воспринималась в качестве символа возрождения Франции как европейской державы и морские офицеры рассматривали колонии как источник славы.

Второй этап связан с деятельностью наиболее ярких представителей Молодой школы – нового направления французской военно-теоретической мысли во главе с адмиралом Теофилом Обом и журналистом Габриэлем Шарме, рассматривавших экспансию в более широком, геополитическом аспекте. Они смотрели на Тунис лишь как на первый шаг к овладению всем африканским побережьем Средиземного моря. Шарме заявлял, что Франция вслед за Турцией должна стать “первой арабской державой мира” и что можно захватить, сделав христианскими, все арабские территории в Северной Африке и Средиземноморской Азии. Его точка зрения совпадала с аргументацией адмирала Оба, который следующим образом писал о перспективах французской политики в Леванте: “Это будет последним действием в непрерывном тысячелетнем конфликте между мусульманской Азией и христианской Европой... Но победа галилеянина – это не только победа

христианской веры и европейской цивилизации над исламом и азиатским варварством... это первейшее и неоспоримое подтверждение тех традиций и целей, которым старая Франция следовала на Востоке. Поскольку новая республиканская Франция... связана с Францией вчерашнего дня... то это должно стать залогом ее будущего возрождения” [9, 127].

Третий этап, на котором главной причиной экспансии стала морская стратегия, начался уже в 30-х гг. XX в.

Но на пути реализации глобальных амбиций французских правящих кругов находилась “владычица морей” Великобритания, которая благодаря своему господству на море сосредоточила полный контроль над морскими путями сообщения между Европой и остальным миром, став мировым лидером в экономической сфере [4, 80-95]. Противодействие англичан французской оккупации Туниса 1881 г. привело к тому, что Великобритания начала восприниматься Францией в качестве главного соперника в деле приобретения колоний. Это подтверждало и то, что в следующем 1882 г. она, искусно обыграв французскую дипломатию, захватила Египет. На протяжении последующих нескольких лет соперничество французов и англичан распространилось из Средиземноморья практически по всему миру.

По сути, для Франции речь шла о том, чтобы вступить в борьбу с превосходящими английскими военно-морскими силами при помощи сил, безусловно, им уступающим. Выход из этой сложнейшей теоретико-методологической головоломки воплотился в разработке представителями французской Молодой школы оригинальной “стратегии слабейшего”, бросившей вызов известной теории “господства на море” американского адмирала и военного историка Алфреда Тайера Мехена [6, 12-25].

В ее основе находилась “наша вечная надежда доказать, что слабость сильнее силы” [9, 80-81]. Следует отметить, что в отечественной историографии вопросы связанные с развитием военно-морской стратегии этой страны практически не рассматривались. Между тем, без учета этого сложно понять движущие силы колониальной экспансии Франции исследуемого периода, в том числе, цели и задачи французской политики в Персидском заливе.

Как новый тип войны на море “стратегия слабейшего” в своих главных чертах была разработана наиболее яркой личностью среди представителей уже упоминавшейся Молодой школы – адмиралом Теофилом Обом. Республиканец, католик, он был настоящим фанатиком экспансии и уже в ранних работах четко изложил свою военно-морскую доктрину.

Т.Об исходил из фундаментальной предпосылки: господство на море само по себе ничего не значит, поскольку невозможно одновременно находиться во всех частях своей, пусть и необъятной, империи. Чтобы сокрушить Великобританию, он предлагал создание

разветвленной системы военно-морских баз и подготовку в тайне мощных эскадр, которые благодаря силе пара и электрическому телеграфу могли бы в нужное время и нужном месте нанести поражение на море “владычице морей”. Т.Об писал: “Будут ли наши идеи применимы для войны за господство на море или нет... это достаточная причина для увеличения центров постройки, базирования и отправления кораблей в море” [9, 127]. Вокруг идеи создания одной из таких баз – в Бендер-Аббасе при входе в Персидский залив – и разгорелся англо-французский конфликт в Маскатском султанате.

Маскатский султанат, созданный в 1792 г. из приморских районов Омана, расположен в южной части Персидского залива. Отношения Франции с Маскатом формировались в течение нескольких столетий. Внешней их формой являлась торговля, но со стороны Франции превалировал, безусловно, геополитический интерес [2, 326-338]. Уже в XVII–XVIII вв. деятельность английской дипломатии была направлена на предотвращение усиления влияния французов в султанате. На протяжении всего XIX века, наращивая свое господство в заливе, англичане в 1861 г. разделили его на два государства – Маскатский и Занзибарский султанаты. Султан Занзибара был обязан выплачивать Маскату 86,4 тыс. рупий в год в качестве компенсации за получение самостоятельности. Между тем, правительство Наполеона III, поглощенное в тот момент делами Востока, исходя из соображений престижа, вступило в переговоры с Лондоном в целях выяснения дальнейшей судьбы новых государств. Переговоры, которые вели министр иностранных дел Франции в 1860–1862 гг. Тувенель и английский посол в Париже лорд Каули, закончились 10(20) марта 1862 г. подписанием англо-французской декларации, согласно которой обе стороны обязались поддерживать независимость и целостность территорий Занзибара и Маската [1, 155]. Полностью соответствуя глобальным амбициям Наполеона III, стремившегося возродить престиж Франции на Востоке, эта декларация, как отмечает французский историк Руир, “считалась блестящим успехом дипломатии Второй империи” [7, 26]. Далее он деликатно уточняет, что у его страны в Маскате не было четко выраженных интересов, кроме желания воспрепятствовать чрезмерному расширению в Азии и Африке могущества Англии. Здесь весьма любопытно не то, что Руир утаивает корыстные политические мотивы Франции, а сама логика его мысли. Значит уже тогда “маскатский вопрос” рассматривался ей лишь как средство (но не цель) для достижения уступок от Англии в других частях мира.

Мы столь много внимания уделяем этой декларации, потому что в дальнейшем она служила юридическим обоснованием претензий Франции и доставила немало головной боли английским властям в Лондоне и Калькутте.

Кардинальные изменения в соотношении сил между Востоком и Западом на рубеже XIX–XX вв., обострение борьбы европейских держав

за мировое господство обусловило возрастание интереса в среде французских правящих кругов к району Персидского залива. Между тем, 24 июня и 1 июля 1890 г. двумя отдельными соглашениями был оформлен англо-германский договор об обмене о. Гельголанд на Занзибар и о разделе сфер влияния в Восточной Африке. В этих условиях Лондон, ведя искусную дипломатическую игру, стремился ликвидировать декларацию 1862 г., условия которой были по мнению англичан в корне отличны от реалий новой эпохи. Чтобы как-то отделаться от Франции, ей был предложен о. Мадагаскар и 5 августа 1890 г. было подписано англо-французское соглашение о взаимном признании британского протектората над Занзибаром, а французского – над Мадагаскаром [3, 102-103]. Несмотря на все это, овладеть Занзибаром и Маскатом, как планировалось представителями “средневосточной группировки” британских правящих кругов, превратив тем самым Персидский залив в “британское озеро”, Великобритании удалось далеко не сразу.

В сентябре 1890 г. один из руководителей “колониальной” партии во французском парламенте Франсуа Делонкль добился от французского правительства официального заявления о том, что относительно Маската декларация сохраняет силу. Несмотря на это, 24 октября 1890 г. глава консервативного кабинета Великобритании маркиз Солсбери (1830-1903 гг.) дал указание Индия офису добиться от султана Маската секретного обязательства не передавать иностранцам в аренду без согласия англичан какую-либо часть территории султаната [1, 163]. Таково происхождение англо-маскатского договора от 20 марта 1891 г., который, разумеется, имел секретный характер. Но слухи о “грязной игре” англичан стали известны французским колониальным кругам, вызвав их недовольство. Воспользовавшись кардинальным изменением дипломатической ситуации на Ближнем Востоке в связи с нарастанием англо-французских противоречий в Африке и странах Индокитая, французские колониалисты в 1893 г., выступая в парламенте, вновь подняли “маскатский вопрос”. Все тот же Делонкль потребовал учреждения в Маскате консульского агента Франции с тем, чтобы он “регистрировал всех французских протеже в этом районе [1, 165].

В соответствии с принятыми решениями, первым французским вице-консулом в Маскате стал в 1894 г. Оттави, развернувший активную антианглийскую деятельность. 7 марта 1898 г. ему удалось заключить с маскатским султаном секретное соглашение о предоставлении Франции в аренду гавани Бендер-Исса с целью создания там угольной станции. В сентябре 1898 г. в маскатском порту Сур началось восстание, в возникновении которого сыграл, вероятно, не последнюю роль, Оттави. Англо-индийские власти приступили к обсуждению вопроса о целесообразности оказания помощи султану в его подавлении. Тем временем в Маскат прибыл французский военный корабль “Скорпион” [1, 169]. Каково же было удивление англо-индийских властей, когда 20

ноября влиятельная газета Франции “*Journal des Debats*” сообщила о франко-маскатском соглашении относительно угольной станции! Дело в том, что обладание каким-либо опорным пунктом в районе залива предоставляло французским военно-морским кругам возможность, в полном соответствии со “стратегией слабейшего”, создать видимость наличия угрозы для “жемчужины” Британской империи – Индии. Немедленно английский посол в Париже Монсон сделал соответствующий запрос Делькассе (1852-1923 гг.), бессменно бывшему министром иностранных дел до 1905 г., но тот недоуменно опроверг наличие каких-либо территориальных соглашений с Маскатом. Дело в том, что в Париже просто не знали о секретном англо-маскатском соглашении от 20 марта 1891 г., запрещавшем султану предоставлять в аренду иностранцам часть своей территории, и не предвидели возможность возникновения конфликта.

Однако только что закончился Фашодский инцидент, когда в самом сердце Африки Англия и Франция, эти два великих европейских антагониста, были на грани войны, а капитуляция там Франции стала символом ее национального унижения. В этот момент происходили важнейшие переговоры маркиза Солсбери, бывшего трижды, с 1885 по 1902 гг., премьер-министром Англии, с французским послом Камбоном в январе-феврале 1899 г. о разделе сфер влияния в Центральной Африке. Именно в этот момент назревал южноафриканский кризис, ставший судьбоносным для Британской империи. Одним словом, в тот период европейское дипломатическое равновесие было слишком шатким, а ставки в дипломатической игре невероятно высоки. Поэтому Солсбери вынужден был сдерживать воинственную активность “средневосточной группировки” британских правящих кругов, главным образом, ее нового представителя лорда Керзона (1859-1925 гг.), который с 1898 по 1905 гг. являлся вице-королем Индии. Среди прочих “строителей империи” он выделялся наличием чрезвычайно боевого духа экспансионизма, обостренного чувства собственной исторической миссии, а также безграничной убежденностью в существовании постоянной угрозы “жемчужине” Британской империи – Индии. Он все-таки добился согласия правительства на отправку в Маскат кораблей Ост-Индской эскадры, которая рассматривалась им в качестве важнейшего аргумента в устах полковника Мида, направленного к султану Маската Фейсалу для переговоров. Султан категорически отказался расторгнуть соглашение с Оттави. Тогда орудия Ост-Индской эскадры были наведены на дворец султана и он, сломленный и покорный, денонсировал соглашение с французским правительством.

Но капитуляция Фейсала еще не означала капитуляции Франции. Англо-французские переговоры по африканским делам моментально осложнились. 15 февраля 1899 г. французский посол в Лондоне Камбон впервые официально информировал Солсбери о наличии франко-маскатского соглашения относительно аренды Бендер-

Иссы. Премьер-министр Англии, лукаво отметив, что это протеворечит пресловутой декларации 1862 г. “великодушно” предоставил французской дипломатии безопасный путь для отступления. Во время очередной встречи с Солсбери французский посол вместо обсуждения африканских проблем перевел разговор на Маскат. Он опять не преминул указать на нарушение прав Франции, а Солсбери “скрывался” за принципами декларации 1862 г. Вероятно, когда ему надоела эта бессмысленная игра, он “выложил карты на стол”, поставив в известность Камбона о наличии секретного англо-маскатского соглашения от 20 марта 1891 г. с Фейсалом, не допускавшего передачу в аренду иностранцам (разумеется, кроме англичан) территории султаната.

Несмотря на то, что маскатский вопрос еще не раз осложнял становление англо-французского “сердечного согласия”, в конечном счете желание Камбона сохранить соглашение относительно Бендер-Иссы оказалось отклонено Солсбери.

По наиболее принципиальным вопросам маскатской проблемы французскому правительству пришлось капитулировать.

Тем не менее, Маскатский султанат еще достаточно долгое время привлекал внимание правящих кругов Франции. Так, например, в феврале-марте 1903 г. воды залива одновременно посетили русский военный крейсер “Боярин” и французский “Инферне”. Их командиры были приняты Фейсалом. Новый французский консул Ларонс развил в связи с этим активную деятельность. “Лицам, которые считают себя хорошо осведомленными и представляли значительность этого события, – докладывал Ларонс Делькассе, – я разъяснял, что Персидский залив доступен для всех торговых судов, и что каждый может свободно там плавать” [11]. Однако, после образования в апреле 1904 г. Антанты, Франция отказалась от противодействия британской колониальной политике на Востоке и от “стратегии слабейшего” в целом. Необходимо, впрочем, отметить, что свое юридическое разрешение маскатский вопрос получил лишь в 1905 г., когда по решению Гаагского международного суда все претензии Франции были отклонены.

Таким образом, на рубеже XIX–XX вв. в среде французских военно-морских кругов возникла оригинальная доктрина – “стратегия слабейшего”, направленная против Великобритании, которая благодаря островному положению и огромным колониальным владениям казалась неуязвимой на своем острове. Она сводилась к тому, чтобы посредством приобретения многочисленных военно-морских баз, расположенных вблизи жизненно важных центров Британской империи, и сосредоточением в них французских эскадр нанести англичанам поражение на море. Немалое внимание в этой доктрине уделялось и психологической составляющей – созданию экономической паники путем блокирования английских торговых маршрутов, вследствие чего, по мнению французских стратегов, наступил бы скорый крах британского общества. Вокруг идеи создания одной из таких баз и

разгорелся англо-французский конфликт в Маскатском султанате. Однако после образования Антанты в апреле 1904 г. Франция отказалась от противодействия колониальной политике Великобритании на Востоке. В заключение необходимо отметить, что “маскатский вопрос” сыграл значительную роль при разрешении англо-французских колониальных противоречий в конце XIX – начале XX вв., заложивших фундамент многих современных проблем международных отношений в Персидском заливе.

В рамках данной статьи, разумеется, невозможно осветить все аспекты этой темы, которые являются предметом для отдельного исследования.

Литература

1. **Бондаревский Г. Л.** Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива. Конец XIX – нач. XX вв. – М., 1968.
2. **Борисов Ю. В.** Дипломатия Людовика XIV. – М., 1991.
3. **Дармштеттер П.** История раздела Африки. – М.-Л., 1925.
4. **История Франции.** – М., 1973. – Т.2.
5. **Михин В. Л.** Союз аль-кавасим и политика Великобритании в Персидском заливе. XVIII – первая половина XIX вв. – М., 1992. – Т. 1, 2.
6. **Мэхэн А. Т.** Влияние морской силы на историю. – М., 2003.
7. **Руир.** Англо-русское противостояние в Азии. – М., 1924.
8. **Фируз Казем-Заде.** Борьба за влияние в Персии. – М., 2003.
9. **Т.Аube.** A terre et a bord: Notes d 'un marin. – Paris, 1884.
10. **Tramond J., Reussner A.** Elements d 'histoire maritime et coloniale contemporaine (1815–1914). – Paris, 1924.
11. **Documents diplomatiques francaises.** – Serie II, 1931, Vol. II, № 100.

The article examines the major aspects of French Foreign policy course concerning the Persian gulf.

УДК 94(47+57)"1988/1990"

М.П. Сухушин

ОБГОВОРЕННЯ ПРОБЛЕМ РЕФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР У РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (1988 – 1990 рр.)

Питання ролі армії в суспільстві, тих перемін, які в ній відбувались, не пройшли поза уваги радянського суспільства. У 1988 – 1989 рр. вони поступово попадають на сторінки преси та починають обговорюватись на телебаченні. Крім засобів масової інформації та безпосередньо самого армійського середовища можна виділити ще три

групи в радянському суспільстві, які спеціально звертались до проблем реформування Збройних Сил.

На хвилі перебудови з'явилась значна кількість громадських об'єднань, які тоді визначались терміном неформальні організації. Одною із найбільш відомих була партія Демократичний союз. Вона утворилась на установчому з'їзді в травні 1988 р. і прийняла ряд партійних документів. В "Основних програмних принципах, які об'єднують членів Демократичного союзу" знайшли відображення і окремі положення стосовно військового будівництва. Головний принцип полягав у відмові від військової, політичної, ідеологічної експансії, причому військова стояла на першому місці. Скоріше за все, це пов'язувалось із вимогою повернення на територію СРСР усіх радянських військ, розміщених за кордоном. Крім того, документ вміщував положення про радикальне скорочення військово-промислового комплексу, спрямування зекономлених коштів на соціальні програми, введення права на альтернативну цивільну службу, скорочення терміну служби з наступною відміною загального військового обов'язку і переходом на професійну армію, скасування політичних органів в армії [1, 3, 9-10].

Менше уваги проблемам армії приділяли діячі різноманітних російських патріотичних сил. Розпочавши пошук ворогів народу, вони відносились з недовірою до багатьох державницьких інститутів, як, на їх думки, могли стати засобом маніпулювання ворогів Росії. Тому, на відміну від "західників", уособлюваних Демократичним союзом, вони виходили із інших ідей військового будівництва. Так національно-патріотичний фронт "Пам'ять" вимагав зміцнення армії. В одному із програмних документів організації наголошувалось на тому, що армія залишається оплотом безпеки і вони категорично виступають проти її скорочення і "перетворення Народної армії в найману банду професійних вбивць. Ми вимагаємо страхування життя солдат, які приймають участь у військових діях в мирний час на чужій території на суму не менш 100 тисяч рублів" [2, 180].

Не обійшли увагою військові питання і організації соціалістичного спрямування. Так Московський народний фронт присвятив їм спеціальний розділ своєї Хартії під назвою "Демілітаризація і військове будівництво". Одна із головних вимог фронту полягала у демілітаризації середньої і вищої освіти, причому для осіб з вищою освітою термін дійсної військової служби повинен бути скорочений. Перспективою радянського військового будівництва вбачалась професійна наймана армія, достатня для оборони, але при збереженні загального військового обов'язку на випадок військової загрози. Виступаючи в цілому за очищення соціалізму, демократизацію і демонополізацію влади, Хартія вміщувала заклик до необхідності ліквідації воєнно-ідеологічного комплексу, відповідального за бюрократизацію і застій в армії. Шлях до цього лежав в заміні інституту

призначених замполітів інститутом комісарів, які вибирались особовим складом вільно, таємно і на конкурсній основі. В розвиток цих ідей вміщувалось положення про те, щоб армійські частини і підрозділи знаходились під контролем Рад, на території яких вони дислокувались. І в підсумку, партійний документ вимагав обов'язковості законодавчого закріплення права військовослужбовців не виконувати прикази, які протистоять закону чи міжнародному праву і являються злочином проти людства [2, 180].

В березні 1989 р. виник союз соціального захисту військовослужбовців, військовозобов'язаних і членів їх сімей “Щит”, який на своєму з'їзді прийняв устав і Програмні принципи. В останньому документі сформульовані основні принципи які повинні захищати від свавілля влади і вад системи командно-бюрократичного диктату у Збройних Силах СРСР. Виходячи з них, повинна будуватись і оборонна політика країни. Найголовнішими “Щит” вважав принцип розумної достатності, підготовку до поступового переходу до армії нового типу – армії правової соціалістичної держави, із суттєвим скороченням її чисельності, заміною єдино начальства на партійній основі як не виправдавши себе єдино начальством на правовій основі [3, 20-21].

Тобто, представники різних течій неформального руху такі як “західники” (Демократичний союз), “почвенники” (Пам'ять”, “Молода Росія”, “Русь” тощо), соціалісти (Московський народний фронт, “Щит”) при усій відмінності підходів мали спільне бачення щодо майбутнього армії – її демократизацію та професіоналізацію.

Значного розголосу набула діяльність Комітету солдатських матерів. Він утворився в червні 1989 р. під час мітингу матерів солдат-колишніх студентів на щорічному святі газети “Московський комсомолец” [4, 229-235]. Їх наполеглива позиція сприяла достроковій демобілізації із лав Збройних Сил 170 тисяч студентів. У виступах солдатських матерів визначились больові точки армії. Це дозволило комітету залучитись широкою підтримкою громадськості.

З середини 1989 р. до обговорення проблем армії підключились науковці. Значна увага стану армії була приділена на міжнародній конференції “Нове мислення і воєнна політика” в листопаді 1989 р. в Москві, в якій приймали участь і закордонні військові-вчені із дослідницьких центрів США, Великобританії, ФРН. У виступі заступника директора Інституту США і Канади АН СРСР А.Кокошина прозвучало визнання того, що загальноприйнятим становиться необхідність проведення глибокої військової реформи. Вона повинна охоплювати систему комплектування Збройних Сил, питання адміністративного і оперативного управління, систему підготовки офіцерських і сержантських кадрів тощо. До ключових проблем реформи він відносив створення оптимального співвідношення високопрофесійного кадрового складу (не тільки офіцерів і прапорщиків, але й сержантів і частково рядового складу) із збереженням

удосконаленої системи призову на підставі закону про загальний військовий обов'язок. Одне із найголовніших завдань полягало, на його думку, в інтелектуалізації офіцерського корпусу Збройних Сил, причому не тільки за рахунок підвищення рівня знань в технічній сфері, але й шляхом підвищення його загальноосвітньої підготовки та засвоєння творчої спадщини російських і радянських воєнначальників. Ще одна важлива мета перетворень у Збройних силах повинна полягати у створенні умов життя, які виключали приниження людської гідності, протекціонізм, корупцію. Як науковець, близький до політичних сфер, А.Кокошин вважав, що наявність сильних, гармонічно розвинутих Збройних Сил буде фактором досягнення домовленостей щодо обмеження озброєння і роззброєння, успішного проведення конструктивної зовнішньої політики [5, 76-77].

У виступі на тій же конференції публіциста Д.Іванова наголос робився на форматі Збройних Сил СРСР, включених до загальноєвропейської системи безпеки. На його думку, інтегруватись до Європи зможе тільки армія, яка міцно стала інститутом демократичної держави. Тому трансформація військової структури, запізнення з якою може мати самі негативні наслідки, повинна мати на меті встановлення нових зв'язків між армією, державою і суспільством в СРСР. Збройні сили повинні бути поставлені під контроль громадянської влади в лиці парламенту і уряду, тобто під контроль виборників, а не одної партії. Другим напрямком військового будівництва, за його словами, повинно стати перетворення Радянської Армії в сучасну військову високопрофесійну організацію. Таке можливо в результаті радикальної військової реформи, в рамках якої Збройні Сили перейдуть на нову модель комплектування. Д.Іванов вважав за необхідне звернути увагу на пропозицію щодо створення регулярного компоненту майбутніх Збройних Сил при 50–60% професіоналів-добровольців. Вся інша частина регулярних військ комплектувалась на основі принципу загального військового обов'язку. Ключовою ланкою повинно стати виховання нового офіцерського корпусу, який би складався із людей, що мають високу професійну підготовку, відповідний їй рівень загальної культури та розвинуте політичне мислення [6, 126-127].

З точки зору іншого учасника конференції, доктора філософських наук, професора, заступника завідуючого кафедрою соціології Академії суспільних наук при ЦК КПРС Г.Силласте соціологічні матеріали свідчать, що назріла необхідність в глибокій військовій реформі. На сьогоднішній день недостатньо високий професійний рівень рядового і командного складу армії і флоту. Громадськість неодноразово висловлювалась відносно такого негативного явища, як дідівщина. У зв'язку із скороченням Збройних Сил виникли складні питання житла, зайнятості, перекваліфікації багатьох тисяч офіцерів, які звільняються з армії. І, нарешті, з'явилося зовсім нове і надзвичайно

негативне явище в житті суспільства, коли штучно став створюватись в особі радянського солдата і офіцера “образ ворога” [7, 159].

Нарешті, ще однією структурою, яка прилучилась до обговорення військових проблем став II з'їзд народних депутатів СРСР. Спочатку відбулось об'єднання усіх армійських депутатів на чолі із генералом армії О.Д.Лізічевим в “Воєнний клуб депутатів”. Проте майже зразу з'ясувалось, що військове керівництво не бажало нічого змінювати і умовою консолідації була запропонована точка зору генералів. Тоді ті з воєнних депутатів, що не погодились з таким підходом утворили окрему невелику групу, в яку входило спочатку шість чоловік. Вони спільно з військовими вченими і підготували перший варіант військової реформи, який був поширений на з'їзді [8, 415-416].

Певний поштовх обговорення проблеми на з'їзді дав виступ депутата Г.А.Арбатова, директора Інституту США і Канади АН СРСР. Проте основна ідея його звернення зводилась до необхідності скорочення військових витрат. Шляхів економії декілька: припинення роботи над дорогими та непродуманими воєнними програмами, скорочення армії, зменшення обсягів виробництва зброї, якої в СРСР накопичилось більше, ніж в інших країнах світу. Все це необхідно для того, щоб уникнути прогресуючого відставання економіки. В іншому випадку, СРСР не зможе мати сучасну армію. Такі кроки, вважав Г.А.Арбатов, тим більш необхідні, бо військове відомство раніше економило насамперед на соціальних потребах офіцерів, прапорщиків та їх сімей, що взагалі неприпустимо для армії [9]. Позиція Г.А.Арбатова тим більш показова для характеристики змін у радянському суспільстві, бо ще в 1987 р. він проголошував нерозривну єдність інтересів армії, військової промисловості та держави в питаннях зміцнення обороноздатності країни [10, 8-9].

Опонентом Г.А.Арбатову виступив генерал-лейтенант О.І.Овчинников, який спростовував дані щодо військових витрат. На його думку, головне полягало не у відсотках валового національного продукту, а в абсолютних величинах військового бюджету. І тоді виявлялось, що США витрачали на оборону майже в 10 разів більше ніж СРСР. А щодо чисельності збройних сил, то і тут потрібно рахувати не по країнах, а по блоках – НАТО і ОВД. І тоді перевага виявлялась на боці НАТО [11]. Головним результатом роботи з'їзду стало рішення 4 січня 1990 р. підкомітету по Збройним Силам про створення комісії для розробки концепції військової реформи.

Майже одночасно відбулась консолідація сил науковців та громадськості. Ще в листопаді 1989 р. на сторінках журналу “Нове життя” виступив заступник головного редактору журналу “Міжнародне життя” О.Панкін [12, 21-23]. Він висунув пропозицію підготувати незалежну громадську експертизу стану військової загрози і діяльності Збройних Сил СРСР. Вона необхідна, бо питання оборони і безпеки

виявились в останні роки в центрі уваги суспільства, але характер їх обговорення перетворився на одне із джерел громадської напруги.

У відповідь на публікацію до редакції “Нового часу” прийшли десятки листів від офіцерів, журналістів, лікарів, екологів, педагогів, юристів, інженерів, представників неформальних організацій. Тому журнал “Міжнародне життя” в середині січня 1990 р. разом із Фондом соціальних винаходів СРСР, Казахським республіканським відділенням цього фонду, Науково-дослідним і конструкторським інститутом енерготехніки організував суспільну експертизу у формі експертної гри. В ній приймали участь члени Верховної ради СРСР, дипломати, вчені, генерали, офіцери військових відомств, за виключенням Генерального штабу та 30 авторів листів до редакції “Нового часу” [13, 220-228]. У підсумку був зроблений висновок про неблагополучне становище в радянських Збройних Силах: формалізм у військовій підготовці, перевантаженість господарчими роботами, рабська праця в будівничих батальйонах, корупція, крадіжки, побутове не впорядкування, соціальна незахищеність офіцерів та членів їх сімей, низька оплата праці, розкол між офіцерським корпусом і верхівкою воєнного керівництва, “дідівщина”, перспектива каліцтва, мілітаризована та засекречена економіка, конверсія, яка перетворилась в джерело суспільної небезпеки, неврегульованість прийняття рішень щодо застосування сили тощо. В рекомендаціях експерти виходили з того, що Радянському Союзу потрібна трансформація усєї системи суспільної безпеки. Причому не перебудова, під якою розумілась перебудова кожного окремого суспільного і політичного інституту, а перетворення усього суспільства. Відносно військової сфери трансформація вимагала створення політичного і правового механізму забезпечення безпеки, демілітаризацію і переорієнтацію на потреби людини економіки і науково-технічної галузі, демілітаризацію мислення і, нарешті, проведення власне комплексної військової реформи і реформи армії як її складової частини [13, 227-228]. Таким чином, результати суспільної експертизи певним чином узагальнили ті положення, які висували різноманітні організації, рухи, державні структури, окремі особи і сприяли прийняттю рішень на самому вищому державному і партійному рівні. На початку лютого 1990 р. на пленумі ЦК КПРС, де обговорювався проект платформи ЦК до з’їзду КПРС М.С.Горбачов заявив про необхідність “вести справу до військової реформи” [14].

Таким чином, радянська громадськість в кінці 80-х рр. ХХ ст. стала приділяти військовому реформуванню значну увагу. Воно показує, що необхідність перемін у розвитку армії стала притаманна провідним соціальним групам радянського суспільства, що і привело на початку 1990 р. до усвідомлення керівництвом країни негайної потреби у військовому реформуванні.

Література

1. **Основные** программные принципы, которые объединяют членов Демократического союза. – М., 1988.
2. **Юшенков С.** Армия глазами неформалов // Армия и общество. – М., 1990.
3. **Устав** и Программные принципы Союза социальной защиты военнослужащих, военнообязанных и членов их семей "Щит". – М., 1989.
4. **Кирбасова М.** "Мы защищаем права сыновей" // Армия и общество. – М., 1990.
5. **Кокошин А.** Новые приоритеты // Армия и общество. – М., 1990.
6. **Иванов Д.** Безопасность Європи // Армия и общество. – М., 1990.
7. **Силласте Г.** Межнациональные конфликты и армия // Армия и общество. – М., 1990.
8. **Лопатин В.** Депутаты-офицеры – за кардинальную военную реформу // Армия и общество. – М., 1990.
9. **Правда.** – 1989, 18 декабря.
10. Новое время. – 1987. – № 47.
11. **Известия.** – 1989, 22 декабря.
12. **Панкин А.** Возможны варианты // Новое время. – 1989. – № 45.
13. **Панкин А.** Грани военной опасности: опыт общественной экспертизы // Армия и общество. – М., 1990.
14. **Правда.** – 1990, 6 февраля.

The article examines the major aspects of discussion in soviet society about reform of army during 1988-1990.

УДК 94 (420) "188/191" + 929 Кіплінг

О. В. Фоміна

РЕДЬЯРД КІПЛІНГ: АПОЛОГЕТ І НЕВИЗНАНИЙ КРИТИК БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Питання щодо ролі особистості в історії в наш час стає все більш актуальним. Виходячи з цього, вивчення історії Британської імперії неможливо без дослідження життєвого шляху її творців. Саме ці люди у ході своєї діяльності та розвитку взаємостосунків створювали ситуації, які пізніше назвуть історичними подіями. Однак, нерідко відомій історичній особі прикріплюють, свідомо або не свідомо, певний ярлик і впроваджують його у суспільну думку протягом часу. При цьому, начебто в ході об'єктивного, неупередженого дослідження, створюється черговий історичний штамп, який використовується вченими з покоління в покоління і заважає не тільки побачити істину, а навіть спробувати розпочати дійсно наукову роботу.

Саме така ситуація склалася навколо яскравої постаті Редьярда Джозефа Кіплінга (1865 – 1936), одного з найталановитіших будівників Британської імперії. В результаті, безліч літератури, яка присвячена життю та діяльності цього видатного представника британського

істеблішменту, являє нам образ людини, лише в деякій мірі відбиваючий дійсність.

В Україні на сьогодні нема жодної роботи, яка була б присвячена Р. Кіплінгу. Це не дивно, бо у вітчизняній історичній біографістиці існує велика диспропорція між історико-біографічними роботами з історії України і з історії всесвітньої. Вже на початку 1990-х років з'явилася ціла низка праць, які заповнюють "білі плями" вітчизняної історії, розглядаючи життя та діяльність видатних українських політиків та державних діячів [Див. напр.: 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7 та ін.]. У галузі всесвітньої історії така робота тільки починається [Див. напр.: 8; 9 та ін.].

В радянській і сучасній російській історіографії також відсутнє спеціальне дослідження поглядів Р. Кіплінга на ідею розширення Британської імперії. Більше того, довгий час його безапеляційно вважали справжнім "співачом британського імперіалізму" і лише в кінці 1980-х років історики та літератори почали замислюватися над необхідністю осягнути дійсну глибину "світу Кіплінга". Однак зазначений вище аспект так і не було розкрито, оскільки історики таку задачу не поставили, а літераторів зацікавив (з точки зору історії розвитку культурних зв'язків між Заходом та Сходом у Новий час) невизнаний їх попередниками неоромантизм англійського письменника. І, що є показовим, усі міркування автори висловлювали лише у передмові та вступних до перевидань його творів, тобто не у рамках наукового дослідження [Див. напр.: 10; 11; 12; 13; 14 та ін.].

Натомість в англійській історіографії праці, в яких аналізуються політичні погляди Р. Кіплінга знайти можна [Див. напр.: 15; 16; 17 та ін.], але їх автори замовчують, причому, на нашу думку, свідомо, його міркування щодо ціни (в широкому розумінні), яку платило британське суспільство за розширення імперії.

Виходячи з вищесказаного, метою даної статті є дослідити, за допомогою порівняльно-історичного та системного методів історичного пізнання, погляди Р. Кіплінга на колоніальну експансію Великобританії кінця XIX – на початку XX століть; довести, що він був не тільки апологетом, а й критиком Британської імперії.

Редьярда Кіплінга, відомого англійського поета та письменника, як уже було зазначено вище, зазвичай вважають апологетом ідеї експансії, майже головним ідеологом британського імперіалізму. Його вірш "Тягар білих" на довгі роки став "символом віри" англійців, своєрідним виправданням і, в той же час, обґрунтуванням їх політики як на Сході, так і в інших регіонах світу.

А виправдовувати було що. Дійсно, протягом XIX століття Великобританія здійснювала широку колоніальну експансію, причому головним чином саме на Схід. К моменту народження Редьярда Кіплінга у 1865 році територія Британської імперії (порівняно з 1815 роком) зросла на 12, 5 млн. км², тобто вдвічі. В останні два десятиріччя XIX століття, час активної творчої діяльності Р. Кіплінга, вона знов

подвоїлась – з 20 до 33 млн. км², як і населення – з 200 до 370 млн. чоловік. Таким чином, наприкінці XIX століття під владою Корони опинилася чверть поверхні земної кулі, а, якщо урахувати й неофіційні володіння, які склалися з залежних країн і територій, то вона охоплювала третину Світу [18, 38; 19, 14].

Р. Кіплінг (точніше сказати його талановите перо), без сумніву, зробив неабиякий внесок в успішний розвиток цього процесу, сприяв його прискоренню.

В 1880 – 1900-ті роки, на які приходиться розквіт творчості Кіплінга та зеніт його слави, імперіалістична ідеологія була в оточуючому його суспільстві домінуючою. А. Дж. Грінбергер, автор монографії "Британський образ Індії. Дослідження літератури імперіалізму", називає останні два десятиріччя XIX і перші два десятиріччя XX століть "ерою упевненості" [Цит.по: 14, 121]. На його думку, англійці в той час були безперечно упевнені в тому, що створена ними цивілізація найдосконаліша в світі, і, що англійська колонізація є благом для Індії. Всякі сумніви на цей рахунок відкидалися. Прояви лібералізму у взаємовідносинах з місцевим населенням сприймалися як недоцільні.

Підтвердження цьому можна знайти і в автобіографії Р. Кіплінга "Трохи про себе для моїх друзів – знайомих і незнайомих" [20, 11-128], в якій письменник наводить слідуючи спогади: "В 1885 році в Англії, – пише він не без сарказму, – до влади прийшов ліберальний уряд і став проводити у життя ліберальний "принцип", який, наскільки я помічав, нерідко призводить до кровопролиття. Тоді ділом принципу було те, що туземні судді судили білих жінок. Туземні в даному випадку означало головним чином "індійські", а індійське уявлення про жінок не особливо піднесене"[20, 35]. "Про подібну міру ніхто не просив – і перш за все індійський судовий корпус, – пояснює далі письменник, – і продовжує: Але принцип є принцип, навіть якщо він викликає протест. Європейська община була дуже невдоволена. Люди збунтувались – тобто, чиновники державної служби та їх жінки дуже часто не з'являлись на церемоніях та прийомах у тодішнього віце-короля, нещирого та спантеліченого відлюдника" [20, 35].

Як же відреагував офіційний Лондон, зіткнувшись з такою поведінкою держслужбовців? Відповідь на це запитання можна знайти тут же, в тексті спогадів. "Із Англії прислали для батьківської турботи за цим законопроектом приємного джентльмена К. П. Ілберта", – іронічно повідомляє письменник і заключає: "Думаю, він також був злегка збитий з пантелику" [20, 36]. Інша справа представники європейської преси. Відкинувши хибний, з точки зору Кіплінга, лібералізм, вони твердо підтримали "людей на місцях" у боротьбі проти означених нововведень. На таких позиціях стояла, в тому числі, "Громадянська та військова газета" (замісником головного редактора якої і був Р. Кіплінг, на той час ще тільки починаючий свою творчу кар'єру) яка, як і більшість

європейських видань, також вимагала від представників Уайтхоллу "на місцях" діяти твердо та рішучо [20, 36]. З першого погляду можна побачити, що перед нами типовий представник консервативної партії, який, як і більшість інших "справжніх" або "твердолобих" торі, не має сумніву щодо необхідності розширення Британської імперії.

Однак з кінцем вікторіанської епохи, завершення якої ознаменувалося загибеллю сподівань на неухильний розвиток західної цивілізації, а також глибоким розчаруванням європейців у своїх власних життєвих цінностях, ситуація почала змінюватися. У 1910-х роках ідея "імперії, що не має кордонів" стала зазнавати серйозної критики з боку значної частини ліберальної інтелігенції метрополії і для англо-індійців, за оцінкою того ж А. Дж. Грінбергера, все ж таки настала "ера сумніву".

Одним із тих, хто сумнівався, був і Р. Кіплінг. Він, з одного боку, сприяв розширенню імперії. Як і інші 125 тисяч англо-індійців, Кіплінг був переконаний, що вони принесли в Індію та в інші регіони зразок "відповідальних дій" і "релігію" виконання обов'язку, як найважливіші цінності західної культури, протиставивши "їх нескінченним мандрам східного розуму в нетрях релігійної метафізики, сполученим із повною байдужістю до тяжких умов свого матеріального існування і небажанням вдатися до хоч яких-небудь активних дій для того, щоб ці умови покращити" [14, 126]. З іншого боку, письменник став, на нашу думку, чи не першим представником британського істеблішменту, який, почав піддавати сумніву навіть саму ідею "імперії, над якою не заходить сонце". Свої міркування з цього питання частково і фрагментарно (оскільки тоді вони тільки почали зароджуватися) Р. Кіплінг відобразив у книзі нарисів мандрівника "Від моря до моря" яка, до речі, як і "Тягар білих", вийшла у 1899 році [20, 129 – 373].

Саме під час подорожі по східних територіях Британської імперії (1898 – 1899) Р. Кіплінг став замислюватись про її минуле та майбутнє. Відвідавши Гонконг, він отримав новий поштовх своїм думкам. Неподалік розташовувалося невеличке селище Стенлі, де письменник побачив руїни військового поселення англійців, що всі загинули від хвороб. "Мої думки, – пише Р. Кіплінг, – повернулись до покинутого цвинтарю в Індії, який розкинувся на відстані польоту кинутого каменю від могили Джахангіра в саду Шалімар, де пастух і його стадо доглядають за останками англійських військ, які першими вступили до Лахора. Ми – великий народ і дуже сильні, – приходе до висновку письменник, – але створюємо імперію ціною невинуватих втрат – на кістках померлих від хвороб" [20, 174]. Тобто Кіплінг зумів побачити, що за покращення і своїх, і чужих умов життя англійці дорого платять. Зумів він побачити також бюрократизм управлінського апарату імперії, який доволі часто призводив до невинуватих втрат. "У високому рівні смертності, – з біллю згадує письменник, – були винні наша повна безтурботність, бюрократизм і незграбність"[20, 88]. На його думку,

"списки загиблих і поранених старанно зменшувались, щоб вберегти англійську публіку від потрясіння" [20, 89].

Як відомо, Р. Кіплінг почав працювати над автобіографією тільки наприкінці життя. А вийшли спогади з друку і зовсім після його смерті. Тому можуть виникнути сумніви, чи співпадали на момент виходу мемуарів погляди письменника на політику метрополії в колоніях (зокрема в Індії та Південній Африці), з тими, що були для нього характерними під час описаних в його книзі подій? Дійсно англо-бурська війна, серед палких прибічників якої був і Р. Кіплінг, відбулась у 1899 – 1902 роках. Однак критичні зауваження були висловлені більш ніж 30 років по закінченні війни. Невже насправді вони з'явилися в голові письменника багато років поспіль, припустимо, під час Першої світової війни, після втрати єдиного сина Джона (Західний фронт, 1915)? Можна категорично стверджувати, що ні.

Поет, який у своїх віршах закликав "нести тягар білих" і "кращих синів відправляти за тридев'ять морів" на тяжку працю в ім'я Імперії, замислився над ціною, яку сплачувало британське суспільство за колоніальну експансію (яка, до того ж, дедалі більше ставала примарною) ще задовго до початку Першої світової війни. Саме в результаті цієї війни виявилось, що Британська імперія, яка зовні стала ще могутнішою, насправді почала розпадатися.

Р. Кіплінг, який народився і довго жив в Індії, зумів розгледіти ще одну дуже важливу річ, яку не помічали, а точніше не хотіли помічати високопосадовці з апарату управління колоніальними володіннями на Сході.

Справа полягає в тому, що чиновники колоніальної адміністрації і їх керівництво в Лондоні часто мали різні, деколи протилежні, підходи до розв'язання одного й того ж питання. Дійсно, "люди на місцях" нерідко краще розуміли ситуацію. Тому вони, безперечно, і краще бачили можливі шляхи виходу з неї, аніж їх начальники з відповідних імперських міністерств і відомств. У той же час тільки від міністрів залежало у той чи інший момент прийняти або відкинути рекомендації радників у Лондоні та "на місцях".

У зв'язку з цим цікавою є оцінка одного з друзів Р. Кіплінга – Альфреда Мільнера, що в 1919 – 1921 роках очолював Міністерство колоній Великобританії та водночас мав досвід роботи у Єгипті в якості представника Форін офісу. На його думку (яку приводить у своїй монографії М. С. Бур'ян) англійці добились певних успіхів у Єгипті тільки тому, що люди на місцях виявляли інстинктивну практичність. "В обстановці повної плутанини, – писав він, – британські радники та резиденти намагалися виробити для себе і своєї держави щось подібне до чітко визначеної логічної і послідовної лінії поведінки" [21, 42]. Через це проблеми в колоніях і залежних територіях доволі часто не вирішувались або вирішувались частково, накопичуючись і "нагадуючи про себе" у вигляді повстань і заворушень. Р. Кіплінг переконався в

цьому під час роботи в Індії, а потім – і в Південній Африці (до, в період і після кровопролитної англо-бурської війни).

Саме через ігнорування точки зору далекоглядних представників не тільки колоніального чиновництва, але й інтелектуальної еліти, кожний наступний крок Великобританії вперед на зовнішньополітичній арені був, особливо з кінця XIX століття, набагато важчим і дорожчим, ніж попередній.

Таким чином, внесок Редьярда Кіплінга у процес будівництва Британської імперії не обмежувався, як свідчить аналіз його робіт, тільки її оспівуванням і звеличуванням подвигів його учасників, та сприянням формуванню ідеї Імперії. Все було набагато складнішим. Окрім усього іншого, він виявився здатним вказати на деякі суттєві збої в роботі механізму "колеса імперії". Інша справа, що до таких критичних оцінок британські правлячі кола майже не прислуховувалися, нехтуючи "крамольними" зауваженнями. Вони воліли брати з його творчості тільки ті "цеглини" для спорудження будівлі під назвою "Імперія", які їм здавалися підходящими, не помічаючи при цьому істотних порушень у взаємозв'язку між композиційними елементами імперської споруди, яка, врешті рещт, в тому числі і через відсутність уваги до слухних зауважень одного з найталановитіших її архітекторів, занепала.

Література

1. **Володарі** гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1995.
2. **Гетьмани** України. – К., 1995.
3. **Пиріг Р. Я.** Життя та діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920 – 1930-ті рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1994.
4. **Лозинська Л. О.** Державотворча діяльність В. К. Винниченка (березень 1917 – вересень 1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.
5. **Історія** України в особах IX – XVIII ст. – К., 1993.
6. **Історія** України в особах XIX – XX ст. – К., 1993.
7. **Чишко В.** Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України. – К., 1996.
8. **Трубайчук А.** Містер з парасолькою (Невіл Чемберлен). – К., 1994.
9. **Бур'ян М. С.** Лорд Ллойд: британські консерватори та конституційна криза 1924 – 1926 рр. у Єгипті // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 9. – К., 2000. – С. 197 – 218.
10. **Кіплінг Р.** Избранное. – Л., 1980.
11. **Кіплінг Р.** От моря до моря. – М., 1983.
12. **Кіплінг Р.** Рассказы, стихи, сказки. – М., 1989.
13. **Кіплінг Р.** Ким. – М., 1990.
14. **Вишневская Н. А.,** Зыкова Е. П. Запад есть Запад, Восток есть Восток. – М., 1996.
15. **Young G. M.** Victorian England: Portrait of an Age. – L., 1949.
16. **Tawney R. H.** Religion and the Rise of Capitalism. – L., 196.
17. **Moon P. T.** Imperialism in World Politics. – L., 1983.
18. **Трухановский В. Г.** Уинстон Черчилль. – М., 1968.
19. **Грицьких І. В.** Експансія і демократія: еволюція британського суспільства (др. пол. XIX – поч. XX ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Луганськ, 2004.
20. **Кіплінг Р.** Немного о себе. – М.,

2003. 21. **Бурьян М. С.** Египет во внешней и колониальной политике Великобритании в 20-х гг. XX века. – Луганск, 1994.

Author's attention is concentrated on the work of Rudyard Kipling, where this has to do with the output and sentiment of British Empire. The result is a reciprocal illumination of the imperial idea's moral significance and author's creative vision. In the course of the study, for example, it becomes clear that Kipling is not writing primarily about the glories of the British Raj, but about the problems of integrity and self-consciousness.

УДК 94(44+420)"1858/1860"

Р.Г.Харьковский

**ФРАНКО-БРИТАНСКОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ В ЕГИПТЕ
И ОБРАЗОВАНИЕ КОМПАНИИ СУЭЦКОГО КАНАЛА
(1858–1860 гг.)**

На фоне современных глобализационных и интеграционных процессов особое внимание заслуживает проблема создания и использования международных транспортных коридоров. Безусловно, один из наиболее важных транспортных путей связывающих Европу и Азию проходит через Египет. Вопросы, связанные с борьбой за установление контроля над международными транспортными артериями привлекали к себе внимание многих отечественных и зарубежных исследователей, в частности таких как: К.М.Базили, Ю.А.Боев, Г.Л.Бондаревский, Ф.Бродель, М.С.Бурьян, В.Н.Виноградов, В.П.Георгиев, С.Горяинов, Н.Н.Муравьев, Ф.А.Ротштейн, К.А.Русаков, Л.С.Семенов, М.С.Андерсон, Ж.Эдгар-Бонне, Э.Обен и др. [1]. В то же время, формирование египетской политики Франции является темой малоисследованной. В данной статье исследуются один из аспектов египетской политики Франции – политика в отношении строительства Суэцкого канала в 1858-1860 гг.

30 ноября 1854 г. Саид-паша подписал концессию на строительство Суэцкого канала. Этот документ был выписан на имя Фердинанда Лессепа и предоставлял ему право на основание акционерного общества под названием Всеобщая компания Суэцкого морского канала (Compagni Universelle du Canal Maritime de Suez). Согласно концессии, директора компании назначало египетское правительство из числа самых крупных акционеров. Договор был заключён на срок 99 лет с момента окончания строительства. Египетское правительство брало на себя обязательство предоставить необходимую для стройки территорию, а также строительные карьеры в зоне канала.

Египет должен был получать 15 процентов доходов от эксплуатации канала, компания – 75 процентов, а основатели – 10 процентов. В заключении подчёркивалось, что концессия подлежит утверждению султаном [2, 256-261].

Несмотря на то, что концессия должна была ещё утверждаться в Стамбуле, фактически она означала переход вопроса о строительстве канала через Суэцкий перешеек из теоретической области в практическую.

Узнав о получении Лессепсом концессии на строительство Суэцкого канала, Англия начала открытую борьбу против этого проекта. Британский генеральный консул в Египте Брюс заявил Мухаммеду Саиду, что для Англии это вопрос жизни и смерти и поэтому правительство её Величества никогда не даст своего согласия на осуществление этого проекта.

В Париже, узнав о получении Лессепсом концессии на прорытие Суэцкого канала, проявили большую заинтересованность в реализации этого проекта. Однако, правительство Наполеона III во время Крымской войны (не желая обострять отношений со своим английским союзником) официально не поддержало предприятие своего соотечественника.

В сложившейся ситуации, Лессепс был вынужден направиться в Стамбул, для утверждения концессии султаном в качестве частного лица.

Не смотря на все усилия Лессепса (в 1854-1858 гг.), ему так и не удалось добиться утверждения концессии султаном. Основной причиной этого являлось сильное противодействие проекту канала со стороны Великобритании.

В то же время, в Париже, не смотря на полное одобрение планов Лессепса, не спешили оказывать официальную поддержку предприятию своего соотечественника.

Министр иностранных дел Франции – граф Валуевский заявил, что хотя он лично являлся сторонником канала, однако "это тот вопрос, решение которого зависит больше от настроения общественного мнения, чем от вмешательства правительства" [2, 279].

Правительство Наполеона III, готовившееся в тот период к войне с Австрией, не решилось официально поддержать проект канала опасаясь конфронтации с Великобританией.

Убедившись, что даже смена лондонского кабинета министров и посла в Стамбуле не привели к переменам в британской политике, Лессепс решил поставить Стамбул и Лондон перед "свершившимся фактом". 15 октября 1858 г. он объявил о создании акционерной "Всеобщей компании Суэцкого морского канала" и о начале подписки на её акции. Акционерный капитал компании был рассчитан на 200 миллионов франков, которые были разделены на 400 тысяч акций по 500 франков каждая.

Первоначальный расчёт Лессепса на быструю продажу акций не оправдался. Не смотря на предшествовавшую агитационную кампанию

среди промышленной и финансовой буржуазии, ни одно серьёзное финансовое учреждение, ни один торговый дом не пожелали вложить средства в строительство Суэцкого канала [3, 86-87].

Ситуация складывалась крайне не благоприятная, многие аналитики предсказывали неминуемый крах предприятия Лессепса. Однако, сам Лессепс так не считал. Не получив поддержки со стороны промышленной и финансовой буржуазии он сделал ставку на средний класс французского общества. Используя прессу Лессепс призывал среднего француза поддержать своё предприятие из чувства патриотизма. И он не ошибся. К началу 1859 г. во Франции было продано 207111 акций.

В других странах продажа акций была менее впечатляющей. Так, в Порте было продано 96517 акций, из которых 64000 приобрёл Мухаммед Саид. В Испании 4046, Голландии 2615, Тунисе 1714, Пьемонте 1353, Швейцарии 460, Бельгии 324, Тоскане 176, Неаполе 97, Риме 54, Пруссии 15, Дании 7, Португалии 5 [2, 286-287].

85506 акций Лессепс зарезервировал для Англии, Австрии, России и США предполагая таким образом придать предприятию интернациональный характер. Но в Англии и США подписчиков вообще не нашлось. В России ситуация была аналогичной. Начавшаяся с 1859 г. война между Австрией с одной стороны и Францией и Сардинским королевством с другой, сорвала из-за возникшей паники продажу большого пакета акций в Австрии. В результате, в начале 1859 г. на цифре 314494 продажа акций остановилась. Не смотря на все усилия Лессепсу так и не удалось сдвинуть дело с мёртвой точки.

Однако для начала результат был весьма впечатляющим, особенно учитывая тот факт, что с юридической точки зрения компания была основана фактически на обмане.

Учредительный документ был основан на концессии, предоставленной египетским пашой. Но нигде не было упомянуто то, что пока концессию не утвердит турецкий султан, она не имела силы.

В то же время, для юридического оформления компании Лессепсу было необходимо реализовать 85506 не разошедшихся акций. Но Лессепс не стал ждать пока эти акции разойдутся. На собрании акционеров он заявил, что подписка "успешно завершена" [3,87]. Это позволило зарегистрировать компанию официально. Не имея возможности реализовать оставшиеся акции, Лессепс пошёл на беспрецедентный шаг, он приписал все нереализованные акции Мухаммеду Саиду поставив последнего перед свершившимся фактом.

В результате того, что большая часть акций Всеобщей компании Суэцкого морского канала (223000) находилась в руках мелких акционеров, Лессепс стал практически неограниченным хозяином компании. Состав органов управления он определил по собственному усмотрению. Почётным протектором компании Лессепс назначил сына Наполеона III, принца Жерома Наполеона. На должность президента

компания Лессепс назначил себя. Вице-президентами стали: депутат законодательного Корпуса – герцог Альбуфера, представитель американского банковского дома Р.Б.Форбса – Поль Форбс и австрийский банкир Револьтерра. Членами административного совета стали многие родственники и друзья Лессепса, в частности: парижские банкиры Густав Кудюрья и Флери-Эрар, барон Жуль де Лессепс, шурина Лессепса Виктор Деламаль и др. [2, 291-293].

Создание Лессепсом Всеобщей компании Суэцкого морского канала особо широко освещалось в британской прессе. Так официальная газета лондонского кабинета "Глоб" писала о компании, как об обществе "лавочников" и "официантов" которые позволили себя легко "одурачить" [2, 290]. Однако, когда в Лондоне узнали об официальной регистрации компании и о том, что Лессепс решительно намерен начать строительство канала, английские газеты перестали публиковать о нём анекдоты, а британский генеральный консул в Каире – Грин получил из Лондона указание, любым способом воспрепятствовать началу строительных работ на перешейке.

В тоже время, административный совет Всеобщей компании Суэцкого морского канала обратился к египетскому паше с прошением разрешить "начало работ" по сооружению канала. При этом в прошении особо подчёркивалось, что строительство канала, "как и сооружение железной дороги Каир-Суэц, находится в компетенции паши Египта и не требует одобрения Стамбула" [2, 293-294].

Испытывая сильное давление со стороны Великобритании, Мухаммед Саид не торопился с ответом. Между тем, правитель Египта заверил австрийского и британского генеральных консулов в том, что без санкции Стамбула "не будет выкопано ни пяди земли" [2, 295].

Учитывая всю сложность сложившейся ситуации, Лессепс в середине марта 1859 г. прибыл в Каир, чтобы лично убедить Мухаммеда Саида в необходимости начала работ по сооружению канала. Не смотря на отсутствие санкции Стамбула, 25 апреля вблизи современного Порт-Саида произошла символическая церемония начала работ по сооружению канала [4, 65].

Это событие вызвало мгновенную ответную реакцию со стороны Лондона. Британский посол в Стамбуле сер Генри Бульвер получил предписание добиться от турецкого правительства указания о прекращении работ на перешейке.

1 июня правитель Египта получил от главы турецкого правительства предостерегающее письмо, в котором его настоятельно призывали "остановить все действия по строительству канала", до тех пор пока не будет получено разрешение султана. В тоже время, английский генеральный консул в Египте Грин недвусмысленно заметил Мухаммеду Саиду, что "симпатии к Суэцкому каналу... серьёзно угрожают интересам его династии" [2, 298].

Испытывая сильное давление со стороны Великобритании, Мухаммед Саид был вынужден издать официальное предписание Лессепсу прекратить все работы по сооружению канала. Однако, Лессепса это не остановило и он продолжал строительство канала.

Не желая вступать в открытую конфронтацию с Великобританией, и в тоже время стараясь избежать осложнения отношений с Францией, которая хотя официально не поддерживала проект Лессепса, но проявляла беспокойство о средствах французских капиталовкладчиков, Мухаммед Саид приказал египетским рабочим покинуть стройку.

Но и на этот раз строительство не было прекращено. Лессепсу удалось привлечь на стройку наёмных рабочих из Европы.

В Париже одобряли действия своего соотечественника, однако официальная позиция правительства Наполеона III оставалась неизменной.

Британское и австрийское правительства были крайне обеспокоены продолжением работ на перешейке. Английский генеральный консул выразил протест Мухаммеду Саиду против того, что он позволяет продолжать строительство канала. Аналогичный протест выразил паше и австрийский генеральный консул.

Желая снять с себя ответственность за происшедшее на перешейке, Мухаммед Саид указал консулам на то, что на стройке не работал ни один египетский подданный. Все работы производились европейцами. А в соответствии с договорами 1840 и 1841 гг., европейцы на территории Египта находились под юрисдикцией консульств.

Под давлением Лондона все консулы европейских держав, за исключением консула Франции, настоятельно рекомендовали своим согражданам покинуть территорию Египта до 1 ноября 1859 г.. Французский генеральный консул в Каире – Сабатье, хотя и не рекомендовал своим соотечественникам покинуть Египет в указанные сроки, но (к большому негодованию Лессепса) уведомил всех европейских служащих Компании, что те, кто не прекратит работу до 1 ноября, не смогут рассчитывать на поддержку со стороны французского консульства.

К концу октября 1859 г. большая часть наёмных рабочих из Европы покинула стройку и вернулась в Европу.

Работы на строительстве практически прекратились, на перешейке осталась лишь немногочисленная группа специалистов из Франции.

Ситуация сложилась критическая. Всеобщая компания Суэцкого морского канала оказалась на грани краха.

Лессепс обратился к министру иностранных дел Франции графу Валуевскому с просьбой о содействии французского правительства строительству канала. В своём письме Лессепс указывал министру на то, что проблемы в строительстве канала связаны исключительно с

"противодействием со стороны Великобритании" и, что бездействие французского правительства может обернуться для Франции ситуацией "аналогичной той, которая" происходила в 1840 г.

Не смотря на предупреждение Лессепса о том, что прекращение строительства канала нанесёт сильный удар по авторитету Франции в Египте, граф Валуевский не предпринял никаких действий. Такая пассивность французского министерства иностранных дел объяснялась тем, что в тот период Франция находилась на последней фазе итальянской авантюры Наполеона III и в Париже крайне не желали обострять отношения с Великобританией.

Учитывая всю серьёзность сложившегося положения, Лессепс направился в Париж для того, чтобы лично просить императора о помощи.

23 октября 1859 г. Лессепс вместе с несколькими членами административного совета Компании были приняты императором в Сен-Клу. На этот раз Лессепсу удалось добиться у Наполеона III твёрдого обещания официально поддержать предприятие. Этому благоприятствовала внешнеполитическая ситуация. После победы французской армии над австрийцами в битве при Сольферино и подписания франко-австрийского мира в Вилафранко, французский император находился в зените славы и не опасался конфронтации с Великобританией.

В письме к своему другу Рюисенеру, датированном 24 октября 1859 г., Лессепс сообщал, что во время аудиенции в Сен-Клу император спросил у него: "Почему весь мир против строительства канала?" [2, 300-302]. На что Лессепс заметил, что это только потому, что "все считают, что император Франции не поддерживает этот проект" [2, 302]. После чего Наполеон III заверил Лессепса и присутствовавших членов административного совета Компании в своей полной поддержке строительству канала.

Французский посол в Стамбуле – Тувенель, получил сообщение об изменении позиции императора и инструкции о полном содействии Лессепсу в постройке канала, а генеральный консул в Каире Сабатье, по настоянию Лессепса, был даже отстранён, поскольку недостаточно энергично помогал строительству. Проблема строительства Суэцкого канала стала приобретать для Франции всё больше политический характер.

В то же время, пытаясь добиться у турецкого правительства официального разрешения на постройку канала, Тувенель старался всячески избегать политической стороны вопроса, руководствуясь исключительно финансовым мотивом. Основной акцент он делал на сохранение средств европейских капиталовкладчиков. И он не ошибся, в этом его поддержали послы Австрии, России, Испании, а также дипломатические представители Пьемонта и Сардинии.

Посол Великобритании в Стамбуле Генри Бульвер, оказался практически в полной дипломатической изоляции. Но даже в таких условиях он всячески старался не допустить изменения позиции турецкого правительства по вопросу о строительстве Суэцкого канала. Его усилия имели переменный успех. В турецкой столице, осенью 1859 г., сомневались какую из противоборствующих сторон поддержать. Не желая обострять отношения ни с Францией, ни с Великобританией в Стамбуле выжидали, пока великие державы договорятся между собой.

Видя нерешительность Порты, министр иностранных дел Франции граф Валуевский попытался решить проблему путём прямых переговоров с Лондоном.

С октября 1859 г. британский кабинет вновь стал возглавлять Пальмерстон. Валуевский направил ноту британскому правительству в которой указывал, что Компания канала получила поддержку французского императора и рекомендовал английскому правительству пересмотреть своё отрицательное отношение к строительству канала. Он предлагал британскому кабинету или поддержать французское правительство в его стремлении получить согласие Стамбула на постройку канала, или хотя бы не препятствовать этому. В заключение Валуевский подчеркнул, что французская сторона готова обсудить эту проблему на уровне правительств двух держав. Однако надежды французского министра иностранных дел на возможность разрешения проблемы путём прямых переговоров между Парижем и Лондоном не оправдались. В ответе британского министра иностранных дел лорда Рассела указывалось, что "позиция правительства её величества остаётся прежней, поэтому дискуссия не имеет надежды на благоприятный исход". В результате, решение вопроса о строительстве Суэцкого канала было перенесено в Стамбул.

На этот раз франко-британское дипломатическое противостояние в Стамбуле закончилось победой версальской дипломатии. Не смотря на все усилия Г. Бульвера, который угрожал Стамбулу даже войной, турецкое правительство согласилось выслушать аргументы французского посла (в защиту строительства канала) на одном из своих заседаний. Однако, даже после заседания турецкого дивана, официальный Стамбул не вынес окончательного решения по вопросу строительства канала.

В письме к своему другу Рюисенеру, датированном 7 декабря 1859 г., Лессепс сообщал, "что не смотря на неоднократное обсуждение турецким правительством вопроса о постройке канала ", окончательное решение по этому вопросу "так и не было вынесено в связи с постоянными интригами британского посла Г. Бульвера" [2, 304].

Проволочки со стороны Стамбула вызывали сильное возмущение французского посла Тувенеля, который в одной из бесед с главой турецкого правительства заявил, что "турки еще обратятся к

Лессепсу с просьбой, чтобы он построил отводной канал для их слёз" [2, 305].

Тем не менее, в целом, ситуация для Компании Суэцкого канала складывалась весьма благоприятно. Колебания турецкого правительства, вызванные нежеланием Стамбула вступать в конфронтацию ни с Парижем, ни с Лондоном, были гораздо более благоприятны для французской стороны нежели для британской. Не смотря на то, что султан не давал санкции на строительство канала, он сквозь пальцы смотрел на действия Лессепса и Саида-паши. Такое положение вещей позволяло Лессепсу успешно продолжать работы на перешейке. Более того, с того момента как Наполеон III открыто поддержал проект строительства канала, Мухаммед Саид, чувствуя поддержку Франции, стал ещё больше содействовать реализации проекта.

В апреле 1860 г. в Париже состоялось общее собрание акционеров Всеобщей компании Суэцкого морского канала. На этом собрании Лессепс официально заявил о продаже всех нераспространённых акций Мухаммеду Саиду и об урегулировании всех спорных вопросов в отношении строительства канала.

Известие о покупке Саидом-пашой 177642 акций быстро распространилось по всей Европе. В Лондоне эта новость была воспринята крайне негативно. Британское правительство было сильно встревожено тем, что паша Египта фактически стал главным акционером Компании Суэцкого канала.

Английский генеральный консул в Каире получил из Лондона указание повлиять на решение Мухаммеда Саида о покупке акций Компании канала. Но попытки британского дипломата убедить Саида-пашу отказаться от приобретения основного пакета акций не принесли результата. Британскому консулу Мухаммед Саид заявил, что проект канала являлся "проявлением его собственной воли", и что он не желает "таскать каштаны из огня для Англии"[2, 312].

В этих условиях, в Лондоне решили выступить против использования египетских феллахов на строительстве канала.

Согласно концессии от 5 января 1856 г. египетский паша должен был предоставлять Компании Суэцкого канала рабочую силу в том объёме, который потребует администрация Компании. Британское правительство развернуло острую кампанию против рабских методов эксплуатации рабочей силы на строительстве канала.

Под давлением со стороны Великобритании, Мухаммед Саид стал ограничивать количество египетских крестьян на стройке.

В ответ на действия Лондона, Лессепс направил в британское министерство иностранных дел резкое письмо, в котором главе министерства напоминалось, что при строительстве железной дороги в Египте "английские инженеры также использовали труд египетских феллахов". Кроме того, Лессепс указывал, что даже такая великая

держава, как Англия "не в праве вмешиваться во внутренние дела другого суверенного государства"[2, 318-319].

Между тем, Лессепсу и Мухаммеду Саиду удалось найти компромисс в решении вопроса об использовании на строительстве труда феллахов. Саид-паша ограничил посылку феллахов на перешеек, но в то же время позволил агентам Компании проводить неограниченный набор египетских рабочих. И хотя это отразилось на финансах Компании, тем не менее работа на перешейке не была прекращена ни на один день.

Урегулирование Лессепсом основных спорных вопросов в отношении строительства канала, позволило Компании развернуть работы на перешейке в еще большем объеме. И хотя в дальнейшем, Англия не прекращала попыток остановить постройку канала, благодаря поддержке проекта Наполеоном III, Лессепсу удалось парировать все действия Лондона.

В итоге, к середине 60-х гг. на Даунинг-Стрит были вынуждены смириться с мыслью о постройке канала.

Однако, как показало время, триумф французского влияния в Египте был не долгим. После открытия Суэцкого канала (17 ноября 1869 г.), именно эта транспортная артерия на долгие годы стала основной причиной франко-британского противостояния на Ближнем Востоке, результаты которого для Франции были не слишком благоприятными.

Литература

1. См.напр.: **Базили К.М.** Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях. – М., 1962.; **Базили К.М.** Сирия, Ливан и Палестина в первой половине XIX в. – М., 1991.; **Боев Ю.А.** Ближний Восток во внешней политике Франции (1898-1914 гг.). Очерки дипломатической борьбы Франции за ближний Восток. – К., 1964.; **Бондаревский Г.Л.** Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива. – М., 1968.; **Бродель Ф.** Материальная цивилизация, экономика и капитализм. 15-18 вв. – М., 1988.; **Бурьян М.С.** Египет во внешней и колониальной политике Великобритании. – Луганск, 1994.; **Виноградов В.Н.** Британский лев на Босфоре. – М., 1991.; **Виноградов В.Н.** Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны. – М., 1985.; **Георгиев В.П.** Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-начале 40-х годов XIX в. – М., 1975.; **Горяинов С.** Босфор и Дарданеллы. Исследование вопроса о проливах по дипломатической переписке, хранящейся в Государственном и С.-Петербургском главном архивах. – СПб., 1907.; **Муравьев Н.Н.** Русские на Босфоре. – М., 1869.; **Ротштейн Ф.А.** Англичане в Египте. – М., -Л., 1925.; **Ротштейн Ф.А.** Захват и закабаление Египта. – М., 1959.; **Русаков К.А.** Проблема черноморских проливов у зовнішній політиці Великобританії, 1892-1920: Автореф. дис...канд.іст.наук. – Луганськ, 2003.; **Семенов Л.С.** Россия и Англия. Экономические отношения в

середине XIX века. – Л., 1975.; **Anderson M.S.** The Eastern Question 1774-1923. A study in international relations. – L., 1966.; **Edgar-Bonnet G.** Ferdinand de Lesseps. Le diplomate, le createur de Suez. – Paris, 1951.; **Aubin, Eugene** Les anglais aux Indes et en Egypte 2-e ed. Parise, Colin, 1900. 2. Roux, Jean Charles. L'Isthme et le Canal de Suez. Historique –etat actuel. Par J.Charles Roux. V.1-2.Paris, Hachette, 1901. –V.1. 3.Монархи, міністри, дипломати XIX-началоXX века: Сб. статей / Под ред. К.Б.Виноградова.-СПб., 2002. 4. Sabry M. L'Empire Egyptien sous Ismail et L'Ingerence Anglo-Francaise, 1863-1879. – Paris, 1933.

This article is devoted to the French-English withstand in Egypt in 1858-1860. The main attentoin in the thesis is given of the origin of the Suez Canal.

УДК 94(497.1) ”1950-1952”

Ю.В.Шахін

САМОВРЯДНИЙ СОЦІАЛІЗМ В ЮГОСЛАВІЇ: ГЕНЕЗА СУСПІЛЬНОЇ ІЛЮЗІЇ

Пропонована стаття є логічним продовженням статті “Самоврядний соціалізм в Югославії: причини виникнення”. У вказаній роботі було обґрунтовано думку, що так званий самоврядний соціалізм виник в Югославії внаслідок соціально-економічної кризи, ускладненої радянсько-югославським конфліктом. В цьому ж випадку поставлено мету та здійснено відповідну спробу підтвердити цей висновок, показавши процес формування системи самоврядного соціалізму і, головне, розкривши його соціальний зміст. Механізми становлення та сутність цього явища все ще залишаються малозрозумілими для історичної науки. Хоча розуміння цих проблем має важливе світоглядне значення, насамперед для тієї частини сучасного суспільства, що прагне докорінного поліпшення суспільних відносин і пов’язує їх з розвитком громадянського суспільства у напрямку загального самоврядування.

Спроби радянської історіографії науково дослідити формування самоврядного соціалізму в Югославії та його соціальний зміст здійснювалися переважно в 1970-80-і рр. Сумлінно виклавши, коли з’явилося самоврядування і в чому воно полягає, вони уникали аналізу безпосереднього процесу. А сутність цієї системи розглядалася як специфічний місцевий варіант соціалізму. Такий підхід простежується, наприклад, в роботі Н.С.Довгих [8]. Під час перебудови вийшла монографія В.Д.Кузнечевського, де вперше було проаналізовано деякі інституційні перетворення 1950-х рр., пов’язані із самоврядуванням [10].

Сучасні російські історики не акцентують особливої уваги на

югославському самоврядуванні та його соціальному змісті. Наприклад, в монографії “Москва та Східна Європа”, що є однією з найгрунтовніших спроб аналізу повоєнних змін у югославському суспільстві, акцент зроблено на формування сталінізму, а не на спроби від нього відійти [11]. Українська історіографія такі проблеми не порушує взагалі.

Югославські історики розглянули інституційні зміни початку 1950-х рр., але не наголошували на соціальному аспекті реформ, оскільки змушені були рахуватися з офіційною державною версією, що всі ті події – успішна боротьба комуністів з пухлиною бюрократизації та відчуженням від мас [15; 16; 24]. Нові тенденції в югославській історіографії 1990-х рр. пов’язані з монографією М.Обрадович “Народна демократія в Югославії”, де соціальний зміст самоврядування розглядається як тактичний маневр бюрократичної партійної держави, покликаний зберегти її панування в кризових умовах [22].

Концепція М.Обрадович найбільш близька до концепції даного дослідження, однак відрізняється від неї декількома рисами. По-перше, М.Обрадович нехтує реальними соціальними змінами, що сталися на початку 1950-х рр., зводячи все до порожніх інституційних перетворень. По-друге, розглядає втілення певних ідей як рушійну силу суспільних процесів. По-третє, не дає чіткого визначення соціальної сутності системи, що існувала в Югославії і трансформувалася у так званий самоврядний соціалізм. Через це дане дослідження базується на інших методологічних засадах. В його основу покладено теорію державного капіталізму, за якою суспільний устрій країн радянського типу ідентифікується як різновид капіталізму. Задачі дослідження формулюються в тексті в міру розгляду матеріалу.

Економічні реформи 1950-1953 рр. здійснювалися в напрямку ринкового соціалізму, і оскільки вони не мали безпосереднього відношення до соціального змісту самоврядування, ми не будемо на них зупинятися, тому розглянемо соціальні перетворення. Однак тут з розгляду будуть виключені реформи у відношенні селян, оскільки вони теж не були зв’язані з концепцією самоврядування, а також тому що стабільність режиму вирішальним чином залежала від співвідношення класових сил у містах. Майбутнє державної буржуазії залежало від того, чи вдасться їй удержати під своєю гегемонією міський пролетаріат. І тут концепція самоврядування зіграла вирішальну роль.

Перші кроки по введенню виробничого самоврядування відносяться до грудня 1949 р. Саме тоді голова Господарської Ради ФНРЮ Борис Кідрич і голова Центрального віча Союзу профспілок Югославії Джуро Салай розіслали рекомендацію про створення пробних робітничих рад. Їхні повноваження обмежувалися дорадчо-рекомендаційними рамками. Відповідно до супровідного листа до рекомендації, ради створювалися як засіб залучити робітників до управління підприємствами в якості помічників адміністрації, “щоб у рішенні проблем виробництва зацікавити й активізувати як можна

більше число робітників" [26]. Вони нагадували непомітно померлі виробничі наради. Якогось всесвітньо-історичного значення цьому кроку державна буржуазія в той час не надавала. III пленум ЦК КПЮ, що відбувся в кінці грудня, взагалі не згадав про створення робітничих рад.

Тим часом криза поглиблювалася, а експериментальні ради показали себе добре. Одночасно соратникам Тіто вдалося переконати свого вождя, що самоврядування варто ввести. Справа в тім, що Тіто виказував побоювання, що югославські робітники не готові до такого кроку. Однак найближче оточення все-таки розсіяло його сумніви, і Тіто, говорячи, вигукнув: "Адже це ж є Марксове: "Заводи – робітникам!""- і після цього перешкод на шляху самоврядування не стало [17, Р.268-269].

26 червня 1950 р. Союзна Скупщина Югославії прийняла Основний закон про керування державними господарськими підприємствами і вищими господарськими об'єднаннями з боку трудових колективів. Закон передбачав передачу частини виробничих функцій держави трудовим колективам. Стара форма робітничих рад поступалася місцем новій, котра дійсно давала трудовому колективу можливість реальної участі в керуванні підприємством. Негайно після прийняття закону почалася кампанія повсюдного створення робітничих рад.

Офіційна югославська історіографія часом була схильна зображувати її в урочистій, піднесеній манері. Так офіційні популяризатори югославської історії Драган Маркович і Саво Кржавац писали: "Виробники з наснагою прийняли новий закон. Колективи відразу, по всій країні, стали готуватися до виборів, щоб прийняти "ключі від фабрик і підприємств". Це був найдужчий до того часу поштовх до нових здійснень. Спогади про той період глибоко врізалися в пам'ять усіх трудящих, особливо тих, котрі безпосередньо брали участь як піонери в цій історичній місії" [21, S.229]. Однак архівні матеріали показують, що це було далеко не так.

Класова свідомість югославських робітників знаходилася в той час на дуже низькому рівні. Вони були в основному вчорашніми селянами, що прийшли в місто на заробітки. До розуміння важливих політичних і суспільних проблем вони ще не доросли. Їх цікавили більш приземлені питання, ніж контроль над умовами свого існування. У цьому відношенні показовий профспілковий бюлетень, складений профспілковим вічем автономного краю Воеводини на основі аналізу річних профспілкових зборів у лютому 1949 р. З бюлетеня видно, що дискусії на них повсюдно були дуже млявими, робітники були малоактивні, а досить жваво вони обговорювали тільки питання постачання [2, П.10892]. Так само складалася справа і в парторганізаціях. В одному з аналітичних оглядів про положення в Сремі в 1950 р. писалось про партзбори навіть таке: "Незацікавленість і мовчання, а нерідко і дрімання на зборах" [2, П.591., арк.10].

Зрозуміло, у таких умовах введення самоврядування більшість робітників зустріла з нерозумінням. Вони просто не могли збагнути, чого

від них хочуть і не виявляли до виборів у робітничі ради інтересу. Хоча це можливо не тільки результат несвідомості, але й відрази до нескінченних бюрократичних витівок і кампаній, черговою з яких їм представлялося самоврядування. Профспілки, на які були покладені зусилля з проведення виборів, відзначали у своїх звітах ту саму картину: низька явка на передвиборні збори, відсутність дискусії, неучасть у голосуванні [1, П.481, Л.3, 5; 2, П.10901: Informativni pregled broj 26 (1950), S.2; Informativni pregled broj 29 (1950), S.3]. Виключення були рідкими, але все-таки зустрічалися. Так на двох підприємствах Суботиці в липні 1950 р. були спроби виставити альтернативні офіційним списки кандидатів у члени робітничих рад. Хоча в мотивах цих дій нічого ворожого режиму не було, профспілкові аналітики розглядали обидва випадки як дуже неприємні події [2, П.10901: Informativni pregled broj 30 (1950), S.3-4]. Тобто самоврядування це добре, але не до такого ж ступеня!

Незважаючи на те, що югославські робітники не вимагали надати їм участь у керуванні підприємствами, введення самоврядування являло собою класову поступку пролетаріату, оскільки об'єктивно цей крок відповідав довгостроковим устремлінням даного класу. Дуже швидко робітники оцінили мудрість партії, що дає їм благо, якого вони не вимагали, побачили, що їм надана можливість брати участь у керуванні підприємствами, впливати на адміністрацію і таким шляхом поліпшувати своє власне становище. Полонила їх і причетність до унікального, ніде на Землі не бувалого дійства – боротьби за справжній соціалізм, і в результаті вони міцно зв'язали себе з режимом державного капіталізму. Вже навесні 1951 р. у Крайовому партійному комітеті Воеводини відзначалося: "...Політична обстановка серед робітників найкраща, оскільки вони показали, що рішуче підтримують нашу партію" [2, П.4479, Л.2]. Створивши певні незручності для адміністрації підприємств державна буржуазія одержала натомість колосальний вигреш. Вона стабілізувала свою владу, зачарувавши свідомість робітників ідеологією самоврядування, а себе виставивши в якості її захисника і реалізатора.

На практиці самоврядування функціонувало формально, у чому можна переконатися як по численних роботах югославських і вітчизняних дослідників, так і безпосередньо шляхом аналізу джерел [4, С.79, 128; 5, С.149-151; 6, С.34-35; 7, С.608; 13, С.612; 19, Кнj.I., С.42, 44; 23, С.196-197; 25, С.154; 28, С.79-103, 123, 145-146, 153-154, 157, 167-168]. Однак сама наявність законодавчо закріплених і суспільно визнаних інститутів самоврядування створювала могутній стабілізуючий ефект, стримувала антисистемні виступи. Так теоретично в самоврядному соціалістичному суспільстві не може бути страйків. Однак у Югославії вони були. З 1958 р., яким звичайно датується початок масового страйкового руху, і до 1988 р. у країні відбулося близько 3 тисячі страйків. Здавалося б кожний з них повинен бути смертоносним

ударом по існуючій суспільній системі й офіційному лицемірству, тому що руйнує міф про її соціалістичність. Однак нічого подібного не відбувається. До 1988 р. страйковий рух так і не набув політичного характеру. І при цьому інформація про страйки не замовчується. Хоча її поширення й обмежується владою, вийшла навіть монографія присвячена даному явищу [18].

Югославський соціолог Стіпе Шувар, опинившись на чолі Союзу комуністів Югославії, зробив з цього такий висновок: "...Робітники не виступають, стало бути, з такого роду загальними політичними вимогами, які б ставили під питання суспільну систему" [14, С.21]. Пояснити цей парадокс можна лише тим, що всі інститути виробничого самоврядування легально існували, і отже виглядало абсурдним підозрювати державну буржуазію у ворожості до соціалістичного самоврядування!

Югославський досвід підтверджує справедливості висновку, що вже давно зробили панівні класи найбільш передових країн: не треба придушувати протести проти капіталістичної системи відкритим шляхом. Це мало ефективно, тому що викликає лише озлоблення експлуатованих. Треба залишати класовому конфлікту відкриті, законодавчо закріплені можливості для прояву в рамках існуючої системи. Від цього капіталізм тільки стабілізується.

Однак самоврядний соціалізм не зводиться до одного виробничого самоврядування. Як було показано, в ньому є і загальнодемократичний блок. Політика, що проводилася в цьому напрямку умовно відома як кампанія "трьох Д": децентралізація, демократизація і дебіюрократизація. Проте й у цьому випадку реформи початку 1950-х рр. не виходили за рамки політики класових поступок. Кампанія "трьох Д", а разом з нею і боротьба за відмирання держави переслідували ту ж мету: зберегти гегемонію державної буржуазії над пролетаріатом.

Кампанії демократизації і дебіюрократизації являли собою серію поступок, адресованих не якомусь певному класу, а розраховані на всіх гноблених в цілому. Їхня суть – наближення влади до народу і поступове ослаблення репресивного тиску держави на суспільство. Так 5 березня 1950 р. Й.Тіто заявив, що "диктатура пролетаріату не може бути самоціллю, не може застосовуватися проти народу, проти самих робітників..." Потім він відтворив ленінську ідею про те, що диктатурою влада пролетаріату є тільки стосовно класових ворогів, а для прихильників соціалізму ніякої диктатури не має [3, С.43, 46]. У червні 1950 р. Тіто додав до цього: "Наша партія повинна уникати негативного явища перетворення в бюрократичний апарат, що підсилює державну машину, бюрократизації, як у випадку з ВКП(б)" [3, С.218].

Про справжнє класове призначення демократизації Й.Броз-Тіто обмовився 16 лютого 1951 р. Він виступав на другій партконференції гвардійської дивізії, у якій перестаралися в боротьбі з інформбюровцями

і тепер розбирали скандал – самогубство одного з офіцерів. У своїй промові Й.Тіто фактично запропонував боротися з інформбюровським рухом не шляхом репресій, а шляхом самовиправлення бюрократії. Виправивши "помилки", поліпшивши загальний стан справ у країні, держбуржуазія розраховувала нейтралізувати антиурядові настрої, вибити в них ґрунт з-під ніг [3, С.392].

Наприкінці червня 1950 р. партія влаштувала кампанію турботи про людей. ЦК розіслав усім відповідний лист, який необхідно було розглянути на партзборах. Під час цих зборів робітники мали можливість висловити будь-яку критику на адресу місцевого начальства. Оскільки місцеві керівники намагалися її приглушити, загальний авторитет партійних вождів від цього тільки зміцнювався, тому що вони здобували собі репутацію народних захисників за формулою "цар добрий – бояри погані" [2, П.10901: Informativni pregled broj 32 (1950), S.1-2]. А отже, це сприяло додатковій стабілізації системи.

У 1951 р. за подібним сценарієм пройшла кампанія відкритих партійних зборів. На цих зборах "викривалися" найбільш ненависним селянам керівники місцевого рівня: члени правління і голови селянських трудових кооперативів (колгоспів), дрібні рядові чиновники. Їхні злочини привселюдно розглядалися, а самих викритих виключали з партії і віддавали під суд. Таким шляхом бюрократія зміцнювала законність і в той же час намагалася направити хвилю народного гніву на свої нижчі ланки. Вища бюрократія тим самим уходила з-під удару критики і навіть створювала собі образ борця за справедливість [9, С.435-436]. Ефективність подібних методів наочно ілюструють сучасні сталіністи. Вони і досі вірять, що сталінські репресії в державному апараті є доказом боротьби Сталіна з бюрократизмом, а не засобом зміцнити класове становище держбуржуазії в цілому.

До заходів демократизації належала і Постанова про економію, прийнята в жовтні 1950 р. Цим документом скасовувалися спеціальні закриті магазини, що призначалися для постачання номенклатури і більш низькопоставленої бюрократії. Спеціальні магазини залишилися тільки для вищих партійних керівників "при категоричній забороні, щоб хто-небудь з них одержував пайок більший, ніж кількість продовольства, передбачена для найважчих фізичних працівників (шахтарів, лісозаготівників, металургів)" [9, С.404]. У відношенні тієї частини бюрократії, що добувала собі додаткові доходи в порядку факту, що здійснився, методом самозахоплення, почалися розслідування і було заведено багато кримінальних справ.

У 1950-1951 рр. вживалися й інші заходи для пом'якшення того класового тиску, якому піддавалися громадяни Югославії. До таким відносяться амністії, що почалися восени 1950 р. Одна з них охопила 11 тис. політичних ув'язнених [3, С.290, 359]. До заходів того ж порядку відноситься новий Кримінальний кодекс, прийнятий на початку лютого 1951 р. Його розроблювач Моша П'яде гадав, що кодекс належить до

числа найбільш демократичних на землі. Навіть Мілован Джилас, уже будучи багатолітнім дисидентом, не заперечував дану думку і визнавав, що кодекс "став раптовим поворотом до кращого" [17, P.277].

Продовженням лінії на зміцнення "соціалістичної" законності став IV пленум ЦК КПЮ, що відбувся 3 червня 1951 р. Член Політбюро Александр Ранкович, що контролював усі спецслужби країни, зробив доповідь "Про подальше зміцнення правосуддя і законності", де розкритикував їхню роботу. Він зупинявся тільки на загальних ознаках прояву беззаконь і говорив далеко не про все, що мало місце в дійсності. Більш м'яка критика порушення законності лунала часом і раніше, але в доповіді А.Ранковича відповідальність за це вперше привселюдно покладалася на вище партійне керівництво [27, S.827]. У порівнянні з попереднім часом це був колосальний крок уперед.

Втім, зміцнення законності йшло суперечливо. Одночасно продовжувалися й арешти мнимих інформбюровців, переслідувалися селяни, що не виконали зобов'язань по хлібозаготівлях, а восени 1951 р. відбувся судовий спектакль, названий процесом чотирнадцяти. 14 чоловік були обвинувачені в роботі на радянські спецслужби, що нібито виявлялася у виробничому саботажі. Процес був цілком сфальсифікованим. Але, незважаючи на такі зигзаги, ослаблення репресій і істотне пом'якшення режиму стали на початку 1950-х рр. фактами, що здійснилися.

Складовою частиною політики демократизації було розширення свободи слова. Це теж був спосіб спустити пару соціального невдоволення. У жовтні 1950 р. Тіто привселюдно дав зрозуміти, що він не проти, якщо люди лають владу, "оскільки ми знаємо, що людина яка лає, немає, як правило злих намірів" [3, С.274]. У напрямку загальної демократизації була надана свобода критики журналістам, письменникам і карикатуристам.

Однак уже восени 1950 р. уряду здалося, що демократизація вийшла з-під контролю. "Ми карикатуристам до цього часу дійсно дали було повну свободу дій, тому що не хотіли, щоб нам говорили, що ми їм заважаємо працювати. Але що відбулося? Збилися з тієї лінії, якою потрібно йти, перевищена міра". Говорячи про критику взагалі, Тіто заявив, що "почав зараз через різні пори громадського життя відчуватися вплив реакції" [3, С.274, 276]. Але ці побоювання в партійній верхівці виявилися минушими і не зупинили демократизацію. Викликав же їх інцидент з письменником Бранком Чопичем. На ньому треба зупинитися докладніше, оскільки він добре розкриває сутність процесу демократизації в Югославії.

Бранко Чопич написав "Єретичне оповідання", що представляло з себе сатиру на правлячу бюрократію. Оповідання надрукувала центральна партійна газета "Борба", але коли про це довідалися в ЦК КПЮ, почалася буря. М.Джилас, що тоді керував Агітпропом і спеціалізувався на викритті радянських порядків, викликав Б.Чопича до

себе, але аж ніяк не для того, щоб потиснути руку колезі по боротьбі з бюрократизмом. Джилас зробив йому догану і порадив угамуватися. Цікаво, що в мемуарах Джиласа, за плічми якого в час їх написання вже був солідний дисидентський досвід, немає і тіні сумніву, що він повівся з Чопичем правильно [17, Р.270-271]. Реакція інших керівників була ще більш жорсткою. Спецслужби навіть поривалися Чопича заарештувати. Але часи змінилися: з критиком бюрократія розправилася по-іншому.

Розправа відбулася під час виступу Тіто на III з'їзді Антифашистського фронту жінок Югославії: "Але що було сказано в статті Чопича? Я повинен про це сказати декілька слів. Я її прочитав і побачив у ній натяк на наше вище керівництво. Він згадав міністра, і потім узяв помічника міністра... Він узяв декілька людей для своєї сатири. А що це значить, коли в одній сатирі беруть людей від міністра, генерала і помічника міністра до ударника, коли так би мовити охоплюється все наше керівництво держави й економіки. Він взяв усе суспільство і показав його від верху до низу як негативне, що означає: його потрібно знищити. Таку сатиру ми не допустимо і не залишимо без відповіді. Не варто боятися, що ми його заарештуємо через те, що він на це замірявся. Ні, йому потрібно привселюдно відповісти і сказати раз і на завжди, що ворожі сатири, що спрямовані на те, щоб розбити нашу єдність, не будуть терпимі в нас" [3, С.275]. Завершуючи розгром Б.Чопича, Тіто висунув проти нього найтяжче на ті часи обвинувачення: "Він ясно сказав, що він є і хто він є, він загруз у бруді, він показав, що усвідомлено чи неусвідомлене став знаряддям у руках реакції, а побічно й у руках Інформбюро". Чопич не зазнав арешту, але був морально знищений.

Випадок з Чопичем показав, що бюрократія проводить демократизацію зверху і дає політичні свободи лише тією мірою, якою вона знаходить це потрібним. Втім, ці межі безупинно розширювалися. Нові принципи суспільного устрою поступово пробивали собі шлях. Зокрема реформувався державний апарат. Розширювалися права місцевих органів самоврядування і демократизувався державний устрій. Метою цих реформ було створення інститутів прямого народовладдя – так званого суспільного самоврядування. Вони дійсно були створені, але як показала практика, функціонували формально, не виходячи за межі представницької демократії буржуазного типу. Проте, наприкінці 1940-х рр. у Югославії фактично не було навіть цього. До відмирання держави всі ці заходи, звичайно, відношення не мали. Зате вони дозволили посилити ефект, створений виробничим самоврядуванням і більш надійно прив'язати пролетаріат до системи державного капіталізму.

Нарешті, залишається третє "Д" – децентралізація державного апарата. З однієї сторони вона була засобом стабілізації економічного становища країни [3, С.166, 167]. Але вона б ніколи не стала основою довгострокової політики і не набула б важливого ідеологічного значення, якби її причини обмежувалися тільки безпосередніми задачами моменту.

За децентралізацією стояли могутні сили, зацікавлені в наданні цій політиці стратегічного характеру. Для посилення свого власного економічного становища за рахунок центра на децентралізації наполягали місцеві бюрократії, а також керівники підприємств. Й.Броз-Тіто і Е.Кардель у своїх оцінках децентралізації цілком прозоро вказували на її взаємозв'язок з боротьбою республіканських бюрократій за "розподіл суспільного капіталу" [3, С.166; 9, С.389; 19, Кнj.ІІ., С.16; 20, Кнj.6., С.340, 452]. Оскільки криза послабила союзний центр, керівництво КПЮ намагалося усталити свою підтримку в нижчих ланках державної буржуазії, зробивши крок назустріч її вимогам [22, С.258]. По-друге, це був засіб перекласти на них відповідальність за власну нездатність проводити успішну економічну політику. Показова в цьому плані децентралізація зовнішньої торгівлі. Вона була проведена так, щоб за збільшення обсягів експорту відповідали тільки республіки. Також на них покладалася повна відповідальність за забезпечення промисловості сировиною, а населення – імпортними предметами споживання. Стан справ у цих питаннях був вкрай незадовільним, а союзний центр за це начебто б і не ніс відповідальності. "Тим часом, коли в середині 1952 р. союзний центр "зміцнився" завдяки припливу іноземних позик і кредитів "децентралізація" зовнішньої торгівлі була анульована". До того ж вона як засіб виявився економічно неефективною [22, С.259].

Децентралізація державного апарата являла собою внутрікласову поступку, що зробила союзна влада місцевим угрупованням державної буржуазії. Саме відцентрові тенденції в лавах правлячого класу, посилені і загострені кризою, змусили уряд узяти такий курс. До відмирання держави децентралізація мала відношення тільки в головах деяких професійних ідеологів і найбільш слухняних об'єктів їхньої пропаганди. Проте як "відмирала" держава в 1950 – 1952 рр. можна без труднощів довідатися зі спогадів колишніх інформбюровців, що перебували в той час на острові Голому і в інших таборах. Апарат насильства і придушення децентралізація анітрохи не торкалася.

Кінцевим підсумком численних соціальних, економічних і політичних перетворень початку 1950-х рр. стала повна стабілізація правлячого режиму. В кінці 1952 р. почався новий економічний підйом, і югославське суспільство успішно минуло кризову смугу свого розвитку.

Зрозуміло, ця перемога далася режиму ціною деякої внутрішньої трансформації. З кризи він вийшов зовсім не таким, яким у нього ввійшов. Відбулися важливі зміни в організації пануючого класу. По-перше, була підірвана його вертикальна ієрархія, склалися порівняно самостійні центри політичної і економічної моці, представлені республіканськими і місцевими угрупованнями держбуржуазії. По-друге, підприємства одержали господарську самостійність і в результаті адміністрація підприємств виділяється зі складу державної буржуазії в окремий експлуататорський прошарок. По-третє, змінилось

співвідношення класових сил. Бюрократія зробила серйозні поступки пролетаріату. Однак відносини класового панування і перевага державно-капіталістичних форм зберігаються.

Так відомо, що розширене відтворення аж до 1965 р. контролювалося державою, причому серед контролерів явно домінувала центр. Що стосується соціальної структури Югославії, то більшість югославських соціологів виділяла в ній особливий шар, що не належить ні до робітників, ні до селян, і при цьому займає пануюче становище в суспільстві і збагачується завдяки цьому, а іноді соціологи зважувалися сказати правду, що це є експлуататорський клас [4, С.79; 10, С.72-75, 80, 89; 12, С.111; 14, С.9-10; 28, С.123-151]. Іншого результату реформи 1950-1953 рр. дати не могли. Адже з "бюрократичним розкладом" у Югославії боролися його носії. Лише одна людина з оточення Тіто порвала з такою практикою в 1954 р., та й то виступила проти державного капіталізму з антикомуністичних позицій. Мова йде про Мілована Джиласа.

Таким чином, "самоврядний соціалізм", як він виник на початку 1950-х рр., - це особлива форма панування державно-капіталістичних відносин у Югославії. Звичайно, цей державний капіталізм активно виряджався в демократичні шати, пишався своїм антисталінізмом, але від цього він не переставав бути капіталізмом. Породила цю суспільну систему соціально-економічна криза 1950-х рр. Однак вона б ніколи не набула того виду, що нам відомий, якби не особливі умови протікання цієї кризи. В силу радянсько-югославського конфлікту вона супроводжувалася світоглядною кризою. Остання і визначила ті специфічні форми, в яких переборювалася криза соціально-економічна. У свою чергу світоглядна криза привела до виникнення самоврядної ідеології лише тому, що державна буржуазія ще не цілком оформилась, не встигла виробити власну самосвідомість, усвідомити себе в якості експлуататорів. А тому і виявилася здатною негативно поставитися до своїй попередній практиці.

Практичне значення даної статті полягає в тому, що зроблені в ній висновки можуть мати користь для лівих рухів, що займаються пошуком альтернативи капіталізму на шляхах подальшого розвитку громадянського суспільства. Зокрема, з них випливає, що югославський досвід самоврядування при всій його зовнішній привабливості не може бути взятий за основу для конструювання таких альтернатив. Перспективи ж подальших наукових розробок генезису "самоврядного соціалізму" пов'язані в першу чергу з поглибленим вивченням соціальної боротьби в Югославії кінця 1940-х – початку 1950-х рр.

Література

1. **Архів Војводине** (Нови Сад). – Ф.213: Покрајинско веће Савеза синдиката Југославије за Војводину. – П. 481. 2. **Архів**

Војводине (Нови Сад). – Ф.334: Покрајински комитет Савеза комуниста Србије за Војводину. – П. 591, 4479, 10892, 10901. 3. **Броз-Тито Ј.** Говори и чланци. – Загреб, 1959. – Књ.V. 4. **Вукмановић-Темпо С.** Зашто се и како распала Југославија. – Београд, 1996. 5. **Голенкова З.Т.** Очерк историји социологическој мисли в Југославији. – М., 1984. 6. **Голенкова З.Т.** Југославска модел социализма: пути, проблеми, противоречја // Социологија и социализм (Социалистически идеал и исторически процес). – М., 1990. – С.26-43. 7. **Горупиќ Д.** Развојот на самоуправањето во југословенското претпријатие // Триесет години на социјалистичка Југославија. – Белград, 1975. - С.605-620. 8. **Долгих Н.С.** Рабочиј клас Југославији в строителстве социализма // Рабочиј клас в строителстве социализма в странах Централној и Југо-Восточној Европи. – М., 1977. – С.328-385. 9. **Ђорђевић М.** Седам левих година. – Београд, 2000. 10. **Кузнецевски В.Д.** Еволуција југославској концепцији социализма. - М., 1990. 11. **Москва и Восточна Европа:** Становление политических режимов советског типа: 1949-1953. Очерки историји / Под. ред. Г.П.Мурашко. – М., 2002. 12. **Пашич Н.** Противоречја развоја социалистическој самоуправленческој демократији в Југославији // Комунист. – 1988. - №7. – С.110-115. 13. **Преглед** на историјата на Сојузот на комунистите од Југославија. - Скопје, 1963. 14. **Шувар С.** СКЈО и социалистическо самоуправление // Рабочиј клас и современиј мир. – 1988. – № 5. – С.3-26. 15. **Bilandžić D.** Historija Socijalistike federativne republike Jugoslavije: glavni procesi: 1918-1985. – Zagreb, 1985. 16. **Bilandžić D., Tonković S.** Samoupravljanje, 1950-1974. – Zagreb, 1974. 17. **Djilas M.** Rise and fall. – San Diego – N.-Y. – L., 1986. 18. **Jovanov N.** Radnički štrajkovi u SFRJ od 1958. do 1969. godine. – Beograd, 1979. 19. **Kardelj E.** Izbor iz dela. – Beograd, 1979. – Knj. I.; Knj.II. 20. **Kidrič B.** Sabrana dela. – Beograd, 1985. – Knj.6. 21. **Kržavac S., Marković D.** Informbiro. Šta je ta Jugoslavija je rekla: ne. – Beograd, 1976. 22. **Obradović M.** “Narodna demokratija” u Jugoslaviji, 1945-1952. – Beograd, 1995. 23. **Petkovski B.** Radnička klasa i samoupravljanje (Prilog izučavanju razvoja radničke klase i procesa samoupravnog odlučivanja). – Beograd, 1975. 24. **Petranović B.** Istorija Jugoslavije, 1918-1988. – Beograd, 1988. – Knj.3. 25. **Petranović B., Štrbac Č.** Istorija socijalističke Jugoslavije. – Beograd, 1977. – Knjiga prva: Opšti pregled. 26. **Popratno pismo** uz Uputstvo o osnivanju i radu radničkih saveta državnih privrednih preduzeća // Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata. – Beograd, 1985. - S.853. 27. **Referat Aleksandra Rankovića** “Za dalje jačanje pravosuđa i zakonitosti” na Četvrtom plenumu CK KPJ // Jugoslavija, 1918-1984. Zbirka dokumenata. – Beograd, 1985. – S.825-828. 28. **Vukičević S.** Teorija i praksa samoupravljanja. Sociološki aspect. – Beograd, B.g.

The article is devoted to appearing of selfmanagement socialism in Yugoslavia. The problem is researched with the conception of state capitalism. From this point of view selfmanagement socialism is nothing more than one of

particular forms of bourgeois hegemony on the working class. This form was born due to the deep social-economical crisis of Yugoslavia in the circumstances of soviet-Yugoslavian conflict. This is the first attempt in Ukrainian historical science to explain reasons for appearing of Yugoslavian selfmanagement system.

УДК 94:339.924(4+410),,1970/1974“

Л.М. Ямпольська

**ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ
БРИТАНСЬКОГО КОНСЕРВАТИВНОГО УРЯДУ Е.ХІТА
(1970–1974 рр.)**

На тлі сучасних глобалізаційних та інтеграційних процесів особливого уваги заслуговує проблема залучення до них окремих країн. Велика Британія, з її історією нелегкого вступу до Європейського співтовариства, може слугувати прикладом подолання відстані від ізольованої позиції до інтегрованого стану. Сполучене Королівство продовжує відігравати помітну роль у світовій політиці, намагається зберегти своє місце і в європейському політичному просторі, і в трансатлантичному діалозі. Які б не були наслідки такої політики, накопичений англійцями досвід є привабливим для науковців і державних установ України, має вагоме практичне значення, з огляду на європейський вибір нашої держави.

Останні дослідження британських істориків присвячені окремим аспектам даної проблеми. Широким часовим охопленням і аналізом архівних документів Міністерства закордонних справ Великої Британії та Франції виділяється монографія професора Ліверпульського університету П.Белла “Франція і Британія у 1940-1994 рр.: довге відчуження“ [1], в якій розкриваються причини конфронтації двох держав з “європейського питання“ і вказані перспективи розвитку їхніх взаємовідносин.

Англійський історик С.Джордж у дослідженні “Незручний партнер: Британія та Європейське співтовариство“ [2] частково приділяє увагу діяльності британських урядів на європейському напрямку, зазначаючи, що тривалі антиєвропейські тенденції в політичних колах країни вплинули на невизначеність зовнішньої політики Сполученого Королівства у другій половині ХХ ст., а пізній вступ до ЄЕС і вимоги надолужити втрачені позиції сприяли закріпленню за державою статусу “незручного партнера“, схильного до конфронтації з європейськими сусідами. Загальній євроінтеграційній проблематиці та визначенню ролі Великої Британії в глобалізованому світі присвячений збірник “Від

реконструкції до інтеграції. Британія та Європа після 1945 р.“ під редакцією Б.Бріваті і Х.Джонса [3].

Серед праць сучасних українських британістів, на які спирається автор, слід виділити дослідження В.В.Копійки і Т.І.Шинкаренка [4], хоча в ньому досить поверхово проаналізована діяльність британських урядів на європейському напрямку зовнішньої політики в першій половині 70-х рр. XX ст., а також монографію В.О.Крушинського [5] – масштабне дослідження “особливої” позиції Сполученого Королівства в процесах європейського будівництва. Недостатньо висвітленому у вітчизняній історичній науці питанню ізоляції Британських островів від участі у ЄЕС, зокрема англо-французькій конфронтації впродовж 60-х рр. XX ст., “фактору Співдружності націй” присвячені публікації автора [6], [7].

Невирішеними частинами проблеми вступу Великої Британії до “Спільного ринку” у вітчизняній британістиці є показ ролі суб’єктивного фактору – власної позиції прем’єр-міністра Е.Хіта, яка істотно вплинула на перебіг процесів на початку 70-х рр. XX ст.; аналіз правової специфіки Сполученого Королівства (верховенства парламентських законів над нормами європейського права); аналіз ментального чинника – “острівної позиції” пересічних британців, яка з труднощами ламалася на користь “європейської ідентичності”. Ці моменти знайшли відображення у дослідженні автора.

Завдання даної статті – проаналізувати діяльність консервативного кабінету Е.Хіта (1970-1974) на європейському напрямку, визначити позитивні і негативні сторони вступу Сполученого Королівства до “Спільного ринку”, дослідити реакцію на цей процес у політичних колах країни, а також серед пересічних британців.

На тривалу ізоляцію Сполученого Королівства від перших європейських інтеграційних угруповань (ЄОВС, Євроатому), “зволікання” вступу до ЄЕС і формування “особливої” інтеграційної концепції вплинув пошук нової ролі у мінливому світі: вибір між преференційною системою Співдружності націй, трансатлантичними зв’язками зі США та об’єднавчими зусиллями Європи.

Зміна керівництва Франції у 1969 р. (президентом П’ятої Республіки після Ш. де Голля, який двічі – у 1963 та 1967 рр. накладав вето на вступ Великої Британії до ЄЕС, став Ж.Помпіду – Л.Я.), а також перегрупування політичних сил у ФРН, внаслідок якого новий уряд сформувала коаліція соціал-демократів і вільних демократів, позитивно вплинули на хід переговорів Великої Британії з країнами “шістки” у 1970-1972 рр. [8, 65]. В урядових колах Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу досить прагматично поставилися до очікуваного членства Великої Британії у Співтоваристві, сподіваючись, насамперед, на фінансовий та економічний зиск. По-перше, країни “історичного ядра” ЄЕС прагнули використати значний обсяг науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Великої Британії, витрати якої могли скласти 62% загального обсягу НДДКР ЄЕС [9, 29]. По-друге,

виробництво авіаційних двигунів, атомна енергетика, деякі види електроніки, окремі галузі транспорту і сільськогосподарське машинобудування Сполученого Королівства знаходилися на стадії реконструкції і могли б стати частиною економічного двигуна ЄЕС. По-третє, Англія мала найбільш монополізовану у Європі банківську сферу (Сіті), найбільші фінансові групи з різними сферами впливу і мільярдними активами. Таким чином, група економічних факторів, а також політичний англо-французький компроміс визначили перспективи першого розширення “Спільного ринку”.

Як же прореагували на можливість залучення до процесів європейського будівництва у британському політикумі? На відміну від лейбористських урядів Г.Вільсона (1964-1970), які вимагали на переговорах із “шісткою” країн-учасниць ЄЕС перегляду умов Римського договору 1957 р., консервативний кабінет Е.Хіта (1970-1974) змушений був погодитися на умови прийому, продиктовані членами ЄЕС. Зв’язки зі Співдружністю націй слабшали, Європейська асоціація вільної торгівлі за низкою економічних показників не витримувала конкуренції з ЄЕС, і перед Великою Британією постала болісна проблема ізоляції від провідних європейських партнерів.

Впродовж переговорів 1970-1972 рр. з державами-членами ЄЕС про вступ Великої Британії разом з Данією та Ірландією до цього інтеграційного угруповання, Е.Хіт намагався переконати депутатів парламенту і британську громадськість у тому, що з приєднанням до “Спільного ринку” країна отримає значні політичні дивіденди, одним з яких буде збереження суверенітету, як на національному, так і на регіональному рівнях. Під час виступу 25 лютого 1970 р. у палаті громад прем’єр-міністр стверджував, що цей крок “не буде проектом створення федеративної Європи... До того ж ті члени Співтовариства, яким до вподоби федеративна система, готові відмовитися від своїх поривань, так що Велика Британія повинна стати її членом” [10, 142].

Проте аналіз позицій уряду Е.Хіта довів, що прем’єр-міністр висував з приводу вирішення “європейського питання” суперечливі докази та неодноразово змінював свої погляди на політичний характер ЄЕС. У своїй останній промові в палаті громад 9 травня 2001 р. він підвів підсумок своєї діяльності: “Предметом моїх гордощів став успіх на переговорах про вступ Сполученого Королівства в Європейське співтовариство... Сучасні світові тенденції доводять, що ми повинні розділити суверенітет із нашими європейськими сусідами” [11, 98]. Колишній прем’єр-міністр не міг проігнорувати подальшу інституціоналізацію ЄЕС, намагаючись ввести в оману британський загальний шляхом вималювання безпроблемних картин майбутнього членства країни в ЄЕС. Така тактика значною мірою сприяла тому, що у жовтні 1971 р. палата громад проголосувала за вступ Сполученого Королівства до ЄЕС більшістю в 112 голосів.

Слід зазначити, що у процесі переговорів у Брюсселі була вироблена формула вступу Великої Британії до ЄЕС: передбачався 5-річний “адаптаційний період”, протягом якого існуючі митні тарифи на промислові товари в торгівлі між Сполученим Королівством і ЄЕС повинні були скорочуватися — по 20% щорічно; за цей час Велика Британія пообіцяла також зменшити пільгову торгівлю з країнами Співдружності націй [12, 62]. Вдалося досягти консенсусу з проблеми бюджету. У світлі бюджетної реформи ЄЕС Велика Британія мала з 1975 р. передавати у європейський фонд всі податки на сільськогосподарський імпорт із третіх країн, а також частину податку на додану вартість. З урахуванням поетапної динаміки входження Великої Британії в систему Співтовариств, її внески в спільний бюджет повинні були зрости з 100 млн. ф. ст. в 1973 р. до 300 млн. ф. ст. у 1980 р. Британський внесок у бюджет ЄЕС встановлювався 8,64% від розміру ВВП у 1973 р., до 1977 р. він мав зрости до 18,92% [13, 46]. Питання про внески до комунітарного бюджету стало найбільш вразливим пунктом “Договору про приєднання до ЄЕС” і неодноразово піднімалося на подальших саммітах країн-учасниць Співтовариства. Проте компромісу було досягнуто: Франція зняла вето, і 22 січня 1972 р. в Брюсселі в палаці Егмонт був підписаний договір про приєднання Великої Британії, Данії, Ірландії до ЄЕС, який був ратифікований з 1 січня 1973 р. і ввійшов в історію як перше “розширення” ЄЕС.

Неоднозначно відреагували на цей крок у “європейському питанні” у британських політичних колах, а також в середовищі пересічних громадян. Країна розкололася на два табори. На відміну від “єврооптимістів”, репрезентованих більшістю консервативної партії, фінансово-промислових кіл, “євроскептики” вимагали проведення референдуму з питання подальшої участі Великої Британії в ЄЕС. Особливо активізувалася ліволейбористська опозиція, яку очолив Д.Каллаген. Обґрунтовуючи свою позицію результатами опитування суспільної думки британців у 1971 р., які показали, що проти вступу країни до ЄЕС висловилися від 40 до 60% (у різних регіонах) респондентів, а за участь — лише 19-30% громадян, прихильники Каллагена вимагали перегляду умов вступу Сполученого Королівства до ЄЕС: зменшення внесків до комунітарного бюджету, самостійного планування розвитку окремих регіонів, необмеженої закупівлі продовольства в країнах Співдружності та ін. [14, 43-46]. Д.Каллаген ще в 1971 р. зробив заяву, що стала прапором “євроскептиків”: “Якщо ми прийнемо умови, розроблені Римською “шісткою”, то Британія змушена буде вносити 31% у комунітарний бюджет, отримуючи з нього лише 6%... Наші бюджетні надвитрати підуть на зростання економіки Франції, Голландії та Люксембургу” [15, 51].

Гостру критику опозиції викликало приєднання Великої Британії до механізму “європейської валютної змії” — режиму курсу валют країн-членів ЄЕС, який передбачав спільне “плавання” валют у

встановлених межах (+2,25% від центрального курсу). Курс валют країн ЄЕС вільно коливався щодо курсу долара США, тимчасово реагуючи на нерегульовані спекулятивні переливи капіталу. Цей відхід від фіксованих валютних курсів став початком нового періоду в міжнародних кредитно-грошових відносинах, але розцінювався лейбористами як крок на шляху створення Європейської валютної системи.

Щоб попередити можливе послаблення Співтовариства внаслідок вступу до нього нових членів, процес розширення мав супроводжуватися поглибленням інтеграції. Під час Паризького самміту 19-20 жовтня 1972 р. країни-члени ЄЕС прийняли широку програму у цьому напрямку: реалізація економічного й валютного союзу на кінець 80-х рр. XX ст.; заснування Європейського фонду регіонального розвитку; започаткування промислової, науково-дослідної та технологічної політики; охорона довкілля; реалізація протягом 10-річного терміну федеративної моделі політичного союзу [16, 145].

На нашу думку, впровадження валютно-економічного і особливо політичного союзу в межах ЄЕС на той час не мало під собою реального підґрунтя, враховуючи глибокі економічні диспропорції в країнах-членах ЄЕС, історичну спадщину та характер функціонування політичних інститутів, особливості ментальності націй і труднощі створення європейської ідентичності, і були неприйнятними для деяких країн, зокрема Великої Британії.

Слід зазначити, що перші кроки на шляху до політичного об'єднання Європи завдали відчутного удару правовому суверенітету Сполученого Королівства. Є досить специфічним і тому потребує аналізу правовий аспект вступу Великої Британії в систему Європейських співтовариств. Дія європейського права ґрунтувалася на поєднанні двох засад: пріоритету права Співтовариств над національним правом і прямою дією європейського права на території країн-членів ЄЕС. Для Сполученого Королівства аналогічна правова доктрина була неприйнятною в зв'язку з наявністю особливого конституційного принципу – “парламентського верховенства”, що означав безперечний пріоритет юридичної сили парламентських статутів у порівнянні з будь-якими іншими джерелами права. У Великій Британії, на відміну від інших країн, склалася специфічна система трансформації міжнародних договорів у норми національного права – імплементація. Конституційний “Акт про Європейські співтовариства 1972 р.” був імплементацією Договору про вступ Сполученого Королівства до ЄЕС, підписаного у Брюсселі 22 січня 1972 р., і визнавав, що “всі права, повноваження, обов'язки та обмеження, котрі з'явилися на засадах Договорів, набувають чинності з метою надання їм правової сили і використання в Сполученому Королівстві та будуть визнаватися і діяти згідно з законом” [17, 19]. Така правова специфіка Сполученого Королівства створила в майбутньому низку проблем, що виявилися у

його відмові визнавати зверхність європейського права та обов'язковість характеру рішень Європейського Суду на своїй території.

Вступ Сполученого Королівства до ЄЕС збігся з початком першої в післявоєнний час світової економічної кризи, пов'язаної з черговою арабо-ізраїльською війною та "нафтовим шоком", що завдало відчутного удару комунітаристській (у даному контексті пан-європейській) ідеології. У жовтні 1973 р. Організація країн-експортерів нафти прийняла рішення про підвищення цін на нафту з 3 до 11,65 доларів США за баррель. Цей процес став причиною структурної кризи індустріальної економічної моделі. Сполучене Королівство, котре забезпечувало 2/3 своїх потреб у нафті за рахунок імпорту з регіону Середнього Сходу, опинилося серед країн, які найбільше постраждали від кризи [18, 93].

Коллапс британської економіки сприяв "підігриванню" антиєвропейських настроїв в урядових, політичних, фінансово-підприємницьких колах [19, 184]. Ліве крило лейбористів, профспілки вимагали виходу країни з ЄЕС, мотивуючи це тим, що засади його функціонування не сумісні з британською демократичною системою і не відповідають соціальним орієнтирам британських партій. На з'їзді лейбористської партії у жовтні 1973 р. її лідеру Г.Вільсону вдалося уникнути голосування по резолюції з приводу виходу Великої Британії з ЄЕС. З метою використання питання про членство країни в ЄЕС як засобу для перемоги на майбутніх парламентських виборах, Вільсон зорієнтував дебати на умови вступу країни до ЄЕС, прийняті консервативним урядом Е.Хіта.

Доцільно зауважити, що на розповсюдження "євроскептичних настроїв" у середовищі пересічних британців істотно вплинув ментальний чинник, який впродовж століть сформував стереотипи британського світогляду, в якому цінності індивідуалізму домінували над цінностями комунітаризму, який набув європейського забарвлення. Англійський політолог Р.Арон у 1974 р., відповідаючи на питання про можливість існування поняття "європейське громадянство" зауважив, що "немає таких тварин, як європейські громадяни, а є лише французькі, німецькі чи італійські громадяни" [20, 1]. Це свідчило про наявність сильного національного рівня самоідентифікації у британців і те, що перехід владних повноважень на вищий – пан-європейський рівень з поглибленням інтеграційних процесів у межах ЄЕС розцінювався як загроза національному суверенітету Сполученого Королівства [21, 685].

У такій складній ситуації Е.Хіт прийняв рішення про проведення дострокових парламентських виборів, які заздалегідь виявилися "приреченими" для консерваторів. Після перемоги на парламентських виборах у лютому 1974 р. лейбористський уряд Г.Вільсона поставив питання про перегляд умов Договору 1972 р. про вступ країни до ЄЕС. На зустрічі 28 березня 1974 р. на Даунінг-стріт із "батьком Об'єднаної Європи" Ж.Монне Вільсон висловив погляд на цю

проблему правлячих кіл Великої Британії: “Ми не будемо вимагати перегляду Римських договорів, а всього лише деяких змін у договорі про вступ 1972 року“ [22, 632]. Британський уряд вимагав збереження преференційного механізму з країнами Співдружності націй, збільшення субсидій на розвиток несприятливих регіонів Великої Британії, зниження цін на аграрну продукцію і полегшення фінансових внесків країни в комунітарний бюджет. Жорстка відмова європейських партнерів переглянути умови Договору 1972 р. змусила уряд Г.Вільсона погодитися з тим, що проблему можна вирішити шляхом реконструкції спільних політик у рамках існуючих інституцій ЄЕС. Досить швидко було врегульоване суперечливе питання між Великою Британією та ЄЕС про надання статусу асоційованого членства країнам-членам Співдружності націй, що дозволило частково вирішити проблему преференційної торгівлі з колишніми колоніями та домініонами через механізм Ломейських конвенцій.

Слід зазначити, що позитивні результати вступу Англії до ЄЕС стали помітні вже на середину 70-х рр. ХХ ст. З 1973 р. англійські монополії отримали можливість значно збільшити обсяг виробленої продукції з урахуванням нових ринків, мати економію на масштабах виробництва і отримувати додаткові прибутки. Збільшилися можливості подальшого накопичення капіталу. Швидко зросла загальна сума британських інвестицій в економіку Західної Європи: в 1971 р. — 985,2 млн. фунтів стерлінгів, у 1974 р. — 2282 млн. фунтів стерлінгів. Одночасно із збільшенням прямих англійських капіталовкладень у ЄЕС зріс і приплив інвестицій ЄЕС в економіку Великої Британії. Якщо з 1962 по 1971 рр. їх загальна сума зросла в 3,5 рази, то за наступне десятиріччя — в 5,5 рази [23, 72].

Проте негативних наслідків вступу Англії до ЄЕС у 1973 р. було значно більше. Захищеність її внутрішнього ринку від конкуренції ззовні напередодні приєднання країни до ЄЕС була значно вища завдяки протекціонізму. Після 1973 р. англійський ринок став більш вразливим, оскільки з англійських компаній була знята державна протекція (згідно зі ст. 9.1 частини I Римського договору) [24, 143-144]. Торгівля з країнами ЄЕС призвела до значного дефіциту англійського зовнішньоторговельного балансу: у 1970 р. дефіцит склав 719 млн. фунтів стерлінгів, а в 1973-1976 рр. — 5547 млн.; у 1973 р. — 1 млрд. фунтів стерлінгів [25, 51]. Зростання цін було викликане занепадом економічних зв'язків Сполученого Королівства з країнами Співдружності, оскільки руйнувалася преференційна система і зростає протекціонізм ЄЕС щодо товарів із третіх країн.

Статистичні дані про стан британської економіки, а також оцінка сучасниками європейського вектору зовнішньої політики консервативного уряду Е.Хіта дають привід для різнополярних тверджень. М.Тетчер, даючи критичну оцінку діяльності прем'єр-міністра, якого вона змінила 4 лютого 1975 р. на посаді лідера партії,

зазначала у спогадах: “У 1972 р. Е.Хіт пішов на обмеження вилову риби з Північного моря, прийняв безглузду Спільну аграрну політику і погодився з надмірно високими фінансовими внесками заради ілюзорних надбань країни в ЄЕС” [26, 410]. Точка зору Ж.Монне про правильність вибору Е.Хіта більш імпонує авторові: “Велика Британія могла вибирати лише між самотнім присмерком і входженням у більш широке ціле” [22, 614], що й визначило вступ країни в європейську спільноту на умовах, продиктованих членами “історичного ядра”.

Проаналізувавши європейський вектор зовнішньої політики консервативного уряду Е.Хіта (1970-1974), варто зазначити, що в цей період йшла боротьба як у самій Великій Британії, так і на європейському рівні за входження до ЄЕС і спроби вирішення через об'єднану Європу нагальних британських проблем: структурного реформування економіки, розширення ринку збуту товарів. Після “нафтового шоку” кінця 1973 р. участь у європейській інтеграції стала приносити Великій Британії більше проблем, ніж помітних здобутків. Гостра боротьба навколо питань про внески до комунітарного бюджету, спільну аграрну та регіональну політику, перспективи політичної інтеграції в межах ЄЕС свідчила про те, що перемога консерваторів-“єврооптимістів”, яка закінчилася вступом Великої Британії до ЄЕС, була непевною: 5 червня 1975 р. питання доцільності членства країни в ЄЕС було винесене на національний референдум. Хоча 67,2% британців висловилися на ньому на користь членства країни в ЄЕС, дебати навколо “європейського питання” продовжуються.

Практичний досвід Сполученого Королівства допомагає у визначенні пересторог від участі у тотальних загальноєвропейських процесах країнами, які прагнуть до вступу в Європейський Союз, і має бути врахований політичними колами України.

Подальших плідних наукових розвідок вимагає проблема формування національної ідентичності британців, яка спрямовує участь у процесах євробудівництва у русло дотримання “постійних і вічних інтересів” провідної держави світу.

Література

1. **Bell P.** France and Britain 1940-1994: The long separation. – L. – N. Y., 1997.
2. **George S.** An awkward partner: Britain and the European Community. 2-nd ed.- Oxford-Cambridge, 1994.
3. **From reconstruction to integration: Britain and Europe since 1945** / Ed. by V. Brivati and N. Jones.- L., 1993.
4. **Копійка В.В., Шинкаренко Т.І.** Європейський Союз: заснування і етапи становлення.- К., 2001.
5. **Крушинський В.О.** Британська Європа чи Європейська Британія: Великобританія в європейських інтеграційних процесах.- К., 2003.
6. **Ямпольська Л.М.** Роль англо-французьких протиріч в інтеграційних процесах Західної Європи в 1950-60-х рр. // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди. Серія “Історія та географія”.- Харків, 2000.- Вип. 5.-

С.109-118. 7. **Ямпольська Л. М.** Великобританія і Співдружність націй: ускладнення економічних та політичних зв'язків через участь Англії в інтеграційних процесах Європи // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди. Серія "Історія та географія".- Харків, 2000.- Вип. 6.- С.188-198. 8. **Bell P.** Op. cit. 9. **Научно-техническое** сотрудничество стран Западной Европы. Реферативный сборник АН СССР, ИНИОН / Под ред. С.А.Ионова.- М., 1984. 10. **Hansard's** Parliamentary debates, House of Commons. 25 February, 1970.- Col. 1221. 11. **Hansard's** Parliamentary debates, House of Commons. 9 May, 2001.- Col. 116. 12. **Лебедев А.А.** Очерки британской внешней политики (60- 80-е гг.). - М., 1988. 13. **George S.** Op. cit. 14. **Громько И.А.** Из истории вступления Англии в ЕЭС // Новая и новейшая история.-1980. - № 3.- С. 39-52. 15. **George S.** Op. cit. 16. **Копійка В.В., Шинкаренко Т.І.** Вказ. праця. 17. **Конституционные** акты Великобритании. Акт о Европейских сообществах 1972 г. // Конституции зарубежных государств.- 3-е изд. / Сост. В.В.Маклаков. - М., 2001.- С. 11-25. 18. **From reconstruction** to integration: Britain and Europe since 1945... 19. **Копійка В.В., Шинкаренко Т.І.** Вказ. праця. 20. **Meehan E.** Citizenship and the European Community.- L., 1993. 21. **Howe G.** Sovereignty and interdependence: Britain's place in the world // International affairs.- 1990.- Vol. 66.- № 4.- P. 675-695. 22. **Монне Ж.** Реальность и политика. Мемуары. Пер. с фр.- М., 2001. 23. **Крылова Л.В.** Роль Великобритании в процессе интернационализации капитала в ЕЭС // Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. - 1986.- № 2.- С. 67-76. 24. **Договор** об учреждении ЕЭС // Международная жизнь. -1957.- № 7. - С.143-158. 25. **Громько И.А.** Указ. соч. 26. **Тэтчер М.** Искусство управления государством: Стратегии для меняющегося мира. - М., 2003.

European vector in foreign policy of the British Conservative government under the leadership of Edward Heath (1970-1974) has been researched in the work. Preconditions of joining the European Economic Community by Great Britain, peculiarities of the Conservative and Labour parties attitudes to the "European problem", formation of the "island state" integration policy in the period under research have been analysed.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) “19”

Т.Ю.Анпілогова

ДЖЕРЕЛА ТА ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДОНБАСУ У 20-ті РОКИ ХХ ст.

Питання про взаємостосунки з інтелігенцією та її використання в процесі побудови соціалістичного суспільства займало чільне місце в теоретичних працях головних більшовицьких ідеологів – В.Леніна, М.Бухаріна, Л.Троцького та інших. Взаємостосункам з гуманітарною інтелігенцією, яка мала найбільший вплив на формування суспільної свідомості населення, більшовики приділяли значну увагу, оскільки принципово важливим для них було отримати контроль над здійсненням цього впливу, особливо в деяких проблемних регіонах України – з багатонаціональним населенням, соціально-економічною специфікою, або політично нестабільним становищем. Одним з таких проблемних, специфічних районів був Донбас, тому відразу після остаточного утвердження своєї влади в цьому регіоні, більшовики розпочали процес формування власної, пролетарської інтелігенції, якій би вони могли довіряти в більшому ступені, ніж інтелігенції нерадянській. Образ цієї нової інтелігенції, обумовлений ідеологічними постулатами комуністичної партії, регіональними особливостями й завданнями, що належало їй виконувати, чітко викристалізувався в уяві радянського уряду. У зв'язку з проблемою втілення цього гіпотетичного образу інтелігенції в реальний соціальний суб'єкт стосунків повстало й питання про джерела й засоби формування радянської інтелігенції.

Проблема моделювання необхідної владі моделі інтелектуальної еліти, тобто інтелігенції, залишається вельми актуальним і сьогодні, в складний період формування в сучасній Україні принципово нових суспільних прошарків у соціальній структурі й пошуку інтелігенцією свого місця в ній. У першу чергу це питання мусить хвилювати українську владну верству, якій вкрай потрібно для здійснення розумної соціальної політики аналізувати способи вирішення подібної проблеми радянською владою.

Окремі аспекти взаємовідносин старої інтелігенції з радянською владою в Україні й процесу створення пролетарської інтелігенції досліджувались у роботах деяких українських науковців. Серед них - кандидатська дисертація й чисельні статті дослідниці М. Шипович [1], монографії й статті науковців Г.Кас'янова й В.Даниленка [2], дисертаційне дослідження С.Гнітько [3]. Але в цілому аспект

формування гуманітарної інтелігенції Донбасу в повному обсязі не був дослідженим в українській історіографії. Тому завданням даної статті є визначення джерел і засобів, які використовувала влада при формуванні місцевої гуманітарної інтелігенції в 20-ті роки.

Формування нової, радянської інтелігенції Донбасу більшовики розпочали з вирішення двох принципових питань: з кого саме слід її створювати і яким чином це робити?

Питання про *джерела* формування цієї соціальної верстви швидко знайшло відповідь – інтелігенція не повинна бути соціально та ідеологічно чужою, й, відповідно, соціальний критерій мав стати одним з найважливіших. Виходячи з цього постулату, *першим і головним джерелом* формування нової інтелігенції радянська влада зробила пролетарське середовище. Представникам селян і робітників відкрили двері у вищі навчальні заклади, які відтепер були основним осередком формування нової інтелігенції, оскільки при вступі до вищих навчальних закладів перевага надавалась вихідцям з робітничо-селянського середовища. Щоб захистити їх від конкуренції сильніших абітурієнтів-вихідців з інтелігенції, службовців тощо, усі вищі навчальні заклади кожного року мали складати певну розкладку місць згідно класової приналежності, суворо стежачи за соціальним складом студентів і абітурієнтів. Такий відбір був не випадковим і диктувався головним завданням вищих навчальних закладів, яке полягало у вихованні “нової робітничо-селянської інтелігенції” [4,371].

Уже в 1922 році місцеві періодичні видання, дублюючи зміст партійних і урядових вказівок та інструкцій, повідомили, що “...усі вищі школи повинні комплектуватися не по-старому - дітьми заможних, а бідняками з робітничо-селянського середовища...”, і “за положенням, 40% усіх, хто навчається, повинно бути з пролетарського елементу” [5,2]. Для прикладу, в 1924 році Луганський сільськогосподарський технікум отримав інструкцію, підписану головним інспектором сільськогосподарської освіти та заступником голови головної професійної освіти, в якій приймальній комісії технікуму пропонувалось просто відібрати з числа учнів, відряджених школами, “найбільш придатних в соціальному відношенні” [6]. Подібні вказівки отримували на початку 20-х років усі навчальні заклади Донбасу, а фільтрація потенційних представників майбутньої інтелектуальної верстви проводилась уже серед їх абітурієнтів.

Для полегшення вступу до вищих навчальних закладів вихідців з селян і робітників, що як правило, не мали необхідного рівня підготовки, було створено систему робітничих факультетів (далі – робітфаків. – Т.А.) при вищих навчальних закладах. Особи, що походили з робітничо-селянської верстви складали переважну більшість студентів робітничих факультетів. Наприклад, на робітфаці Донецького інституту народної освіти в 1924/25 році навчалось 152 студента-вихідця

робітничого, або селянського походження, і лише 39 – з родин службовців, або вихователів дитячих установ [7].

Іншим джерелом формування нової інтелігенції були партійні активісти, так звані “висуванці” з КП(б)У, ЛКСМУ, профспілок, а також співробітники ДПУ. Так, з 129 студентів, що навчались у тому ж Донецькому інституті народної освіти в 1923 році, членами, або кандидатами у члени КП(б)У чи ЛКСМУ були 47 осіб, з яких 45 представляли робітничий факультет, і лише 2 – факультет соціального виховання [8]. Наведені дані свідчать про те, що партійність і робітничо-селянське походження були тими характеристиками, що часто супроводжували одна одну, і складали головний критерій причетності до радянської інтелігенції, яку мусли формувати вищі навчальні заклади.

Принцип відбору студентів за соціальною та партійною ознакою, що призвів до дискримінації дітей інтелігенції, проявився навіть у розмірі платні, яку мусли вносити абітурієнти за проведення іспитів при вступі у вищі навчальні заклади. Так, у “Правилах прийому до ВУЗ’ів”, згідно яких у першій половині 20-х років здійснювався в Донбасі набір студентів, вказувалось, що робітники, члени КНС, сільські вчителі повинні були сплачувати 1 крб., селянські середняки, службовці з зарплатою до 100 крб. та їхні діти – 3 крб., кустарі, службовці з зарплатою до 210 крб. – 5 крб., художники, журналісти, службовці з зарплатою від 210 крб. – 10 крб., особи вільних професій і заможні селяни – 15 крб. тощо[9]. У цій же інструкції зазначалось, що “...під час зарахування до вузів перевага встановлюється для робітників, селян (незаможників, середняків), їхніх дітей, для членів КП(б)У і ЛКСМУ, дітей наукових робітників та для осіб, яким за відповідними постановами ВУЦВК’у та Раднаркому встановлено пільги для вступу до шкіл НКОсвіти” [10]. Такі правила не тільки полегшували вступ до навчальних закладів незаможним вихідцям з пролетаріату, але й водночас ускладнювали його для багатьох представників інтелігенції. Яскравим прикладом подібної дискримінації була ситуація, що склалася в ДІНО при наборі студентів на 1923/24 н.р. З 92 осіб, що були зараховані до інституту, 71 студент був відряджений певними організаціями (губкомом КП(б)У, губкомом КСМУ, губкомом КНС, губсофпрофом, військовими організаціями тощо). Якщо характеризувати партійний склад студентів, що поступили в ДІНО у 1923 році, то з 92 прийнятих у інститут осіб безпартійними були лише 9, інші – члени або кандидати у члени КП(б)У або КСМУ. За соціальним походженням 77% цих студентів були вихідцями з робітничо-селянського середовища і лише 23% - з службовців та інших категорій населення [11].

Виконання директив Народного комісаріату освіти ретельно контролювалось владою на місцях. У 1924 році губернськими інспекторами профосвіти був отриманий циркуляр “Про академічні перевірки учнів технікумів і педкурсів”, відповідно до якого губернські інспектури мали щорічно створювати комісії для проведення академічної

успішності й соціального складу студентів [12]. За дотриманням принципу соціально-класового відбору при вступі до навчальних закладів пильно стежили й місцеві органи КП(б)У. Наприклад, у вказівці ЦК КП(б)У “Про прийом до вузів, робітфаків та технікумів”, що надійшла до окружних комітетів у 1926 році, зазначалось: “Із загальної кількості склавших іспити при прийомі до ВУЗ-ів, комісії повинні надавати перевагу робітникам, батракам, незаможним селянам, середнякам та їх дітям, а також членам партії, членам ЛКСМУ й членам профспілок” (зберігаємо лексику джерела. – Т.А.) [13].

Віддаючи перевагу представникам робітничо-селянського класу й партійним активістам, радянська влада закривала шляхи до вступу до вищих навчальних закладів представникам “непролетарської верстви” – дітям старої інтелігенції. Проти своєї дискримінації дітей інтелігенції при вступі до вищих навчальних закладів виступав Всеукраїнський комітет сприяння вченим (скорочено – ВУКСУ. – Т.А.). З 1923 року ним велася “робота у напрямку зрівняння у правах дітей наукових робітників з особами, що отримували відрядження до вищих навчальних закладів від профспілок” і, відповідно, надання певної кількості місць для дітей наукових робітників у вищих навчальних закладах у загальноукраїнському масштабі [14].

Не було марним занепокоєння Всеукраїнського комітету сприяння вченим проблемою вступу до вищих навчальних закладів осіб з непролетарського середовища, оскільки випадки тиску на “непролетарських” абітурієнтів траплялись достатньо часто. Як приклад, можна навести випадки виключення з Харківської торгово-промислової школи доньки колишнього купця І гільдії О.Беседіної та з сільськогосподарського технікуму - сина колишнього купця ІІ гільдії С.Степанова [15] саме за те, що вони мали непролетарське походження. Не закінчив ДІНО й репресований пізніше викладач-українізатор С.Хоменко через те, що потрапив як “син куркуля” до списку “ворожих елементів” [16]. І такі випадки на той час не були одиничними.

Незважаючи на деякі поступки радянської влади представникам інтелектуальної верстви, все ж таки здійснені в середині 20-х років, відсоток студентів, що були вихідцями з робітничо-селянського середовища або “висуванцями” парторганізації, ЛКСМУ й т.д., залишався дуже високим у порівнянні з відсотком студентів-вихідців із службовців та студентів, що були позапартійними. Порівняльний аналіз даних, які містяться в інструкціях приймальним комісіям щодо прийому студентів у 1926/27, 1927/28 і 1929/30 навчальних роках до вищих навчальних закладів, показує, що, хоча в 1927/28 навчальному році відсоток місць для представників “трудої інтелігенції” (і службовців, зокрема) був збільшений (причому за рахунок зменшення відсотку місць для кустарів), уже в 1929/30 навчальному році він був нижчим, ніж у середині 20-х років, а кількість місць для робітників і селян, навпаки, істотно збільшилася [17]. Отже, зміст інструкцій носив суперечливий

характер і залишав широкі можливості для їх вільного й необхідного в кожному конкретному випадку трактування, а також і для кореляції соціальних груп майбутнього студентства. А це свідчить про те, що принцип соціально-класового відбору з часом ще більше вкорінювався в практику набору студентів і періодично підтверджувався відповідними партійними та урядовими вказівками республіканського і місцевого значення. Наприклад, у 1929 році деяким абітурієнтам, що збирались вступати до Луганського робітничого університету, було відмовлено у вступі приймальною комісією за відсутністю місць для службовців і кустарів [18].

Чітко дотримуючись принципу класового відбору при формуванні нової інтелігенції, радянська влада, однак, розуміла, що протягом певного часу не зможе обійтися від послуг старої інтелігенції. Тому ще одним *джерелом* поповнення радянської інтелігенції влада зробила частину старої інтелігенції, яка лояльно поставилася до неї й погоджувалася служити справі побудови соціалізму під проводом пролетаріату. Процес її перетворення з представників класово чужої, непролетарської верстви на частину радянської, пролетарської інтелігенції отримав назву “перевиховання”. “Перевиховання” в комуністичному напрямку представників старої інтелігенції й “зближення” їх з новою радянською інтелігенцією, що тільки починала з’являтися, було одним із засобів, які застосовувала радянська влада для створення нового типу інтелігенції. “Перевиховання” старої частини гуманітарної інтелігенції велося через профспілки робітників освіти та робітників мистецтв, секцію наукових працівників, спілку “Войовничих матеріалістів України”, виробничі партійні та комсомольські осередки, органи ДПУ.

В умовах такого “перевиховання” та підозрілого ставлення з боку радянської влади представники старої інтелігенції – вихідці з царських чиновників, інтелігентів, буржуазії тощо, часто змушені були, щоб уникнути переслідувань через своє непролетарське походження, в анкетних даних приховувати своє справжнє походження й вказувати, що є вихідцями з службовців, селян, чи міщан. Наприклад, відомий луганський вчений, професор М.М.Холодилін у особистому аркуші з обліку кадрів і в своїх автобіографіях у графі “соціальне походження” писав, що походить з родини колишнього кріпака, “працівника прилавку”, хоча його батько був купцем II гільдії, відомим у місті підприємцем, колишнім міським головою [19].

Політика радянського уряду по створенню радянської інтелігенції з вищевказаних категорій населення складалась з певних *засобів*

Перший засіб, спрямований на формування молодой пролетарської інтелігенції, полягав у реорганізації та значному розширенні системи вищих навчальних закладів, в яких мали отримувати освіту потенційні представники нової інтелігенції – вихідці з

пролетарського середовища. Ще на початку 20-х років була заснована мережа професійно-технічних закладів, таких, як Луганський індустріальний робітфак (заснований у 1922 році), Луганський кооперативний технікум (1922 рік), Луганський сільськогосподарський технікум (1921 рік), Луганський вечірній робітничий технікум (1920 рік), Донецький інститут народної освіти (1923 рік) та інші. Протягом 20-х років працювали також механічний, силікатний, залізничний технікуми, рільничий в Луганську, механічний технікум і дві профтехнічні школи в Артемівську, гірничий технікум у Сталино, гірничий технікум у Лисичанську, музичний і металургійний технікуми в Таганрозі, гірничий технікум в Кадіївці, педкурси у Маріуполі, Гришині й Старобільську, Донецький художній технікум, вечірні робітничі технікуми у Сталино, Лисичанську та ст. Краматорській тощо.

Другим засобом було так зване “комуністичне виховання”, якому підлягали всі представники як старої, так і нової, радянської інтелігенції. Майбутні спеціалісти виховувалися в комуністичному дусі паралельно з їх навчанням у вищих навчальних закладах. Для цього ще у 1921 році відповідно Постанові РНК УСРР у всіх вищих навчальних закладах вводилося обов’язкове викладання таких навчальних дисциплін, як “Історичний матеріалізм”, “Пролетарська революція, історичні передумови перевороту”, “Політичний лад РСФСР і УСРР”, “Розвиток суспільних форм” тощо [20,115].

Радянський уряд і партійне керівництво надавали велике значення викладанню у навчальних закладах суспільно-гуманітарних дисциплін, оскільки добре розуміли, що зміст саме цих предметів істотно впливає на формування свідомості молодого покоління, а, відповідно, і створення нової радянської людини – будівника соціалізму. З цього приводу В.І.Ленін у роботі “Про ставлення робітничої партії до релігії” писав: “...діалектичний матеріалізм Маркса і Енгельса іде далі енциклопедистів і Фейєрбаха, застосовуючи матеріалістичну філософію до галузі історії, до галузі суспільних наук”[21, 389-393, 398-399], підкреслюючи важливу роль суспільствознавчих наук у розповсюдженні марксизму й матеріалізму, зокрема. Тому особливо ретельно підбирали й контролювали викладачів суспільствознавства в радянських навчальних закладах.

Велика увага приділялась політичній освіті у вищих навчальних закладах. Так, 25 жовтня 1923 року луганський окружний політико-освітній комітет отримав від губерньського виконавчого комітету листа, в якому вказувалось, що “політосвітробота серед робітничо-селянського студентства” повинна бути невід’ємною складовою частиною навчально-виховного плану вищих навчальних закладів [22], а одним з протоколів засідання бюро Сталінського окружного комітету КП(б)У від 1928 рік було затверджено: “пропонувати бюро осередку провести роботу серед студентів-партійців і безпартійних у напрямку ліквідації ними вузько-спеціальських настроїв та створення таких, коли кожний студент вважав би

своїм завданням підготовку до того, щоб бути у майбутньому і добрим спеціалістом, і добрим суспільно-політичним працівником”[23].

Ця робота проводилась у вищих навчальних закладах Донбасу в таких формах, як доповіді, лекції, бесіди зі студентами на політичні теми. Звіт про виконану навчальним закладом політико-агітаційну роботу керівники цих закладів змушені були щомісячно надавати в агітаційно-пропагандистський відділ окружних виконавчих комітетів [24]. Важливими засобами партійного та ідеологічного виховання студентства були марксистсько-ленінські, політичні та інші гуртки, які створювались у вищих навчальних закладах. Наприклад, у 1923-24 навчальному році в ДІНО працювали політгуртки, до яких входило 150 осіб, і гурток ленінізму (24 особи), а вже в 1926-27 навчальному році функціонували гурток поточної політики (його відвідували 145 осіб) та марксистсько-ленінський гурток (160 осіб), які з 12-ти працюючих гуртків були найбільш багаточисельними [25]. У середині 20-х років центрами політроботи вищих навчальних закладів були затверджені партійні гуртки. Так, у тому ж ДІНО у 1925 році їх працювало 10. На партійних гуртках розбирались постанови партійних з’їздів, обговорювались актуальні для країни політичні питання. З найбільш активних членів партії і комсомолу був створений пропагандистський колектив інституту, роботу якого, як і діяльність партійних гуртків, спрямовувало бюро пропагандистського колективу [26]. Через ці структури відбувався вплив партійних органів на студентство, а, відповідно, й необхідне радянській владі партійне виховання.

Партійне виховання студентської молоді здійснювалося також безпосередньо через студентські осередки. Студосередки КП(б)У та ЛКСМУ приймали активну участь у всій політико-освітній роботі, яка проводилась у навчальних закладах, діючи через студентські організації, які мали вплив на всі сфери життя вищих навчальних закладів. Складовою методу “комуністичного виховання” інтелігенції був також пильний контроль діяльності представників її гуманітарної частини з боку державних і партійних органів. Цей засіб включав у себе такі заходи, як політичні та інші перевірки “на благонадійність” представників інтелігенції, залякування на першому етапі інакомислячих, або тих, що не визначилися, боротьба проти опозиціонерів різноманітними способами (від звільнень з роботи за профнепридатність, виключень з партії та бойкотування до звинувачень у кримінальних злочинах) [27].

Велику увагу перевірці своїх співробітників приділяли видавництва й органи періодичних видань. При працевлаштуванні до окружного відділення будь-якого державного видавництва його керівник направляв запит під грифом “секретно” до місцевого відділу ДПУ відносно осіб, що приймалися на роботу. Окружні органи ДПУ проводили перевірку, збирали інформацію відносно цих осіб і надавали

дозвіл на прийняття того чи іншого працівника на роботу в разі підтвердження його “благонадійності” [28].

У той же час у сфері освіти політичні та педагогічні перевірки викладачів стимулювали процес “комуністичного виховання” освітянської частини гуманітарної інтелігенції, а як також були своєрідним фільтром, який дозволяв відділити ідеологічно витриманих від “неблагонадійних елементів”. Ще у 1923 році за вказівкою губернського відділу народної освіти в Луганському окрузі було створено спеціальну комісію для “обстеження робітників з політичного та педагогічного боку” [29], і окружний відділ народної освіти зобов’язав усіх педагогів, що приймалися на роботу, проходити дану перевірку [30]. У тому ж році до губернських атестаційних комісій надійшла інструкція “Про перевірку особистого складу”, де зазначалося: “Надалі ніхто не може зараховуватися на службу до губернського відділу народної освіти та підвідомчі йому заклади без затвердження його атестаційною комісією” [31].

Було спеціально розроблено інструкцію, яка мала назву “Техніка проведення політичної та педагогічної перевірки робітників освіти”. У процесі перевірки проводилось і анкетне обстеження працівників “з метою виявлення їх фізіономії” [32]. За результатами перевірки працівників поділяли на 3 категорії, згідно виявленому рівню їх політичної і педагогічної грамотності та підготовленості. До першої категорії належали працівники, що мали високий рівень політичної та педагогічної грамотності, до другої – ті, кваліфікаційний рівень яких був значно нижчим, до третьої категорії зараховували “байдужих”, “безініціативних”, неграмотних політично і професійно працівників [33]. Перевірки організовувалися т.зв. окружними “трійками”, до яких входили: представник окружного відділу народної освіти, парткому та спілки робітників освіти. Окружні “трійки” формували необхідну кількість районних трійок. Кількість працівників, що підлягали перевірці за один раз, повинна була становити від 30 до 60 чол. Перевірка представляла собою зібрання, що складалося з виступів окремих вчителів з різних питань, запропонованих комісією, та їх колективного обговорення. Найчастіше комісія пропонувала для обговорення наступні питання: “СРСР в буржуазному оточенні”, “Роль вчителя”, “Від лютого до жовтня”, “Релігія і держава”, “Управління школою та організація дітей” тощо [34]. Такі перевірки мали на меті виявити не тільки політично неграмотних і неосвічених, але й “політично неблагонадійних елементів”.

У 1923 році всі губернські відділи профосвіти та директора вищих навчальних закладів отримали таємний циркуляр від головного управління професійної освіти, в якому містилась пропозиція такого змісту: “надсилаючи особисті справи викладачів, надавати характеристику їх з політичного і навчального боку” [35]. З часом контроль викладацьких і наукових кадрів ще більше посилювався, і за

таємним циркуляром наркомуні освіти УСРР від 3 квітня 1929 року всі директори зобов'язані були надати протягом двох тижнів після отримання документу повні характеристики на штатних і позаштатних викладачів та адмінперсонал навчальних закладів, які вони очолювали, з метою “перевірки відповідності використання фахівців, а також самоочищення від бюрократів, шкідників та ін.” [36]. Подібні характеристики з описанням наукової та педагогічної кваліфікації, ступеню “українізованості” даної особи, політичного обліку, громадської роботи й соціального походження надавались усім працівникам місцевого апарату народної освіти, професорам, аспірантам, усім педагогам вищих шкіл.

Таким чином, політика радянської влади по відборі необхідних робітників розумової праці та їх потенційних представників для формування нової генерації радянської інтелігенції складалася з двох основних засобів: навчання молоді в реорганізованій системі вищої освіти та так званого “комуністичного виховання” (або “перевиховання” щодо старої генерації нерадянської інтелігенції). “Комуністичне виховання” було широкою політичною категорією, яка передбачала застосування різноманітних допоміжних політичних, соціальних та інших заходів. Головними ж критеріями для поповнення лав нової радянської інтелігенції стали пролетарське походження й партійна приналежність до КП(б)У, а як також постійне підтвердження особистої відданості справі побудови соціалістичного суспільства.

В цілому, тема формування пролетарської інтелігенції в 20-ті роки в регіоні Донбасу не вичерпується розгляданням лише аспекту джерел і засобів цього напрямку радянської політики. Вимагають у майбутньому детального дослідження й такі аспекти, як результати формування радянської гуманітарної інтелігенції в Донбасі та методи її використання в соціальній і культурній політиці радянської влади.

Література

1. **Шипович М.А.** Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-і роки: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. -Донецьк, 2000; Шипович М.А. Культурна політика більшовиків і літературно-мистецька інтелігенція в першій половині 20-х рр. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип.3. Серія: Історія. – Одеса, 2004. – С.213-220 та інші.
2. **Касьянов Г., Даниленко В.** Сталінізм і українська інтелігенція. - К., 1991; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля. - К., 1992.
3. **Гнітько С.** Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті - на початку 1930-х років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. — К., 1996.
4. **Культурне будівництво в Українській РСР.** Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр. Збірник документів. Том I (1917- червень 1941 рр.). – К., 1959.
5. **Лягушенко А.**

Шкільне будівництво // Красный пахарь. – 1922. - №24. – С.2. 6. **Державний** архів Луганської області (далі – ДАЛО). Р-1915. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 33 7. **ДАЛО**. Р-416. Оп.1. Спр.16. Арк. 70-71. 8. **ДАЛО**. Р-416. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 25. 9. **ДАЛО**. Р-1915. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 84. 10. **ДАЛО**. Р-1915. Оп. 1 Спр. 27. Арк. 94-зв. 11. **ДАЛО**. Р-416. Спр. 3. Арк. 57. 12. **ДАЛО**. Р-1915. Спр. 15. Арк. 46. 13. **ДАЛО**. П-4. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 8. 14. **Центральний** державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). Ф-331. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 2. 15. **Державний** архів Донецької області (далі – ДАДО). Ф.1512. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 132. 16. **ДАЛО**. Р-3747. Оп. 2. Спр. 16611-Р. Арк. 22. 17. **ДАЛО**. Р-758. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 50-54, 75-76; Р-758. Оп. 1. Спр. 387. Арк. 6. 18. **ДАЛО**. Р-415. Спр. 4. Арк. 1-2. 19. **Особистий** аркуш з обліку кадрів М.М.Холодиліна. Автобіографія М.М.Холодиліна // Особистий архів родини Холодиліних. 20. **Культурне** будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр. Збірник документів. Том I (1917-червень 1941 рр.). – К., 1959. 21. **Законодавство** про релігійні культу (Збірник документів і матеріалів). – К., 1973. 22. **ДАЛО**. Р-416. Спр. 6. Арк. 18. 23. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф.1. Оп. 20. Спр. 2875. Арк. 16. 24. **ДАЛО**. Р-416. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1. 25. **ДАЛО**. Р-416. Спр. 34. Арк. 8-зв. 26. **ДАЛО**. Р-416. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 65-66. 27. **ДАЛО**. Р-207. Оп. 1. Спр.3. Арк. 72; Р-3747. Оп. 2. Спр. 16611-Р. Арк. 7, 22; Р-3747. Оп. 2. Спр. 13305. Арк. 11. 28. **ДАЛО**. Р-840. Спр. 2. Арк. 102, 103, 104, 110. 29. **ДАЛО**. Р-401. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 71. 30. **ДАЛО**. Р-401. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 4. 31. **ДАДО**. Ф.1512. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4. 32. **ДАЛО**. Р-401. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 10. 33. **ДАЛО**. Р-401. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 10. 34. **ДАЛО**. Р-401. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 34. 35. **ДАЛО**. Р-405. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 156. 36. **ДАЛО**. Р-758. Оп. 1. Спр. 388. Арк. 6-7.

The article is devoted to a problem of formation by the Soviet authority of new humanitarian intelligence of Donbass during the new economic politics. An attempt of enlightening the source and methods of formation of local intelligence has been made by author in 20-s years.

М.П.Бернацький

УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ-ДЕПУТАТІВ У ДІЯЛЬНОСТІ ВИКОНКОМІВ ТА ПОСТІЙНИХ КОМІСІЙ РАД УРСР У 70-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Успішність державотворення в Україні великою мірою залежить від політичної активності її громадян. Становлення молодого держави супроводжується радикальними соціально-економічними змінами в суспільстві, зростанням національної самосвідомості українського народу. Одночасно з цим брак державотворчого досвіду створює великі складнощі на цьому шляху.

Усе це вимагає від науковців вивчення й критичного осмислення історичного досвіду участі різних верств населення у суспільному житті України, у тому числі й за часів радянського режиму, а особливо – у 70-ті роки ХХ століття, коли найбільш рельєфно виявилися основні риси його специфіки. Узагальнення та теоретичне осмислення досвіду участі робітників (найбільш численної групи суспільства УРСР) у діяльності Рад сприятиме створенню наукової бази для аналізу сучасної ситуації щодо суспільно-політичної активності громадян.

Участь робітників у різних напрямках і формах діяльності Рад була об'єктом дослідження українських учених у 70-80-ті рр. Так, у працях І.В.Доленка, П.П.Панченка, В.І.Кравченка, В.Ф.Погорілка, М.О.Теплюка звертається увага на різні форми залучення робітників до діяльності Рад народних депутатів. Праці вказаних дослідників містять багатий фактичний матеріал. Показано форми залучення робітників до державно-управлінської діяльності. Певної уваги заслуговує різнопланова діяльність робітників-депутатів у роботі виконкомів та постійних комісій Рад. Однак домінуючим у викладі матеріалу є позитивні моменти аналізу участі робітників у роботі виконкомів та постійних комісій Рад. Різноаспектна участь робітників показана без критичного осмислення. Слід зазначити, що в умовах заборони гласності, свободи викладу міркувань, які розходилися з офіційною ідеологією, дослідники не могли давати об'єктивну оцінку результативності участі робітників у діяльності виконкомів та постійних комісій Рад. Серед праць, що вийшли друком наприкінці 80-х та на початку 90-х років ХХ століття заслуговує на увагу колективна монографія „Соціальна активність робітничого класу Української РСР (70-80-ті роки)” [1]. У ній не тільки міститься значний фактичний матеріал про участь робітників у діяльності виконкомів та постійних комісій Рад, але й розкриті причини негативних явищ радянського суспільства, що гальмували реалізацію потенційних можливостей робітників у політичній, громадській та виробничій діяльності. Наприкінці 90-х років ХХ століття і на початку

XXI століття виходять дослідження українських учених, які на основі нових підходів вивчають, узагальнюють участь робітників у діяльності Рад. Заслужують на увагу дослідження О.М.Кропивка і П.П.Панченка та ін. Уведення авторами в науковий обіг архівних джерел при відповідному об'єктивному аналізі документів дозволило критично переглянути старі концептуальні підходи до участі робітників у різних формах і напрямках діяльності Рад, у тому числі і в роботі виконкомів та постійних комісій Рад.

Важливим чинником суспільно-політичної діяльності робітників є їх участь у роботі виконкомів Рад. Їх чисельність була досить таки значною. Так, до виконкомів місцевих Рад республіки було обрано робітників: у 1971 р. – 7,3 тис., 1975 р. – 7,1 тис., 1980 р. – 7,6 тис., що становило відповідно 14,9; 14,2; 14,8% загального складу виконавчих комітетів [1, 192]. Доречно зауважити, що серед 275 голів виконавчих комітетів міських Рад міст районного підпорядкування не було безпартійних [2]. Отже, про блок комуністів і безпартійних у цій ситуації не могло йти мови.

Водночас значна кількість депутатів Рад не виправдовувала довіри виборців, що спричиняло відкликання їх від роботи в Радах. Так, тільки за два роки (1973 – 1975) з місцевих Рад республіки зі складу депутатів відкликано 128 осіб і притягнуто до судової відповідальності 192. За недоліки в роботі, компрометування себе перед людьми від роботи в апараті Рад звільнено 194 особи, у тому числі 19 заступників голів і 60 секретарів виконавчих комітетів. Серед відкликаних депутатів були й робітники [3]. Основні причини відкликання депутатів-робітників – вчинення кримінальних злочинів, несумлінне ставлення до депутатських обов'язків, незадовільна робота, зловживання своїм становищем.

Основна увага зосереджувалась на тому, щоб пов'язати роботу виконкомів Рад з механізмом їх практичної дії, а також на широкому залученні депутатів-робітників у складі постійних комісій, у справі організаторської роботи з виконання рішень вищих за підпорядкуванням партійних і державних органів, поліпшенню сесійної діяльності взагалі тощо.

Для депутатів членів виконкомів та інших депутатів було також організоване навчання. Так, у 1973 р. депутати Вінницької міської та районних у містах Рад, серед яких депутати-робітники склали близько 40%, відвідували заняття на факультетах радянського будівництва, де вивчали законодавчі акти про роботу Рад, основи радянського права, питання господарського й соціально-культурного будівництва. У різних формах було організовано також навчання депутатів обласної Ради. Вони залучались до участі в семінарських заняттях, що організовувались для постійних комісій. Частина депутатів відвідувала університет правових знань, решта – школу з питань радянського будівництва [4].

У Волинській області в цей час діяло 18 університетів правових знань при виконкомах районних і міських Рад, а також школи радянського активу. Однією із форм збагачення знань депутатами, поживавлення їх практичної діяльності стали "Дні депутата", розраховані передусім на депутатів-робітників. На них депутати обмінювались досвідом практичної діяльності, розглядали питання про форми й методи вдосконалення роботи. Організовано проходили "Дні депутата" у Володимир-Волинському, Ківерцівському, Горохівському, Ковельському районах [5].

У Ворошиловградській області Запорізька селищна Рада тільки в 1977 р. провела шість "Днів депутата". З доповідями на них виступили керівники підприємств, депутати, працівники виконкому. При виконкомі діяв "Куток депутатів", де можна було отримати довідковий матеріал або консультацію з питань, що виникали в депутатах [6].

Загалом у республіці навчання депутатів у виконкомах міських районного підпорядкування, а також у селищних Радах не відповідало потребам збагачення необхідними знаннями депутатів для більш ефективної їх практичної діяльності.

У роботі виконкомів були й інші серйозні недоліки. Деякі з них не допомагали в роботі депутатів. Так, майже половина депутатів Артемівського, Новоазовського районних, Горлівського, Єнакіївського, Шахтарського міських і деяких інших Рад Донецької області звітували перед виборцями за період від виборів до виборів тільки по одному разу. В окремих міських, районних, селищних Радах були депутати, які в 1970 р. зовсім не звітували про свою роботу перед виборцями [7].

У Дніпропетровській, Кримській, Тернопільській, Херсонській областях була аналогічна ситуація із звітами виконкомів перед депутатами на сесіях та перед населенням, скажімо, за 1971 р. у республіці не звітувало перед сесіями 143 і перед населенням – 132 виконкоми. Не регулярно звітували також відділи управління виконавчих комітетів [8].

У наступні роки в цій справі фактично мало що змінилось. У виконкомах обласних, районних і міських Рад була значна плінність керівних кадрів. Так, тільки за п'ять місяців після виборів 1972 р., у республіці змінилось 1027 голів, заступників голів і секретарів виконкомів місцевих Рад, що, безперечно, негативно позначилось на роботі Рад [2]. Тим паче, що частина виконавчих комітетів місцевих Рад недостатньо дбала про додержання законності в роботі підприємств, установ і організацій державної дисципліни й громадського порядку. Іноді й самі приймали рішення, що суперечили закону. Такий стан справ у роботі виконкомів Рад негативно позначився негативно на суспільно-політичній діяльності робітників-депутатів. Це приводило до звуження діяльності робітників у Радах.

Важливим показником суспільно-політичної діяльності робітників-депутатів була їх участь у роботі постійних комісій Рад. У 70-

х роках у Верховній Раді УРСР функціонувало 17 постійних комісій, у тому числі: мандатна, законодавчих передбачень, планово-бюджетна, з промисловості, енергетики, транспорту і зв'язку, будівництву й промисловості будматеріалів тощо, куди входило чимало робітників відповідних галузей.

Так, до комісії Верховної Ради УРСР восьмого скликання було обрано 149 депутатів-робітників, або 39,5% їх загального складу. А в комісії дев'ятого скликання їх було обрано 148 чоловік, не враховуючи робітників радгоспів [9, 12, 194-199, 251]. В абсолютній більшості вони були передовиками виробництва. Серед них машиніст Здолбунівського локомотивного депо Ровенської області М.О.Мельник, швачка Ковельської швейної фабрики Волинської області М.Г.Миковець, слюсар Полтавського заводу газорозрядних ламп О.Д.Дігтяр, слюсар-складальник Київського заводу ім. Петровського Г.М.Круглич та ін. [9, 194-199, 251].

Характерним у діяльності постійних комісій було те, що кількісний склад депутатів-робітників протягом 70-х років майже не змінювався. Наприклад, у комісії законодавчих передбачень Верховної Ради УРСР у 1975 р. із 27 депутатів-робітників нараховувалося 10 чоловік. А в 1980 р. в цій комісії із 33 депутатів, третину, або 11 чоловік становили робітники [10, 89-119; 11, 137-138, 221-257].

Істотно більшою була питома вага робітників у складі постійних комісій місцевих Рад республіки. Так, у 1971 р. серед 17040 депутатів, обраних до постійних комісій міських Рад міст районного підпорядкування, робітників було 10601 чоловік, а серед 19188 депутатів районних Рад у містах – 12477 [12].

Постійні комісії вивчали й аналізували стан справ у тій чи іншій галузі народного господарства, збирали та узагальнювали необхідний матеріал, готували співдоповіді, виступи, проекти відповідних законів тощо. Наприклад, комісія з транспорту і зв'язку Верховної Ради вивчила стан обслуговування населення установами й підприємствами зв'язку у восьми областях республіки з урахуванням пропозицій і зауважень, що надійшли з міст, підготувала співповідь з цього питання, з якою виступила під час розгляду його на сьомій сесії Верховної Ради в липні 1970 р. [13].

Депутати, члени постійних комісій мали можливість впливати на діяльність органів державного управління, громадських організацій, трудових колективів, зокрема, на стан і вдосконалення житлово-побутового й культурного будівництва тощо. У практику роботи постійних комісій увійшла така форма, як проведення контрольних рейдів-перевірок. Так, постійні комісії Харківської обласної Ради тільки в 1979 р. провели більше 20 перевірок роботи підприємств і організацій сфери обслуговування. У цих рейдах брали участь 650 депутатів і більше 200 активістів [14, 76].

У Ворошиловградській області з 1970 р. постійні комісії практикували нову форму роботи – виїзні засідання безпосередньо на підприємствах і в організаціях у присутності робітників, службовців, інженерно-технічних працівників, представників партійних, профспілкових і комсомольських організацій. Наприклад, постійні комісії: побутова, промислова, комунальна, соцзаконності, транспорту і зв'язку та інші проводили виїзні засідання на заводі ім. Пархоменка, взуттєвому об'єднанні, автотранспортних підприємствах № 12121, 12101 тощо. Там вони розглядали питання роботи підприємств, звертали увагу на пропозиції трудящих у розв'язанні соціальних і економічних проблем [15].

У 70-ті роки набула дальшого поширення практика спільної роботи різних за характером постійних депутатських комісій. Так, над проектами Кодексу про шлюб та сім'ю, Земельного кодексу, Закону Української РСР про охорону здоров'я спільно з комісією законодавчих передбачень, у складі якої була четверта частина робітників-депутатів, активно діяли комісії в справах молоді, охорони здоров'я і соціального забезпечення, охорони природи, по народній освіті. У їх складі активно працювали депутати-робітники: О.І.Кулик, Г.М.Гриценко, А.М.Литвиненко та інші [16].

На засіданнях депутатських комісій висловлювались і зауваження на адресу міністерств і відомств, які не виконували повною мірою своїх обов'язків. Так, на засіданні планово-бюджетної комісії Верховної Ради Української РСР у 1974 р. відзначалось, що, як і в попередні роки, деякі місцеві Ради депутатів трудящих не повністю використовували наявні фінансові ресурси на здійснення соціально-культурних заходів. За станом на 1 жовтня 1974 р. плани видатків по 1094 місцевих бюджетах, що складало більше 10% їх загальної кількості, виконувались із значним відставанням. Найбільша кількість бюджетів, по яких допущено відставання з виконанням плану видатків, була в Донецькій, Львівській, Ровенській областях [17].

На черговому засіданні комісії Верховної Ради Української РСР з важкої промисловості в липні 1980 р. розглядалось питання про виконання планових завдань щодо впровадження у виробництво наукових розробок з механізації і автоматизації трудомістких процесів та поліпшення умов праці на підприємствах Укрголовафтохімпрому. Депутати піддали гострій критиці керівництво Головнафтохімпром за повільне розв'язання питань механізації трудомістких процесів. Особливо в допоміжних цехах, на заводському транспорті, складальних операціях, ремонтних роботах були відсутніми належні умови праці й побуту працівників галузі [18]. Непоодинокими були випадки, коли чимало зауважень і пропозицій комісій або не знаходили належного реагування з боку відповідних міністерств і відомств, або відповіді на них носили надто загальний характер. Такою, зокрема, виявилась відповідь на пропозиції депутата Л.М.Алмазової, ткалі

Ворошиловградського тонкосуконного комбінату, про будівництво виробничого й побутового корпусів на підприємстві [19].

Наведені приклади свідчать про те, що часто органи управління, від яких Рада Міністрів УРСР вимагала розглянути зауваження й пропозиції депутатів і вжити відповідних заходів, формально ставились до виконання доручень.

У ряді випадків постійні комісії Рад, готуючи сесії, недостатньо глибоко аналізували стан справ на місцях. У ході обговорення питань не завжди розгорталась принципова критика й самокритика. Рішення, які приймались, нерідко носили надто загальний характер, вони не підкріплювались належною організаторською роботою.

Постійні комісії рідко здійснювали перевірки діяльності відділів і управлінь виконкомів. Не завжди виносились на обговорення сесій питання про здійснення органами управління намічених Радами заходів. Такий стан відзначався в постанові Президії Верховної Ради УРСР від 19 грудня 1973 року "Про практику підготовки і проведення сесій та організації контролю за виконанням прийнятих рішень Радами депутатів трудящих м. Харкова". У постанові вказувалось на недоліки в сесійній роботі депутатів, ставились вимоги про необхідність їх усунення. Але рішення виявилось невиконаним.

Прорахунки в діяльності постійних комісій позначились на суспільно-політичній діяльності депутатів зокрема й робітників у цілому. Працюючи в постійних комісіях, вони не могли дієво впливати на розв'язання важливих економічних і соціальних проблем, бо їх пропозиції й зауваження часто не знаходили підтримки навіть серед керівництва Рад.

Вивчення й критичне осмислення участі робітників у діяльності Рад у тому числі і в роботі виконкомів Рад та постійних комісій у досліджуваній період сприятиме уникненню прорахунків, помилок і допоможе визначитися з оптимальними формами й напрямками залучення робітників до суспільно-політичного життя України на сучасному етапі розвитку й у найближчому майбутньому.

Література

1. **Соціальна активність робітничого класу Української РСР (70-80-ті роки)** / Ю.Д.Зайцев, О.І.Луцький, В.П.Іськов та ін.; Відп. ред. Ю.Ю.Сливка. – К., 1988.
2. **Центральний державний архів вищих органів влади та управління України**, ф.1, оп.20, спр.1261, арк.27.
3. **Центральний державний архів вищих органів влади та управління України**, ф.1, оп.20, спр.1442, арк.1.
4. **Центральний державний архів вищих органів влади та управління України**, ф.1, оп.20, спр.1369, арк.4.
5. **Центральний державний архів вищих органів влади та управління України**, ф.1, оп.20, спр.1261, арк.9.
6. **Державний архів Луганської області**, ф.-р. 1779, оп.2, спр.3895, арк.190.
7. **Центральний державний архів вищих органів влади та управління України**, ф.1, оп.20, спр.1254,

арк.67. 8. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України, ф.1, оп.20, спр.1300, арк.2. 9. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України, ф.1, оп.20, спр.1261, арк.27. 9. **Засідання** Верховної Ради Української РСР восьмого скликання, перша сесія (14–15 липня 1971): Стенограф. звіт. – К., 1971. 10. **Засідання** Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання, перша сесія (4–5 липня 1975): Стенограф. звіт. – К., 1975. 11. **Засідання** Верховної Ради Української РСР десятого скликання, перша сесія (11–12 грудня 1975): Стенограф. звіт. – К., 1976. 12. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України, ф.1, оп.20, спр.1261, арк.56, 59. 13. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України, ф.1, оп.22, спр.595, арк.10. 14. **Панченко П.П., Кравченко В.И.** Повышение активности трудящихся в деятельности Советов. – К., 1988. 15. **Державний** архів Луганської області, ф.-р. 1779, оп.2, спр.3263, арк. 3,4. 16. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України, ф.1, оп.22, спр.595, арк.11, 12, 63, 68. 17. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України, ф.1, оп.22, спр.450, арк.79. 18. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України, ф.1, оп.22, спр.1124, арк.16,17. 19. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України, ф.1, оп.22, спр.595, арк.53.

In the article author is researching taking part's workers-deputies in the public work of Councils and constants commissions in 70-ies year's XX century in USSR. His fact and events were précised, statistic data and archives materials were analyzed. His greater part of the documents and materials is introduced into the scientific practice for the first time the reasons of workers-deputies unrealized potentialities in their participation in the state-administrative activity were revealed.

УДК 929:631 Сліпанський

Г.О. Глазунов

ПРО НАУКОВУ СПАДЩИНУ ВЧЕНОГО-АГРАРІЯ АНДРІЯ СЛІПАНСЬКОГО

Життя відомого на початку 30-х років минулого століття професора Андрія Сліпанського, під керівництвом якого проходило становлення першої Всеукраїнської Академії сільськогосподарських наук (існувала в 1931–1935 рр.), співпало з гігантськими соціальними перетвореннями, які здійснювала нова – радянська – влада. У більшості випадків А.Сліпанському вдавалося відбудувати науково ефективні шляхи

їх форсованого досягнення, що на диво точно відтворювало суть багатьох соціальних явищ, з якими зустрічалося українське суспільство того часу. У дослідженнях ученого, що залишилися, осмислювалась реальність наслідків комплексної програми державних аграрних перетворень, що здійснювалися в державі. Він був свідком, коли проголошений курс на індустріалізацію почав провадитися на продовження умов нової економічної політики й миттєво дав швидке прискорення виробництва промислової продукції. На цій підставі сталінське державне управління завдалося колективізацією. Сумління радило: не слід замовчувати труднощі, що мали створити нові аграрні перетворення. У зв'язку з цим у своїх публікаціях автор неодмінно наголошував на сільськогосподарських проблемах (природно-кліматичні умови, традиційна посуха, чисельність гризунів, наявність бур'янів на полях тощо), вважаючи їх неліквідованими передумовами погіршення урожаїв зернових. Але ж пам'ятав, що суспільство чекало "сталих урожаїв". Спробуємо на підставі наукової спадщини вченого розглянути його життєву логіку.

Народився А.Сліпанський 23 вересня 1896 року в селі Ненадиха нинішнього Тетіївського району на Київщині. За кошти Таращанського земства талановитий хлопець закінчив сільськогосподарське училище в Дергачах (нині райцентр Харківщини). Скориставшись закличками подій, спричинених падінням самодержавства, він активно приймав участь у революційному русі, був активістом партії боротьбистів, що навесні 1920 р. порозумілася з компартією. Після завершення української революції А.Сліпанський брав участь в аграрно-економічній діяльності державних структур. Полтавський губвиконком у травні 1920 р. призначив його завідувачем земельного відділу. Починаючи з 1921 р. він очолював сільськогосподарське управління Київського губвиконкому. Багатий практичний досвід, зокрема у фінансових справах, отримав, коли з 1923 р. управляв Київською філією та обирався членом правління Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації "Сільський господар" [1].

А.Сліпанський восени 1924 р. закінчив Київський сільськогосподарський інститут, присвятивши дипломну роботу проблемам кооперативного руху. До 1928 р. був аспірантом Українського інституту марксизму в м. Харкові [2]. У той час в УІМ було засновано аграрний семінар, завданням якого було готувати працівників "високої аграрної кваліфікації". До складу семінару входила частина агрономів-аспірантів, які мали, як вважалося, "солідну теоретичну й практичну аграрну підготовку". До їх числа відносили й А.Сліпанського. Було створено "реальний ґрунт" для заснування окремої "аграрної кафедри". Силами аспірантів-співробітників кафедри було розглянуто чимало наукових проблем, у тому числі й А.Сліпанський займався проблемою капіталу в сільському господарстві, заслухано було його доповіді "Вплив

сільськогосподарського кредиту на розвиток селянського господарства на Україні" та "Рента в селянському господарстві за умов капіталізму та умов СРСР" [3, 83].

Забігаючи уперед відзначимо, що доля відвела майбутньому вченому-аграрію небагато часу на наукову діяльність, його наукова спадщина сформувалася десь за 5–6 років. Наближався час його творчого прориву. Учений широкого наукового світогляду, він займався різними аспектами аграрної науки. Андрій Миколайович намагався таким чином зробити посильний внесок у розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, що тільки-но почала формуватися на Україні. Поставлені А.Сліпанським більше ніж у 30 наукових працях проблеми чекали подальшого дослідження та розвитку [4]. Селянська юність, навчання в сільськогосподарській школі на Слобожанщині, робота в період української революції в керівних органах на селі, управління земельними структурами в Полтавській та Київській областях, потужна праця в кооперативних органах – усе це наближало А.Сліпанського до проблем організації аграрної науки, бо навіть Енциклопедичний словник повідомляв, що сільськогосподарська економіка на рубежі XIX–XX ст. не представляла собою "сталі аграрної науки" [5, 387–392]. До того ж історичний шлях російського суспільства, у тому числі й розвиток капіталістичних відносин, на початку минулого століття переломив жовтневий переворот 1917 р. Відбувалося формування нової держави, а аграрії-науковці перебували в пошуку головних чинників інтенсивності сільськогосподарського виробництва. Ім'я наукового початківця А.Сліпанського в 1928 р. вперше з'явилося в академічних довідниках.

Якщо спробувати тематично розподілити опубліковані праці А.Сліпанського, то найголовнішими з них виявилися наступні *три напрямки*. Сучасні фахівці вважають, що кожен напрямок представляє в науковому відношенні певну цінність.

Першим напрямком виявилися проблеми сільськогосподарської економіки. Стосовно згаданої проблеми А.Сліпанський опублікував до десятка праць, які вдалося знайти. Дві з них надруковані як книги, інші – як наукові публікації. Найголовніші теми були присвячені визнанню проблем нової земельної ренти часів радянської економіки, а також виробничому кредиту, предмету та методам сільськогосподарської економіки. Російський журнал "На аграрном фронті", позитивно коментуючи вихід книги А.Сліпанського "Кредит та його роль в розвитку сільського господарства України", пропонував видати згадану монографію А.Сліпанського й російською мовою, визнаючи її важливість. Журнал "Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства" розмістив на своїх сторінках статтю А.Сліпанського, яка мала вигляд наукової критики аргументів, наведених у двотомній книзі професора П.Лященко

"Социальная экономика сельского хозяйства", що вийшла друком у Держвидавництві РРФСР 1930 р. [6].

То були найважливіші наукові праці А.Сліпанського, у яких він досліджував проблеми економіки сільського господарства (детальніше – в окремих публікаціях. – Г.Г.). З часом згадані поняття аграрної економіки уточнювалися. Разом з тим вважаємо, що наукові погляди Андрія Миколайовича як спеціаліста агроекономіки часів індустріалізації та колективізації, тобто об'єктивного періоду формування радянської економіки, мали авторську визначеність.

Другий напрямок публікацій професора А.Сліпанського спрямований на завершення створення організованої аграрної науки в Україні. Спроби пошуку здійснив у Харківському сільськогосподарському інституті. Тут він став професором аграрної економіки. Невдовзі його призначили заступником директора Українського науково-дослідного інституту економіки й організації сільського господарства при НКЗС УСРР. Становлення Всеукраїнської Академії сільськогосподарських наук починалося в травні 1931 р. під його безпосереднім впливом. Збереглося більше 10 публікацій А.Сліпанського щодо наукового розвитку аграрного сектору країни. Перша – "Нова база наукового вивчення сільського господарства", була опублікована в газеті "Комуніст" ще в жовтні 1928 р. й присвячена наступним завданням тільки-но створеного згаданого інституту. Автор повідомляв, що "до цього" економіку сільського господарства вивчали кафедри вищих шкіл, але загалом перед ними стояло інше питання, тому й економічну науково-дослідну роботу вони проводили "по-кустарному". Новий інститут мав "покласти край марнотратству", а також поставити на певні рейки працю "наукового обслуговування сільського господарства України". Журнал "Вісник сільськогосподарської науки та досвідної справи" в № 4 за 1928 р. розмістив підготовлену А.Сліпанським передовицю, що мала назву "За поглиблення сільськогосподарської науки". Частина аграрних наукових досліджень, за свідченням автора, проводилася вищими учбовими закладами, інша – оперативними господарчими установами, якщо вони мали відповідний науковий апарат. Здебільшого, таке наукове "обґрунтування" мало примітивний характер і було "дуже сумнівним з боку його методологічних побудов" для практичних вимог життя. На цій підставі вчений вважав, що наукові програми мали йти від випадковості, сумнівної методології до системного, планового, авторитетного наукового вивчення як українського сільського господарства, так і всіх найновіших досягнень світової науки та методів її застосування "в умовах нашої української дійсності". Праця "Чергові проблеми українського скотарства" (1928 р.) передбачала розгляд загальної проблеми, коли посуха зривала, як зауважував автор, "планові заходи держави" за наслідками "останнього дворічного недороду". Передбачаючи реконструкцію

степоного господарства, він наполягав визначитись, за якою з двох основних галузей – рільництвом чи скотарством – "буде провідна роль". Як економіст-аграрій подавав наукове бачення програм вирішення "величезних проблем", яке колективне виробництво висувало "перед українським скотарством". У 1929 р. журнал "Вісник..." надрукував певним чином перероблену статтю А.Сліпанського стосовно згаданих проблем українського скотарства. Журнал "Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства" (створений на базі попереднього "Вісника...") у перших двох номерах за 1930 р. представив публікацію "Стан сільського господарства Німеччини". Це була скорочена доповідь, зроблена автором у січні 1930 р. на поширеному засіданні згаданого інституту. Підставою були матеріали німецької офіційної статистики та інших джерел, а також особисті враження автора під час перебування в науковому відрядженні до Німеччини. Для аграріїв ця країна "не менш цікава", стверджував А.Сліпанський, наводячи багато цікавих прикладів.

За думкою А.Сліпанського, рішуче поставала проблема спеціалізації сільськогосподарського виробництва "поміж окремими районами". Із цього визначення автор почав доповідь на поширеному засіданні Всеукраїнської Академії наук 9 березня 1930 р. Повідомлялося, що виробнича спеціалізація, разом з концентрацією виробництва у великих радгоспах та колгоспах, на новій енергетичній базі мала дати можливість швидко ліквідувати споживчий характер індивідуального господарства й зробити сільськогосподарське виробництво "справжньою спеціалізованою фабрикою". Стан справ подавався в статті "Проблеми спеціалізації сільського господарства", що опублікована в № 4 журналу "Шляхи..." за 1930 р.

"Будівництво соціалізму в районах МТС". Так називалася стаття, що була опублікована в №№ 1 та 5 журналу "Шляхи..." за 1931 р. Автор вважав, що зростання економіки держави відбувалося "через організацію радгоспів та колгоспів". Вирішення проблем, про які йшлося в публікації, з наукової точки зору, мало поставити українське аграрне виробництво на рівень можливої "лише для соціалізму" продуктивності, а МТС мали стати "одним із основних шляхів", що по ньому піде "ліквідація протиріччя поміж містом і селом". Стаття "Криза молочного господарства за кордоном" ("Шляхи...", № 6 за 1931 р.) представляла собою перший розділ нової книги А.Сліпанського "Молочне господарство за кордоном" (що готувалася до друку) і мала за мету ознайомити вітчизняні господарства з досягненнями виробництва, транспортування, збуту молока й продуктів з нього за досвідом, що мав місце в окремих закордонних країнах.

Аграрні перетворення підштовхували державне керівництво України до створення спеціальної Академії аграрних наук як системно-організуючої наукової установи. Рада Народних Комісарів УСРР 22 травня 1931 р. затвердила постанову "Про організацію

Всеукраїнської Академії сільськогосподарських наук". Затверджено було керівництво ВУАСГН: президентом Академії РНК призначила академіка О.Соколовського, а першим віце-президентом – професора А.Сліпанського [7, 389–390]. Перший пленум Академії урочисто починався надвечір 18 червня 1931 р. Стаття "Чергові завдання науково-дослідної роботи Всеукраїнської Академії сільськогосподарських наук та її мережі в зв'язку з вимогами соціалістичної реконструкції сільського господарства" ("Шляхи..." № 8–9 за 1931 р.) була скороченою доповіддю А.Сліпанського на пленумі ВУАСГН. Доповідач вважав, що за перші роки радянської влади на Україні науково-дослідну роботу в галузі сільського господарства "було реорганізовано формально", тому перед системою ВУАСГН ставилося завдання "ще раз, радикально переглянути свої наукові ряди". Далі перелічувалися найголовніші наукові проблеми та шляхи їх вирішення.

Як керівник тільки-но створеної ВУАСГН Андрій Миколайович уперше накреслював завдання наукових аграрних установ, що вимагало практичне життя українського села. Попередні наслідки розвитку аграрної науки щодо України, за його думкою, були досить незначними, а потреби реконструкції сільського господарства вимагали критичної їх переоцінки. Журнал "Більшовик України" підтримав погляди науковця та опублікував його статтю "Завдання сільськогосподарської науки в реконструктивний період" (№ 16 за 1931 р.). У першому номері журналу "Агротехніки", що тільки-но бачив світ (№ 1 за 1932 р.), А.Сліпанський наполягав на науковості зусиль щодо збільшення врожайності ланів, розв'язання "питання боротьби проти посухи", зокрема, опрацюванні агротехніки. Окрема брошура (1933 р.) подавала тези щодо доповіді А.Сліпанського про організацію роботи кафедри соціалістичної реконструкції й організації сільського господарства у вищих комуністичних сільськогосподарських школах України. Автор бентежився планом підготовки необхідних кадрів для села [8].

Таким чином, відомий учений творив "наукове обслуговування" аграрного сектору країни шляхом заміни "наукової випадковості" – плановим науковим вивченням проблем сільського господарства, комплексності розвитку аграрного виробництва через його спеціалізацію, своєчасність заходів агротехніки, підготовку агрокадрів тощо.

Третім науковим напрямком спадщини стали надбання щодо покращення врожайності українських ланів. Збереглося майже десяток праць, присвячених історичній еволюції українського села, наукового визначення проблем колективних господарств, від діяльності яких А.Сліпанський очікував покращення врожайності. Солідні наукові висновки, на наш погляд, збереглися в його статті "Сільське господарство України до XV роковин Жовтня", опублікованій восени 1932 р. ("Шляхи..." № 10–11). Матеріал готувався на економічних, соціальних, статистичних, особистих дослідженнях автора щодо розвитку селянства після визволення від панщини виключно на українських

теренах, аналізувалася участь селянства в перебігу подій української революції та відомих після того "відбудовних" та "реконструктивних" періодів селянського буття. Дослідження автор наповнював значною кількістю аналітичних таблиць. Спізнившись із розвитком капіталізму "більше ніж на сотню років", Росія, а за нею й Україна, "швидкими темпами взялися доганяти європейські капіталістичні країни". У наслідок цього на Україну прийшов "у великій мірі чужоземний капітал". За висновками автора, "царатом, поміщиками та буржуазією було закладено багато динаміту на селі". Нарис про "відбудовний" (1921–1927 рр.) та "реконструктивний" (1928–1932 рр.) періоди подавався в стислому виді, але ілюструвався цифровими матеріалами щодо розвитку аграрного сектору України. Стаття "Організаційно-господарське зміцнення колгоспів" ("Більшовик України" № 3–4 за 1932 р.) виявилася нагальною потребою наукового дослідження матеріалів XVII Всесоюзної партконференції щодо проблем колективізації. Автор вірив, що країна вступила в "період соціалізму", розв'язала питання на його користь не тільки в промисловості, а й у сільському господарстві, зробила колгоспника "центральною фігурою хліборобства". Під назвою "Організаційно-господарське зміцнення колгоспів та підвищення врожайності" журнал "Шляхи" (№ 2–3 за 1932 р.) давав публікацію 9 тез доповіді А.Сліпанського на другому пленумі ВУАСГН (лютий 1932 р.). Автор доповідав про найголовніші аграрні проблеми, зазначав основні наукові підходи до їх вирішення, закликав науковців "взяти провідну роль" і "перебудувати" реалізацію відповідального завдання – організаційно-господарське зміцнення господарств, підвищення врожайності полів. Аграрні досягнення, що мала держава, за розрахунками А.Сліпанського (стаття "Новими методами за успішне вирішення проблеми врожайності" ("Шляхи..." № 2 – 3 за 1932 р.)), вимагали здійснення нових "соціальних та технічно-організаційних проблем" щодо забезпечення відповідних "темпів розвитку" сільськогосподарського виробництва. Боротьба з "природними стихіями" привносила "нові форми агротехніки". На думку вченого, зростаючі аграрні завдання очікували "єдиного плану" науково-дослідної роботи, що передбачав би ефективність кожної наукової установи відповідно до нових вимог часу. Академічний керівник спробував статтю "Організаційно-господарське зміцнення колгоспів" ("Шляхи..." № 5 за 1932 р.) подати наукове бачення, дослідження й роз'яснення аграрним кадрам проблем підживлення колгоспного ладу, що породжувався управлінськими постановами компартії та радвлди на аграрних теренах України. Пошуковими завданням, на думку автора, були "організація праці в колгоспах", створення бригад "з постійним складом колгоспників" проти "випадкових", які мали місце в 1931 р., тощо.

ВУАСГН досліджувала комплекс наукових заходів, спрямованих на отримання високих сталих урожаїв. Розв'язанню цієї проблеми й присвячено було перший збірник статей "За підвищення

врожайності" (1932 р.). Вміщені в публікаціях брошури матеріали вважалися попередніми, але розв'язання поставленого в заголовок питання очікувалося за участю широкої "наукової та радгоспно-колгоспної громадськості". У збірнику була розміщена стаття нашого вченого "Новими методами за успішне розв'язання проблеми врожайності". Наступна стаття А.Сліпанського "На боротьбу за підвищення врожайності" ("Шляхи..." № 2–3 за 1933 р.) являла собою наукові настанови щодо підвищення врожайності після недороду 1932 р. Причину діяльності господарств, які мали низьку врожайність, він вбачав, чи не в першу чергу в "невмінні" селянина швидко опанувати справу ведення "великого соціалістичного хліборобства", до цього ж провокували й "шкідники". Автор перелічував агротехнічні заходи, своєчасність яких би "гарантувала високі і сталі урожаї". "Підвищення врожайності – основне завдання першого року другої п'ятирічки" ("Більшовик України" № 4 за 1933 р.) була останньою публікацією А.Сліпанського, що присвячена певним досягненням сільського господарства за роки першої п'ятирічки (1928–1932 рр.), підвищення врожайності як головного завдання майбутньої п'ятирічки (1933–1937 рр.) та шляхів його вирішення в її першому році, зокрема. Між тим, у найважливішому виданні автор знов зауважував про "невміння" селян швидко переключитися з індивідуального хліборобства на рейки великого господарства, що й стало причиною багатьох невдач. Вважаємо, що наголос саме на цьому твердженні спотвор долю вченого – невдовзі він був заарештований. Та все ж завданням весняної засівної кампанії 1933 р., стверджувалося в публікації, повинна бути "боротьба за підвищення врожайності" ланів [9].

Узагальнюючи згадану тему, А.Сліпанський бачив її через любов селянина до землі, наукове визначення аграрних проблем, своєчасну реалізацію комплексу агрозаходів, грамотну сільськогосподарську економіку тощо. Помилковим фактором, по суті, авторитетний український учений визнавав і "невміння" селян "терміново переключитися" з індивідуального на колективний шлях агровиробництва. Інакше, тієї самої "обережності до селянина", яку вимагали організатори ще на початку революційного перевороту. Та сталінська команда, навпаки, обрала шлях наступу на село.

Такою виявилася тематика найважливіших наукових праць відомого професора. Разом з тим наукова спадщина вченого-аграрія залишається практично невідомою науковцям та суспільству. Чому? Загадка долі А.Сліпанського за доби радянської колективізації залишається предметом нашого дослідження. Плани академічного фахівця, як вбачається з аналізу наукової спадщини, містили в собі цілий ряд глибоких прогнозів аграрного майбутнього країни. Вивчаємо реконструкцію логіки професора, мотивацію версії колективізації в розумінні Андрія Миколайовича. Правда, репресії радвлади перешкодили виявити реальність або утопічність його прогнозів.

Відомості про долю А.Сліпанського (а не про його наукову спадщину! – Г.Г.) уперше отримали розголос у зв'язку з реабілітацією українців, які були репресовані за часів радянської влади: осінню 1933 р. він був засуджений за політичними мотивами спочатку на 5 років ув'язнення, а в 1937 р. – ще на 5 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. У 1942 р. А.Сліпанський помер у таборах радвлади під Магаданом. Реабілітований за судовим рішенням у 1961 р.

Наведене відкриває маловідомі праці вченого-аграрія Андрія Сліпанського. За загальною оцінкою нинішні науковці-аграрії не бачать у його публікаціях помилок, навіть коли він досліджував проблеми сільськогосподарської економіки або доводив необхідність наукового розвитку аграрної справи чи стверджував про науковість заходів щодо покращення врожайності української царини в бурхливі роки колективізації за радянської доби.

Література

1. Див., напр.: **Державний** архів Харківської області. Справа А.М.Сліпанського. Фонд № ФР 6452, опис № 3. У 2 т. 2. Див., напр.: **Центральний** державний архів органів виконавчої влади та управління України. Фонд 166, Наркомос УРСР; Фонд 1055, ВУАСГН. 3. **Аграрна** катедра Українського інституту марксизму // Український агроном. – 1928. – №1. 4. Див., напр.: **Сліпанський А.** Шляхи селянства до нового життя (нариси з життя Сокільчанської комуні "Чайка" на Білоцерківщині). – Х., 1927; його ж. Кредит та його роль в розвитку сільського господарства України. – Х., 1928; його ж. Предмет та метод сільськогосподарської економії. (Український науково-дослідний інститут економіки й організації сільського господарства). – Х., 1929; його ж. Закон поступового зниження родючості землі // Український агроном. – 1927. – № 1. – С. 16–24 (початок); № 2. – С. 15–19 (закінчення). 5. **Энциклопедический** словарь / Ред. И.Е.Андреевский. – СПб., 1900. – Т. XXIX. 6. Див., напр.: **Сліпанський А.** Земельна рента в умовах СРСР // Вісник сільськогосподарської науки. – 1927. – № 2–3. – С. 5–13; його ж. До теорії виробничого кредиту для дрібних селянських господарств // Вісник сільськогосподарської науки. – 1927. – № 4. – С. 3–15; його ж. Предмет та метода с.-г. економіки // Вісник сільськогосподарської науки та досвідної справи. – 1928. – № 4. – С. 6–17 (початок); 1928. – № 5. – С. 3–21 (закінчення); його ж. Поміж Марксом і Тюненом // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1930. – № 5–6. – С. 117–128; його ж. Теорія кондратьєвців і соціалістична реконструкція сільського господарства // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1930. – № 9–10. – С. 150–171; його ж. До визначення предмету та методів с.-г. економіки // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1931. – № 3–4. – С. 122–130. 7. **Постанова** РНК УСРР п. 154. "Про організацію Всеукраїнської Академії сільськогосподарських

наук" // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Х., 1931. – № 18. 8. Див.: **Сліпанський А.** Нова база наукового вивчення сільського господарства // Комуніст. – 1928. – 11 жовтня; його ж. За поглиблення сільськогосподарської науки. Передовиця // Вісник сільськогосподарської науки та досвідної справи. – 1928. – № 4. – С. 3–5; його ж. Чергові проблеми українського скотарства // Труди I сесії Науково-консультаційної ради при НКЗС УРСР. 4–7 квітня 1928 року. – Х., 1928. – С. 325–356; його ж. Чергові проблеми українського скотарства // Вісник сільськогосподарської науки та досвідної справи. – 1929. – № 1. – С. 16–47; його ж. Стан сільського господарства Німеччини // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1930. – № 1. – С. 37–59 (початок); № 2. – С. 18–44 (закінчення); його ж. Проблеми спеціалізації сільського господарства // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1930. – № 4. – С. 14–57; його ж. Будівництво соціалізму в районах МТС // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1931. – № 1. – С. 72–88 (початок); № 5. – С. 36–59 (закінчення); його ж. Криза молочного господарства за кордоном // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1931. – № 6. – С. 18–26; його ж. Чергові завдання наук.-досл. роботи Всеукр. Академії с.-г. наук та її мережі в зв'язку з вимогами соц. реконструкції с.-г. // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1931. – № 8–9. – С. 11–23; його ж. Завдання с.-г. науки в реконструктивний період // Більшовик України. – 1931. – № 16. – С. 46–60; його ж. Завдання "Агротехніки" // Агротехніка. – 1932. – № 1. – С. 1–2; його ж. Тези до доповіді про організацію роботи катедри соціалістичної реконструкції і організації сільського господарства у ВКСГШ України. – Х., 1933. 9. Див., напр.: **Сліпанський А.** Сільське господарство України до XV роковин Жовтня // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1932. – № 10–11. – С. 27–64; його ж. Організаційно-господарське зміцнення колгоспів // Більшовик України. – 1932. – № 3–4. – С. 69–82; його ж. Організаційно-господарське зміцнення колгоспів та підвищення врожайності // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1932. – № 2–3. – С. 3–7; його ж. Новими методами за успішне вирішення проблеми врожайності // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1932. – № 2–3. – С. 13–32; його ж. Організаційно-господарське зміцнення колгоспів // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1932. – № 5. – С. 5–14; його ж. Новими методами за успішне розв'язання проблеми врожайності // За підвищення врожайності: Зб. ст. – Х., 1932. – С. 4–32; його ж. Організаційно-господарське зміцнення колгоспів і збільшення врожайності: Доповідь на II пленумі ВУАСГН. – Х., 1932. – С. 48; його ж. На боротьбу за підвищення врожайності // Шляхи соціалістичної реконструкції. – 1933.

– № 2–3. – С. 15–29; його ж. Підвищення врожайності – основне завдання першого року другої п'ятирічки. // Більшовик України. – 1933. – № 4. – С. 42–66.

The article is devoted to a science fiction A. Slipanskyy, main problem of his agrarian studies. There is a lot of biographical information in article.

УДК 94 (477)

Н. М. Заставецька

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1919 – 1939 РР. ЯК АСПЕКТ УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ)

Розвиток кожної держави проходить ряд етапів, одним з яких є формування ідеалів та духовних цінностей нації. Важливим засобом піднесення національного духу виступає культурна спадщина народу, представлена пам'ятками його історії, адже "... народ, що зберігає в своїй країні історичні сліди – які б вони не були, і якого б не були походження – виявляє велику культуру в очах кожного чужинця" [34: 15]. Цей аспект був і залишається актуальним на сучасному етапі розвитку міждержавних, а зокрема, україно-польських відносин. Налагодження добросусідських взаємин в економічній, політичній та культурній сферах на державному рівні, на відповідає характеру цих відносин на рівні пересічних громадян. Так, наприклад, значний потік польських туристів перетинає кордон України з єдиною метою: оглянути пам'ятки польської історії. Однак, якщо розглядати культурну спадщину не за державною, а за національною приналежністю, то, з одного боку, Польща могла б поставити питання про передачу їй у власність численних замків, палаців, костелів, каплиць у Східній Галичині, а з іншого – українці могли б висунути ті ж претензії до поляків. Відтак, беззаперечним є той факт, що Україна повинна не лише толерантно ставитись до інших етносів, що населяють її територію, а також сусідських народностей, але й не принижувати гідності титульної нації. Завдання держави полягає в тому, щоб на основі вивчення і збереження пам'яток історії та культури виховати патріотизм, толерантність, духовність молодого покоління й унеможливити формування індиферентного космополіта.

Питання національної, а, зрештою, і державної приналежності й охорони пам'яток неодноразово було каменем спотикання між українцями та поляками. Особливо загострилась ця проблема на теренах Східної Галичини у міжвоєнний період.

Після проголошення Другої Речі Посполитої постало завдання зміцнення держави. Принагідно згадаємо, що у березні 1923 р. Рада Амбасадорів прийняла рішення про включення до складу Польщі території Східної Галичини [39, 295]. Поляки творили, зміцнювали, розбудовували свою, польську державу [17, 42]. Цій справі були підпорядковані всі можливі засоби впливу на свідомість як польського, так і українського населення. Серед таких засобів значне місце посідала справа збереження історичних пам'яток, зокрема організація опіки над пам'ятками воєнної історії [4, 190] – похованнями воїнів, що загинули в Першій світовій війні та у війні з Радянською Росією й Західноукраїнською народною республікою [39, 296] і висвітлення цієї проблематики на сторінках тогочасних періодичних видань.

Діяльність з охорони воєнних могил у Східній Галичині в міжвоєнний період підтримувалась, контролювалась й фінансувалась не лише державою [7, 8], але й українською та польською громадськістю [6, 110, 28, 4; 46, 2; 48, 2; 5, 1-2]. Відомо, наприклад, що “Польське товариство опіки над могилами героїв” у 1926 р. звернулося до Міністерства внутрішніх справ з проханням дозволити збір коштів від населення на пам'яткоохоронні роботи [39, 296]. У відповідь отримало не лише дозвіл, але й розпорядження про поширення акції на всю територію країни [20, 36].

У Львові було створено “Краєве товариство охорони воєнних могил” з філією у Станіславові, що тісно співпрацювало з товариством “Просвіта”. Власне при читальнях останньої створювалися секції охорони пам'яток минулого, на які покладалися завдання догляду за військовими могилами, їх збереження, благоустрою на Зелені Свята, організації покладання вінків тощо, щоб, як зазначалось в одній із статей “Календаря “Просвіти”, “... свій, і сусід, і далекий чужинець, бачивши наші пам'ятники, знав, що ми справді культурний нарід, що дорожимо нашими національними святощами, що вміємо шанувати культ предків, культ героїв” [6, 110]. Відтак, питання догляду за могилами полеглих вояків-українців та вшанування їх пам'яті у дні Зелених Свят досить повно висвітлювалось на сторінках україномовних періодичних видань, серед яких “Новий час” [5, 23, 29, 43], “Діло” [11, 13-16, 30], “Мета” [47]. Однак, таке вшанування пам'яті українських вояків негативно сприймалось польською громадськістю [52, 5]. Так, в одному з номерів польськомовного “Голосу Польського” за 1929 р. вміщено статтю з різкою критикою релігійних поминань на могилах вояків. Автор переконував читачів, що ці поминки носили яскравий характер демонстрацій й були спрямовані проти польської держави. Основним аргументом на користь висунутих обвинувачень стали написи на

стрічках вінків, зацитовані очевидцем: “На славу наших героїв і борців, полягших за Україну” [50, 5]. В іншій статті того ж видання поведінку української молоді біля воєнних могил автор розцінив як провокацію, при цьому зауваживши, що незважаючи на значну терпимість поляків до таких витівок українців, поведінка останніх не повинна залишитись безкарною (зауваження для поліції) [51, 5]. Тим не менше, незважаючи на випадки арештів під час процасійних походів [40, 1], українська інтелігенція була переконана, що такі походи “... робили величезне враження на всіх учасників...”, оскільки стали “... найкращою школою національного виховання народних мас...” [14, 4].

Щороку, перед днями вшанування пам’яті полеглих, у провідних українських періодичних виданнях друкувались звернення до громадян “...сповнити святий національний обов’язок” [22, 3] – скласти жертви на впорядкування могил стрільців та полегшення життя інвалідів [21, 1; 28, 2; 32, 23; 38, 4; 46, 2], що буде “... найкращим виявом нашої пам’яті та пошани” [48: 2]. Численні замітки у періодичних, однак, замітьте, виключно україномовних, виданнях дозволяють говорити про доволі свідоме ставлення громадськості до збереження історичної пам’яті народу [45, 11]. Тим не менше, у “Літописі Червоної калини” за 1929 р. вміщено статтю під назвою “Де наші пам’ятники минулого?”, в якій автор звинуватив українців в байдужості до культурної спадщини нації: “Ми ніколи не цікавились пам’ятниками своєї давнини і не зберігали їх, а навпаки самі розгублювали їх і нищили своєю недбалістю. <...> А скільки ще у нас отих забутих могил по цвинтарях, де їх перекопують, по полях, де їх переорюють. Хто винен цьому? “Татари”?.. А може наша недбайливість і ця байдужість, з якою відносимося до товариств “Охорони Воєнних Могил”?” [33, 13].

З метою пропаганди збереження могил та для ознайомлення широкого кола населення з пам’яткоохоронною діяльністю численні товариства, їх філії або комітети друкували в періодичній пресі замітки чи звіти з виконаної роботи. Так, ще у 1923 р. Львівський Комітет охорони воєнних могил в газеті “Діло” подав звіт про впорядкування могил борців, при цьому зазначивши, що доволі проблемним є ідентифікація могил та прізвищ похованих. За допомогою з цього приводу комітет публічно звернувся до відповідних владних структур [37, 7]. Маємо також фінансовий звіт “Польського товариства опіки над гробами богатирів”, вміщений в польськомовній газеті “Голос Польський” за 1929 р. з подякою усім жертводавцям [53, 5], звіти з діяльності Товариства Охорони Воєнних Могил в Кракові за 1930 р. [27], Філії товариства Охорони Воєнних Могил у Чорткові за 1931 р. [18], Підгайцях за 1930 р. [10] тощо [19].

З часом, вочевидь, польські владні кола усвідомили разючість небезпеки охорони стрілецьких могил та вшанування їх пам’яті. Адже незважаючи на те, що польська преса обходила мовчанкою проблему збереження культурної спадщини непольського населення, ця

проблематика не могла не хвилювати населення. Вирішуючи проблему, Міністерство публічних робіт у Варшаві у 1930 р. видало розпорядження про необхідність комасації воєнних могил за час від 1 листопада 1918 р. [31]. В документі зазначалось, що "...могили повинні бути скомасовані: 1) на основі приналежності до армії; 2) індивідуально (знані на прізвище мусять отримати окремі могили); 3) масові могили повинні бути перенесені у такому ж вигляді; 4) не знані по прізвищу, але відомі з приналежності до армії можуть бути поміщені в одній масовій могилі. Могили мають бути перенесені на так звані воєнні цвинтарі, яких виказ заходиться в кожному воєводстві. Комасації має бути проведена до кінця сеї зими" [49, 3]. Відтак, Головна Рада Товариства Охорони Воєнних Могил у Львові через газету "Діло" звернулася до філій у Львові, Станіславові й Тернополі з проханням скласти списки українських полеглих по воєводствах та ретельно прослідкувати за процесом комасації могил [49, 3]. На перший погляд ідея центрального уряду впорядкувати військові поховання викликає позитивну оцінку. Однак, на ділі план воєводства мав ряд недоліків, допущених або з некомпетентності, або свідомо. Так, у статті священика, голови філії Товариства Охорони Воєнних Могил у Львові Антона Коштанюка, вміщеній в газеті "Діло" за той же таки 1930 р., зазначено, що план воєводства передбачає перенесення всіх могил на цвинтарі шістьох громад [31, 3], однак там "... або немає взагалі, або є тільки мала кількість могил наших полеглих. Зіставлення є неповне, бо знані нам громади в котрих є могили наших героїв, а їх нема в евіденції воєводства. В інших громадах знов неточно подана кількість могил або число похованих. Часто могили є переорані так, що годі їх відшукати" [31, 4].

Між тим, саме на цей час україномовні періодичні видання стали рясніти повідомленнями про численні "профанації" стрілецьких могил. Особливо гостро відреагувала преса на знищення стрілецьких могил в містечку Помор'ях Зборівського повіту [1, 41, 44]. Як зазначалось в одній із статей, "... злочинці позвальновали хрести, поздирали написи, а самі могили розрили та повикидали кістки похованих там національних героїв" [1, 4]. Така подія викликала сильне обурення населення [44, 2].

Однак цей випадок був далеко не одиничним явищем. Звісно не усі вони представлені на сторінках газет, але з того, що для нас доступно, можемо назвати факти розриття стрілецького кургану на Лисоні Бережанського повіту [26, 5; 35, 1], в Орізній Зборівського повіту [24, 5], в Бернадівці Тереховлянського повіту [12, 6], в Магдалівці Скалатського повіту [25, 1-2], в Товстенському Гусятинського повіту [9, 4] в Романівці [42, 5], на кладовищі в Микулинцях [3] тощо. Стосовно останнього факту, автор повідомлення в газеті "Діло" за 1930 рік зазначив: "... на Тернопільщині не лише пам'ятники по наших героях, але навіть сама згадка про них діє на декого так, як свячена вода на нечисту силу. Наші громадяни, а, зокрема, молодь з таких сіл, як Романівка, Ходачків Малий,

Мигдалівка, Чернихів, Должанка, Грабовець і ін. натягались немало по староствах і судах за те тільки, що здвигнули, або хотіли здвигнути пам'ятник у честь полеглих" [3, 3]. При цьому зауважимо, що наведений автором приклад, як і профанація стрілецьких могил, не був одиничним випадком. Подібне мало місце і в с. Торгова Зборівського повіту: за поставлений і посвячений пам'ятник полеглим українським стрільцям, поліція арештувала 5 громадян і членів відділу Товариства Охорони Военних Могил й направила до тюрми в Зборові [2, 5].

Таким чином, підсумовуючи, можемо зробити висновок, що охорона пам'яток воєнної історії у Східній Галичині в 1919 – 1939 рр. значною мірою носила характер протистояння між українським та польським населенням. Прагнення українців вшанувати пам'ять полеглих вояків та діяльність по збереженню й впорядкуванню їх могил була одним із засобів піднесення національної свідомості, доводила самобутність української нації, а відтак, безпідставність заяв про те, що Східна Галичина – історично польські землі. Останнє ж загрожувало відродженню цілісності Польської держави. Відтак, на перший погляд, безневинна діяльність з охорони пам'яток у Східній Галичині в зазначений період слала не лише каменем спотикання в україно-польських відносинах, але й засобом боротьби за цілісність Польської держави з одного боку, та збереження національної пам'яті й плекання надій на здобуття незалежності України – з іншого.

Література

1. **А. Д. Як громадянство** Поморян і околиць запротестувало проти профанації стрілецьких могил. Панахида на стрілецьких могилах при участі великого здвигу народу // Новий час. – 1930. – 12 травня. – С. 4. 2. **Арештування** за пам'ятник погиблим // Діло. – 1930. – 6 вересня. – С. 5. 3. **Б. Історія**, яких багато (Допис з Микулинець) // Діло. – 1930. – 23 серпня. – С. 3. 4. **Білоніжка П.** Стрілецькі могили у Вишнівчику // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали наукової краєзнавчої конференції 26 жовтня 2000 р. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 186-190. 5. **В річницю** Крут // Новий час. – 1933. – 3 лютого. – С. 1. 6. **Грицан А.** “Просвіта” у боротьбі за збереження історичної пам'яті народу // Перевал. – 1999. – № 2. – С. 110-114. 7. **Гробівництво** воєнне // Отчет Тернопольского воеводы о состоянии хозяйства и деятельности государственной администрации на территории воеводства за 1934 / 1935 год. – Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 231, оп. 4, сп. 1127, арк. 26 об.-27 об. 8. **Гробівництво** воєнне // Отчет Тернопольского воеводы о состоянии хозяйства и деятельности государственной администрации на территории воеводства за 1933 / 1934 год. – ДАТО, ф. 231, оп. 4, сп. 1126, арк. 17 об.-18 об. 9. **Дописи.** Гусятинщина. “Розрита могила” // Діло. – 1930. – 27 червня. – С. 4. 10. **Дописи.** Підгаєччина. Охорона воєнних могил // Діло. – 1930. – 21 червня. – С. 5-6. 11. **Дописи.** Рогатинщина.

Свято поляглих у Жилиборах // Діло. – 1930. – 26 червня. – С. 5. **12. Дописи.** Тербовельщина // Діло. – 1930. – 19 листопада. – С. 6. **13. Дописи.** Тернопіль. Величава маніфестація в честь павших за волю України // Діло. – 1930. – 27 червня. – С. 4. **14. Дописи.** Тернопіль. На стрілецьких могилах // Діло. – 1930. – 18 червня. – С. 5. **15. Дописи** з краю. (Зелена субота в Рогатині) // Діло. – 1923. – 24 червня. – С. 3-4. **16. Дописи** з краю. Борцям за волю України // Діло. – 1923. – 22 липня. – С. 4. **17. Дуда Н.** Збереження та охорона пам'яток на теренах Галичини у міжвоєнний період і участь у цій справі державних і громадських структур // Студентський науковий вісник ТДПУ ім. В. Гнатюка. – 2004. – № 9. – С. 42-45. **18. З діяльності** Філії т-ва Охорони Воєнних Могил у Чорткові // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 6. – С. 11. **19. Загальні збори** Товариства охорони воєнних могил // Новий час. – 1939. – № 31 березня. – С. 6. **20. Звернення** Уряду воєводського в Тернополі до усіх панів старост воєводства Тернопільського (25.10.1926 р.). – ДАТО, ф. 231, оп. 4, сп. 383, арк. 1. **21. Зелені Свята** – дні українських інвалідів і стрілецьких могил! // Мета. – 1933. – 4 червня. – С. 1. **22. Зелені свята** // Христос наша сила. – 1933. – 4 червня. – С. 3. **23. Зелені свята** в Камінці Струмилівій // Новий час. – 1939. – № 5 червня. – С. 2. **24. Знищили** стрілецьку могилу // Діло. – 1930. – 7 листопада. – С. 5. **25. Знову** зневаження могили (До відома українського громадянства і польської влади) // Діло. – 1930. – 28 червня. – С. 1-2. **26. Інтервенція** посла Цалевича в справі стрілецьких могил на Лисоні і в соснові та в справі розробки церкви в Павловичах Грубешівського повіту // Новий час. – 1929. – 9 серпня. – С. 5. **27. Кабарівський Б.** З діяльності Тов. Охорони Воєнних Могил в Кракові // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 2. – С. 2. **28. Карпінський О.** Перед Зеленими Святами (З кругів Т-ва Охорони Воєнних Могил у Львові) // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 6. – С. 2. **29. К-ий.** Свято 1-го листопада в краю й на чужині // Новий час. – 1927. – 18 листопада. – С. 7. **30. Конфіскація** // Діло. – 1923. – 30 травня. – С. 3. **31. Коштанюк А.** Комасації воєнних могил. Комунікат філії Т-ва Охорони Воєнних Могил у Львові // Діло. – 1930. – 7 травня. – С. 3-4. **32. Кривуцький П., Карпінський О., Гижа І., Олексішин Я.** Зелені Свята для українських інвалідів і стрілецьких могил // Літопис Червоної Калини. – 1936. – № 6. – С. 23. **33. Л. Л.** Де наші пам'ятники минулого? // Літопис Червоної Калини. – 1929. – № 1. – С. 13. **34. Л. Л.** Де наші пам'ятники минулого? (Покінчення) // Літопис Червоної Калини. – 1929. – № 2. – С. 15. **35. Лисоня** // Новий час. – 1929. – 8 липня. – С. 1. **36. Лист** до відділу Польського Товариства Опіки над гробами вояків з Підгаєць (10.11.1926 р.). – ДАТО, ф. 231, оп. 4, сп. 383, арк. 13-13 об. **37. Львівський** Комітет охорони воєнних могил // Діло. – 1923. – 29 квітня. – С. 7. **38. На пам'ятник** для героїв // Діло. – 1923. – 4 жовтня. – С. 4. **39. Петровський О.** Пам'яткоохоронна справа у міжвоєнній Польщі як внутрішньополітичний чинник // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2003. – Вип.3. – С. 295-299. **40. Поклін** героям //

Христос наша сила. – 1933. – 18 червня. – С. 1. **41. Р. Д.** На розритих могилах. Провідна неділя стала днем протесту Помор'ян і околиці проти розриття стрілецьких могил на помор'янському цвинтарі // Діло. – 1930. – 10 травня. – С. 2. **42. Розрита** могила в Романівці // Діло. – 1930. – 20 травня. – С. 5. **43. Сапович Р.** Величаві Зелені свята у Станіславові // Новий час. – 1939. – 5 червня. – С. 2. **44. Свій.** Профанація. Розкопано стрілецькі могили в Зборові і повикидало з них кості // Діло. – 1930. – 26 квітня. – С. 2. **45. Стрілецькі** могили в Золочеві // Літопис Червоної Калини. – 1933. – № 1. – С. 11. **46. У Зеленосвяточні** дні не забудьте пом'янути ділом! // Діло. – 1930. – 8 червня. – С. 2. **47. У п'ятнадцяту** річницю бою під Крутами // Мета. – 1933. – 5 лютого. – С. 1. **48. Українське** громадянство! // Літопис Червоної Калини. – 1937. – № 7-8. – С. 2. **49. Шепарович Ю.,** Український С. З Т-ва Охорони воєнних Могил. У справі комасації воєнних могил // Діло. – 1930. – 26 січня. – С. 3. **50. Demonstracje** w gminach powiatu tarnopolskiego // Głos Polski. – 1929. – 3 listopada. – S. 5. **51. Prowokacja** ukraińska na cmentarzu w dniu Wszystkich Świętych // Głos Polski. – 1929. – 23 listopada. – S. 5. **52. Przebieg** demonstracji ukraińskiej w dniu 1 listopada 1929 r. w tarnopolu // Głos Polski. – 1929. – 23 listopada. – S. 5. **53. Ratuszny A.,** Szczurkiewicz. Sprawozdanie Powiatowego Zarządu Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów w Tarnopolu // Głos Polski. – 1929. – 17 listopada. – S. 5. **54. Sprawozdanie** Polskiego Towarzystwa Opieki nad grobami Bohaterów (Towarzystwa Polskiego żałobnego krzyża) za rok 1925. – Lwów: Drukarnia Stanisława Küblera, 1925. – 31 s.

There are analyzed the significance of the activity directed to protection of monuments in Ukrainian and Polish relations of the interwar period on the territory of East Halychyna in the article. There have been determined the peculiarities of the Ukrainian and the Polish's attitudes to the war historic monuments. There has been covered the role of periodicals in forming certain stereotypes and attitudes among the population of East Halychyna concerning the region's cultural heritage preservation.

УДК 94(477.7)"04/14

О.В. Караманов

ПОШИРЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА СЕРЕД КРИМСЬКИХ ГОТІВ

Історія кримських готів являє собою одну з найактуальніших тем для досліджень у контексті історії народів Північного Причорномор'я в епоху раннього середньовіччя. З'явившись у Криму в середині III ст. н. е., ці германські племена докорінно змінили соціально-економічну і

політичну ситуацію на півострові, значно розширивши зону своєї військової експансії. Саме у цей час готи стають найактивнішою історичною силою в Чорноморському регіоні, вступаючи у безпосередні контакти з Візантією і Римською імперією, що сприяло поширенню серед них християнського вчення.

Питання прийняття християнства кримськими готами не було обійдене увагою дослідників. Особливо це стосується останньої чверті XIX – першої чверті XX ст., що, однак, зовсім не свідчить про узгодженість і єдину думку не тільки у вирішенні, а й постановці даного питання. Такий стан речей зумовлений не лише результатом нестачі джерел, а й пов'язаний з різними дослідницькими позиціями та відмінностями у характеристиках тенденцій розвитку готських племен. Якщо у працях В. Кондаракі [15], архієпископа Арсенія [2], В. Томашека [32], Ф. Бруна [5], В. Белікова [4] було поставлене питання християнізації кримських готів через призму їхніх військових набігів на Візантійську імперію, то роботи С. Шестакова [23], В. Васильєвського [7], Ю. Кулаковського [16], Й. Мансьона [27], А. Васильєва [6], Ю. Готьє [14] детально й глибоко розробили хронологію та історію внутрішньої і зовнішньої боротьби, що супроводжувала утвердження християнства серед готів. У післявоєнний період це питання частково розглядалося у працях А. Ременнікова [18], А. Якобсона [25], І. Баранова [3], В. Тодорова [21], А. Айбабіна [1], В. Сидоренка [20], А. Герцена і Ю. Могаричева [13] та деяких інших. Тут наголошувалося на етнокультурній та історичній самостійності та оригінальності кримських готів, завдяки яким Крим став важливим центром християнського світу. Серед останніх можна виділити роботи І Піоро [17] і О. Фарбея [22], в яких, зокрема, на основі останніх досліджень вивчалися джерела проникнення християнства до Криму, однак у доволі широкому контексті. Мета нашого дослідження – проаналізувати етапи поширення християнства серед кримських готів та виявити особливості цього процесу шляхом інтерпретації різних джерел.

Беззаперечною є упевненість дослідників у тому, що прийняття християнства відіграло в історії кримських готів визначальну роль. Ця подія пов'язана з переходом готських племен від військової демократії до перших державних утворень, а також із взаємовідносинами готів і ранньофеодальної Візантійської держави. Після появи готських племінних об'єднань у Криму в другій половині III ст. і оволодіння ними стратегічно важливим флотом Боспорського царства цілком логічним стало й здійснення далеких морських набігів. Набіги готів та їхніх одноплемінників наводили жах не лише на східні, західні і південні береги Чорного моря, а й давали відчувати себе на узбережжях Егейського і Чорного морів. Так, здійснивши напад на Пітіунт (Піцунду) на східному березі Чорного моря і на Трапезунд на півдні, готи в районі Мармурового моря грабували Нікомідію, Нікею, Прусу, на Малоазійському узбережжі – храм Артеміди Ефеської. Західний берег

Чорного моря і Балканський півострів до міст Софії і Ніша також постраждав від готської навали [18, 20-84].

У зв'язку із готськими набігами III ст. на територію Римської імперії в науці розглядається питання про початок християнства серед готів взагалі, а серед кримських зокрема. До цього процесу, очевидно, спричинилися присутні у Криму християни-каппадокійці. У 267 р. готи проникли до Каппадокії, у той час як їхній флот зруйнував грецькі береги та острови і захопив навіть Афіни, а сухопутні готські армії воювали у Фракії з імператором Галлієном і його воєначальником Маркіаном [17, 47-50]¹. За логікою розвитку подій можна припустити, що європейські області зруйнували готи, що мешкали біля Дністра і Дунаю. Натомість пограбування у Каппадокії здійснювали переважно кримські готи. Останні полонили каппадокійців-християн, і вони потрапили у неволю на Таврійський півострів. У Каппадокії довго зберігалася пам'ять про долю й діяльність деяких з цих полонених. Василь Великий, єпископ Кесарії Каппадокійської, близько 373 р. писав солунському єпископу Асхолію, уродженцю Каппадокії, який долучився до поширення християнства з-поміж готів, – що зерна християнства дійшли до готів через Євтіха з Каппадокії: “Нагадуючи про блаженного мужа Євтіха і прославляючи нашу вітчизну за сяння благочестя, ти радуєш мене згадкою про минуле і дивуєш сьогоденням, тому що ніхто з нас не зрівняється з Євтіхом за добродієністю” [1, 60-61].

Церковні історики VI ст. Созомен і Філосторгій прямо стверджували, що саме каппадокійськими та іншими полоненими було покладено початок поширення християнства серед готів [1, 61]. Созомен так змальовує ці події: “Майже для усіх варварів приводом для прийняття християнського вчення були постійні війни з римлянами в епоху правління імператора Галлієна та його наступників. При цьому чимало священників варвари забрали в полон і вони стали жити серед них. Оскільки священники там зцілювали хворих і відганяли злих духів через заклики імені Ісуса Христа, називаючи його сином Божим, а при цьому вели життя повністю без вад і своїми добрими вчинками відбивали різні насмішки, то варвари дивувалися, дивлячись на них; але згодом почали вважати справою цілком розумною наслідувати цих людей та шанувати Бога саме так, як вони шанують. Обравши священників своїми керівниками та духовними отцями, варвари отримували настанови, приймали хрещення і почали відвідувати церкви” [31].

Більш достовірні відомості повідомляє нам збережений Фотієм витяг з церковної історії Філосторгія. Цей письменник, будучи сам з

---

¹ Слід зазначити, що при описі готських набігів джерела нерідко називають готів скіфами, при чому під цими етнічними ми повинні розуміти не виключно готів, а й інші германські народності, особливо герулів.

Каппадокії, сповідував аріанство. З одного боку, він мав можливість отримати доступ до тих же самих документів, які були на руках у Василя Великого, з іншого – мав особливі мотиви збирати усякого роду відомості про початок християнства у готів, серед яких аріанська церква зробилася немов би національною. Він писав: “У царювання Валеріана і Галлієна величезні натовпи задунайських скіфів вступили до меж Римської імперії і пройшли через значну частину Європи. Потім, переправившись до Азії, Галатії та Каппадокії, вони взяли багато полонених, а в їх числі й таких, які належали до кліру. Благочесні полонені, потрапивши до середовища варварів, схилили немалу їх частину до християнських вірувань замість еллінських” [28]. Далі Філосторгій вказує, що навіть предки самого Ульфїлі, перекладача Святого Писання на готську мову, були полоненими каппадокійцями.

Ще одним джерелом, на яке зазвичай посилаються під час опису готських походів III ст. і для підтвердження факту захоплення готами християнських полонених, є канонічне послання єпископа Неокесарійського, святого Григорія Чудотворця, померлого не раніше 270 року [19, 58]. Послання Григорія було написане під живим враженням від тільки що перенесеної інвазії готів і загадкових ворадів до Понтійської провінції: вони здійснили жахливі спустошення в країні, вбивали й забирали у полон жінок, дітей та завзято грабували. Цей напад шкідливо подіяв на місцевих жителів, які, забувши, за словами послання, що “вони були понтійці і християни”, брали участь разом з варварами у пограбуваннях, а після того, як готи і воради пішли геть, стали нападати на своїх одноплемінників і захоплювати чуже майно під приводом того, що під час навали втратили своє. Оскільки воради і готи, як сказано в посланні, обійшлися з ними по-ворожому, то вони “самі зробилися для інших ворадами і готами” [19, 198].

На думку А. Васильєва, таке послання засвідчує той факт, що готи до свого вторгнення у Понт ще не були християнами, як це намагалися довести деякі вчені [6, 274]. В. Гайдукевич, автора праці “Боспорське царство”, одним з найсуттєвіших факторів проникнення християнства до Криму називав піратські набіги готів на Малу Азію, звідки, як відомо, разом з іншою здобиччю, доставлялися на північ й малоазійські полонені-християни, у тому числі навіть представники кліру [11, 465].

З вищенаведених джерельних свідчень досить важко виокремити ті відомості, які можна безпосередньо відносити до кримських готів. Але, знаючи, що кримські готи, користуючись боспорськими судами, приймали активну участь в навалах, ми можемо з упевненістю стверджувати наявність великого відсотку християнських полонених у Криму, тим більше, що про існування християнства на півострові, а саме на Боспорі, у нас є свідчення від самого початку IV ст. Це знайдена епітафія з іменем Євтропія. Вона являє собою з усіх боків уламану плиту, посеред якої вибито хрест з перехрестями, які розширюються на кінцях. Над хрестом напис: “Тут спочиває Євтропій, 601”. Особливий інтерес

надає цій епітафії позначена точна дата – 601, яка, будучи поданою за боспорським літочисленням, відповідає 304 року [24, 59]. Отже, на Боспорі вже до кінця III ст. могла існувати християнська община. За деякими епіграфічними ознаками, до IV ст. можуть бути віднесені ще кілька недатованих християнських епітафій, віднайдених у Криму, наприклад, епітафія з ім'ям Лавніки, епітафія у вигляді трапеції з іменем Марії, епітафія з іменем Євтропія та знайдена в Тамані епітафія у формі хреста з іменем Платона [6, 274].

Мабуть, перше свідчення про християнство серед кримських готів ми знаходимо у написаній між 319 і 321 рр. промові Афанасія Великого “Про втілення слова” [26, 95]. У ній автор, згадавши про забобони, дикість нравів та ідолопоклонство серед скифів, ефіопів, персів, вірмен, готів, єгиптян і халдеїв, пише, що “Господь всіх, сила Божа, Ісус Христос не тільки проповідував серед своїх учнів, а й переконав серця людей забути про звірині нрави, більше не шанувати рідних богів, а визнавати його і через нього служити отцю” [26, 95-99]. Як видно, у цьому уривку готи губляться серед довгого переліку інших народностей. Але для нас важливо відзначити, що в уявленні Афанасія Великого готи є народом, прилученим до християнства, а отже, народом невойовничим. Архієпископ Арсеній, підкреслюючи це, вказує, що “насправді не бачимо, в кого іншого з тодішніх войовничих варварів могли б відбутися такі зміни, крім готів, але і між останніми тільки у кримських готів, тільки до них можуть йти слова святого отця” [2, 63].

Таке розуміння не є безпідставним. Тоді як придунайські готи, навіть після поразки, завданій їм імператором Клавдієм у 270 р., ще довго порушували спокій імперії і залишалися її небезпечними ворогами, великі флотилії кримських готів вже не з'являлися у грецьких водах. Очевидно, що після розпаду великого союзу готських племен віддалені кримські готи, що стали більш цивілізованими завдяки християнству, мирно співіснували з імперією [2, 63-64]. У зв'язку з цим слід ще зазначити, що кримські готи, здобувши початки християнської релігії ще у III ст., тобто до появи аріанства, залишалися завжди православними. Що ж стосується дунайських готів, тобто вестготів, то вони, поряд з кримськими готами, дотримувалися з III ст. православ'я, але у IV ст., завдяки Авдію і авдіанам, а потім знаменитому Ульфїлі, як відомо, аріанінові, почали слідувати їхньому вченню, особливо ж аріанству.

Можливо, гуннська навала, що розпочалася з другої половини IV ст., затримала проникнення аріанства до Криму від західних готів з півночі. Але на Дунаї і після аріанського обернення лишалися авдіани і православні готи (про що іноді забувають), які неодноразово фіксуються джерелами і які мали у своєму середовищі кілька мучеників за віру [4, 63-65]. Православ'я або аріанство готів поширювалося у залежності від того, хто серед них проповідував. Відомо, що у IV ст. готи не могли розбиратися в усіх релігійних тонкощах; за словами Сократа, вони прийняли християнство “в усій простоті” [30].

Більше інформації про готське християнство в Криму ми одержуємо стосовно часу Першого Вселенського собору, який відбувся у Нікеї в 325 р. На ньому були присутні і поставили свій підпис такі єпископи, єпархії яких пов'язуються з Кримом: Кадм Боспорський, Філіпп Херсонесський, а також Феофіл – митрополит Готії [6, 277].

Одні дослідники вбачали у Готії єпископію, що знаходилася в Криму, інші намагалися знайти цю єпископію на заході, серед тих готів, які оселилися в північній частині Балканського півострова, на Нижньому Дунаї. Більшість прийшла до висновку: на початку IV ст. у Криму дійсно був Феофіл Готський, але ще не власне таврійсько-готський єпископ.

Щоб віднайти такого єпископа, звернемося до часів константинопільського патріарха Іоанна Золотоуста. З листів цього отця церкви можна довідатися, що у 397 р. він поставив кримським готам єпископа Унілу [9, 381]². Уніла, який одержав свій сан безпосередньо від Іоанна Золотоуста, певно, був одним з прямих наступників Феофіла, а отже, мав свою кафедру. Коли Уніла помер, то до Константинополя було терміново відряджене посольство від готського князя з проханням дати нового єпископа. На шляху з Нікеї готський диякон Модуарій вручив Іоаннові Золотоусту (тоді вже (від 404 р.) вигнанцеві) листа свого князя, яким було повідомлено про смерть Уніли і просив призначити йому наступника [16, 52]. Золотоуст, боючись, щоби його наступник на патріаршому престолі у Константинополі, Арсакій, не зробив невдалого вибору наступника на готське єпископство, просив знатну і впливову дияконесу Олімпіаду призупинити вирішення цієї справи. Вона затримала в себе на цілу зиму готського посла під приводом, що в цей час йому не можна відправитися додому через погані погодні умови і важке зимове плавання до Боспору, оскільки Арсакій ще вагався з призначення єпископа. Пізніше Золотоуст з цим же проханням звернувся й до диякона Феодула, бо сподівався на власне повернення до Константинополя. Потім він дякував готським монахам за їхні вчасні повідомлення і обережність, чим було попереджено розкол у готській церкві і втішав за переслідування, які вони терпіли від Арсакія [2, 63].

Після цього ми не маємо свідчень про кримських готів до 548 р. У цьому році, почувши, що імператор Юстиніан I вислав до нещодавно наверхньої Абхазії єпископа, готи відправили і від себе чотирьох послів з проханням дати їм нового єпископа на місце померлого. Імператор виконав їхнє прохання і, разом з тим, звернувши увагу на Крим, поставив сильний гарнізон у Боспорі, до якого входили й готські загони під керівництвом Годілли і Вадурія [1, 194], а країну Дорі укріпив довгими стінами і баштами [2, 63-64].

Дорі – це країна готів у Криму. Її, зокрема, згадує і змальовує Прокопій Кесарійський. Назву “Дорі” легше всього пояснити як змінену

---

² Ім'я Уніла вважається чисто готським за походженням. Це наводить на думку, а чи не могли готи в Криму мати власних єпископів.

готи назву “Таврія” – зміна у вимові приголосних є притаманною для германських мов. Центром країни було місто або фортеця усередині гірського Криму, яка також мала назву Дорі (Дорос). Жителі країни прийняли християнство водночас з боспорськими готами. Прокопій, називаючи готів країни Дорі тетракситами, так змальовує їх: “Хоча вони нечисленні, але не гірше за інших зберігають християнські устами, яких дотримуються. Чи були ці готи колись аріанами, подібно до інших готських племен і взагалі, яка релігія була у них колись, - цього я сказати не можу, та й самі вони не знають. Відомо лише, що тепер вони з великою прихильністю віддані християнству” [29].

У контексті поширення християнства серед кримських готів не можна обійти такої важливої події, як створення самостійної Готської єпархії в Південно-Західному Криму, центром якої став спочатку Партеніт, а потім Дорос (Мангуп). В. Васильєвський, який детально проаналізував два агіографічних джерела: Життя Стефана Нового і Іоанна Готського, вважав однією з причин утворення архієпископії збільшення до Криму у VII – VIII ст. потоку емігрантів – опального чернецтва та іконошанувальників, які починають масове будівництво печерних монастирів [7, 143-165; 8, 95-97]. Однак більшість писемних джерел, на думку А. Герцена і Ю. Могаричева, спростовують дане твердження, вказуючи, що з переходом у Візантії до політики іконоборства у VIII ст. (при Леві III та його наступниках), світська й церковна влада у Таврії не тільки не перейшла в опозицію до уряду, а й активно його підтримала” [12, 8]. Крім того, джерела не дають підстав припускати про будь-яку помітну імміграцію на півострів переслідуваних іконошанувальників і тим більше про появу у зв’язку із цим печерних монастирів [12, 7-9].

У світлі сучасних досліджень факт заснування самостійної Готської єпархії можна пояснити захоплення Дорі (Дороса), центру Кримської Готії, опорного пункту Візантії на найближчих підступах до Херсонесу, хазарами, що й спричинило подію, відому в історії як повстання Іоанна Готського [3, 27-36; 13, 119-122]. Така ситуація могла скластися тільки за умови зміни відносин між Візантією і Хозарією. Якщо за імператорів-іконоборців між імперією і Хозарським каганатом встановлюються тісні контакти, то у VIII ст. обидві сторони опиняються перед арабською загрозою. Це змушує їх укласти політичний союз, який, мабуть, підкріплювався ще й тим, що несприйняття культу ікон було характерно також для верхівки хозарського суспільства – воно сповідувало іудаїзм. Однак різка зміна ідеологічного й політичного курсу Візантії при цариці Ірині, що знайшла свій вияв у відновленні іконошанування та посиленні критики іудаїзму, послаблення арабської загрози на фоні політичного занепаду імперії не могли не викликати відповідної реакції з боку каганату, який посилив тиск на візантійські володіння у Тавриці та на Кавказі [13, 121].

Мабуть, саме іконоборська партія (а населення Криму, у тому числі й готи, переважно зберігали іконоборську орієнтацію) виступила на

боці хазарів, у результаті чого готський пастир Іоанн, “переслідуваний власним народом, втік до Амастріди” [7, 149-155]. Хозарам вдалося встановити контроль над значною частиною візантійських володінь в Криму, включно з Херсонесом.

Така ситуація вимагала перебудови місцевої церковної структури. Власне візантійські володіння у Південно-Західній Тавриці відтепер співпадали з Херсонеською єпархією, а для готського та іншого християнського населення на підвладній хазарам території були виділені самостійна Готська і, можливо, Фулльська єпархії. Утворення першої, на думку А. Герцена і Ю. Могаричева, можна віднести до кінця VIII – початку IX ст. [13, 119-122]. Утворення Готської єпархії сприяло поширенню християнства серед мас кочівників-тюрків, а вже у X ст. звістка про нову релігію прийшла до Київської Русі [21, 255-256]. Отже, після прийняття більшістю населення Криму християнської релігії, серед якого провідну роль відіграли готи, півострів став фактично “аванпостом християнського світу, цитаделлю православ’я” [10, 28].

У зв’язку з поширенням християнства актуальним стає питання визначення соціального ладу кримських готів. Це був небагатий землеробський народ з власною мовою (кілька слів якої записав О. фон Бузбек вже у XVI ст. [21, 240]³) та звичаями, який своїм одягом і зовнішнім виглядом відрізнявся від сусіднього грецького та іншого населення. Своєрідний стиль предметів з їхніх могил прямо на це вказує. Готська військова могутність не знаходить собі підтверджень у речових пам’ятках, оскільки поховання їх дають майже виключно невеликі кинджали і ножі. Невелика за розмірами Готія складалася з поселень, розкиданих вздовж південного берегу Криму та по гірським долинам і з міст, – це були гірські замки, подібні до Дорі або Інкермана, та відкриті міста. На певний рівень заможності серед готів у VIII – IX ст. вказують залишки Партенітської базиліки на березі моря, заснованої єпископом Іоанном Готським [14, 49]. У готів існувало соціальне розшарування і досить глибоке, що доводиться відомостями про готських князів. Слід відзначити також той факт, що кримські готи ніколи не були повністю підкорені ні Візантією, ні гуннами, ні хозарами, а згодом, у II тисячолітті, вже “розчинившись” у масі прийшлого населення, все ж залишили по собі назву південно-західного нагір’я і прибережного району – “Кримська Готія”, “Капітанство Готія”. Готська єпархія, яка дожила до кінця XVIII ст., надовго пережила самих готів [9, 395-396].

Підсумовуючи, слід зазначити, що процес християнізації кримських готів пройшов у своєму розвитку кілька етапів. На першому відбувалося лише ознайомлення варварів з новою релігією через полонених каппадокійців та жителів інших земель, на другому захоплені у полон починали впливати на свідомість готів, впроваджуючи серед них

---

³ Дослідник помітив діалектичну відокремленість мови кримських готів і на основі цього висловив припущення, що це плем’я ще у Скандинавії мешкало окремо, хоч і по сусідству від основної маси готів.

церковні настанови, обряди хрещення та ритуал відвідування церкви. Третій етап характеризувався вже союзницькими відносинами готів з імперією: серед германців з'являються єпископи, яких призначав константинопільський патріарх, а в районі Боспору розташовується сильний візантійський гарнізон. На останньому, четвертому етапі, після завоювання постійної Готської архієпископії, кримські готи виступають вже у ролі самостійних проповідників християнства, поширюючи його ідеї не лише у Криму, а й далеко за його межами.

Література

1. **Айбабин А.И.** Этническая принадлежность могильников Крыма IV – первой половины VII вв. н. э. // *Материалы к этнической истории Крыма.* – К., 1987. – С. 164-199.
2. **Арсений.** Готская епархия в Крыму // *Журнал Министерства Народного Просвещения.* – 1873. – № 165. – С. 60-86.
3. **Баранов И.А.** О восстании Иоанна Готского // *Феодальная Таврика.* – К., 1974. – С. 57-74.
4. **Беликов Д.Н.** Христианство среди готов. – Казань, 1887.
5. **Брун Ф.А.** Черноморские готы и следы их долгого пребывания в Южной России // *Записки Академии Наук.* – СПб., 1874. – Т. 24. – С. 52-104.
6. **Васильев А.А.** Готы в Крыму // *Известия Российской Академии истории материальной культуры.* – Петроград, 1921. – Т. I. – С. 265-290.
7. **Васильевский В.Г.** Житие Иоанна Готского // *Журнал Министерства Народного Просвещения.* – 1878. – Ч. 195. – С. 143-165.
8. **Васильевский В.Г.** Житие Стефана Нового // *Труды.* – СПб., 1912. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 95-97.
9. **Васильевский В.Г.** Русско-византийские отрывки // *Труды.* – СПб., 1912. – Т. II.
10. **Височенко С.А.,** Сімутіна А.Л. Середньовічна Таврика у картографічних зображеннях: за матеріалами колекції ЛНБ // *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.* – 1996. – Вип. 5. – С. 20-39.
11. **Гайдукевич В.Ф.** Боспорское царство. – М.-Л., 1948.
12. **Герцен А.Г.,** Могаричев Ю.М. К вопросу о времени возникновения пещерных монастырей Крыма // *Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей).* Тез. докл. конф. – Херсон, 1990. – Ч. 3. – С. 7-9.
13. **Герцен А.Г.,** Могаричев Ю.М. О возникновении Готской епархии в Таврике // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* – Симферополь, 1991. – Вып. 2. – С. 119-122.
14. **Готье Ю.В.** Железный век в Восточной Европе. – М.-Л., 1930.
15. **Кондараки В.Х.** История христианства в Крыму. – Одесса, 1871.
16. **Кулаковский В.А.** Прошлое Тавриды. – К., 1914.
17. **Пиоро И.С.** Крымская Готия: очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье. – К., 1990.
18. **Ременников А.М.** Борьба племён Северного Причерноморья с Римом в III в. – М., 1954.
19. **Сагарда Н.А.** Святой Григорий Чудотворец, епископ Неокесарийский. Его жизнь, творения и богословия. – Петроград, 1916.
20. **Сидоренко В.А.** Готы области Дори и длинные стены в Крыму //

Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. – Симферополь, 1991. – Вып. 2. – С. 105-118. 21. **Топоров В.Н.** Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // Балто-славянские исследования. – 1982. – М., 1983. – С. 227-263. 22. **Фарбей О.М.** Джерела з історії християнства в Криму в IV–IX ст. // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 48-57. 23. **Шестаков С.П.** Очерки по истории Херсонеса в VI – X вв. – М., 1908. 24. **Шкорпил В.С.** Три христианских надгробия, найденных в Керчи в 1898 году // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1900. – Т. XXV. – С. 52-63. 25. **Якобсон А.Л.** Средневековый Крым. – М.-Л., 1964. 26. **Athanasius.** Cratio de incarnatoine verbi // PG. – Paris, 1857. – Т. XXV. – Col. 95-198. 27. **Mansion L.** Les origines du christianisme chez les Goths. – Paris, 1914. 28. **Philostorgius.** Historia ecclesiastica // PG. – Paris, 1860. – Т. LXV. – Col. 468-470. 29. **Procopii** Caesariensis. De aedificis // Opera omnia / Rec. I. Haury. – Lipsiae, 1916. – Vol. 4. – B. 7. – III, 7. 30. **Socrates.** Historia ecclesiastica // PG. – 1859. – Т. LXVII. – Col. 33-35. 31. **Sozomenus.** Historia ecclesiastica // Migne I. P. Patrologiae cursus completus. Series graeca. – Paris, 1859. – Т. LXVII. – Col. 468-470. 32. **Tomashek W.** Die Goten in Taurien. – Wien, 1881.

The article is devoted an analysis of Christianity among Goths, which were lived in Crimea. The new approach lies in well founded periodization of the main steps of Christianity's spreading in the south of Ukraine.

УДК 94(477.61)"1932/1933"

А.О.Климов

ДО ВИСВІТЛЕННЯ ТРАГЕДІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ НА ЛУГАНЩИНІ

Проблеми політичного терору в Україні, до яких відноситься й голодомор 1932–1933 рр., в останні роки перестали бути “білою плямою” української історії. З’явилися ґрунтовні наукові розвідки, у яких автори дослідили різні його аспекти. Серед масиву видань вирізняються роботи відомого українського історика С.В.Кульчицького [1], ґрунтовна праця “Політичний терор і тероризм в Україні” за редакцією В.М.Литвина [2]. У даній розвідці ми торкаємося окремих аспектів трагедії голодомору 1932–1933 років на Луганщині.

Українське село повернулося до більшовиків тоді, коли ті пообіцяли землю. Адже після аграрної реформи 1861 року селяни отримали від поміщика тільки частину необхідної їм землі, до того ж не у приватну власність, а в довічне користування за викуп, який повинні

були сплачувати протягом 49 років. Він, до речі, у цих краях виявився шестеро більшим від ринкової вартості землі. Тоді селяни отримали наділи по 4 десятини на ревізку душу. На початку ж ХХ століття, у зв'язку із зростанням населення, на члена родини припадало землі вдсятеро менше – приблизно 0,4 десятини [3, 11–12].

Ураховуючи гостроту аграрної проблеми, яка не була вирішена ні російською революцією 1905–1907 років, ні столипінською аграрною реформою через нетривалий термін її реалізації, ні українською національно-демократичною революцією 1917–1920 років, більшовики, щоб мати підтримку селянства, яке становило більшість населення, віддали селянам переважну частину поміщицьких земель. У 1923 р. аграрна реформа завершилася. За рахунок поміщицьких земель і вилучення тих, що перевищували трудову норму, землекористування бідняцько-середняцьких господарств на Луганщині суттєво зросло: селяни отримали 420 тис. десятин орної землі. У Старобільському повіті на кожного їдця тепер припадало майже по 3 десятини [4, 12].

Земельний банк під заставу частини землі надавав селянам позики на придбання насіння, робочої худоби, сільськогосподарського реманенту. В умовах функціонування ринкової економіки (це була проголошена в 1921 р. і згорнута в 1928 р. так звана нова економічна політика) селяни були економічно зацікавлені в результатах свого господарювання, власною працею вони могли здійснити природну мрію – вибитися в люди, стати заможними. Ця зацікавленість посилилася 1923 року, коли всі види податків замінили єдиним сільськогосподарським у грошовій формі. До 1925 р. зернове виробництво досягло рівня 1913 року. У Луганському окрузі було зібрано 24,2 млн., у Старобільському – 29,5 млн. пудів хліба [5, 38].

Однак після ліквідації високотоварних поміщицьких і селянських підприємницьких хазяйств товарність сільського господарства істотно зменшилася. Збільшити її правляча партія вирішила шляхом створення радгоспів і колгоспів, які ґрунтувалися на відчуженні приватної власності. Не маючи засобів виробництва, селяни ставали залежними від держави, найманою робочою силою, фактично “радянськими кріпаками”. Отже, щоб здійснити комуністичний експеримент, треба було позбутися селян-власників. Для цього фактично влаштовано хлібозаготівельну кризу 1927–1928 років. Як монополіст у закупівлі зерна держава штучно знизила рівень хлібозаготівельних цін і підвищила ціни на промислові товари, які ставали щодалі дефіцитнішими. Втрачаючи через це до 50% прибутків, селяни відмовлялися везти хліб на ринок, що негайно було кваліфіковано владою як свідомий саботаж [6, 9].

Для відбирання хліба в селян були запроваджені надзвичайні заходи, в тому числі карна відповідальність. А щоб запобігти скороченню виробництва зерна, проголошувалася суцільна колективізація, яка давала державі можливість застосовувати

нееквівалентний обмін між містом і селом, викачувати селянські кошти й вилучати селянську продукцію в натуральному вигляді.

У 1928 р. в Україні стався недорід, однак влада, щоб заробити валюту для промислових закупівель, наростити експортні ресурси, збільшила хлібозаготівельні плани (вони ставали безрозмірними). У липні 1929 р. було введено обов'язкові планові завдання хлібоздачі з розкладкою на кожне село: хліб вирішили у селян вичавити. За ухилення від поставок зерна з селян стягували штрафи у п'ятикратному розмірі від вартості хліба, що підлягав здаванню, подальший опір карався конфіскацією всього майна та виселенням у віддалені регіони СРСР.

За допомогою такого економічного терору хлібозаготівельні плани в 1929 р. було виконано. Водночас селян почали заганяти в колгоспи, ця кампанія набула форм прямого примусу. У Ровеньківському районі, наприклад, за відмову вступати до колгоспів селяни за судовими вирокami отримували різні терміни ув'язнення [7, 326]. Почалася політика “ліквідації куркуля як класу”. Селян примушували змиритися з колективізацією під загрозою повної втрати власного господарства.

Розгорнувши терористичну акцію знищення працьовитого заможного селянства, місцева влада керувалася постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. “Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”, за якою ця верства селянства ділилася на 3 категорії. Учасників антирадянських виступів розстрілювали або ув'язнювали в тюрмах та концтаборах, противників розкуркулення разом із сім'ями виселяли в північні регіони, а тих, хто не бажав вступати до колгоспів, видворяли за околиці села на менші земельні ділянки. У Старобільському окрузі в кожному селі розкуркулили майже половину всіх дворів. Тоді тут було близько 600 сіл, з кожного виселили від 12 до 22 сімей, від такого насилля постраждали тисячі сімей [4, 22]. Відтак почався наступ на так званих “підкуркульників”: їх стали виселяти, дочекавшись закінчення весняної сівби 1931 року.

У Біловодському районі було розкуркулено 15 середняцьких і 3 червоноармійських господарства, при розкуркулюванні доходило до відбирання одягу, білизни, меблів, продовольства, овочів. Середняцькі господарства розкуркулили й у селі Безгинове Новоайдарського району, тут у господарів відібрали все абсолютно. Таке ж свавілля чинилося в селі Стрільцівка Міловського району: з 10 розкуркулених виселили зі своїх дворів, забравши все, до брудної білизни включно, трьох середняків за те, що не вступали до колгоспу [8, 31–33].

Опинившись у безвихідному становищі, селяни вимушені були вступати до колгоспів. Навесні 1930 р. в Старобільському окрузі колективізували 61% господарств, у Луганському – 43%. У 1931 р. відсоток збільшився в середньому до 84 (на цей час на Луганщині було створено 801 колгосп), хоча були показники й вищі: у Новосвітлівському

районі до колгоспів залучили 86% господарств, у Сватівському – 98,5% [7, 327].

Створені колгоспи були економічно слабкими. Селяни чудово розуміли, що результати їхньої праці відчужуються державою, у колгоспах панувало знеособлення, і на нову, уведено для обліку результатів роботи, одиницю –трудодень – майже нічого не видавалося. Тому вони зосереджували свої зусилля на присадибних ділянках – тих клаптиках власної землі, які їм вдалося відвоювати своїм спротивом колективізації. Через це вже в 1930–1931 рр. хліб у сільській місцевості став дефіцитом, але з урожаю 1930 р. влада викачала хліба ще більше, ніж у попередньому році; колгоспи мусили здавати державі від 1/3 до 1/4 валового збору. Селяни почали відмовлятися від праці на землі й тікати до промислових міст. З артїлі ім. Петровського Старобільського району на роботу до міст без дозволу правління пішло 200 із 300 працездатних колгоспників. Вони говорили: “Далі в колгоспі бути неможливо, хліба дають мало, працюємо майже безплатно. Треба тікати в Донбас, поки не пізно” [9, 4]. Але для більшості селян врятуватися від голоду на “будовах соціалізму” було марним сподіванням: влада застосовувала репресії проти членів їх родин, що залишалися в селах. У селищі Городище Ворошиловського району, наприклад, з постачання було знято 1020 осіб членів родин тих колгоспників і одноосібників, які пішли працювати на виробництво [10, 312].

Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. виявилися ще більш непомірними й нереальними. Унаслідок цих заготівель, які тривали до пізньої осені наступного року, поки в районах не залишилося жодних продовольчих і фуражних запасів, почався голод. З урожаю 1932 року хлібозаготівлі пішли ще важче – виснажене, знекровлене село товарного хліба вже не мало. Далася взнаки незацікавлена, а через те недбала робота в громадському господарстві: хліб гинув у полі від бур’янів, осипався під час жнив і перевезення, знищувався на полях мишами й ховраками, яких розвелось небачено.

Не дало бажаних результатів і розширення в 1932 р. за вказівкою влади посівних площ: майже без техніки, охлялою худобою, не маючи реального матеріального інтересу, колгоспники зібрали й обмолотили хліба вкрай мало. Влада ж вирішила, що колгоспники від неї хліб сховали, розкравши його з колгоспних ланів. У серпні за постановою ВЦВК і Раднаркому СРСР за розкрадання майна колгоспів установлено розстріл, а з осені в усіх районах почали діяти надзвичайні хлібозаготівельні комісії. Вони вилучали запаси продовольства, що визначалося як кара за несвоєчасне постачання хліба й тому в залік боргу не йшло, тобто розгорнули терор голодом.

Обшуки й вилучення зерна наочно засвідчили, що його не розкрадено, а втрачено на полях. У боржниках опинилося 93,9% [9, 5] усіх колгоспів. Однак влада пішла на жахливий злочин, увівши натуральні штрафи й перетворивши голод на голодомор: у кого із селян

на початку 1933 року під час обшуків не знаходили хліба, забирали у вигляді штрафу за борг усе продовольство – м'ясо, сало, крупи, картоплю, цибулю, буряки, гарбузи, квасоллю, сушню тощо.

На селі та в містах, знятих із централізованого постачання, з весни 1932 року голод набув повального характеру із численними смертними випадками. Вимирали цілі села, було зафіксовано чимало випадків канібалізму. У своїх “Нотатках про літературне життя 20–40-х років” відомий український письменник Іван Сенченко малює реальну картину цих подій, які торкнулися й українських міст. “Насувалася зима з 1932 на 1933 страшний рік. Вулиці міста заповнили постаті охлялих, голодних людей, які тинялися від будинку до будинку, рилися в смітниках, сідали відпочити під парканами, і більшість їх там і знаходили вічний відпочинок” [11, 570].

У 1933 році смертність від голоду в Україні становила від 3 до 3,5 млн. осіб. Народжуваність у голодні роки зменшилася на порядок, повні демографічні втрати, включно з викликаним голодомором зниженням народжуваності, за підрахунками відомого українського історика Станіслава Кульчицького, сягнули за 1932–1934 рр. 5 млн. осіб [6, 79]. У Донецькій області, за підрахунками британського дослідника Роберта Конквеста, від голоду вмерло до 20% населення, голод скопив не менше, ніж 400 тис. селян [12, 281] (дані приховувалися владою й точних ми не маємо). Найбільш страхотливими наслідки голодомору були у Верхньотепловському, Новопсковському, Старобільському, Біловодському та Рубіжанському районах.

Голодомор був геноцидом українців як нації. Він, як переконливо свідчать донедавна таємні компартійні документи, був свідомо організований сталінським режимом, виявився гігантською спробою зламати спротив українського народу більшовицькій владі засобами терору, адже діяв на політичну активність населення однозначно: від голоду людина впадала в повну апатію.

Українців нищили як селян, що опиралися примусовій колективізації та грабіжницьким хлібозаготівлям; як громадян республіки, що володіла потужним економічним потенціалом; як націю, що мала стійкі традиції визвольної боротьби, державний статус в СРСР і конституційні гарантії здобуття незалежності згідно із союзним договором 1922 року.

Наслідками цього геноциду були не тільки страшні демографічні втрати, а й глибока моральна ерозія. У свідомість селянства на декілька поколінь уперед було імплантовано соціальний страх, воно змирилося з необхідністю працювати в колгоспі. Інтелектуальну, енергетичну, активно-творчу силу нації було підірвано, будь-який спротив актам насилля у всіх сферах національного, суспільного життя був зламаний. Як слушно зауважив академік Іван Дзюба, голодомор 1932–1933 років був тим страхотливо-переламним часом української історії, після якого вона пішла “вниз”.

Література

1. **Кульчицький С.В.** Ціна “великого перелому”. – К., 1991; Його ж: Причини голоду 1933 року в Україні // Історія України. – 2003. – №42, 43; Його ж: Проблема колективізації сільського господарства в сталінській “революції згори” // Історія України. – 2005. – №29–32; Його ж: Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. – К., 2003. 2. **Політичний терор і тероризм в Україні /** За ред. В.Литвина. – К., 2002. 3. **Климов А.О., Намдаров Г.М., Семистяга В.Ф.** Нарис історії Артемівського району міста Луганська. – Луганськ, 2004. 4. **Мирошниченко И.Е.** Так было. Репрессии 30-х годов на Старобельщине. – Луганск-Старобельск, 1998. 5. **История городов и сел Украинской ССР.** В 26 т. Ворошиловградская область. – К., 1976. 6. **Кульчицький С.** Проблема колективізації сільського господарства в сталінській “революції згори” // Історія України. – 2005. – №29–32. 7. **История Луганского края.** – Луганск, 2003. 8. **Державний архів** Луганської області, ф.П-4, оп.1, спр.586. 9. **Кульчицький С.** Причини голоду 1933 року в Україні // Історія України. – 2003. – №42. 10. **Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.** – К., 1990. 11. **Сенченко І.Ю.** Оповідання. Повісті. Спогади. – К., 1990. 12. **Конквест Р.** Жнива скорботи. – К., 1993.

The proposed article highlights the bolsheviks policy towards the Ukrainian peasantry in Luhansk region in the 1920-1930s . The causes and outcomes of the famine of 1932-1933 are considered in the research.

УДК 94(477)"04/14"

Р.А.Кубанов

ДО ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ЯРЛИКІВ В ДОСЛІДЖЕННЯХ МОНГОЛЬСЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Питання про використання назви “монголи-татари” і термінів “монголо-татарське іго” та “Золота Орда” є одним з дискусійних в історичній літературі. Привабливість даного питання, як і багато інших, пов’язаних з вивченням історії монгольської держави та її завоювань, полягає в тому, що XIII–XIV ст. – доба виникнення передумов для поновлення зруйнованої монгольською навалюю української державності.

Наявність крайніх полярних оцінок щодо цієї проблеми обумовлена як фрагментарністю джерел, так і ідеологічним забарвленням українських та російських істориків. В працях В.Матузової [8], Г.Івакіна [14], В.Єгорова [19] розглянуто лише деякі аспекти цієї проблеми. Із сучасних робіт заслуговують на увагу праці Л.Гумілева [1], В.Чукаєвої [15]. Серед джерел головними залишаються руські літописи [4, 5, 6, 7], нотатки Платона Карпіні та Рубрука [9].

Значимо, що багато іноземних істориків (Ч.Далай [2], С.Уолкер [11]) відмовилися від використання зазначених термінів у своїх дослідженнях. Проте російські й українські вчені (Т.Султанів [22], А.Широкорад [21] та ін.) продовжують додержуватися старої термінології.

У зв'язку з цим метою даної праці є висвітлення різноманітних підходів щодо використання термінів "монголо-татари", "Золота Орда", "монголо-татарське іго" в дослідженнях періоду монгольського завоювання Давньоруської держави.

У вітчизняній науці панує плутанина відносно назви завойовників, що прийшли у 30-х рр. XIII ст. разом з ханом Бату й встановили своє панування в колишніх давньоруських землях. Їх називають "монголами", "татарами" або "монголо-татарами". Слід зазначити, що спочатку в російській історіографії вживали назви "монголи" і "татари", як рівноцінні [20, 28].

Сучасні дослідники часто вважають, що термін монголо-татари є невірним, штучно утвореним у XIX ст. російськими істориками (вперше його ввів у науковий обіг у 1823 р. професор Санкт-Петербурзького університету П.Наумов), а згодом він був прийнятий як радянською, так і сучасною історичною наукою. Вживається він лише згідно історіографічної традиції [20, 29].

Для того, щоб розібратися з назвами "татари", "монголи", "татаро-монголи", слід спочатку звернутися до повідомлень історичних писемних джерел. У методологічному плані слід спиратися на висновок Л.М.Гумільова, що етнічна назва у Центральній Азії має подвійне значення: назва етнічної групи або збірна назва групи племен різного походження, що входять до якогось "культурного чи політичного комплексу" [1, 432].

Перш за все, з монголами мали справу китайці. Китайські джерела до створення імперії Чингісхана своїх північних сусідів називають татарами. Іноді китайські джерела XIII ст. згадували монголів під загальною назвою "мен-да" (татаро-монголи) [2, 52]. Арабський автор Рашид-ад-Дін подає, що різні тюркські народи давнього походження "имеют славу под именем монголов" [3, 75].

Про перший похід монголів на Русь розповідає Іпатіївський літопис: "Приде неслыханна рать безбожнии Моавитяне рекомые Татарьве, придоша на землю Половецкую" [4, стб. 740]. Літописний свод 1497 р. додає: "По грехом нашим приидоша языцы незнами,

безбожнии Моавитяне, нарекомии Татарове, их же добре ясно никто же весть, кто сут и откуда приидоша и что язык их и вера... Про сих же слышахом, яко мнози страны поплениша..."[5, 50].

Воскресенський літопис намагається дати пояснення нашестю кочовиків: "Бысть нахождение безбожных татар на землю Рускую, гневом Божиимъ, за умножение грехов наших" [6, 153]. Галицько-Волинський літопис подає: "...Прийшла нечувана рать: безбожні моавитяни, прозвані татарами..." [7, 23]. При першій зустрічі, тобто напередодні битви на р. Калці, давньоруські воїни, намагаючись порівняти між собою відомих їм степняків, дійшли висновку: "Вони прості люди є, гірші половців" [7, 24].

Нашестя монголів мало відображення в звістках західноєвропейських хронік. В аналах Мельрозського монастиря (цистеріанський монастир у Південній Шотландії) під 1238 р. повідомляється: "Тут впервые прошел слух по земле нашей, что нечестивое полчище тартарейское (Tartareorum) много земель разорило..." [8, 97 – 98].

У хроніці монастиря святого Едмонда (бенедиктинський монастир в англійському графстві Суффолк) повідомляється: "Племя нечестивое, что зовется тартарино (Tartarins)" [8, 100 – 101].

Гевразій Кентерберійський під 1240 р. подає: "Они тартарами зовутся" [8, 104]. Анали Тьюксберійського монастиря свідчать: "Появился некий народ, который называют тартарами, сыны Измайловы..." [8, 106].

В західно-європейських джерелах слово татари інколи вимовлялося як "тартари". Ця іменна форма була частково грою схожості первічного імені з класичним Тартаром. В своїй "Великій хроніці" Матвій Паризький доводить: "Думают, что они, именованы татарами (від [назви] ріки Тар)" [8, 136].

Цінними є свідчення мандрівників-місіонерів татарських часів Платона Карпіні й Гільома Рубрука, складених з метою розвідувального характеру. Платон Карпіні дає наступне пояснення: "...мы въехали в страну Монголов, которых мы называем Татарами" [9, 74]. Гільом Рубрук хоча й користується етнічною назвою "татари", але підкреслює, що самі завойовники віддають перевагу назві "монголи". Проте, слід звернути увагу на наступне пояснення Платона Карпіні, коли він розповідає, що на зворотному шляху Коренца "дал нам двоих Команов, которые были из числа Татар, до русского города Киева" [9, 81].

Після розгляду повідомлень джерел треба звернутися до набутків історичної науки. На думку представника євразійської історичної школи Г.В.Вернадського, етнічні монголи змішувалися з тюрками. Ім'я "монгол" спочатку відносилось до невеличкого племені, яке піднялося в політичному відношенні у XII ст., але було вщент розбите татарами за підказкою китайського уряду. До російської мови перейшла назва завойовників "татари". Проте ім'я "монголи" відродилося завдяки приналежності до одного з давніх монгольських родів засновника імперії Чингісхана. Г.В.Вернадський дійшов висновку, що в

історичній науці, "навіть коли йде мова про події XII ст., для більшої простоти ми повинні всі ці племена називати монголами" [10, 20]. Англійський дослідник С.С.Уолкер стверджував, що плем'я "монгол" у расовому відношенні більша родина манчжурам, хоч за мовою монголи ближчі до тюрків [11, 24 - 25].

На думку В.В.Бартольда, народу, який у XIII ст. підкорив необмежений євразійський степ, усі писемні джерела (китайські, мусульманські, давньоруські, західноєвропейські) дають назву "татари". За думкою В.В.Бартольда, така назва з'являється вже з VIII ст. у так званому орхонському надпису. Проте ще до часів Чингісхана монголи так себе називали. За китайськими джерелами, вказаний народ розподілявся в залежності від географічного розташування й культурного рівня на три частини: татари білі, чорні й "дикі". З утворенням Чингісханом монгольської державності назва "монгол" почала використовуватися як для назви держави, правлячої династії так і народу [12, 50 – 51].

Інший відомий сходознавець Б.Я.Владимирцов підкреслює, що навіть у XII ст. у монгольського народу не було не лише однієї назви, але й не сформувалося самосвідомості. Коли сформувалася політична єдність племен, вони прийняли назву "монгол" у пам'ять давнього славетного рода, про діяльність якого відомо з народного епосу [13,85, 91].

Проте монгольський вчений Ч.Далай також згоден, що в період правління династії Юань (XIII ст.) китайці для назви монголів використовували термін "го-чао-жень" ("люди правлячої династії"). В історичних творах зустрічаються як етноніми "мен-гу жень" ("монгол"), так і дуже часто "да-да" ("татар"). Етнонім "татар" означав усіх монголів, а за змістом дорівнювався синонімам "дикий", "грубий" [2, 51 – 52].

Монголи й татари, за Л.М. Гумільовим, тривалий термін співіснували в Монголії й Забайкаллі. Найбільш приємною є гіпотеза, що назва "мен-гу" дуже давнього походження і не змішується в джерелах з "дада", тобто татарами. У XII ст. монголи розбили армію джурчженів, завдяки чому мали права на землі на північ від річки Керулен. Монголи з татарами, своїми південними сусідами, постійно воювали. Спочатку монголів розглядали як частку татарських племен, а згодом обидві назви вже були синонімами [1,431].

В.І.Матузова в коментарі до зазначеного фрагмента "Великої хроніки" Матвія Паризького підкреслює, що пізніше "усіма прийнятою стала етимологія, заснована на каламбурі французького короля Людовика IX, що назвав татар "выходцами из Тартару". Насправді, треба думати, в основі лежить китайське "та-та", поняття, що відноситься до північних від Китаю племен. Самоназва кочівників "монголи" уперши з'являється у Плано Карпіні, і з цього часу етноніми "татари" і "монголи" стають взаємозамінними в латинській літературі середньовіччя" [8, 164.].

Подивимось, яке ставлення до назви монголо-татари сучасних вітчизняних дослідників. Г.Ю.Івакін підкреслює, що в сучасній

історіографії завойовників Русі XIII ст. "переважно називають монголо-татарами, або навпаки – татаро-монголами... Між тим, ці незграбні назви штучного й досить пізнього (XIX ст.) походження" [14, 43]. Вказаний автор констатує: "Від застосування терміну "монголо-татари" слід відмовлятися. Слід також розуміти, що етнічний склад населення Золотої Орди, як і сучасних татарських народів, зовсім не був тотожним ні татарським, ні монгольським племенам Центральної Азії" [14, 44]. В.О.Чукаєва зауважує: "У результаті історично помилкового і нічим не підтвердженого пояснення і виник термін "монголо-татари", за думкою його творця він позначав союз двох народів, що об'єдналися для завоювання світу" [15, 117].

Можна цілком погодитися, що назва "монголо-татари" штучного походження й не відображає історичних реалій. На нашу думку, також посилення низки дослідників на значну кількість тюркських військових у лавах монгольської армії не може виправдати вживання терміну "татари", оскільки вказаним етнонімом користувалися зовсім інші народи після розпаду монгольської імперії. До речі, війська давньоруських князів також були зобов'язані приймати участь у походах ординських ханів.

Виходячи зі сказаного, слід зазначити, що дійсно треба використовувати назву "монголи", оскільки це - етнічна самоназва народу, що складав головну складову величезної імперії Чингісхана та його наступників.

Потрібно також обережніше ставитися до використання звичних історичних ярликів "татаро-монгольське" чи "золотоординське іго". Термін "іго" має сполучатися з назвою держави чи народу, які здійснили завоювання. Але не можна писати про "татарське" чи "золотоординське іго", бо плем'я татар було винищене Чингісханом до останнього немовляти, як помста за смерть батька. [17, 56]. Держави під назвою "Золота Орда" також не існувало.

"Золота Орда" – назва шатра великого хана Гуюка в Каракорумі, саме його побачив і описав мандрівник Плано Карпіні у 1246 р. Подібно називає шатро Чингісхана й історик Рашид-ад-Дін. Але це шатро не пов'язане з Улусом Джучі, який за період свого існування не називався "Золотою Ордою" [17, 57]. Цей термін стосовно Улуса Джучі використовується у літописах Північно-Східної Русі десь з другої половини XVI ст. [18, 5-8], тобто постфактум. Великий хан Гуюк у 40-і рр. XIII ст. називає свою імперію "Великим монгольським улусом". Наприкінці XIII ст. у названі нової держави зникає саме слово "монгольський" і вона називається "Великий улус" з доданням імені правлячого хана чи його попередника, чи засновника династії Джучі [19, 154-155]. На нашу думку, можна говорити про входження європейських володінь Чингізидів до складу імперії на правах окремої провінції, якою правили нащадки старшого сина Чингісхана – Джучі (Бату, Берке та ін.).

Враховуючи складність етнічної ситуації в Улусі Джучі, де проживали монголи, хозари, алани, слов'яни, не можна давати будь-яке

етнічне визначення “ігові”, чи то “монгольське”, “татарське”, чи “монголо-татарське”. Починаючи з останніх років XIII ст., в літописах Північно-Східної Русі, Улус Джучі починають називати Ордою. Тому термін “ординське іго”, був би відповідний тогочасній термінології [17, 57].

Таким чином, виходячи зі сказаного, можна зробити декілька висновків.

Поява терміну “монголо-татари” відноситься до часу початку наукового вивчення й осмислення історії державних утворень, пов’язаних із Чингізами. Спроби ліквідувати марливу невідповідність між добре відомими назвами “монголи”, “Монголія” та постійно вживаними у джерелах “татари”, “Татарія” й привели до появи незвичайного за своїм змістом, зовнішньо примирливого щодо історико-географічних традицій Середньовіччя й Новітнього часу, словотворення – “монголо-татари”. Враховуючи нові дані про вивчення історії монгольської держави та її завоювань слід відмовитися від застосування терміну “монголо-татари”, а використовувати термін “монголи”, оскільки це – етнічна самоназва народу, який був основою складової величезної імперії Чингісхана та його наступників.

Вважаємо, що потрібно обережніше ставитися до використання звичних історичних ярликів “татаро-монгольське” чи “золотоординське іго”, бо плем’я татар було винищене Чингісханом. Держави під назвою “Золота Орда” також не існувало. Подібно називався шатро Чингісхана або хана Гуюка за свідченнями мандрівника Плано Карпіні та історика Рашид-Ад-Дина. Проте термін “ординське іго” відповідає тогочасній термінології.

В подальших дослідженнях, пов’язаних з вивченням історії монгольської держави та її завоювань, планується розглянути відносини князя Романа Михайловича Брянського з монгольською владою.

Література

1. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1997. – Кн. 1.
2. Далай Ч. Монголия в XIII – XIV веках. – М., 1983.
3. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.; Л., 1952. – Т.1. – Кн.1.
4. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – СПб., 1908. – Т.2.
5. Летописный свод 1497 г. // ПСРЛ – М.-Л., 1963. – Т.28.
6. Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ – СПб., 1856. – Т.7.
7. Галицько-Волинський літопис (За Іпатським списком переклав Леонід Махновець) // Галицько-Волинська держава XII – XIV ст.: Зб. наук. праць: У 2 кн. / Упор. О.С.Кучерук. – Львів, 2002. – Кн.2.
8. Матузова В.И. Английские средневековые источники IX – XIII вв. (тексты, перевод, комментарии). – М., 1979.
9. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957.
10. Вернадский Г.В. Монголы и Русь. – Тверь-Москва, 1997.
11. Уолкер С.С. Чингиз-хан – Ростов –на-Дону, 1998.
12. Бартольд В.В. Чингиз-хан // Чингис-хан. – СПб., 1998.
- 13.

Владимирцов Б.Я. Чингис-хан // Чингис-хан. – СПб., 1998. 14. **Івакін Г.Ю.** Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. – К., 1996. 15. **Чукаєва В.А.** Русские княжества и Золотая Орда 1243 – 1350 гг. – Днепропетровск, 1998. 16. **Словник** української мови. – К., 1973. – Т.4. 17. **Кубанов Р.А.** Історичні ярлики щодо термінів “монголо-татари” і “монголо-татарське іго” // Актуальні проблеми вітчизняного та світового розвитку в історичному контексті (матеріали V регіональної наукової конференції) – Луганськ, 2004. 18. **Полное собрание русских летописей.** – СПб., 1903. – Т.19. 19. **Егоров В.Л.** Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., 1985. 20. **Агафонов М.С.** История монгольского государства. – М., 2006. 21. **Широкорад А.Б.** Русь и Орда. – М., 2004. 22. **Султанов Т.И.** Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. – М., 2006.

The article is devoted an analysis of scientific and popular works about this problem. In article there are logical division on foreign and native literature and it make a possibility for author to compare the achievement both sides.

УДК 94 (477. 52/.6) “1941 – 1944”

А. В.Фомін

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ УКРАЇНИ У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943)

Не дивлячись на 60 років вивчення процесів, що відбувалися у роки Великої Вітчизняної війни, серед них залишились менш досліджені, до яких, безумовно, належить соціальне життя та соціальна сфера в окупованих нацистами регіонах СРСР. І хоча з середині 90-х років ХХ століття і до сьогодення багато чого було зроблено для аналізу цієї проблематики, тим не менш, на думку автора, ще не створено цілісної картини функціонування соціальних груп, інституцій та галузей соціальної сфери в ці роки. Зазначену вище проблему частково досліджували Коваль М. В. [1], Король В. С. [2], Першина Т. С. [3], Скоробагатов А. В. [4], Михненко А. М. [5], та інші видатні науковці сучасності. І все ж окремого комплексного дослідження, стосовно Східної України, з питання соціального забезпечення населення в роки нацистської окупації, на сьогоднішній день, за даними автора, на час не існує.

Зазначений період є одним з найтрагічніших для українського народу як за людськими втратами, так і за наслідками. За кількістю жертв й його можна порівнювати лише з голодоморами або політичними репресіями сталінського режиму. У цей нетривалий проміжок часу на

території України померло 5264 тис. чоловік [6, 309], з них 3898 тис. осіб мирного населення та 1366 тис. військовополонених [7, 61]. В результаті інтенсивного вивозу продовольства до Німеччини українське населення вимушене було жити впроголодь. Голод став звичайним явищем, особливо у великих містах, індустріальних районах. Багато хто з мешканців міст перебиралися жити в села або ходили по селенам з надією виміняти речі на харчі. Наприклад, у Харкові від голоду, за різними оцінками, загинуло від 30 до 120 тис. людей [8, 271]. Зрозуміло, що при такій ситуації надзвичайно важливим був будь-який захист, будь-яке забезпечення з боку влади. Отже, мета статті – на основі комплексного аналізу здобутків історіографії, вивчення архівних матеріалів та періодичних видань з'ясувати чи існувало соціальне забезпечення у роки нацистської окупації на Сході України (Харківська, Ворошиловградська та Сталінська області, що входили до так званої прифронтової зони), та чи було воно ефективним.

Характерним є те, що у складі усіх типів управ діяли спеціальні відділи соціальної опіки або соціального забезпечення. Під час окупації соціальне забезпечення та соціальну допомогу, крім традиційних верств населення (пенсіонерів, інвалідів, сиріт, багатодітних сімей, осіб, які тимчасово втратили працездатність), отримували й інші: родини осіб, репресованих радянською владою; родини осіб, що виїхали працювати до Німеччини; родини, які втратили годувальника, або він знаходився у Червоній Армії; безробітні; поліцейські та їх сім'ї. Розпорядженням від 18 червня 1942р. Харківська міська управа визначила основні джерела фінансування витрат "...на надання грошової допомоги, на видачу безкоштовних та здешевлених обідів, на влаштування дітей в дитячі садки й інші види допомоги біднішому населенню...", які загалом були типовими для усього регіону Східної України. По-перше, це були прибутки від допоміжних підприємств, організованих при районних бургомістрах інспекторами відділу громадської опіки. По-друге, вони склалися з пожертвувань, що їх збирав інспектор соціальної опіки за допомогою громадськості. По-третє, на ці заходи виділялися бюджетні асигнування [9, 68].

Тому доцільно, на наш погляд, розглянути детальніше соціальну допомогу, яка передбачалася кожній з пільгових верств населення. Насамперед, наймасовіша в усі часи категорія населення, що потребує соціального забезпечення – пенсіонери за віком. Їм з великим запізненням пенсії почали виплачувати лише з осені 1942р (у Харкові – з жовтня 1942р., у Сталінській та Ворошиловградській областях – також приблизно з четвертого кварталу 1942р.). А у м. Маріуполі Сталінської області пенсійне забезпечення для інвалідів усіх груп, пенсіонерів за віком, родинам, що втратили годувальника, або годувальник яких був призваний до Червоної Армії запроваджувалося лише з 1-го квітня 1943 р. згідно постанови міського голови № 48 від 10 березня 1943р. [10, 36]. До виходу цієї постанови допомога надавалася одноразово. Пенсії мали

звичайний довоєнний розмір: приблизно від 70 до 350 крб. На ці гроші небагато можна було купити. Але навіть і їх отримували далеко не всі люди, яким окупаційна влада нараховувала пенсії: у м. Харкові такі виплати одержували лише від 26% до 48% загальної кількості пенсіонерів. А всього їх було зареєстровано у 1942р. лише 13921 [11, 15]. Це було пов'язано, по-перше, з відсутністю достатньої кількості коштів для соціальних виплат [12, 39]. По-друге, місцеве населення боялося мати будь-які справи з окупаційною владою через масові відправки до Німеччини. По-третє, на масштаби пенсійного забезпечення впливала міграція населення та переїзд багатьох родин у села, зміна помешкання людьми через пошкодження їх житла тощо [13, 26]. Взагалі, політика щодо пенсіонерів не відрізнялася новизною порівняно з радянським періодом.

Більш гнучкою, багато в чому цікавою, на думку автора, була соціальна політика щодо інвалідів. Окупаційна влада прагнула максимально ефективно використати трудові ресурси. Задля цього вона й застосовувала нові, навіть зараз сучасні, технології. Наприклад, вже у березні 1942 р. пенсійним відділом Юзівської міської управи було організовано Юзівське міське товариство "Інвалід" [14, 4]. Його метою було визначено "здійснювати всемірну та всебічну допомогу своїм членам шляхом поліпшення їх матеріального становища і надання можливості особистою працею добувати собі засоби для існування". У товаристві існував ряд відділів за напрямками роботи: житлово-побутовий, продовольчий, торгово-продовольчий, сільськогосподарський, паливний та транспортний. Вступити до товариства могли інваліди усіх груп та категорій, вдови інвалідів війни, що мали на утриманні дітей, пенсіонери за віком та вислугою років. Пайовий внесок встановлювався у розмірі 100 крб., членський – 1% від суми щомісячного заробітку [15, 4]. В червні того ж року товариство значно розширило свою роботу: вже працювала швацька, столярна, протяжна, ватна, годинникова майстерні, курси крою та шиття, їдальня, кондитерська [16, 14 – 75]. Товариство організувало надомну роботу. Планувалося розпочати роботи на чотирьох шахтах [17, 4]. І така робота була непоодиноким явищем. Макіївське кооперативне товариство інвалідів праці, війни та пенсіонерів за віком на 01.01.1942р. отримало прибуток у 180 тис. крб. [18, 4]. На 01.01.1943р. у товаристві вже нараховувалося 2,5 тис. членів-пайщиків. Виробнича база складалася з 6-ти точок: слюсарно-механічного цеху, шапково-фуражкової, сапожно-ремонтної майстерень, а також двох комісійно-скупочних магазинів, магазину канцелярських приладь, п'яти кафе-закусочних, їдальні, 160 га. присадибної землі [19, 4]. У м. Харкові відновило свою роботу товариство сліпих. При ньому працювали майстерні, в яких виробляли відра, ложки, лопати, коробки для сірників, шнурки [20, 4]. Ще більш новим на той час був підхід до стимулювання приватної ініціативи окремих осіб, що потребували соціального захисту, застосований

відділом громадської опіки. Його суть полягала в тому, що цим особам, по-перше, надавалася ліцензія на ту чи іншу підприємницьку діяльність, по-друге, (не завжди) приміщення або місце роботи. Громадянин (або група осіб) за свої кошти зобов'язувався розпочати виробничу діяльність (закупивши відповідно щось одне: сировину, обладнання, товари чи все разом) та сплачувати частину зиску від своєї діяльності (конкретні види роботи, норми підрахунків встановлювалися кожною окремою угодою з міською управою) [21, 1, 3 – 5]. За 1942 р. у м. Харкові було відкрито 32 таких заклади з загальною кількістю персоналу 240 осіб [22, 15]. При цьому лише у IV-му кварталі 1942р. від них отримано надходжень до бюджету відділу громадської опіки понад на 233 тис. крб. (це не враховуючи податкових відрахувань) [23, 11]. У листопаді 1941 р. з метою працевлаштування незрячих у м. Сталіно запрацювала фабрика з виробництва щіток. Вона виготовляло щітки різноманітного призначення: для побілки, штукатурки, чистки коней, взуттєві та інші. На фабриці працювало 42 робітники, середня заробітна платня яких становила 12 – 15 крб. на день [24, 3]. Таким чином вигравали всі: незабезпечені люди отримали роботу, бізнес, можливість самим заробляти гроші, а місто – податки, відділ громадської опіки – зиск у вигляді частини прибутку або готової продукції (наприклад, хліба). Такий досвід співпраці ініціативних людей і влади, на думку автора, заслуговує на використання і в сучасних умовах. Водночас такі факти свідчать про намагання окупаційної влади максимально використати у своїх цілях працю навіть інвалідів, частково непрацездатних осіб.

Як свідчать архівні й інші джерела, в досліджуваній період окупаційна влада застосовувала і традиційні форми допомоги. Так, у квітні 1942 р. з'явилися окремі їдальні для обслуговування інвалідів, пенсіонерів та членів їх родин [25, 4]. У м. Лисичанську Ворошиловградської області діяла їдальня для повністю непрацездатних інвалідів та їх дітей на 260 осіб [26]. В Успенському районі Ворошиловградської області при районній управі був організований відділ соціальної допомоги. Він видав інвалідам, самотнім людям похилого віку, круглим сиротам 2,136 тони борошна за три квартали 1942р., а до 1 січня 1943 р. – понад 12 тон. борошна та грішми до 50 тис. крб.. Майже все населення району було забезпечено вугіллями [27]. Як бачимо, обсяги допомоги загалом були незначними. Існували і спеціальні заклади для утримання інвалідів, де самотні незабезпечені люди похилого віку могли спокійно жити [28, 195, 196]. У с. Старо-Михайлівка Мар'їнського району Сталінської області в роки окупації також функціонував будинок інвалідів. До нього з околиць районів та м. Сталіно направлялися в основному самотні, незабезпечені люди. На 01.09. 1942 р. у цьому будинку мешкало 55 осіб [29, 7], а на 29.12. 1942 р. – 79 [30, 22]. Інваліди та працівники закладу для кращого харчового забезпечення мали можливість працювати на присадибному господарстві. Навесні 1942 р. вони засіяли 13,29 га. землі 13-ма

основними сільськогосподарськими культурами [31, 5]. Але і без цієї дотації харчування було відносно задовільним. Так, 01.09.1942 р. денний раціон інвалідів складався: сніданок – локшина (з маслом, цибулею та хлібом), обід – борщ (без м'яса), хліб, вечеря – молоко і хліб [32, 7]. Магазин села Вознесенський Куст для будинку інвалідів зазвичай відпускав м'ясо по 15 крб. за кг., хліб по 1 крб. за кг., масло тваринне по 32,20 крб. за кг. [33, 7-29]. Аптека відпускала за державними цінами лікарські засоби [34, 30]. Збереглася лише одна заява мешканки цього будинку з проханням відрахувати її з цього закладу з причини релігійних міркувань (хтось вживав ненормативну лексику в церкві) [35, 33]. Разом з тим, поряд спостерігалася й інша картина. Наприклад, офіцери німецької армії, що дислокувалися у м. Сталіно, харчувались набагато краще (у їх раціон часто входили гарячого та холодного копчення риба, м'ясо, шоколад, мед, повидло, соління тощо) [36, 1-77]. Проте не можна зробити висновок про політику тотального винищення непрацездатного та потребуючого соціальної підтримки населення в роки окупації. А така думка є типовою як для наукової, так і для масової свідомості. Навпаки, підтримка цих верств населення навіть за тих умов існувала. Та знову ж таки не в усіх областях ситуація була однаковою: у Харківській області також діяло два подібних заклади, куди направляли одиноких людей з Харкова [37, 4]. За 1942р. в будинки інвалідів по місту було влаштовано 298 осіб [38, 15]. На їх харчування бюджетом виділялося від 9 крб. до 12 крб. на добу, чого, звичайно, за того рівня цін було замало [39, 3].

Для дітей з різними вадами здоров'я також існували спеціалізовані заклади. Так, у Харкові відновили роботу дитячий будинок для глухонімих та глухих дітей [40, 4], школа для сліпих дітей [41, 11]. Діти, які з тих чи інших причин залишилися без опіки батьків, також могли розраховувати на певну увагу органів місцевого "самоврядування". У м. Сталіно в березні 1942 р. існувало два притулки для безпритульних дітей [42, 4], шість дитячих будинків та сім ясел, які обслуговували більш ніж 1500 дітлахів [43]. У м. Харкові на кінець 1942р. діяло п'ять дитячих будинків на 1100 ліжок [44, 5]. Через майже повну відсутність харчування, на відміну від Луганських та Сталінських будинків такого типу, функціонували вони як табори смерті. Наприклад, у другому харківському дитбудинку в серпні 1942 р. померло 13 дітей, а всього за 1942 р. – 273 дитини з 1301, що поступили протягом року. Характеризуючи стан соціального забезпечення в місті, німецька служба безпеки в одному із своїх звітів зазначала: "Бюро соціального забезпечення м. Харкова може під час планування розраховувати лише на випадкове вирішення питань. Спроби самостійно ліквідувати бідування марні через те, що для цього не має а ні коштів, а ні можливостей" [45, 164]. Важко назвати нормальним життям існування дітей у дитячому будинку м. Луганська, але все ж вони отримували мінімум 170 грамів хліба на добу та інше продовольство за II категорією забезпечення, що не дозволяло загинути від голоду. Часто мешканці з

дитячих будинків змушені були просити милостиню або знаходили інші засоби для підтримання свого існування [46; 23,33]. Тут не обходилося без зловживань та крадіжок, простої безвідповідальності і байдужості персоналу. Проте зазначимо, що всі мешканці цього дитячого будинку пережили окупацію. І розглянута вище політика органів місцевого управління також була одним із факторів виживання населення за умов жорсткого окупаційного режиму.

Стосовно багатодітних сімей, то вони могли розраховувати на допомогу лише в разі гострої потреби. Регулярна ж допомога з боку окупаційної влади ніяким нормами не передбачалася. Вона одноразово надавалася у формі кількох чи декількох десятків кілограмів якихось круп [47; 7,10,101,149]. Потрібно розуміти, що завданнями такої політики були збереження працездатності майбутніх робітників та підтримання мінімальної лояльності до нацистського режиму з боку населення.

Певне соціальне забезпечення надавалося особам, що тимчасово втратили працездатність. Це передбачалася діючими тоді нормативними актами. Так, постанова № 92 Харківської міської управи від 18 червня 1942р. регулювала подібні питання. У ній зазначалося, що працівники підприємств всіх форм власності в разі тимчасової втрати працездатності мали одержувати грошову допомогу від тих організацій, на яких працювали. Допомога передбачалася у таких випадках: при пологах (сплачувалися шість тижнів до та шість тижнів після них у розмірі 100% від заробітної платні); в разі хвороби, карантину, догляду за хворим членом родини – одиноким працівникам – 80%, а тим, що мали утриманців – 90% від основного заробітку; при нещасних випадках на виробництві – 100% від розміру зарплатні, в разі покалічення на підприємстві протягом чотирьох місяців – 100% від заробітної платні, а після цього терміну – залежно від відсотка втраченої працездатності [48, 19].

В роки нацистської окупації Східної України соціальну допомогу отримували й інші, нові, порівняно з радянським періодом, категорії громадян. Найпривілейованішими з них були репресовані радянською владою та члени їх родин. Часто їм повертали хоча б частину того майна, а то й усе майно, яким вони володіли до революції або до карних заходів більшовиків. Також їм надавалася перевага при призначенні на адміністративні посади у місцевих органах влади, директорами суспільних господарств, державних маєтків, просто поліцейськими тощо. А звідси, навіть лише через це, вони краще забезпечувалися владою [49, 8-15]. Політично репресовані мали право на: одноразову грошову допомогу в сумі до 500 крб., безкоштовне отримання меблів та речей, продуктових карток і харчування у відомчих їдальнях, продукти в яких відпускалися за державними цінами, зменшення квартирної платні, а в окремих випадках на повне звільнення від неї, безкоштовний проїзд у міському транспорті, щомісячне

одержання палива безкоштовно або ж за зниженими цінами [50, 175]. Однак людей, що користувалися усіма цими пільгами, було небагато: у м. Харкові щодобово їдальнями закритого типу у 1942р. користувалося пересічно лише 975 осіб [51, 14]. Всього за 1942р. на обліку нараховувалося 2200 родин репресованих, що становило незначний відсоток від загальної кількості населення [53, 15]. Це й не дивно через тяжку долю цих людей в СРСР та зважаючи на часткове їх знищення при відступі радянських військ [54, 110-111]. Отже, напевно саме на цей прошарок думали спиратися нацистські окупанти при управлінні країною.

Поліцейські та їх сім'ї теж отримували матеріальну допомогу, мали право харчуватися за продовольчими картками у відомчих їдальнях за державними цінами. Крім того, їхня зарплатня сягала 1 тис. крб., що дорівнювало приблизно двом місячним окладам вчителя. Зрозуміло, що поліцейські також мали стати складовою опори "нового ладу" на Україні.

Цим же принципом керувалися окупанти, надаючи певну допомогу родинам осіб, що добровільно виїхали на роботу до Німеччини. Вони могли розраховувати на продуктові картки як утриманці та на одержання матеріальної допомоги [55, 96]. Іноді їм надавалася знижка або повне звільнення від оплати за житло та квартирного податку, нарахувань за житлово-комунальні послуги [56, 96].

Право на отримання соціальної допомоги мали й родини осіб, що втратили годувальника або він ніс службу у Червоні Армії [57, 80]. Діти, на відміну від їх батьків, для окупантів не представляли великої небезпеки, а скоріше з часом повинні були поповнити робочу силу. Тому їх передбачливо і підготовували, можливо сподіваючись ще й на вдячність.

Безробітні, офіційно зареєстровані на біржі праці, також мали право на отримання продуктивних карток, як і члени їх родин. Звичайно, вони могли розраховувати на працевлаштування біржею праці. Хоч за 1942р. у місті Харкові загалом було працевлаштовані лише 342 особи [58, 15]. Здебільшого окупаційна адміністрація вирішувала це питання примусовим відправленням надлишкової (і не надлишкової) робочої сили до Рейху.

Отже, розглянувши соціальне забезпечення та джерела його фінансування у Східній Україні в роки нацистської окупації слід відзначити, що не дивлячись на різноманітні джерела надання такої допомоги, її обсяги явно не відповідали потребам суспільства у той надзвичайно складний період. Навіть ті люди, яким була офіційно призначена допомога, її, з різних причин, не отримували (в кращому випадку виплати надавалися 50% від загальної кількості пенсіонерів). Величезним недоліком було і те, що допомога надавалася дуже незначній частині населення. Сказати, що це робилося свідомо органами місцевого "самоврядування" не можна: на соціальні виплати витрачалася значна частина місцевих бюджетів. У м. Харкові за названий період частина

видатків на "суспільну опіку" складала майже 7,5 млн. крб., або 13,3% бюджету (зазначимо, що у I-му кварталі 1942р., коли допомога була найпотрібнішою, вони становили лише 2,3%). В цілому ж видатки на соціальну сферу у місцевих бюджетах сягали 65% [59, 5-7]. Проблема полягала у надто великому обсязі проблем та замалій кількості грошей на їх вирішення. Звичайно, надана тоді допомога, хоча б незначній кількості людей допомогла, очевидно, зберегти їх життя. Однак надавалася вона обмежено і нерегулярно.

Отже, соціальне забезпечення місцевого населення в роки нацистської окупації існувало. Але централізовано воно запроваджується лише з осені 1942 р. Для цього були певні причини. По-перше, самовпевненість керівництва Рейху, оп'яніння легкими перемогами на початковому етапі війни з Радянським Союзом. Але, як відомо, після поразки під Москвою, ситуація кардинально змінилася. Німеччина втягується у тривалі бойові дії, на що в неї не було ні людських, продовольчих і сировинних ресурсів. Крім того, її війська зустрілися з тотальною евакуацією СРСР ресурсів, через що грабувати у Східних областях УРСР було мало чого. Автор поділяє думку, що саме наближення системної кризи стало головною причиною зміни соціальної політики окупантів. Вони тепер змушені були приймати популістські рішення, шукати підтримки окремих прошарків суспільства, скасувати або відкласти на невизначений час свої диявольські плани по знищенню місцевого населення. З іншого боку, почалося варварське, грабіжницьке використання, безжалісна експлуатація людських ресурсів України, навіть дітей та інвалідів. По-друге, до осені 1942р. в досліджуваному регіоні відбулося деяке пожвавлення та відновлення економіки, передусім дрібних підприємств, торгівлі. Важливим фактором став зібраний урожай 1942 р. Через це у місцевої влади з'явилися деякі ресурси для здійснення соціального забезпечення населення. Проте, це не позбавило окремі частини регіону від вкрай катастрофічного становища населення, особливо Харкова та прилеглих до нього районів. Внаслідок нестабільності прилеглої ділянки фронту, місто практично опинилося в блокаді, а повний вивіз продовольства під час евакуації наблизив голодну кризу. Його мешканці жили в ситуації "між молотом та наковальнею". І хоч жертви диктаторської політики обчислюються сотнями тисяч, однак, ця трагедія не стала так широко відомою громадськості, як втрати блокадного Ленінграда. Такою була подвійна мораль радянської історіографії. Однак і у інших районах східної України ситуація з соціальним та продовольчим забезпеченням в умовах нацистської окупації була не набагато кращою. Загалом така політика німецького командування щодо соціального забезпечення населення Східної України так чи інакше призводила до геноциду українського народу до чого і прагнули керманічі рейху.

Звичайно, що така складна і неоднозначна проблема як соціальне забезпечення населення України в роки війни потребує більш детального, повного аналізу науковців.

Література

1. **Коваль М. В.** Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах. – К., 1999.
2. **Король В. С., Машин І. В.** Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції //Трибуна, № 9 – 10, 1997., – С. 34 – 37.
3. **Першина Т.С.** Фашистський геноцид на Україні, 1941 – 1944. – К., 1985.
4. **Скоробагатів А. В.** Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943). – Харків, 2004.
5. **Михненко А. М.** Історія Донбасу (1861 – 1945рр.). – Донецьк, 1999.
6. **Історія України: нове бачення:** У 2 т./ Під ред. В. А. Смолія. – К., 1995 – Т. 2 / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін. – 1996.
7. **Кравченко В. И., Панченко П. П.** Украина во второй мировой войне 1939 – 1945. – Донецк, 1998.
8. **Скоробагатів А. В.** Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943). – Харків, 2004.
9. **ДАХО.** – Ф. Р – 3068. – оп. 1. – спр. 2. – арк. 68.
10. **ДАДО.** – Ф. Р – 1608. – оп. 1. – спр. 7. – арк. 36.
11. **ДАХО.** – Ф. Р – 2982. – оп. 5. – спр. 25. – арк. 15.
12. **ДАХО.** – Ф. Р – 2982. – оп. 4. – спр. 425. – арк. 39.
13. **ДАХО.** – Ф. Р – 2982. – оп. 4. – спр. 142. – арк. 26.
14. **ДАДО.** – Донецький вісник. – 22 лютого 1942 р. – С. – 4.
15. **ДАДО.** – Донецький вісник. – 26 лютого 1942 р.
16. **ДАДО.** – Ф. Р – 1606. – оп. 1. – спр.1 – арк. 14 – 75.
17. **ДАДО.** – Донецький вісник. – 25 червня 1942р.
18. **ДАДО.** – Донецький вісник. – 28 лютого 1943 р.
19. **ДАДО.** – Донецький вісник. – 1 лютого 1942 р.
20. **ДАДО.** – Донецький вісник. – 13 жовтня 1942 р.
21. **ДАХО.** – Ф. Р – 3070. – оп. 1. – спр. 259. – арк.. 1, 3 – 5.
22. **ДАХО.** – Ф. Р – 2982. – оп. 5. – спр. 25. – арк.. 15.
23. **ДАХО.** – Ф. Р – 2982. – оп. 1. – спр. 31. – арк. 11.
24. **ДАДО.** – Донецький вісник. – 19 квітня 1942 р.
25. **ДАДО.** – Донецький вісник. – 23 квітня 1942 р.
26. **ДАЛО** – Нове життя – 22 листопада 1942 р.
27. **ДАЛО** – Нове життя. – 15 листопада 1942 р.
28. **ДАЛО.** – Ф. Р – 1307. оп. – 1. – спр. 7. – арк.. 195, 196.
29. **ДАДО.** – Ф. Р – 1796. – оп. 1. – спр.3. – арк. 7.
30. **ДАДО.** – Ф. Р – 1796. – оп. 1. – спр.3. – арк. 22.
31. **ДАДО.** – Ф. Р – 1796. – оп. 1. – спр.2 – арк. 5.
32. **ДАДО.** – Ф. Р – 1796. – оп. 1. – спр.3. – арк. 7.
33. **ДАДО.** – Ф. Р – 1796. – оп. 1. – спр.3 – арк.7 – 29.
34. **ДАДО.** – Ф. Р – 1796. – оп. 1. – спр.3 – арк.30.
35. **ДАДО.** – Ф. Р – 1796. – оп. 1. – спр.2 – арк.33.
36. **ДАДО.** – Ф. Р – 1842. – оп. 1. – спр.1 – арк.1 – 77.
37. **ДАХО.** – Нова Україна. – від 3 вересня 1942р.
38. **ДАХО.** – Ф. Р – 2982. – оп. 5. – спр. 25. – арк.. 15.
39. **ДАХО.** – Ф. Р – 2982. – оп. 1. – спр. 69. – арк.. 3.
40. **ДАХО.** – Нова Україна. – 30 серпня 1942р.
41. **ДАХО.** – Ф. Р – 2982. – оп. 5. – спр. 25. – арк.. 11.
42. **ДАДО.** – Донецький вісник. – 29 лютого 1942 р.
43. **Ейхман А. А.** “На заре новой власти” //ДАДО. – Донецький вестник. – 24 жовтня 1942р.
44. **ДАДО.** – Донецький вісник. – 11 січня 1943 р.
45. **ДАХО.** – Ф. Р – 2982. – оп. 1 – спр. 31. – арк. 5.
46. **Скоробагатів А. В.** Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943). –

Харків, 2004. 47. ДАЛО. - Ф. П – 179. - оп. 3. - спр. 136. - арк. 23; 33. 48. ДАЛО. – Ф. Р – 1307. – оп. 1. – спр. 166. – арк. 7, 10, 101, 149. 49. ДАХО. – Ф. Р – 3069. – оп. 1. – спр. 1. – арк. 19. 50. ДАЛО. – Ф. П – 1790. – оп. 1. – спр. 256. – арк. 8 – 15. 51. ДАХО. – Ф. Р – 2982. – оп. 4. – спр. 425. – арк. 175. 52. ДАХО. – Ф. Р – 2982. – оп. 5. спр. 25. – арк. 14. 53. ДАХО. – Ф. Р – 2982. – оп. 5. спр. 25. – арк. 15. 54. Федір Пігідо-Правобережний. “Велика Вітчизняна війна”. (Спогади та роздуми очевидця). – К., 2002. 55. ДАЛО. – Ф. Р – 1307. – оп. 1. – спр. 166. – арк. 96. 56. ДАЛО. – Ф. Р – 3070. – оп. 1. – спр. 294. – арк. 96. 57. ДАЛО. – Ф. П – 179. – оп. 3. – спр. – 109. – арк. 80. 58. ДАХО. – Ф. Р – 2982. – оп. 5. – спр. 25. – арк. 15. 59. ДАХО. – Ф. Р – 2982. – оп. 1. – спр. 31. – арк. 5 – 7.

In this article the state of social maintenance of the East Ukrainian population during the Nazi occupation is analysed. Despite its availability measures taken to provide this maintenance were belated and ineffective. Its aim was labour force preservation and propaganda.

УДК 94(477.6) "1860/1870"

І.О.Шандра

СТВОРЕННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ГІРНИЧОПРОМИСЛОВЦІВ ПІВДНЯ РОСІЇ: ПОЗИЦІЇ УРЯДУ ТА БУРЖУАЗІЇ

Представницькі організації буржуазії – наслідок системних змін у економічній та соціальній сферах пореформеної доби. Позбавлена можливості європейських шляхів впливу, буржуазія Росії, все ж таки, здійснювала суттєвий, постійний тиск на діяльність уряду. Саме підприємницькі представницькі установи зіграли роль з'єднувальної ланки між економічною та політичною діяльністю буржуазії, були тією організаційною формою, яка підготувала її вихід на політичну арену. Всебічне дослідження організацій торгово-промислового класу допоможе скласти правильне уявлення про баланс суспільних сил у пореформеній Росії.

Історія розвитку системи підприємницьких представницьких союзів приватного типу бере свій початок з другої половини ХІХ століття, коли в південному економічному районі виникла принципово нова організація промислової буржуазії. Темпи розвитку та об'єми виробництва промисловості Донбасу були винятковими. Гірнична справа постала як колос, викликавши нові складові економічних процесів. Статус базових галузей економіки гірничопромислового Півдня обумовив появу тут першої представницької організації буржуазії – З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії стали особливим явищем у

економічному житті пореформеної доби, гідним представником інтересів великої промисловості Донбасу.

Дослідження представницьких організацій буржуазії представлені переважно роботами дореволюційного часу [1]. Мемуари відомих діячів гірничої промисловості [2] та періодична другої половини XIX – початку XX століття містять багатий фактичний матеріал стосовно формування з'їздів гірничопромисловців, який ще потребує систематизації та критичного аналізу. Серед останніх робіт феномен з'їздівської організації через призму основних напрямків діяльності промислової буржуазії України розглядається в монографії В.В.Крутікова [3]. Втім, проблема виникнення першої представницької організації в Донбасі потребує спеціального дослідження, оскільки розкриває механізм взаємодії царського уряду з новою соціальною верствою, характеризує природу економічних та соціально-політичних відносин у державі.

Проект заснування товариства гірничопромисловців вперше був розроблений Міністерством фінансів ще на початку XIX століття. В урядовій концепції реформування Гірничого управління від 13 липня 1806 року зазначалися переваги діяльності підприємницьких організацій у західноєвропейських країнах та підкреслювалася необхідність отримання урядом відомостей не від окремих промисловців, а від їхньої асоціації [4, 33]. Передбачалося доручити кільком петербурзьким заводчикам організувати скликання представників від регіонів [5, 48]. Цей проект так і не був втілений у життя почасти через інертність самих гірничопромисловців, їх невисокий на той час соціально-економічний статус, почасти через атмосферу чиновницької системи, у якій якщо і виникало бажання соціальних груп до суспільної роботи, то швидко атрофувалося. Лише через сімдесят років виникне перша представницька організація гірничопромисловців.

У середині XIX століття інтереси торгово-промислового стану були репрезентовані тільки у формі офіційних органів. Продовжували діяти комітети торгівлі й мануфактур, утворені ще 1828-1829 роках, біржові комітети та купецькі управи. Такі органи представництва залишалися незатребуваними, бо не відображали об'єктивних процесів економічних перетворень через свій напівбюрократичний характер, обмежені компетенцію та коло учасників.

На хвилі докорінної соціально-економічної трансформації пореформеного часу склалися сприятливі умови виникнення приватних організацій захисту загальних інтересів підприємців. У період економічного піднесення держава підтримує створення організацій, які б відображали інтереси торгово-промислової верстви. Здійснюючи реформи фінансової, торгової та соціальної сфер неможливо не враховувати інтереси тих груп населення, яких ці нововведення торкалися в першу чергу. Підтримку підприємницьких об'єднань засвідчували знакові фігури російської політики. С.Ю.Вітте в своєму

зверненні до представників біржових комітетів, зокрема зазначав: "Організуйтеся так, щоб ви могли періодично з'їжджатися на загальні та обласні з'їзди, щоб у вас були постійні бюро або інші установи, які б об'єднували вас. Майте свої органи друку для з'ясування всіх ваших інтересів у правильному їх світлі, для захисту їх перед громадською думкою, і для підготовки їх представлення урядові..." [6, 13].

З іншого боку, з ускладненням фінансово-економічної системи промисловці впевнюються в перевагах об'єднання. Зацікавленість у створенні представницьких організацій була обоюдною: державі були необхідні такі структури, щоб мати достовірні статистичні дані, можливість нагляду й контролю за розвитком економіки, а підприємцям потрібен був інститут ефективного впливу й представлення своєї загальної позиції перед урядовими установами. Спершу відбулися загальнодержавні епізодичні торгово-промислові з'їзди (1865, 1870, 1872 років) [7, 102]. Така форма представництва не виправдала покладених на неї надій. Відсутність організаційного оформлення та постійно діючих виконавчих органів виключали можливість проведення виробленої на з'їздах політики, не забезпечувало виконання прийнятих рішень, що робило їх фактично безрезультатними. Загальні економічні зміни в країні, розвиток капіталістичних відносин, інтенсивний процес формування промислової буржуазії, територіальна концентрація гірничої й гірничозаводської промисловості обумовили появу галузевих з'їздів підприємців.

У пореформений період вагоме місце в структурі господарства поступово займає південний паливно-металургійний комплекс. Центр ваги економічного життя Росії неухильно переміщується на Південь, наче прямуючи до природного джерела світла і тепла – до південного сонця та кам'яного вугілля Донецького басейну. Донецький економічний район, що межує з Чорним та Азовським морями, має на сході Волгу, Дон та Сіверський Донець, на заході – Дніпро та Буг, з родючими ґрунтами, теплим кліматом, величезними багатствами кам'яного вугілля, залізних руд, кам'яної солі та інших корисних копалин таїв потенціал провідного промислового центру. Ще в середині XIX століття гірнича діяльність на Півдні Росії обмежувалася незначним видобутком кам'яного вугілля в місцях виходу пластів на поверхню [8, 395]. У вугільну справу фінансових вкладень не робилося, сторонніх осіб та приватних капіталів ще не було й у спомині. Реформи 60-х років поставили гірничу галузь на капіталістичну основу. У всій країні почалася посилена промислова діяльність, відкривалися фабрики й заводи, прокладалися залізниці, а тому обходитися одними дровами стало неможливо, з'явився попит на імпортоване вугілля, який рік у рік зростав. Тоді то й були згадані пророчі слова Петра Великого про кам'яне вугілля на Півдні Росії. У кінці 60-х років була проведена Курсько-Харківсько-Азовська залізниця, яка, перетнувши західну частину Донецького басейну, відкрила доступ вугіллю у віддалені

місцевості, а також сама стала великим споживачем мінерального палива. У цей же час на Півдні Росії були відкриті Сулінський та Новоросійський чавуноливарні заводи [9, 3]. Наслідком підвищеного попиту на вугілля було його подорожчання до 10-16 коп. за пуд, що при низьких витратах та мізерному ризику забезпечувало підприємству успіх [8, 396]. У Донецькому басейні почалася справжня "кам'яновугільна лихоманка". Навіть ті поміщики, у землях яких тільки припускалася наявність вугільних пластів, почали поспіхом відкривати шахти, особливо не переймаючись відсутністю необхідних гірничотехнічних знань, досвіду й хисту ведення підприємницької діяльності. Якої діловитості та промислової вправності можна було чекати від поміщиків, весь уклад життя яких був протилежним поняттям "підприємництво" та "ринок". Як влучно зазначив гірничий інженер А.Ф.Мевіус: "До нас на південь налетіло безліч метеликів-підприємців, хто зі своїм, а хто й із чужим капіталом і, кинувшись з азартом у вугільну справу, обпалили на ній свої легкі крильця" [10, 19].

На економічному поживанні з'явився зляканий наліт ажіотажу. Посилений попит на вугілля затьмарив здоровий глузд землевласників, які зовсім не співвідносили його з об'ємами ринку, що в підсумку призвело до надвиробництва. Видобуток вугілля зріс з 7,9 млн. пудів у 1868 році до 36,3 млн. пудів у 1872 році [11, 127]. Натомість вивіз вугілля був сильно обмеженим технічно низькою провозоспроможністю залізничних колій, недостатньою кількістю рухомого складу, відсутністю внутрішньої магістралі, наявністю конкуренції більш прибуткових видів вантажів. Несвоєчасне отримання вагонів примушувало вуглепромисловців утримувати склади біля залізничних станцій, що суттєво підвищувало витрати [12, 64]. Вартість провозу вантажів інколи в декілька разів перевищувала вартість мінерального палива в місцях виробництва [13, 21]. Ситуація, що склалася в транспортній сфері опосередковано робила залізничні монополістами в справі перевезення та торгівлі кам'яним вугілля. Всі ці обставини викликали глибоку вугільну кризу, коли ціна впала з 16-12 до 2 коп. за пуд [9, 5].

Поставивши на межу банкрутства більшість дрібних підприємців, криза 1873 року усунула випадкових осіб, надала простір діяльності великим капіталістичним промисловцям, сприяла консолідації підприємців, утворенню в Донецькому басейні особливої верстви буржуазії – гірничопромисловців Донбасу. Висока ступінь концентрації виробництва, поширення акціонерної форми господарювання, налагодження міцних ділових зв'язків формували їх спільну позицію. Водночас високі темпи розвитку вугільної промисловості висунули цілий ряд проблем, що вимагали негайного вирішення (розгалуження залізничної мережі, збільшення провозоспроможності існуючих залізниць, розвиток залізничного виробництва, розширення ринків збуту мінерального палива, забезпечення вугільної промисловості

робітниками). Переваги колективних клопотань підприємців перед індивідуальними були безсумнівними. У 70-х роках XIX століття вже чітко позначилася вагома роль гірничопромисловців Донбасу в економічному розвитку країни, які об'єктивно представляли втілення нових форм життя. Буржуазія не проявляла якихось політичних претензій на владу, але її зростаюча питома вага в господарському житті країни не могла не вплинути на шальки суспільних терезів. Вона ставить питання про об'єднання для представлення своєї позиції на загальнодержавному рівні.

У розпал вугільної кризи група великих шахтовласників виступила з ініціативою скликання представницьких з'їздів вуглепромисловців з метою обговорення заходів щодо подолання негативних явищ. Представницький орган був необхідний підприємцям наче повітря, оскільки в Російській імперії визначальним економічним фактором залишалася залежність торгово-промислового капіталу від політики посадовців. За висловом М.І.Туган-Барановського Росія пореформеного періоду "ще занадто Азія – і це не може не гальмувати нашого промислового розвитку" [14, 212]. З переходом до капіталістичних відносин на державному рівні все одно збереглися система заступництва та опіки, патріархальні традиції у розподілі державних замовлень. В умовах існування залишків кріпосницької системи капіталістична промисловість могла розвиватися лише за умови надання їй преференцій, а представники капіталу були приречені шукати шляхи взаємодії з урядовими колами.

За ініціативою гірничого інженера О.А.Ауербаха наприкінці 1873 року відбулося зібрання впливових представників вугільної промисловості [15, 185]. Нарада, що проходила за участі гірничого інженера, директора "Товариства південноросійської кам'яновугільної промисловості" П.М.Горлова, співвласника Щербінівського рудника О.В.Шеєрмана, власника Макіївського рудника І.Г.Гловайського та представника Грушевського антрацитового району генерала Я.І.Попова дійшла висновку в необхідності клопотання про скликання з'їзду підприємців [16, 368]. Форму "з'їздів" для представницької організації вважали цілком прийнятною, оскільки досвід епізодичних всеросійських торгово-промислових з'їздів засвідчив схвальне ставлення уряду до так званого "ділового спілкування" промисловців. З'їзди в межах однієї галузі промисловості та окремого регіону з розрахунку можновладців робили менш вірогідним обговорення загальнополітичних питань.

Влітку 1874 року міністр державних маєтностей П.О.Валуєв приїхав у Донбас, щоб особисто ознайомитися зі станом гірничої промисловості. Супроводжуючи його при відвідуванні металургійного заводу "Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва", О.А.Ауербах виклав міркування гірничопромисловців щодо утворення представницької організації буржуазії, яка б надавала міністерству докладний звіт про стан

промисловості, розробляла заходи щодо її розвитку, як-то: бажаному напрямку проектованої Донецької дороги. Справу, з якою звернувся гірничий інженер, міністр порівняв з "важкими пологами, які, можливо, завершаться появою на світ здорової та міцної дитини" і порадив на роль повитухи міністра шляхів сполучення графа В.О.Бобринського [17, 461]. Оскільки лише залізничними проблеми гірничого регіону не обмежувалися, Ауербах наполягав на скликанні З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії з більш широкою палітрою делегатів. Ініціатива підприємців була підтримана гірничим начальником Луганського округу М.М.Летуновським, який мав славу одного з найпрогресивніших діячів гірничої справи [18, 260]. У доповідній записці, з якою він офіційно звернувся в Гірничий департамент, були викладені мотиви, якими керувалися вуглепромисловці, порушуючи питання скликання з'їздів: "Приватна кам'яновугільна промисловість Півдня Росії, незважаючи на співчутливе ставлення до неї уряду, відчуває нині багато незручностей тому, що уряду абсолютно невідомі нужди кам'яновугільної справи, невідома більшість перешкод її розвитку" [19, 61]. У документі підкреслювалося, що звернення до уряду окремих осіб зі своїми заявами, проханнями не матиме того значення і не буде заслуговувати на таку увагу, як заяви, зроблені від корпорації вуглепромисловців. Ним було окреслено і коло питань для розгляду на з'їзді: обрання уповноважених від шахтовласників до урядових установ, урегулювання відносин з правліннями залізниць щодо тарифів та пересуваного складу [3, 49].

Комплексний аналіз стану всіх приватних кам'яновугільних копалень і заводів Півдня Росії було доручено провести члену Ради міністра державних маєтностей В.Іславіну. У представлених висновках зроблено наголос на успіхах кам'яновугільної промисловості за останні роки. Якщо на початку 70-х років XIX століття донецьке вугілля мало обмежений район збуту: на півночі – до Харкова та Курська, на заході – до Катеринослава, на сході – в незначній кількості доходило до Дону та Волги, в південних портах – не витримувало конкуренції вугілля з Кардифу й Ньюкаслу, – то на час огляду вже були організовані склади в Тулі й Москві, воно поставлялося в Одесу й Миколаїв для потреб флоту, у Кременчук та Київ для Дніпровського пароплавства та цукрових заводів, а у Таганрозі та Ростові-на-Дону замінило англійське вугілля, що вважалося справою далекої перспективи [12, 40]. Висновки економічного обґрунтування та повна відповідність жорстким нормам поліційного права у питаннях нагляду за асоціаціями не лишили посадовцям формальних підстав для відмови підприємцям [20, 224-225]. До того ж, навчений досвідом всестанових земських установ, уряд не перешкодив утворенню вузькопрофесійної організації, у межах якої зменшувалася можливість появи небезпечних політичних тенденцій, а натомість з'являлися важелі контролю нової впливової верстви населення. З іншого боку, розвиток промисловості в пореформений період проходив

настільки швидкими темпами, що уряду все важче ставало координувати діяльність підприємств, він був фактично позбавлений статистичних даних, без яких унеможлиблювався аналіз динаміки розвитку. За визначенням сучасників, "цілком усвідомлюючи важливість розвитку вугільного промислу на півдні Росії і всю користь його не тільки для промислового процвітання краю, але й відносно збереження лісів, спостерігаючи як потужно та швидко зростає розробка вугілля в Донецькому басейні і як з тим разом зростають труднощі зручного його збуту залізницями, – уряд наш, в особі Міністерств Державних Маєтностей і Шляхів Сполучення, висловив своє співчуття до цієї справи тим, що дозволив нарешті вуглепромисловцям організувати особливі з'їзди, для обговорення на них своїх потреб та вимог, дозволив у той же час звертатися з клопотаннями своїми до належної влади" [10, 66].

Для правового врегулювання діяльності з'їздів треба було заповнити юридичний вакуум, адже загального закону про союзи й товариства в практиці російської юриспруденції ще не було, їх права та порядок затвердження не регламентувалися [21, 27]. Тому південні з'їзди удостоїлися спеціального "зволення Государя Імператора". 14 червня 1874 року було Найвище затверджено Положення Комітету Міністрів "Про заснування гірничопромислових з'їздів у Південній Росії", яким гірничому начальнику Луганського округу надавалося право скликати гірничопромисловців Донецьких гірничих округів для нарад; зазначалося, що з'їзди повинні "в судженнях своїх обмежуватися лише предметами до потреб гірничої промисловості стосовних". Про кожне таке зібрання заздалегідь повідомлялося як Міністерство державних маєтностей, так і місцеве губернське керівництво для отримання їхнього дозволу [22, 921]. Перший з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії був скликаний профільним міністром за узгодженням з міністрами військовим та шляхів сполучення 10 листопада 1874 року в м. Таганрозі. Це був перший офіційний з'їзд у Російській імперії, який поклав початок усім наступним промисловим представницьким організаціям.

Кандидатуру на посаду голови першого з'їзду підбирали дуже ретельно. Це повинна була бути людина з бездоганною, перевіреною роками репутацією, висококваліфікованим спеціалістом. Вибір пав на Євгена Борисовича Іваницького. Випускник Інституту корпусу гірничих інженерів (пізніше Гірничий інститут) отримав перше призначення на Алтайські заводи. У 1851 році був зарахований до Луганського гірничого округу з формулюванням "для посилення гірничої промисловості в південній Росії", з 1873 року здійснював загальне керівництво та нагляд ведення гірничої справи в Катеринославській, Херсонській, Таврійській, Волинській та Київській губерніях. На час проведення з'їзду мав чин статського радника, був кавалером ордена Св. Володимира четвертого ступеня, нагороджений відзнакою за 35-річну бездоганну державну службу [23, 2054-2055].

Дозволивши роботу з'їзду, уряд суворо регламентував його діяльність, пильно слідкував за тим, щоб атмосфера засідань не виходила за межі ділових контактів підприємців. Голова з'їзду був попереджений про необхідність строго дотримуватися порядку й змісту дозволених урядом питань [3, 49]. У конфіденційному листі з Міністерства державних маєтностей голові першого з'їзду Є.Іваницькому висловлювалася впевненість у тому, що він успішно впорається зі своїми обов'язками, не допустить обговорення сторонніх проблем, сприятиме спокійному та стриманому характеру засідань [19, 62].

У роботі першого з'їзду брали участь: 21 гірничопромисловець, від Міністерства державних маєтностей – гірничий начальник Луганського округу М.Летуновський, від Військового міністерства – начальник гірничого управління Облaсті Війська Донського П.Васильєв, від Міністерства шляхів сполучення – інженери Ф.Поземковський та В.Кереновський, від Морського міністерства – генерал-адмірал А.Семечкін, від Головного управління Чорноморського флоту – капітан першого рангу Н.Голеніщев, від Товариства пароплавства й торгівлі – агент А.Гулак, від Курсько-Харківсько-Азовської залізниці – інженер В.Іванов [17, 461-462]. Широке представництво від державних органів було проявом системи "контролюючої участі" уряду в приватнокапіталістичних справах, покликаної узгодити діяльність промисловців із загальною фінансовою політикою держави.

За погодженням міністра державних маєтностей на розгляд з'їзду були запропоновані наступні питання: 1) про засоби та порядок перевезення вантажів південними залізницями; 2) про залучення робітників до гірничого промислу [24, 3]. Питання про розвиток на Півдні Росії залізного виробництва виникло за ініціативою гірничого інженера В.О.Вагнера [16, 372]. Таким чином, на першому з'їзді були порушені ті питання, які з того часу майже незмінно фігурують у програмах більшості наступних з'їздів гірничопромисловців.

До розробки запропонованих питань делегати поставилися з такою відповідальністю та ретельністю, що на виконання всіх клопотань першого з'їзду гірничопромисловців уряду знадобилося б кілька десятиліть. Якщо узагальнити чималий перелік розроблених заходів, з'їзд одноголосно ухвалив просити міністра державних маєтностей клопотати перед урядом про наступне: визначити граничні тарифи на залізницях, покращити рейкові шляхи, встановити порядок у відправленні вантажів, збудувати нові залізниці з мережею під'їзних шляхів, сприяти розвитку залізного виробництва на Півдні Росії, облаштувати зручні водні шляхи сполучення, забезпечити підтримку розвитку судноплавства, покращити стан портів, вжити заходів щодо заселення краю робітничим людом, заснувати гірничопромисловий банк, провести геологічні дослідження, поповнити мапу південного краю і на останок "усунути шкоду від близькості питних закладів" [24, 10]. Постанови першого з'їзду носили здебільшого декларативний характер,

представляли комплексний звіт про головні проблеми розвитку південної гірничої промисловості, закладали основи перспективної тісної співпраці з державними органами щодо їх вирішення, накресливали загальну програму діяльності всіх наступних з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії.

Представницька організація буржуазії постала в умовах поміщицько-бюрократичної системи, яка була пронизана дворянсько-приказними постулатами; паралельних до господарчих перетворень змін у політичній сфері не відбувалося. Виникнення З'їздів гірничопромисловців припадає на той час, коли ще не було коаліційного права, коли на громадські організації у вищих колах взагалі дивилися як на щось неприпустиме, а турботи засновників таких об'єднань нагадували "ходіння по муках". Але така ситуація мала і позитивні моменти: діячі промисловості отримали можливість самоорганізації та закладення підвалин представництва інтересів капіталу як їх бачили самі підприємці.

З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії були першою в Російській імперії представницькою організацією регіонально-галузевого типу. Протягом своєї 45-річної багатогранної діяльності вони відіграли важливу роль у справі розвитку гірничої промисловості Донбасу, консолідації торгово-промислового класу. За аналогом З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії у 80-х роках XIX століття виникли з'їзди підприємців інших гірничопромислових районів (Урал, Кавказ, Царство Польське, Підмосковний район). Логічним завершенням формування системи представництва буржуазії було заснування своєрідної федерації представницьких організацій імперії – всеросійських З'їздів представників промисловості та торгівлі. З'їздам гірничопромисловців Півдня Росії, виникнення та розбудова яких проходила в прямій залежності від об'єктивних факторів економічного та соціального розвитку, судилося стати первинним елементом усєї структурної ієрархії організацій великого капіталу Російської імперії.

Література

1. **Лурье Е.С.** Организация и организации торгово-промышленных интересов в России. – СПб., 1913; Туган-Барановский М. Съезды представителей промышленности и торговли // К лучшему будущему. – СПб., 1913. 2. **Ауэрбах А.А.** Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России // Русская старина. – 1909. – июнь – С. 451-472; Иславин В. Обзор каменноугольной и железодобывательной промышленности Донецкого края // Горный журнал. – 1875. – № 1. – С.39-95; Кеппен А. Горная и соляная промышленность // Историко-статистический обзор промышленности России / Под ред. Д.А.Тимирязева. Т.1. – СПб., 1883. – С. 1-164; Мевеус А. Обзор постепенного развития горного промысла на Юге России // Южно-русский горный листок. – 1880. – № 2. – С. 17-20. 3.

Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. 4. **Лурье Е.С.** Организация и организации торгово-промышленных интересов в России. – СПб., 1913. 5. **Нисселович Л.Н.** История заводско-фабричного законодательства. Ч.2. – СПб., 1884. 6. **Пажитнов К.** Очерк развития буржуазии в России // Образование. – 1907. – № 2а. – С.1-23. 7. **Лившин Я.И.** "Представительные" организации крупной буржуазии в России в конце XIX – начале XX вв. // История СССР. – 1959. – № 2. – С. 95-117. 8. **Труды XIV съезда горнопромышленников юга России.** Ч.1. – Харьков, 1890. 9. **Анский С.А.** Очерк каменноугольной промышленности на юге России // Русское богатство. – 1892. – № 1. – С.1-25. 10. **Мевюс А.** Обзор постепенного развития горного промысла на Юге России // Южно-русский горный листок. – 1880. – № 2. – С. 17-20. 11. **Крутиков В.В.** Съезды южных горнопромышленников // История СССР. – 1981. – №.4. – С.126-135. 12. **Иславин В.** Обзор каменноугольной и железодобывающей промышленности Донецкого края // Горный журнал. – 1875. – № 1. – С.39-95. 13. **Кеппен А.** Горная и соляная промышленность // Историко-статистический обзор промышленности России / Под ред. Д.А.Тимирязева. Т.1. – СПб., 1883. – С. 1-164. 14. **Туган-Барановский М.** Съезды представителей промышленности и торговли // К лучшему будущему. – СПб., 1913. 15. **Тиме И.** Александр Андреевич Ауэрбах // Горный журнал. – 1917. – Т.1. – С. 182-195. 16. **Фомин П.И.** Горная и горнозаводская промышленность Юга России. – Т.1. – Харьков, 1915. 17. **Ауэрбах А.А.** Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России // Русская старина. – 1909. – июнь – С. 451-472. 18. **Версильов Н.** Николай Николаевич Летуновский // Горный журнал. – 1903. – Т.4. – № 11 (ноябрь). – С.260-261. 19. **Корнійчук Л.Я.** Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст.. – К., 1971. 20. **Андреевский И.Е.** Полицейское право. Т.1. Полиция безопасности. – СПб., 1874. 21. **Лурье Е.С.** Предпринимательские союзы по русскому праву. – СПб., 1914. 22. **Собрание** узаконений и распоряжений правительства издаваемое при правительствующем Сенате. – Второе полугодие. – СПб., 1874. – № 60. 23. **Некролог** (Е.Б.Иваницкий) // Южно-русский горный листок. – 1886. – Т. XIII. – № 152-153. – С. 2054-2056. 24. **Горнозаводское** дело в минувшем году // Горный журнал. – 1875. – Т.1. – С. 1-39.

There is the analysis of the main reasons and conditions of the origin of representative mining industrialists' organization in the south Russia from the point of view of tsars government, the interests of region's bourgeoisie and objective factors of development of capitalistic economic system of the postreform period in the article.

АРХЕОЛОГІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК930/2(470+571+477)"16/17"

І.Ю.Бровченко

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЗАСЕЛЕННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ОСВОЄННЯ ПІВДЕННО-СХІДНИХ ТЕРЕНІВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОСІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ).

Однім із перспективних напрямків сучасних історичних досліджень в Україні є вивчення локальної історії. У зв'язку з цим значну увагу науковців привертають міграційні процеси, дослідження яких в межах окремих регіонів певною мірою дозволяє з'ясувати історичну специфіку формування територіальної організації останніх, пояснити явища регіональної ідентичності тощо. Втім будь-які сюжети історії того чи іншого краю неможливо розкрити без допомоги джерел. У даній статті подаються стислі описи тих джерел з архівосховищ Російської Федерації та України, де вміщено інформацію про заселення та господарський розвиток земель у середній течії р. Сіверський Донець (в регіональному відношенні це складова Донбасу. – І.Б.) протягом другої половини XVII – XVIII ст.

В полі доступу історика, що займається вивченням проблеми заселення та господарського освоєння Подонеччя, є значна кількість матеріалів. Останнє найбільш справедливе стосовно джерел, які відносяться до другої половини XVII ст., першої чверті та другої половини XVIII ст. Нажаль, сучасний стан видання цих документів навряд чи можна назвати задовільним. Слід відмітити, що багато архівних матеріалів, які безпосередньо стосуються історії Донбасу надруковано в додатках до монографій з історії Донбасу В.І.Подова [1]. Цікаві матеріали видані донецьким істориком В.О.Піркою, за редакцією якого здійснено видання низки документів з історії Донеччини в XVI-XVII ст. (2001 р.) [2]. Підкреслимо, що ця добірка є чи не першою серйозною спробою видання джерел з історії південно-східної України.

Проте, намагаючись простежити хід освоєння території, що розглядається, за період, охоплений хронологічними рамками даної статті, внаслідок того, що в доступних матеріалах різною мірою висвітлені ті чи інші складові цього процесу, перед дослідником виникає багато ускладнень. Тому хоч якась серйозна спроба розкрити хід заселення та господарського освоєння краю неможлива без притягнення численних та різнопланових за змістом джерел, що зберігаються в різних архівах та фондах.

Крім того, працюючи з джерелами, слід враховувати низку специфічних моментів, пов'язаних з виділенням для всього розглядуваного періоду якоїсь визначеної, незмінної, території, що зіставляється з суміжними регіонами. Це обумовлено не стільки порівняно великою тривалістю вказаного проміжку часу, що характеризувався швидким заселенням та освоєнням земель краю, скільки тим, що в різні часи досліджувані території входили до складу тих чи інших адміністративно-територіальних одиниць, кордони яких, в свою чергу, під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів підлягали змінам. З цих причин дослідник повинен працювати не лише в архівах м. Луганська, а й Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Харкова, тобто тих адміністративних центрів, яким в різні часи були підпорядковані території нашого краю і де, як наслідок, концентрувалася інформація, що нас цікавить.

Найбільш цінні та численні свідчення нами були почерпнуті в фондах Російського державного архіву давніх актів (РДАДА), де зберігаються унікальні колекції документів, що висвітлюють історію Російської держави за період, що нас цікавить. Серед них до числа найбільш уживаних вітчизняними та російськими дослідниками варто віднести матеріали фондів № 16 "Госархив", № 210 "Разрядный приказ", № 248 "Сенат", № 350 "Ландратские книги и ревизские сказки", № 1355 "Экономические примечания к генеральному межеванию".

При вивченні ходу заселення краю в XVII ст. значний інтерес являють собою документи фонду Розрядного приказу. Оскільки протягом XVI-XVII ст. Розрядний приказ був центральним державним закладом Росії, якому підпорядковувалися службові люди, військове керівництво, призначення міських та полкових воєвод, а також південні райони держави, то згодом у відповідному фонді, окрім інших, відклалися різні матеріали, які мали безпосереднє відношення до подій, що відбувалися на території нашого краю в XVII ст. До останніх можна віднести стовпчики Белгородського та Московського столів Розряду – автентичні документи, які склалися на місці подій і доповнювалися записами з розрядних книг, в свою чергу складених шляхом витягів з "росписей", "грамот", "отписок", списків зі стовпчиків та ін., і містили конкретні вказівки назв населених пунктів, головні напрямки, характер та етнічний склад міграційних потоків на "поле" і т.д. [3]. Топографо-стратегічні свідчення – описи річкових систем та водоймищ, характеру рельєфа із вказівками ономастичних даних, а також докладну інформацію про типи польових укріплень, які складали засічну лінію – знаходяться в "Книгах описных порубежных укреплений" та "Городовых сметных книгах" [4].

Не меншу цінність мають міські кошторисні книги, в яких докладно описані фортифікації міст, адміністративно-господарські споруди з супутними вказівками кількості та етносоціальної належності мешканців. Як приклад можна навести "Переписную книгу Маяцкого городка" (1676 р.), яка є продовженням ряду описів вказаного населеного

пункту та конкретизує його тип, призначення і адміністративний устрій [5].

Докладнішому розглядові останнього аспекту допомагають розрядні в'язки, які частково містять записи призначень та грошового жалування воєводам, дітям боярським з указівкою місця призначення і т.д. [6].

Безперечно, більшість документів зі вказаного фонду неодноразово застосовувалася дослідниками історії краю, але вони, як правило, обмежувалися лише цитуванням джерел, рідше – вибірковими публікаціями, що не дозволяє відобразити повну картину заселення та освоєння розглядуваних територій.

При з'ясуванні питань про чисельність, становий склад, розміщення, природний рух населення та заснування нових населених пунктів велике значення мають матеріали ревізій – переписів населення XVIII – першої половини XIX ст. Серед даних першої ревізії (1719 р.) до нашого часу збереглися матеріали, що знаходяться в фонді № 350 "Ландратские книги и ревизские сказки" про чисельність російського податного та українського населення в окремих пунктах тільки-но зорганізованої Бахмутської провінції, по деяких з останніх наведені навіть дані про час заснування та місця виходу переселенців [7].

У тому ж фонді містяться докладні матеріали про розміри переселенського руху та хід заселення українцями і росіянами Бахмутської провінції, які належать до більш пізнього часу – періоду проведення II (1744-1748 рр.) та III (1763 р.) загальнодержавних ревізій населення. Так, початком 40-х рр. XVIII ст. датовані відомості, переписні книги та ревізські "сказки" населення Бахмутського повіту, "Алфавит учиненной ревизии", які являють собою зведені документи статистичного характеру, де містяться також і списки населених пунктів, відомості про кількість мешканців і т.д. [8]. Більш докладні свідчення наведені в ревізських документах 60-х рр. XVIII ст., де, окрім інших даних, містяться ще й дані про чисельність, станову структуру та етнічний склад населення краю тощо [9].

Необхідно відмітити також дуже цікаві та важливі для нашого дослідження документи, що зберігаються в фонді № 1355 "Экономические примечания к генеральному межеванию". Значна кількість документів з цього фонду належить до 1766-1771 рр., коли проводилася загальноросійська перевірка прав на землеволодіння. У зв'язку з цим поряд з іншими адміністративними одиницями чиновники зробили описи окремих земельних володінь, переліки населених пунктів зі вказівками кількості жителів Бахмутського та Біловодського повітів. Виникнення таких документів мало масовий характер, оскільки межування, як заход по впорядкуванню землекористування, були відновлені в Російській державі саме в цей період після тривалої перерви (з 70-80-х рр. XVII ст.). Результати Генерального межування закріплювалися в документах подвійного роду: документи стосовно прав

на окремі "дачі" та економічні примітки, що являли собою докладний опис господарських аспектів [10].

Низка документів, яка істотно доповнює статистичні дані про населення та перелік поселень Бахмутської провінції, міститься у фонді № 248 "Сенат". Так, тут збереглася відомість від 1738 р., у якій зафіксовано вказані вище характеристики провінції як у роки I ревізії, так і на початок II ревізії, що дозволяє шляхом прямого зіставлення виявити динаміку заселення краю протягом даного проміжку часу [11]. Досить цікавою в цьому відношенні уявляється справа "О полковнике Острогжского полка Тевяшове" – донос до Сенату, датований 1764–1765 рр., та цінний для нас перш за все прямими посиланнями на дати заснування тих чи інших поселень.

До періоду I ревізії належить і невеликий документ "О городах, известных во времена Петра I", який є складовою фонду № 16 "Госархив" та свідчить про дуже низький ступінь урбанізації південних земель Російської держави. Тут згадуються укріплені міста на території краю – Тор та Бахмут, а серед приписних поселень – Сухарів, Ямполь, Старе Боровське [12]. Значна кількість документів з цього фонду появилася внаслідок різних подій, що відбувалися на території краю у зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями і т.д. Так, при затвердженні нового складу Воронежського намісництва було проведено проміжний перепис місцевого населення, в тому числі й Біловодської округи (1779-1780 рр.). Крім того, у вказаному фонді знаходяться джерела з питань господарського розвитку краю в останній чверті XVIII ст., а саме – відомості про врожайність, посіви різних рослинних культур, ціни на сільськогосподарську продукцію тощо.

Із документів цього архіву до наведених вище джерел за "територіальним" принципом примикає справа № 15а, що зберігається в фонді № 111 "Донские дела", матеріали якої присвячені соціально-економічним та військово-політичним подіям, що відбувалися на Дону, а також взаємовідносинам козаків з Росією [13]. Використання даних цього документу дозволило встановити відносну хронологію заснування на Сіверському Дінці перших донських містечок.

Велика різноманітність матеріалів, які заторкують різні аспекти військової історії розглядуваних територій і, частково, час виникнення та місцезнаходження донських хуторів у другій половині XVIII ст., подана в Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА). Подібні аспекти найповніше репрезентовані в документах фонду № 13 "Казачья экспедиция канцелярии Военной канцелярии", які належать до 70-80-х рр. XVIII ст. та фонду Військового вченого архіву (ВВА) [14].

Для вивчення демографічної ситуації в краї наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XVIII ст. найбільш цінним джерелом є атласи Катеринославського намісництва, колекція яких зберігається в фондах ВВА. Створення таких документів, офіційно санкціоноване 15 березня 1783 р., було, по суті, продовженням розпочатої з середини 60-х рр.

роботи з опису та межування земельного фонду держави. По Катеринославській губернії атласів збереглося достатньо, на них нанесено топографічні дані (назви окремих населених пунктів, місцевості, повітові та губернські кордони). Істотною підмогою для дослідника можуть бути Економічні та Камеральні примітки до Генеральних планів, а також Повні економічні примітки Генерального межування (1782 р.), які доповнюють інформацію власне атласів. Як допоміжний матеріал довідкового характеру було створено Короткі примітки, які являють собою описи до атласів.

Перший атлас Катеринославського намісництва було виконано в квітні 1784 р. До його складу входили "Геометрическая генеральная карта", 15 повітових мап та планів крупніших населених пунктів намісництва. Однак в ньому містяться лише дані про кількість та становий склад населення різних повітів, переліку населених пунктів немає, що суттєво знижує цінність документа для нашого дослідження [15]. Три роки потому був виданий опис до Атласу, в якому хід заселення та господарського освоєння регіону в 1783-1785 рр. висвітлені всебічно. Вихід чергового Атласу Катеринославського намісництва (1794 р.), а також опису до нього в чотирьох томах (1793, 1795 рр.), відбувся внаслідок відновлення роботи по обстеженню територіальних масивів губернії, перерваному війною 1787-1791 рр. Названі атласи містять також широкі дані соціально-економічного характеру, що у порівнянні з іншими документами дозволяє віднести їх до джерел високого ступеня інформативності.

Господарські аспекти заселення нашого краю відображені в матеріалах фонду № 52 "Г.А.Потемкин, князь, генерал-фельдмаршал", які містять дуже цінну інформацію про розвиток в краї ярмаркової торгівлі наприкінці XVIII ст. [16].

Особливу групу джерел, почерпнутих у фондах РДВІА, становлять картографічні матеріали, поява яких зумовлена широкомасштабними військово-топографічними зйомками, що проводилися в Росії з середини 40-х рр. XVIII ст. Найраннішою з вищезгаданих є мапа інженера Дебокseta, яка міститься в фонді ВВА. На ній нанесено території Гетьманщини, запорізьких козаків, кочовища ногайських орд, російсько-турецькі кордони 1705 та 1711 рр., а також ту територію нашого краю, що її було відведено урядом Російської імперії під поселення Слов'яносербії, як і прилягаюча до неї східна, слабозаселена окраїна територій Запорізького Війська. Проте поселення, що виникли у середній течії Сіверського Дінця, на мапі відображені не в повній мірі. У тому ж фонді знаходиться ще одна мапа, яка дозволяє уточнити хід заселення Слов'яносербії – "Ландкарта Славяносербии", яку складено в серпні 1754 р. інженером генерал-майором І.Бібіковим та інженер-капітаном П.Окуловим. На мапі відображено поселення гусарських рот Г.Шевича та Р.Прерадовича.

Більш масштабну спробу відображення суміжних із вищезгаданими територій являють собою мапи Землі Війська Донського. Одним із раних варіантів останніх є "Генеральная карта землям Войска Донского" від 1797 р. Ця мапа набирає виняткової цінності в світлі територіально-адміністративних перетворень, які відбувалися в Російській імперії в той період, оскільки відображує не лише кордони донських земель, а й прилеглих до них повітів.

Логічним продовженням (за хронологічним принципом) матеріалів ревізій, що аналізувалися вище, є матеріали IV ревізії (80-і - перша перша половина 90-х рр. XVIII ст.), що зберігаються в Російському державному історичному архіві (РДІА). Найбільш повні дані про повітове розміщення, чисельність та склад населення, отримувані від нього грошові збори відображено в документах фонду № 558 "Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената". Інформацію про існуючі в Біловодському повіті на 1786 р. і заснування нових поселень із вказівками чисельності та станового складу населення можна простежити за численними відомостями, які склалися протягом переписів та зберігалися у вказаному фонді [17].

У РДІА також зберігаються загальнодержавні окладні книги по IV ревізії, що виявилися зведеним варіантом згаданих вище документів. Книги містять свідоцтва про кількість окладних зборів з населення різних повітів Азовської губернії від 1784 р., а також докладні повітові демографічні дані по Катеринославській губернії за станом на 1 січня 1788 р. (до складу яких входив і наш край). Матеріали окладних книжок істотно доповнюються даними, які протягом ревізії надсилалися до центру безпосередньо з місць, – відомостями та генеральними табелями.

В іншому сховищі – архіві Санкт-Петербурзького Інституту Історії РАН також відкладалася частина матеріалів, що належать до 70-80-х рр. XVIII ст. До найбільш часто уживаних істориками належить фонд № 200 "Скальковский А.А.", де зберігаються виявлені та зібрані вченим рукописи. Серед них і ті, що не увійшли до виданих істориком монографій. Частина цих рукописів стосується вирішення окремих завдань та проблем заселення деяких населених пунктів півдня України, повітів та губерній, з'ясування кордонів поодиноких територій. Так, серед паперів архіву А.О.Скальковського зберігаються промеморії, що доповнюють видані Д.І.Яворницьким матеріали (про них мова піде пізніше. – І.Б.) територіальних суперечок між донськими та запорізькими козаками з приводу земель на правому березі Дінця [18]. Крім того, тут же репрезентовані дані перепису населення Бахмутського повіту, спричинену вступом Г.О.Потьомкіна на посаду губернатора Новоросії в 1774 р.

Завершуючи аналіз архівосховищ м. Санкт-Петербурга, слід згадати Відділ картографії (ВК) та Відділ рукописів (ВР) РНБ. В першому з них представлені документи про чисельність та становий склад окремих населених пунктів Біловодської округи за 1773-1776 рр.

(фонд № 658 "Эрмитажное собрание"). Поява цих унікальних документів, які проливають світло на історію Деркульських кінних заводів, пов'язана перш за все з розвитком кіннозаводської справи в Російській імперії [19]. Зміни в розміщенні різних типів поселень відображає "Карта Изюмской провинции с частию реки Донца", яка є складовою "Атласа описных лесов", складеного капітан-лейтенантом Тверитиновим у 1779 р. з метою опису лісів, "годных к кораблестроению". Однак її недолік полягає в тому, що вона відображає лише розташовані поблизу лісових масивів території та населені пункти.

У ВК РНБ зберігаються ще не видруковані унікальні мапи "Tabula geographica qua pars Russiae Magnae Pontus Euxinus seu Mare Nigrum et Tartaria Minor ..." та "Ukraina quae Terra Cosacorum ..." (1720 р.) [20]. "Tabula geographica..." відображає Наддніпрянську, Право- та Лівобережну Україну, а також прилеглі до них території Польщі, Болгарії, Росії та причорноморські райони Османської імперії. В рамках досліджуваної території східної околиці Землі Війська Донського на цій мапі позначено низку містечок донського козацтва. Проте "Ukraina quae Terra Cosacorum ..." зображає цю ж територію краю як незаселене Дике поле.

Значна кількість документів, які висвітлюють різні аспекти розглядуваної в цьому дослідженні проблеми, зберігається в фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДАУК). Найдавнішими документами, де охарактеризовано умови заселення краю, є грамоти середини XVII ст., репрезентовані в фонді № 1791 "Чугуевская приказная изба" [21].

Унікальну колекцію документів з історії Слов'яносербії в 1764-1765 рр. зібрано у фонді того ж сховища № 1413 "Славяносербская комиссия". Тут знаходяться списки гусарських полків, відомості про склад народонаселення, населені пункти та господарство наведеної адміністративно-територіальної одиниці [22]. В той же час міграційний аспект відображається у складі фонду № 1913 "Славянская нижняя расправа", де міститься матеріал про хід внутрішніх переселень однодворців з м. Тора, Райгородка, Ямполя, Маяка, Цареборисова та Співаківки на північно-східні землі Бахмутського повіту (1760 р.) [23].

Матеріали проведеного в 1763 р. перепису українського населення Дону знайшли відображення у "Ведомости коликое число до каких хуторов пришедших козаков и подпомощников и на каких землях осели последние", а також у "Ведомости о количестве украинцев, проживающих в хуторах Войска Донского" з фонду № 1782 "Комиссия о слободских полках" даного архіву. Як впливає з назви, документи містять не лише статистичні дані про кількість українського населення та його соціальний стан, а й перелік розміщених на Середньому Подонеччі донських поселень [24]. Динаміку заселення Бахмутського повіту протягом 90-х рр. XVIII ст. можна простежити, спираючись на ревізські "сказки" населення Бахмутського повіту, що зберігаються у фонді №

1821 "Бахмутский уездный суд" і являють з себе проміжні дані V ревізії населення [25].

Матеріали ЦДІАУК істотно доповнюються невеликими за обсягом (але не за значенням!) історико-географічним описом Катеринославської губернії та її повітів, а також нотаткою П.С.Саковича про заселення іноземцями Слов'яносербії (кінець XVIII – початок XIX ст.) [26]. Названі документи зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки України.

Значний масив джерел, які висвітлюють заснування та розвиток поселення біля Ливарного заводу (згодом м. Луганськ), зберігається у фонді № 1 "Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии" Державного архіву Луганської області (ДАЛО). Тут частково зібрано листування заводського правління з адміністративними закладами Новоросії, Тамбовської губернії, Чорноморським адміралтейством та ін., а також укази Сенату [27]. У фондах ДАЛО зберігається колекція геометричних планів та мап, в тому числі слобод Великої Чернігівки, Богданівки, Лашинівки (1780 р.), сіл Миколаївки (1798 р.), Кам'яного та Красного (1799 р.) [28]. На плани нанесено відмежовану територію із вказівками на топографічні дані, типи сільськогосподарських угідь та схематичні плани поселень.

Картографічні дані схожого характеру містяться також у фонді № 25 "Харьковская губернская чертежная" Державного архіву Харківської області [29].

Таким чином, документи різних архівів та фондів часто-густо доповнюють одне одного. Це пояснюється головним чином специфікою архівів, а також наявністю добірки документів, що належать до різних періодів історії Росії – держави, у складі якої наш край перебував протягом досліджуваного періоду. Також слід зазначити, що всебічне та об'єктивне дослідження історії заселення та господарського освоєння південно-східних теренів України можливе за умови комплексного використання як архівних (що вимагає проведення широкої евристичної роботи у майбутньому) так і друкованих джерел.

Література

1. **Подов В.И.** Донбасс. Век XVIII-й. – Луганск, 1998; Подов В.И. История Лисичанска в документах. – Лисичанск, 1995. – Ч.1; Подов В.И. Славяносербия. – Луганск, 1998; Подов В.И., Курило В.С. Первенец металлургии Украины. – Луганск, 1998. 2. **Джерела** до історії населених пунктів Донеччини XVI – XVIII ст. / Укладач Пірко В.О. – Донецьк, 2001. 3. **РГАДА**, Ф.210 "Разрядный приказ", оп. 12, стб.54, 64, 961; РГАДА, ф.210 "Разрядный приказ", оп. 6, книги №54-57; РГАДА, ф.350 "Ландратские книги и ревизские сказки", оп.2, д.247. 4. **РГАДА**, ф.210 "Разрядный приказ", оп. 22, д.31; РГАДА, оп.21, д.731а. 5. **РГАДА**, ф. 210 "Разрядный приказ", оп. 22, д.31; 6. **РГАДА**, ф.210 "Разрядный приказ", оп. 8, вязка 11, д.57. 7. **РГАДА**, ф.350 "Ландратские книги и

ревизские сказки", оп.2, кн.239; РГАДА, ф. 350 "Ландратские книги и ревизские сказки", оп.2, д.727-728. 8. РГАДА, ф.350 "Ландратские книги и ревизские сказки", оп. 2, д.247-249. 9. РГАДА, ф. 350 "Ландратские книги и ревизские сказки", оп.2, д.246. 10. РГАДА, ф. 1355 "Экономические примечания генерального межевания", д.197-198, 369, 393. 11. РГАДА, ф. 248 "Сенат", оп. 17, д.1163, ч.1. 12. РГАДА, ф. 16 "Госархив", д.354, 368, 704, 1000. 13. РГАДА, ф.111 "Донские дела", оп.1, д.15а. 14. РГВИА, ф.13 "Казачья экспедиция канцелярии Военной канцелярии", оп. 1/107, связка 19, 103, 105. 15. РГВИА, ф. ВУА, оп. 16, д.18724, 18727, 18728, 20764, 20772. 16. РГВИА, ф.52 "Потемкин-Таврический Г.А., князь, генерал-фельдмаршал", оп. 1/194, д.601, ч.1. 17. РГИА, ф. 558 "Экспедиция для освидетельствования государственных счетов Сената", оп. 2, д.30, 40-42, 154. 18. Архив СПб. ИИ РАН, ф. 200 "Скальковский А.А.", оп.3, д. 19, 21, 35, 52. 19. ОР РНБ, ф.658 "Эрмитажное собрание", д. 245/2, 264, 538, 610. 20. ОК РНБ, ф.0. 21. 21. ЦДИАУК, ф.1791 "Чугуевская приказная изба", оп.2, д.7, 11. 22. ЦДИАУК, ф. 1413 "Славяносербская комиссия", оп.1, д.7, 11, 40, 45. 23. ЦДИАУК, ф. 1913 "Славянская нижняя расправа", оп.1, д.6. 24. ЦДИАУК, ф. 1782 "Комиссия о слободских полках", оп.1, д.41-43. 25. ЦДИАУК, ф.1821 "Бахмутский уездный суд", оп.1, д.39. 26. IP НБУВ, ф.V, д. 704, ф.VIII, д.1612. 27. ДАЛО, ф.1 "Луганский литейный завод государственной Берг-коллегии", оп.1, д.94, 98, 99, 100, 103, 106, 107, 136, 138, 141, 148. 28. ДАЛО, ф.106 "Геометрические планы и карты", д.1, 2, 5-7. 29. ДАХО, ф. 25 "Харьковская губернская чертежная", оп.1.

The author is describing sources on the movements of colonization and economic development of Ukrainian southeast steppes in the latter half of XVII – through XVIII cr. The special attention addresses on manuscripts which keep at Russian and Ukrainian archives.

УДК 94 (5): 94 (55) + 237 (470 + 571) "18"

О.А.Гоков

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ПЕРСИДСКОЙ КАЗАЧЬЕЙ БРИГАДЫ

Политика России в отдельных странах Азии нашла отражение в большом количестве российских и советских исследований. Персия была государством, в котором во второй половине XIX – начале XX вв. влияние империи ощущалось наиболее заметно. Одним из орудий усиления влияния России в Персии была Персидская казачья бригада (далее – ПКБ. – О.Г.), которую возглавляли российские офицеры Генерального штаба.

Цель данной статьи – проанализировать историографию и источниковую базу истории ПКБ с момента её создания в 1879 г. до удаления российских военных инструкторов из Персии в 1920 г.

Переходя к теме исследования, стоит вкратце остановиться на истории ПКБ. Благодаря стараниям российских инструкторов и полковника Генерального штаба А.И. Домонтовича, прибывших в Персию в 1879 г., к 1880 г. ПКБ была сформирована в составе из двух полков (в дальнейшем её численность выросла до дивизии). Официально данная воинская часть именовалась „Его Величества шаха бригада”. Возглавлял её „Заведующий обучением персидской кавалерии”. Эту должность занимал российский полковник Генерального штаба, которого назначало, с одобрения военного министра и императора, военное начальство Кавказского военного округа. Он являлся ближайшим советником шаха, и сначала подчинялся военному министру и шаху. С 1895 г. Заведующий был выведен из подчинения военного министра и переподчинён садр-азаму (премьер-министру). Такое положение сохранялось до революции 1905-1911 гг., когда Заведующий был вновь подчинён военному министру. С другой стороны, Заведующий обучением зависел от российского посланника в Тегеране, с которым должен был согласовывать все свои действия и от которого он получал инструкции. Рапорты офицер Генштаба отправлял в штаб Кавказского военного округа. Жалование инструкторы получали по штату – от российского правительства, и от персидского правительства – в зависимости от благорасположения шаха. Создание ПКБ не являлось одномоментным актом, вызванным исключительно прихотью шаха. Усиление российского влияния через персидские вооружённые силы было спланированной российскими министерством иностранных дел и военным министерством, и одобренной царём акцией, имевшей целью укрепить положение России в Персии. ПКБ, основанная в 1879 г., должна была играть роль проводника этого влияния [Подробнее см.: 1].

Вопрос о создании и существовании ПКБ не был глубоко разработан ни в советской, ни в российской историографии. Многие советские и современные российские историки вообще игнорировали её в своих работах. Если же ПКБ упоминалась как фактор российского влияния, то о его механизмах говорилось лишь общими фразами. Причём зачастую эти указания были не совсем точными. В общих работах по истории Ирана ПКБ посвящены, как правило, один-два абзаца, в которых даётся лишь общее представление (во многом искажённое) о её роли [2]. Что касается работ по отдельным проблемам истории Ирана XIX – начала XX вв., то здесь характеристика ПКБ дана хотя и сжато, но в целом верно [3].

В 1923 г. М.Н. Павловичем был опубликован очерк истории ПКБ, принадлежавший перу её бывшего командира В.А. Косоговского [4]. Несмотря на то, что автор очерка сам долгое время пробыл в Персии и знал положение бригады не понаслышке, его работу все же нельзя

воспринимать, как полноценное исследование. Это были наброски к книге по истории Персии и его пребывания на посту Заведующего обучением персидской кавалерии, которую В.А. Косоговский собирался написать, но так и не закончил. О своих предшественниках на посту командира бригады он сообщал лишь то, что считал нужным, правда, избегая при этом личностных оценок. Часть информации в указанной работе опущена из-за её секретности, часть – по незнанию самого В.А. Косоговского. Однако, вплоть до последнего времени эта работа оставалась единственной полной общей работой по истории ПКБ.

Истории ПКБ, точнее, её отдельным моментам, в советской историографии была посвящена статья упоминавшегося выше М.П. Павловича, которая была сначала опубликована в журнале „Новый Восток”, а затем как часть книги по истории Персии [5]. М.П. Павлович, в основном, исследовал роль ПКБ в подавлении революции 1905-1911 гг. в Персии. Несмотря на богатый фактический материал, он весьма небрежно отнесся к анализу источников. Во-первых, М.П. Павлович использовал ограниченное их количество, а во-вторых, на их основе делал не всегда верные, довольно тенденциозные выводы. Отсюда негативная характеристика как командира бригады В.П. Ляхова, так и его действий по подавлению революции в 1908 г. К тому же, М.П. Павлович не всегда проверял достоверность источников. Так, он часто ссылается и приводит в своей работе рапорты В.П.Ляхова в Главный штаб Кавказского округа [5, 94-97], которые, как впоследствии доказал М.С. Иванов [6, 523-524], являлись английской фальшивкой. В целом же указанная статья всё-таки заслуживает внимания, поскольку не все материалы в ней недостоверны.

Действия и роль ПКБ в ходе персидской революции рассмотрены в работе упоминавшегося М.С. Иванова [6]. Он не останавливался непосредственно на ПКБ, но в силу её важного положения в политической жизни страны, не мог обойти стороной. М.С. Иванов в целом верно обрисовал положение ПКБ в Персии до и во время революции. Важной особенностью указанной работы является то, что её автор широко использовал архивные материалы, поэтому приведенные им сведения носят более достоверный характер.

Непосредственно истории ПКБ была посвящена статья Н.Р. Рихсиевой [7]. Однако ограниченность источниковой базы привела к тому, что сведения из истории бригады в XIX в. носили в ней фрагментарный характер, и содержали ряд существенных неточностей. Например, автор статьи указывала, что командир ПКБ „минуя военного министра, непосредственно подчинялся ему (*шаху* – О.Г.) и садразаму (премьер-министру)” [7, 130]. На самом же деле, такое подчинение было введено только с 1895 г., а до этого командир бригады находился в подчинении военного министра.

Исследования новейшего времени привнесли мало нового в изучение истории ПКБ. Большая часть из них является перепевкой или

перекомпоновкой уже известных фактов, причём основное внимание в них уделено периоду революции 1905-1911 гг. в Персии, а выводы о деятельности ПКБ и возглавлявших её офицеров мало отличаются от выводов советских ученых. Все исследователи утверждают, что бригада являлась важным фактором российского влияния в Персии, но никто из них не раскрывает, хотя бы частично, механизм этого влияния. Очень много неточностей в написании фамилий и в изложении фактического материала. Например, сведения, которые приводит в своей статье В. Алексеев, практически не соответствуют действительности. „А шах Насреддин, – пишет он, – побывав в Петербурге, запылал желанием создать собственное казачье формирование. Так была сформирована вдали от Родины Персидская казачья бригада из наших свирепых соотечественников под командованием полковника Долматовича. Для местного населения было большой честью служить под началом русского офицерства” [8]. Но, во-первых, шах „запылал” таким желанием не в Петербурге, а когда проезжал через Кавказ в Петербург и увидел там выправку казачьих частей. Во-вторых, на решение шаха большое влияние оказали представители России. Это подтверждает и письмо товарища министра иностранных дел Шишкина начальнику Главного штаба Н.Н. Обручеву в 1894 г.: „Пятнадцать лет назад бывший посланник наш в Тегеране тайный советник Зиновьев побудил шаха обратиться к нашему содействию для образования персидской кавалерии по образцу нашего казачьего войска ... имея в виду главным образом приобретение влияния на персидское правительство и помешать другим, враждебным нам правительствам, взяться за это дело” [9]. В-третьих, „свирепыми соотечественниками” были персидские подданные, а точнее – мухаджиры (так называли выходцев с Кавказа, покинувших его после российского завоевания в начале XIX в. и осевших в Персии). В-четвёртых, служба под руководством российских офицеров к началу XX в. являлась не честью, а возможностью выдвинуться по службе, причём, прежде всего, для знатных персов. Наконец, не Долматович, а Домонтович.

Не отличаются новизной и чёткостью изложения материала и работы О.А. Красняк. Например, в её статье, посвящённой роли ПКБ в определении политики Ирана в 1905-1925 гг. автор данного исследования не нашёл почти ничего о состоянии и истории бригады после революции и до конца Первой мировой войны [10]. Небольшой абзац, в котором приводятся общеизвестные сведения о том, что бригада в период войны разрослась до 10 000 человек „и была единственным дееспособным регулярным воинским формированием в Иране” – это, на наш взгляд, слишком мало для статьи с таким претенциозным названием. Что до второй статьи [11], то она попросту пересказывает то, что уже было написано и опубликовано в 1960 г. Г.М. Петровым в предисловии к дневнику В.А. Косооговского [12, 3-10]. Правда, знакомство с авторефератом кандидатской диссертации О.А. Красняк позволяет

судить, что в диссертации тема истории ПКБ была разработана более точно и детально [13]. Но, к сожалению, текст диссертации автору недоступен.

Интересно отметить также материалы по истории борьбы европейских держав за Персию. Здесь, на наш взгляд, необходимо привести выдержку из текста (орфография оригинала сохранена), чтобы понять, насколько расплывчато представление о ПКБ у историков, изучающих Иран в XIX – XX вв. „Попутно с ростом экономического проникновения России, – указывают авторы публикации, – увеличилось и её политическое влияние в Персии. Главным орудием последней сделалась так называемая персидская казачья бригада, организованная русскими офицерами и находящаяся под их же командованием. Необычайно колоритной фигурой был первый командир бригады генерал Косоговский (в 1894 г.). Это был типичный авантюрист, мечтавший, по примеру Скобелева, о походе на Индию и игравший руководящую роль во всех важнейших событиях внутренней жизни Персии” [14]. Здесь вызывает возмущение отношение к личности В.А. Косоговского, которого ошибочно называют первым командиром бригады. В 1894 г. он был подполковником Генерального штаба, а чин генерал-майора Генерального штаба получил в 1900 г. К тому же его дневниковые записи не позволяют судить о нём как об авантюристе. Данная ему характеристика мало отличается от данной советскими историками М.Н. Павловичем и Г.М. Петровым, но не соответствует действительности.

Подобные несуразности можно встретить, как в работах по истории Персии советских авторов, так и в работах российских учёных [15, 122-142]. Объясняется это тем, что история ПКБ изучена очень слабо, архивные материалы практически при этом не привлекались, а данная кем-то одним первоначально неверная краткая характеристика истории и роли ПКБ перекочевала в большинство исследований по Персии и даже по истории самой бригады.

В своих статьях автор данной работы на основе архивных материалов и опубликованных источников попытался разобраться в истории ПКБ и её роли в осуществлении внешней политики России в Персии на отдельных отрезках времени [16]. В частности, нами были устранены ряд неточностей, имевшихся в работах, опубликованных ранее, введены в научный оборот новые документы по истории ПКБ и таким образом существенно дополнена и уточнена та история бригады во второй половине XIX в., которая была предложена В.А. Косоговским.

Источники по истории ПКБ следует разделить на опубликованные и неопубликованные.

К первой группе относятся воспоминания, записки, дневники, которые были опубликованы в прессе или отдельными изданиями. Среди них необходимо выделить воспоминания полковника Генштаба А.И. Домонтовича о создании им в Персии в 1879 г. казачьей бригады [17]. Они лишены политических оценок и насыщены бытовыми

подробностями, но являются важным источником по деятельности российских офицеров в Персии и по истории ПКБ, поскольку документы о её организации, хранившиеся в РГВИА, были уничтожены по истечении срока давности.

Ценный источник для понимания политики России относительно Персии, а также для изучения роли ПКБ и российских инструкторов в её осуществлении – дневник полковника (позже – генерал-майора) Генштаба В.А.Косоговского [18]. Этот офицер с 1894 по 1903 гг. возглавлял ПКБ. Нужно отметить, что публикации его дневников и записей в 1920-х – 1960-х гг., не имели квалифицированного комментария. Во вступительных статьях авторы настраивали читателя на негативное отношение к героям публикации, которое подсознательно сохраняется в течение всего времени ознакомления с перепиской. Здесь свою роль сыграла ситуация в исторической науке в первое постреволюционное десятилетие, когда основную задачу историки-марксисты видели во всяческом поношении внешней политики империи и её правящих кругов, считая их противоречившими интересам народа. Во время пребывания в Персии В.А. Косоговский вёл дневниковые записи, предполагая впоследствии написать книгу о Персии. Однако после революции и войны 1917-1920 гг. в России его дневник целиком не сохранился. Часть его хранится в РГВИА, а часть – в Институте востоковедения Российской Академии наук [19]. Последняя была частично опубликована сначала в журнале „Новый Восток”, а затем в 1960 г. отдельным изданием.

Наконец, публикация С.В. Волкова содержит ряд воспоминаний российских инструкторов ПКБ, относящихся к началу XX в. [20, 364-390]. Они раскрывают судьбу бригады в период с 1914 по 1920 гг. Однако к ним необходимо относиться с большой осторожностью, поскольку сведения, например, С. Калугина о ПКБ до Первой мировой войны, не отличаются точностью. Поэтому воспоминания нуждаются в детальной проверке.

Переходя к характеристике неопубликованных источников, автор данной работы хотел бы отметить, что он изучил лишь материалы РГВИА. Прежде всего здесь для исследования истории ПКБ важен фонд В.А. Косоговского [21]. В нём содержатся послужные списки на самого генерала, его наградные листы, материалы о награждении российскими орденами офицеров ПКБ, части дневника генерала и его письма. Весь этот материал при должной обработке может служить для изучения истории ПКБ в 1894-1903 гг., когда бригада под руководством В.А. Косоговского превратилась в реальную силу российского влияния. В фонде „Персия” особый интерес представляют дела, в которых показаны предпосылки создания ПКБ и жизнь бригады во второй половине XIX в. [22]. Эти документы позволяют проследить слабо изученный в научной литературе процесс укрепления российского влияния в персидских вооружённых силах через ПКБ. Отдельно следует остановиться на

материалах, находящихся разрозненно в разных фондах. Большинство из них содержатся в фонде Канцелярии Военно-учёного комитета Главного штаба [23]. Они помогают исследователю разобраться с причинами создания ПКБ, изменений в её положении во второй половине XIX в., здесь раскрываются тайные, неизвестные историкам, занимавшимся изучением истории ПКБ, факты и их подоплёка.

Кроме того, большое количество документов находятся в Архиве внешней политики Российской империи (г. Москва). Детальнее с их характеристикой можно ознакомиться в работе О.А. Красняк [13, 4-5].

Таким образом, история ПКБ остаётся слабоизученной страницей во внешней политике России в Персии, хотя источниковая база позволяет восполнить этот пробел. Подавляющее большинство работ по теме грешат массой неточностей, их авторы мало или вообще не использовали архивные материалы. Что касается источниковой базы, то она весьма обширна, хотя здесь проанализирована лишь небольшая её часть. Но даже охарактеризованные здесь источники дают возможность исследователю детально изучать историю ПКБ.

Литература

1. **Гокв О.А.** Российские офицеры и персидская казачья бригада (1877-1894 гг.) // *Canadian American Slavic Studies*. – 2003. – Vol.37. – №4. – P. 395-414.
2. **История Ирана.** – М., 1977. – С.262;
- Очерки** новой истории Ирана (XIX – начало XX в.). – М., 1978. – С.138.
3. **Ефремов П.Н.** Внешняя политика России (1907-1914 гг.). – М., 1961. – С.46;
- Арабаджян З.А.** Иран: власть, реформы, революция (XIX – XX века). – М., 1991. – С.25-26.
4. **Очерк** развития Персидской казачьей бригады // *Новый Восток*. – 1923. – №4. – С.390-402.
5. **Павлович М.П.** Казачья бригада в Персии // *Новый Восток*. – 1925. – №8-9. – С.178-198.;
- Павлович М., Иранский С.** Персия в борьбе за независимость. – М., 1925.
6. **Иванов М.С.** Иранская революция 1905-1911 годов. – М., 1957.
7. **Рихсиева Н.Р.** К истории иранских казачьих частей (по архивным материалам) // *Научные труды Ташкентского государственного университета им. В.И. Ленина*. – 1978. – Вып.564: Востоковедение. – С.129-138.
8. **Алексеев В.** Рубежи сотрудничества // <http://www.voskres.ru/articles.html>.
9. **Российский** государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). – Ф.446. – Д.47. – Л.27-28.
10. **Красняк О.А.** Роль Персидской казачьей бригады в определении политики Ирана (1905-1925 гг.) // <http://humanities.edu.ru/db/msg/>
11. **Красняк О.А.** Дневник полковника В.А. Косоговского как источник по изучению истории Ирана // <http://humanities.edu.ru/db/msg/sect/>
12. **Петров Г.М.** Предисловие // Из тегеранского дневника полковника В.А. Косоговского. – М., 1960.
13. **Красняк О.А.** Становление иранской регулярной армии в 1879-1921 гг. (по материалам архивов русской военной миссии): Автореферат кандидатской диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.03 –

Всеобщая история (новая и новейшая история). – М., 2004. – 16 с. 14. **Борьба** европейских держав за Персию // <http://farsian.narod.ru/aboutiran.html>. 15. **Стрелянов П.Н. (Кулабухов)**. Корпус генерала Баратова. 1915-1918 гг. – М., 2002. 16. **Гоков О.А.** Указ. соч.; **Гоков О.А.** К вопросу о кризисе в Персидской казачьей бригаде (1892-1893 гг.) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2003. – №594. Історія. – Вип.35. – С.74-81; **Гоков О.А.** Создание Персидской казачьей бригады // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Х., 2003. – С.65-71; **Гоков О.А.** Из истории Персидской казачьей бригады (весна 1894 – весна 1895 гг.) // Наука и образование: Материалы всероссийской научной конференции. – Белово, 2003. – С.85-88. 17. **Домонтович А.** Воспоминания о первой русской военной миссии в Персии // Русская старина. – 1908. – №2-4. 18. **Персия** в конце XIX века (Дневник генерала Косоговского) // Новый Восток. – 1923. – №3. – С.446-469; **Из тегеранского** дневника полковника В.А. Косоговского. – М., 1960. 19. **Личные** архивные фонды в государственных хранилищах СССР // http://www.rusarchives.ru/guid/lf_ussr/kr_kap.shtml. 20. **Русская** армия в изгнании. – М., 2003. 21. **РГВИА.** – Ф.76. 22. **РГВИА.** – Ф.446. 23. **РГВИА.** – Ф.401.

The complex of sources and literature is analysed on history of activity of the Russian soldieries instructors in Persia in 1879-1920. On the basis of the conducted analysis an author comes to conclusion, that a theme practically is not developed. Swingeing majority of works on a theme is contained by a lot of inaccuracies. As a sources base for research is vast, therefore it is possible and is needed further development of this theme.

УДК 902(477.61)

К.И.Красильников

ПОЛИВАРИАНТНАЯ "АНТРОПОЛОГИЯ" НАСЕЛЕНИЯ СТЕПНОГО ПОДОНЬЯ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ (ХАЗАРСКОЕ ВРЕМЯ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ АРТЕФАКТАХ ПОДОНЦОВЬЯ)

Побудительными мотивами к разработке обозначенной темы явились два обстоятельства: во-первых, имеющая место в литературе недооценка этноисторических ситуаций, протекавших в восточно-европейских массивах вообще и в частности, – процессов этногенеза в

среде населения степей в раннем средневековье, во-вторых, приток новых археологических материалов, раскрывающих и объясняющих этноантропологическую ситуацию западной периферии Хазарского каганата.

Несмотря на достаточно хорошо разработанные археологические признаки одной из культур Хазарского каганата, в частности – салтово-маяцкой (далее СМК) (М.И. Артамонов, И.И. Ляпушкин, С.А. Плетнева, В.К. Михеев, Г.Е. Афанасьев, М.Г. Магомедов, И.А. Баранов, В.С. Флеров, К.И. Красильников и другие), тем не менее в ней остаются недостаточно изученными целые регионы, крупные темы. Таковым следует считать степное Подонье. Здесь, как известно, находился "степной вариант салтовской культуры" [1, 8], названный теперь "Донской степной вариант" [2, 13, 165-269].

Однако, представления об этносоставе населения западной части Хазарии, в особенности "степного варианта", остаются на уровне исследований 50-70 годов прошлого столетия. Такое замечание применимо не только в отношении материальной культуры степных племен, но еще очевидней в анализе этнической истории, этноантропологии здешнего населения.

Этническая тема в СМК не новая, достаточно вспомнить научную дискуссию по этому вопросу в среде хазароведов. М.И. Артамонов считал, что на Северном Кавказе, в лесостепях Северского Донца и Среднего Дона, основу населения составляли аланы. В степной зоне этих же рек проживали болгаро-хазары [3]. И.И. Ляпушкин, ссылаясь на материальную культуру, разграничил этносы, показав, что население западной периферии Хазарии далеко не единое целое [4].

Определенную ясность в этнический спор внесли материалы раскопок С.А. Плетневой. В результате в науке появилось понятие "этническая неоднородность населения СМК" [5].

Однако, степная периферия по-прежнему определялась собирательным этническим понятием – болгарский вариант. В этом случае тема этнического состава населения степей Подонья в хазарское время, не потеряла актуальности. Обратимся к археологическим данным из степного массива.

На поселениях выявлены признаки, свидетельствующие о том, что в сложении "степного варианта" принимали участия как минимум четыре этнических группы. Первая группа – восточнославянская, происходит из Среднего Подонья, их признаки печи: каменки, глинобитные и останцовые. Однако, за исключением редко встречаемой посуды, других признаков культуры этого этноса, в погребениях не прослеживаем.

Вторая группа – ираноязычная аланская, ее признаки отображены в конструкциях жилых построек, в выполненных в катакомбах погребениях, в парадной, столовой посуде (прежде всего кувшины), в группе вещей из цветного металла (поясные наборы).

Третья группа – тюркоязычная болгарская, признаками ее являются ямные погребения "зливкинского" типа, зафиксированные на всех могильниках Подонья, жилые постройки кочевий, селищ, керамические комплексы и различные хозяйственно-бытовые, промыслово-ремесленные приспособления.

К четвертой группе относим нетрадиционные для европейцев печи-тандыры, дирхемы, обряды захоронений, с признаками характерными для этноса с мусульманской религией. На конфессиональных вопросах следует остановиться подробнее, так как они в этническом анализе относятся к одним из ведущих признаков.

Этноконфессиональные различия среди степных народов хазарского времени, прежде всего, зафиксированы по погребениям могильников Среднего Подонья – Дроновка, Маяки, но более всего прослежены на Сидоровском [6, 113-140].

В настоящее время масштабно исследуется могильник с. Лысогоровка на Луганщине [7]. Раскрытая площадь составила 2560м², на ней расчищено 146 ям. В 128 находились ингумированные захоронения в анатомическом виде, остальные 22 – связаны с погребальным символизмом – кенотафами и языческими тризнами.

Топографическая, стратиграфическая ситуация памятника в целом одинаковая со многими другими праболгарскими могильниками (Зливки, Маяки, Желтое, Новолимаревка, Новодачное, Сидорово, Серебрянское), вместе с тем его материалы во многом индивидуальны.

1. По планиграфии здесь выделяются три группы могил: первая группа (48 ед.) на склоне террасы, вторая группа (63 ед.) на пологой, почти ровной площадке, третья (37 ед.) как бы обособленно, в центре высокого мыса.

2. Погребальные ямы по устройству классифицируются на четыре типа. Тип I, 68 ед. (53,1 %) – простые узкие (щелевидные) с ровными стенками ямы, иногда внизу с дополнительной окантовкой досками и плахами. Тип II, 28 ед. (21,9 %) – ямы с одним заплечиком в них изредка подбой, здесь же иногда попадаются плахи. Тип III, 20 ед. (15,6 %) ямы с двумя заплечиками, с плахами или досками. Тип IV, 12 ед. (9,4 %) – сложные ямы с заплечиками, плахами и гробовищами. В строительстве ям четвертого типа наиболее широко использовали древесину.

3. Погребальные обряды дифференцируются на несколько подтипов захоронений со строго западной ориентацией 16 (12,5 %), еще 3 (2,3%) к западу, юго-западу, остальные 109 (85,2%) с западной, северо-западной направленностью черепов от 5° до 40° к северу, что свидетельствует о преобладании смертности в период летнего солнцестояния.

4. Позы ингумированных умерших различаются трех видов: на спине – 72 захоронения (56,3 %), на правом полубоку – 26 (20,3 %), на правом боку – 29 (22,6 %), суммарно таковых 55 захоронений (43%),

неопределяемых 1. В соответствии с позами направлены и лицевые стороны черепов: к югу - 56 (43,8 %), в 65 (50,7 %) направлены вверх, в 7 случаях (5,5 %) к северу. Различия прослеживаются и в отношении позиций рук и особенно ног: прямые, согнутые, скрещенные, в том числе с направленными к югу стопами. Таким образом, уже в позах погребенных заключаются очевидные различия этноритуалов населения Приазовско-Донских степных массивов. В частности, здесь имеют место смешанные, чем где бы то ни было в других массивах СМК, этносинкретические традиции, возникшие как следствие расселения и синойкизма различных конфессиональных групп населения.

Находки атрибуции обряда дополнительно подчеркивает признаки этноконфессиональности в среде степного населения. Из 128 могил вещи были в 42 (32,8 %) с общим числом около 250 предметов, но большинство их в захоронениях ям III и IV типов, меньше – в ямах II типов могил. Могилы с так называемой мусульманской обрядностью (тип I) практически пусты.

Предметы из погребений можно разделить на семь групп: керамика – 48 ед., украшения – 56 ед., орудия – 12 ед., оружие – 7 ед., поясные наборы – 2 ед. из 25 деталей, предметы туалета – 10 ед., печати – 2 ед., монеты (дирхемы) "аббасиды" IX век – 7 ед., амулеты – 6 ед., 21 ед. пряжки поясного набора и детали упряжки, игры и другое. В числе, ранее не встречаемых изделий, назовем войлочно-фетровые шапочки-тюбетейки среднеазиатского типа. К датирующим предметам относим поясные наборы, серьги, перстни, дирхемы, стрелы, керамику специального назначения и др. В целом комплексы находок относим к середине IX - нач. X вв.

Скелеты ингумированных особей из захоронений могильника антропологическому обследованию не подвергались, но отдельная серия черепов все же изучена. Проведенные анализы показали, что среди людей, живших в IX – нач. X вв. преобладали брахицефалы (44,7%), среди черепов следует выделить группу мезоцефалов (27,3%) и столько же долихоцефалов. Интересно заметить, что этноантропологические данные людей, живущих на этой же территории в XX веке иные: брахицефалов 66,7%, мезоцефалов 20% и долихоцефалов 13,3% [8, с.11]. Следовательно, в последующие, после X века, периоды в антропоистории степного населения наблюдается заметное присутствие восточных этногрупп из числа тюркских народов.

Выводы.

1. На могильниках степной зоны присутствует биритуальность захоронений: одни инвентарные с ингумацией на спине, лицом вверх, другие практически безинвентарные, с ингумацией на правом боку (полуобуку) с направлением лиц и стоп ног к югу.

2. Материалы могильника свидетельствуют о проникновении в степи Подонья населения с мусульманской погребальной обрядностью, которое оказывает влияние на языческие традиции, как, например,

исчезновение практики "обезвреживания", "ориентирование соответственно сезонности", поворот к югу лицевой части черепов [9]. Прослеживается и обратное влияние, когда отдельные признаки мусульманской обрядности оказались затронутыми языческим воздействием. Это проявилось в форме обычных простых ям, ям с заплечиком или заплечиками, с подбоями, со ступенькой и другие конструктивные биритуальности могил и обрядов: в том числе могилы с дощатыми "гробами", захоронения в гробах-колодах. Заметим, что география распространения этих и других ритуалов ограничена степным Подонцовьем и частично Подоньем.

3. Могильники и селища степного Подонья конкретизируют ситуацию и хронологию проникновения "мигрантов" из Азии в степи юго-восточной Европы и дополняют информацию событий, происходивших на территории Нижнего Поволжья [10]. Предлагаем исторический экскурс событиям IX – нач. X вв.

Переселение мусульmano-азиатского населения в Восточную Европу, видимо, началась в конце VIII века. Степное Подонье явилось такой же территорией проникновения мигрантов как и Нижнее Поволжье, другие массивы Хазарского каганата. Регулярное расселение на степных массивах могло происходить уже с середины IX века, вместе с тем, существенных последствий для местного населения новые этновключения не имели, более того, на могильниках не только сохраняется языческая погребальная обрядность, но даже прослеживается ее внедрение в мусульманство. В целом черты степной салтовской культуры оставались быть праболгарскими.

4. Подтверждениями мирной этномиграции части населения из Азии в Подонье являются: печи-тандыры, раскрытые на селищах Подонцовья (21 ед.), дирхемы из захоронений и построек этих же селищ (16 ед.), конечно же мусульманская обрядность погребенных, в том числе 22 захоронения детей. Следовательно, в переселенцах следует видеть не миссионеров религии, а обычные семьи. Это событие происходит никак не позже, возможно одновременно с исламизацией народов Поволжья [11].

5. Не лишним будет заметить, что настолько яркой этноантропологической палитры не прослеживается ни в лесостепном [12, с. 173, 268-269], ни в Таврийском вариантах СМК [13].

Таким образом, этноантропологический состав населения степного Подонья в Хазарское время определялся взаимодействием четырех этногрупп: славянской, аланской, праболгарской, среднеазиатской. Однако, в этнокультуре безраздельно преобладают протоболгарские традиции и формообразующего влияния ни на физическую антропологию, ни на уклад жизни и даже культуру болгар другие этносы практически не оказали. Видимо этносы внутри себя еще оставались относительно чистыми, хотя нельзя не заметить факты смешения, приведшие к мезо- и долихокранности в антропологии части

степного населения нежеле для этого же времени в среде протоболгар Поволжья.

Литература

1. **Плетнева С.А.** От кочевий к городам // МИА. – 1967. – № 142.
2. **Плетнева С.А.** Очерки хазарской археологии. – Москва-Иерусалим, 1999.
3. **Артамонов М.И.** Средневековые поселения на Нижнем Дону // ИГАИМК. – 1935. – Вып.131.; Его же. Саркел и некоторые другие укрепления в северо-западной Хазарии // СА. – 1940. – №6.
4. **Ляпушкин И.И.** Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р.Дона // МИА. – 1958. – №62.
5. **Плетнева С.А.** Об этнической неоднородности населения северо-западного пограничья // Новое в археологии. Сб. науч. ст.- М., 1972.
6. **Кравченко Э.Е.,** Гусев О.А., Давыденко В.В. Ранние мусульмане в среднем течении Северского Донца // Археологический альманах. – 1998. – №7.
7. **Красильников К.И.,** Красильникова Л.И. Могильник у с. Лысогоровка новый источник этноистории степного Подонцовья IX в. // АБУ 2000-2001 pp. – К., 2002. Их же. Раскопки Лысогоровского могильника в 2003 г. // АБУ. 2002-2003 pp.- К., 2004.
8. **Андреева И.В.,** Виноградов А.А., Красильников К.И. и др. Сравнительная краниометрия чешуи лобной кости людей, живших в VIII и XX веках на географической территории Луганской области // Украинський медичний альманах. – 2002. – №1. – т.5.
9. **Флеров В.С.** Обряд обезвреживания погребенных у праболгар.//Проблеми на прабългарската история и култура. – София, 1989.
10. **Халикова Е.А.** Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X –нач. XIII вв. – Казань, 1986.
11. **Яблонский А.Г.** Мусульманский некрополь Водянского городища // СА. – 1980. – №1.
12. **Плетнева С.А.** На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. – М., 1989.
13. **Гадло А.В.** Проблема Приазовской Руси и современные археологические данные о Южном Приазовье VIII – X вв. // Вестник ЛГУ. – 1968. – №14/3; Якобсон А.Л. Культура и этнос раннесредневековых селищ Тарики // АДСВ – 1973. – №10; Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья. – К., 1990.

Polyvariant anthropology means ethnohistorical heterogeneity of populations in the steppe part of Podonyie in early Middle Ages, which took part in composing of “Steppe variant” of saltovo-mayatskaya culture. The material sings of different ethnic groups are: dwellings, domestic and heating systems, ceramics and other things. The main attention in the article is about burials VIII – X centuries of population, which had different confessions. The complex of sources grounds the conception of “polyvariant”.

В.Г. Крюков

**ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ Σκλαβήνοι /Σκλάβοι/ Й ЗНАЧЕННЯ
ЕТНОНІМУ الصَّقَالِيَّةُ В ГЕОГРАФІЧНОМУ ТВОРІ АРАБСЬКОГО
АВТОРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ІХ СТОЛІТТЯ АБУ ДЖАФАРА
МУХАММАДА ІБН МУСА АЛ-ХВАРІЗМІ**

У сучасній українській історичній науці провідного значення набувають дослідження проблематики тих часів історії України, які передували виникненню Київської держави. Дане явище обумовлено необхідністю пізнання витоків формування українського етносу. У цьому зв'язку є суттєвими наукові пошуки у сфері етимології та еволюції в історичній ретроспективі сутності термінів, які означали ту саму етнічну спільність, у межах якої відбувалося початкове формування української людності, тобто слов'ян.

Зважаючи на те, що означене коло питань відображує основні етапи процесу формування слов'янських етносів, уявляється за доцільне дослідження спадкоємності в означенні слов'ян, яка простежується в античній та арабській ранній середньовічній географічних писемних традиціях. Дана спрямованість обумовлена тим, що остання успадкувала досягнення індійської, сирійської, персидської, й особливо – античної науки [13, 8–9]. Разом з тим, у географічних творах вчених Арабського халіфату простежуються спроби переосмислення повідомлень античних авторів у відповідності до реалій сучасного їм світу. Згадані тенденції особливо виразно виявляються у найбільш ранньому за часом свого походження творі – в “Книзі картини Землі” (كِتَابُ صُورَةِ الْأَرْضِ) астронома, математика й географа першої половини ІХ століття Абу Джафара ібн Муса ал-Хварізмі ал-Куртуббулі ал-Маджусі.

Належить відзначити, що етнічна назва الصَّقَالِيَّةُ, тобто “ас-сакаліба” являє собою арабську форму множини, утвореної від іменника صَقْلَبٌ, тобто “саклаб” – арабської передачі грецького терміна “Σκλαβήνοι”, або “Σκλάβοι”. В арабській літературі періоду раннього середньовіччя найдавнішня з відомих згадок цієї етнічної назви міститься в касиді поета другої половини VII століття Джійата ібн Салта ібн Таріка. Описуючи той великий жах, який птахи відчували від людей, цей автор повідомив, що вони відлітали геть جَمَعَ الصَّقَالِيَّةَ الصَّهْبَ “немов вони бачили в них натовп ясноволосих саклабів” [33, 18]. На думку більшості дослідників, у згаданій касиді етнонім الصَّقَالِيَّةُ означає слов'янських поселенців у Сирії, що пробували там після 663 або 665 року [41, 487–490; 42, I, 8; 8, 3–5].

Однак стосовно значення етноніму *الصَّقَالِيَّة* в творах ранніх вчених Арабського халіфату серед дослідників відсутня єдина точка зору. Так, голландський арабіст М.Я. де Гуге й латиський орієнталіст Ф. Вестберг висловили міркування про те, що цей етнонім означає усі європейські людності [37, XX; 7, № 2, 370–371]. Але польський арабіст Т. Левицький, відкинувши згадане міркування як необґрунтоване, уважав, що дана етнічна назва означає або власне слов'ян, або ті людності Європи, які розмовляли слов'янською мовою, зокрема русів [42, I, 86–87]. Втім, на думку українського сходознавця О. Прицака, під цією назвою належить розуміти професійних воїнів-склавівів, які склали прикордонні збройні формування Великої Богарії (*παλαια Βουλγαρία*) [46, 400]. Таким чином, виходячи з означеної проблематики, доцільно визначити у якості мети нашого дослідження виявлення етимологічної еволюції тих термінів, які узагальнювали поняття “слов'яни” в пізній античній та арабській ранній середньовічній писемних традиціях.

Важливим є те, що згадка про “саклабів” у творі ал-Хварізмі міститься в повідомленні *بلادُ غَرْمَانِيَا وَهِيَ أَرْضُ أَصْقَالِيَّة*, тобто “Країна Гирманія, а вона – земля саклабів” [30, fr.1593]. Цей фрагмент являє собою переробку інформації Клавдія Птолемея про “Γερμανίαζ μεγάλιζ φέσις” – “Велику Германію”, територія якої простягалася від римських провінцій лівобережжя Рейну на заході до ріки Вісли на сході, а на півночі вона сягала Балтійського моря [25, 346; 28, 588–589]. Але ані Клавдію Птолемею, який писав ще в II столітті, ані іншим пізнім античним авторам, етнічна назва “Σκλαβήνοι” (“Σκλάβοι”) взагалі не була відомою. Щодо населення західної частини слов'янської прабатьківщини тих часів, то воно означалося етнонімом “Ουενεδαί”, тобто “венеди”. Дійсно, римський історик I століття Гай Пліній Секунд повідомив про те, що “Venedis” разом з деякими іншими етнічними угрупованнями заселяють землі, які простягаються на захід до ріки “Vistula” [8, 107, IV, 97]. Що стосується Клавдія Птолемея, то його повідомлення про венедів є більш конкретним. На відміну від ал-Хварізмі, той автор локалізував ареал проживання венедів не в межах “Великої Германії”, а на території “Σαρματια η εν Ἐυρώπη”, тобто “Європейської Сарматії”, яка прилягала до меж “Великої Германії” зі сходу й простягалася на схід від ріки Вісли [30, III, 5, 1]. Згідно з Клавдієм Птолемеєм, венеди замешкували землі, розташовані поблизу від “Ουιστουλαν ποταμόν”, тобто “ріки Вістули”, й прилягали до “Ουενεδικόν κόλπον” – “Венедської затоки”, тобто Балтійського моря [30, III, 5, 7; 19, 89–90; 13, 147]. Таким чином, можна уважати, що венеди локалізувалися Клавдієм Птолемеєм у районі нижньої течії ріки Вісли, прилеглому до південно-східного узбережжя

Балтійського моря. На тій же самій розташовував місце проживання венедів і Гай Пліній Секунд.

Але ареал розселення венедів у часи Клавдія Птолемея, напевне, не обмежувалися землями Південно-Східні Прибалтики та Нижнього Повіслення. Зважаючи на те, що в своєму переліку численних етнічних угруповань, які населяли “Європейську Сарматію”, після венедів Клавдій Птоломей називає певкінів (Πευκίνοι) й бастарнів (Βαστάρνοι), можна припустити, що дані етноси оселяли землі, прилеглі до території проживання венедів. При цьому належить ураховувати повідомлення, які містяться в творі римського історика I століття Публік Корнелія Тацита про сусідство венедів з певкінами [16, 372–373]. Територію проживання певкінів та бастарнів Клавдій Птоломей визначив як “καὶ ὑπερ τῆν Δακίαν”, тобто “вище Дакії”. Зважаючи на те, що територія Дакії простягалася на північ від Дунаю й охоплювала область Трансільванію, сягаючи на південному сході гірського пасма Східних Карпат, можна припустити, що вираз Клавдія Птолемея “вище Дакії” має значення “на схід від Дакії”. Дійсно, територія, залюднена бастардами й певкінами, простягається на північ від Нижнього Дунаю й на схід від гірського пасма Східних Карпат [21, 335]. Отже, згідно з повідомленнями пізніх античних писемних джерел, венеди являли собою численну етнічну спільність, яка залюднювала територію, що простягалася від Нижнього Повіслення та Південно-Східного узбережжя Балтійського моря на півночі до Карпат на півдні, й до басейну Дністра на південному сході.

На тій території, яка, згідно з пізніми античними авторами, була заселена венедями, археологи локалізують регіон поширення так званої пшеворської культури, що сформувалася наприкінці II століття до н.е. й існувала до початку V століття н.е. Більшість польських археологів вважають, що ця матеріальна культура була слов'янською [39, 9-39; 40, 65-102], але, згідно з іншою концепцією, в пшеворській культурі простежується наявність двох первісних етнічних компонентів, а саме слов'янського й германського. Однак співвідношення слов'янських та германських етнічних компонентів в окремих регіонах пшеворського ареалу було різним. Саме тому визначено два етнографічних регіони цього ареалу, а саме західний (Одеський) та східний (Віслянський). Що стосується першого, то найбільш характерною його ознакою є перевага в пшеворських старожитностях германського етнічного компоненту, й саме на тих землях Клавдій Птоломей локалізував місця розселення германських племінних об'єднань, а саме бургундів, вандалів та рушіїв. Територія поширення Віслянського етнографічного регіону охоплювала межиріччя середньої течії Варти й Вісли, простягаючись на схід до басейну середньої течії ріки Західний Буг, а на північний схід – до

верхоріччів Сану й Данайця. Характерною особливістю пшеворських старожитностей цього регіону є наявність в них значної кількості суто слов'янських етнічних компонентів [4, 32; 23, 53–74].

У той самий історичний період, від якого походять повідомлення пізніх античних авторів про венедів, у розвитку пшеворської культури відбулися певні зміни. Зокрема, в Одеському етнографічному регіоні пшеворські старожитності на той час зникли, але відбулося просування пшеворських племен на північний схід. Таким чином, в означений період ареал поширення названої матеріальної культури на північному заході обмежувався басейном ріки Вісла, а на південному сході він охоплював територію Верхнього Подністров'я й Верхнього Потисся [15, 6–91]. Отже, на початку нашої ери пшеворська матеріальна культура існувала лише на території, заселеній стародавніми слов'янами. Тому можна уважати, що саме тих слов'ян, які зазнавали вплив з боку германського етносу, пізні античні автори означали назвою “Ουενέδαι”. До речі, й сама ця назва походить від стародавнього германського терміна “Vind-”, який, вірогідно, має зв'язок зі стародавнім норманським терміном “vinr”. Останній же мав значення “den Genosse im Ring”, тобто “товариш в колі воїнів” [46, 381]. Отже, виходить, що пізні античні автори означали пшеворських слов'ян не їхньою самоназвою, а тим найменуванням, яке поширили на воїнів з тубільного населення прийшли германці. Щодо самоназви слов'ян, то припускається, що вона уже існувала в перших століттях нашої ери, але в античних писемних джерелах того часу вона не була зафіксована [20, 40]. Поширення ж етноніму “Σκλαβήνοι” (“Σκλάβοι”) у якості загальної самоназви слов'янського етносу відбулася значно пізніше.

Зокрема, візантійський історик середини VI століття Прокопій Кесарійський назвав два слов'янські угруповання, а саме “Σκλαβήνοι” та “Ανται”, тобто склавинів та антів, які розмовляли однією мовою й мали спільні звичаї, побут та вірування. Згідно з названим автором, дані угруповання залюднювали більшу частину земель, розташованих на північ від ріки Дунай. Зокрема, територія, яка була заселена склавинами, простягалася від ріки Дунай на півдні до ріки Вісла на півночі, й від середньої течії ріки Сава на заході до ріки Дністер на сході. Що стосується антів, то вони заселяли землі, розташовані на схід від території пробування склавинів, а саме ті, які простягалися на північ від володінь Візантійської імперії в Нижньому Подунав'ї, та на схід від Подністров'я до Середнього Подніпров'я [47, III, 14; IV, 4]. У творі ж готського історика Йордана, який писав у середині VI століття містяться розповіді про три слов'янські племінні угруповання, а саме склавинів (Sclaveni), антів (Antes) та венедів (Veniti) [36, V, 34, 35; XXIII, 119].

Той факт, що Йордан, на відміну від Прокопія Кесарійського, окрім тих слов'ян, територія розселення яких прилягала до дунайських володінь Візантійської імперії, тобто склавинів та антів, назвав також і венедів, потребує окремого пояснення. Насамперед, належить звернути увагу на згадку про походження венедів “від одного кореня (ab una stirpe exorti)”. На наш погляд, дана згадка є свідченням наявності в Йордана уявлення про те, що сучасні йому слов'яни являють собою спадкоємців тих венедів, повідомлення про яких містяться у творах пізніх античних авторів. З твердження даного автора про те, що назва (nomina) венедів змінюється “за різними родами та місцевостями (per varias familias et loca)” й нині відома під трьома означеними найменуваннями, виходить, що склавини й анти – то є ті ж самі венеди, які лише мають інші назви. Таким чином, суто етнічне значення в творі Йордана має лише “nomina Veneti”, а інші назви слов'ян цього значення позбавлені. Основними ознаками останніх, згідно з Йорданом, є розташування на іншій території та належність до інших родів (families). Щодо останнього терміна, то, ґрунтуючись на повідомленні про політичному структуру антського угруповання, очолюваного вождем Божем, можна припустити, що термін “familis” може означати слов'янські племінні військово-політичні союзи.

Саме таке значення має назва “анти”, яка означає угруповання тих слов'янських племен, що заселяли територію, розташовану поміж ріками Дністер та Дніпро (curvatur a Danastro extrendentur usque ad Danaprum). Дійсно, ця назва має іранське походження й не є самоназвою слов'ян. Перенесення ж її на слов'ян було, певно, наслідком розселення останніх на території, яку до того залюднювали ірано-мовні племена. Дійсно, термін “Antai” являє собою сполучення загального іранського кореня “anta”, який мав значення “житель прикордоння”, або “українець”, із закінченням “-tä”, яке є суфіксом множини аланської мови. У процесі подальшого розвитку етимології цього слова, крім іранської “ant-ya”, простежується наявність ще двох осетинських його форм, а саме “äntä” й “äddä”. Таким чином, передбачається, що грецька й латинська форми “Ανται” й “Antai”, являють собою передачі іранського терміна “antya-ta”, тобто “українці” [46, 396, 399]. Отже, можна припустити, що назва “анти”, якою ірано-мовні, а потім й тюрко-мовні кочові племена степої смуги Північного Причорномор'я означали своїх слов'янських сусідів, й насамперед їхніх воїнів-прикордонників, у слов'янському перекладі “українці” поширилася з часом в якості збірної видової самоназви на ту слов'янську людність, територія проживання якої прилягала до степової смуги Північного Причорномор'я з півночі та з північного заходу.

Що стосується назви “Σκλαβήωοι” (“Σκλάβοι”), то існує думка про те, що саме вона являє собою самоназву слов'ян [35, 57; 34, 49–75].

Прихильники цієї гіпотези намагаються обґрунтувати свої міркування ототожненням даної назви з термінами “Σουοβῆνοι” та “Σταβανοί”, тобто “соубени” й “ставани”, що містяться у творі Клавдія Птолемея [30, III, 59; VI, 14; 42, I, 179-182; 12, 210–212]. Однак належить зауважити, що Клавдій Птолемея згадував ставанів у переліку балтських, а соубенів у переліку скіфо-аланських племен, відокремлюючи їх, таким чином, від венедів. Додамо до цього, що значна частина дослідників вважає за явно невиправдані й помилкові будь-які спроби наблизити звучання згаданих назв до етноніму “склавини” шляхом фонологічних змін [27, 54–56; 10, 15–16]. Отже, якщо відкинути розглянуте ототожнення, то виявляється, що інші означення слов’ян, а саме “венеди” й “анти”, є значно більш давніми, ніж етнонім “склавини”.

Дійсно, згідно з повідомленням Йорданом, територія розселення склавинів починається на заході десь на північ від міст Дрнов й Осек, на півночі вона обмежується пасмами Карпатських гір, на сході – рікою Дністер, а на південному сході вона прилягає до нижньої течії ріки Дунай [43, 211–224; 25, 2–30; 14, 16–17]. Таким чином, локалізація цим автором місця проживання склавинів співвідноситься в Середньому Подунав’ї з територіями Моравії, Словаччини та Закарпатської України, а в Нижньому Подунав’ї – вона співпадає з землями Нижньо-Дунайської низовини, розташованими між Південними Карпатами та рікою Дунай. Дана локалізація склавинів відповідає повідомленням про слов’ян, які містяться у інших візантійських авторів того часу [47, II, 29, 1–2; III, 40, 1–7, 31–45; IV, 25, 1–6; 49, 195; 28, 56–57; 44, II, 264].

Як бачимо, згідно з даними повідомленнями візантійських ранніх середньовічних писемних джерел, склавини перебували поза межами слов’янської прабатьківщини. Найдавнішим слов’янським населенням Середнього Подунав’я були представники Дніпровсько-Дністровського, тобто українського, центру формування слов’янського етносу, залучені в середині V століття до руху кочових племен гуннів через Північне Причорномор’я на захід [14, 9–10]. Означення Йорданом поминок з нагоди смерті володаря гуннів Аттіли в 453 році слов’янським словом “страва” (“stravam”), є свідченням того, що значну частину населення Середньо-Дунайської низовини, де знаходився політичний центр держави Аттіли, склали слов’яни. До речі, й назву ріки Тиса цей автор надав у слов’янській формі, а саме “Tisna” [36, 49 (258); 11, 52-98].

Іншим центром, з якого відбувалося переселення слов’янських племен до Середнього Подунав’я, був “венедський” ареал, де після розпаду пшеворської матеріальної культури сформувався археологічний комплекс, відомий як “Суків-Шеленга” [32, 21; 35, 27; 38, 177-183]. У 30-40-вих роках VI століття, тобто напередодні написання Йорданом свого

твору, простежується міграція тих “венедських” слов’ян на захід й на південь від їх первісного пробування. Після відходу із Середньо-Дунайської низовини лангобардів, який відбувся в 567 році під тиском аварів [17, 193], слов’янська матеріальна культура типу “Суків-Шеленга” поширилася на території Чехії та в басейні ріки Морава [14, 15–16]. У той же час разом з аварами до Середньо-Дунайської низовини просунулася також значна кількість антів [18, 9–10; 22, 105].

Таким чином, слов’янська етнічна спільність, яка у візантійських писемних джерелах VI століття означалася етнічною назвою “Σκλαβήνοι” (“Σκλάβοι”), сформувалася на основі асиміляції венедів та антів. Щодо часу виникнення самої цієї назви, то можна стверджувати, що в середині V століття вона ще не була відомою. Даний висновок підтверджується повідомленням про візантійську місію 448 року до володаря гуннів Аттіли, яка міститься в творі ритора Приска Панійського, очевидця цієї події. В даному повідомленні згадується країна, розташована уздовж рік Тиса й Темеш. Зважаючи на означення цим автором напою, який вживали місцеві мешканці, слов’янським словом “μέδος”, тобто “мед” [45, 275–352], можна припустити, що мова, якою розмовляло населення даної області, була саме слов’янською. Однак Приск Панійський означив цю мову як “варварську”, а саме тубільне населення він назвав “скіфами”. Отже, ґрунтуючись на викладених фактах, можемо припустити, що назва “склавини” виникла значно пізніше від того часу, коли був написаний твір Приска Панійського. Саме тому найбільш коректною нам здається концепція тюркського походження цієї назви: адже заселення степів Північного Причорномор’я тюркськими етносами відбулося уже після вторгнення гуннів, тобто після 375 року.

Перебування тюрко-угорських орд у Північному Причорномор’ї вперше зафіксовано у візантійських ранніх середньовічних писемних джерелах під 480 роком. Повідомлення візантійських авторів про болгар, які походять від періоду з кінця V до першої половини VI століть, відображують активну участь племінних утворень того етносу в досить складних взаємовідносинах між варварським світом та Візантійською імперією, а також в боротьбі всередині самого того варварського світу. Зрозуміло, що в перебігу цієї історичної діяльності болгари контактували з сусіднім слов’янським населенням. Зокрема, свої вторгнення на землі Візантійської імперії в другій чверті VI століття вони здійснювали разом зі слов’янами [48, XVIII, 20; 36, fr. 119].

У давній протоболгарській мові виявлене спільне хунно-тюркське дієслово “saqla”, яке мало значення “наглядати навколо”, “вартувати”. Іменник від цього дієслова створився через додання до нього суфіксу “gu”, який з часом перетворився на форму “w”. Внаслідок переміщення

наголосу з кореня цього іменника на його суфікс, “saqla-w” перетворився на “sqlaw”, тобто “вартовий”, “охоронець”. До того ж, протоболгарська мова мала загальний суфікс “in”, який уживався для означення народів. Отже, протоболгарське слово “sqlaw” у множині набуло форму “sqlaw-in”. Значення цієї форми визначається як “вартові”, “охоронці”. Імовірно те, що підлеглі болгарам слов’янські племена залучалися першими не лише для їхніх військових походів у віддалені регіони, але й для постійного виконання обов’язків прикордонних вартових-охоронців. У перебігу подальшого поширення загально-слов’янської мови суто професійний термін “sqlaw-in” перетворився на самоназву всієї слов’янської людності “словене”. При цьому тюркська форма множини “in” того терміна з часом перетворився на характерну для слов’янської мови форму визначення суспільних груп “ене”, а незвичайне для цієї мови звукосполучення “скл” змінилося на суто слов’янську мовну форму “сл” [46, 405–408, 419–424].

Імовірно, поширення етноніму “словене” на весь слов’янський етнос учинилося в процесі великого переселення слов’ян. Адже на нових територіях відбулося суміжне розселення тих племен, які раніше входили до складу різних військово-політичних угруповань. Зокрема, активний процес взаємної асиміляції носіїв празької (склавини) та пенківської (анти) матеріальних культур відбувався на землях межиріччя Дністра й Дунаю [2, 147-148]. Унаслідок згаданого явища старі військово-політичні об’єднання слов’ян розпалися, й назви “анти” та “венеди” наприкінці VI – на початку VII століть зникли з історичних хронік [4, 16–17; 3, 5]. Замість цих назв у самосвідомості стародавніх слов’ян у якості загально-родового поняття їхньої належності до єдиної етнічної спільності встановилася загальна етнічна назва “слов’яни” [5, 31–32].

Що стосується досліджуваного нами повідомлення ал-Хварізі, то ототожнення ним протослов’янського населення Повіслення перших століть нашої ери з сучасними йому слов’янами, свідчить про наявність у цього автора уявлень щодо спадкоємності процесу етногенезу слов’ян. Але, констатуючи ідентичність значення етнонімів “Ουενεδαί” у Клавдія Птоломея й “الصقاليّة” у ал-Хварізі, належить надати пояснення факту передислокації останнім слов’ян на захід – із “Σαρματια η εν Ἑυρωπη”, як то є в творі Клавдія Птоломея, до بلاد غرمانيا.

Вірогідно те, що при переробці інформації Клавдія Птоломея ал-Хварізі урахував сучасні йому реалії щодо розселення слов’ян, а саме освоєння ними земель, які простягалися на захід від басейну Вісли до межиріччя Лаби й Заале [1, 34–35; 3, 13–14], тобто саме тієї території, яка входила до складу “Γερμανιαζ μεγύλιζ φέσις” Клавдія Птоломея. Що стосується “Σαρματια η εν Ἑυρωπη” цього автора, то, згідно з ал-

Хварізімі, то є *سَرْمَاطِيَّةٌ وَ هِيَ أَرْضُ بَرْجَانٍ*, тобто “країна Сарматийя, а вона – земля болгар” [31, fr. 1596]. Зважаючи на те, що, згідно з іншим повідомленням ал-Хварізімі, координати центру центру “[країни] болгарів” локалізовані на південному сході від міста Істрія, розташованого на західному узбережжі Чорного моря на південь від дельти Дунаю [31, fr. 438; 13, 93], цю “країну” належить ототожнити з Дунайською Болгарією, а конкретніше – з Першим Болгарським царством. У період життя ал-Хварізімі до складу володінь цієї держави входили колишні придунайські володіння Візантії, а саме Добруджа, Мізія, більша частина Фракії й Македонії, а також території Східної Славонії, басейну нижньої течії ріки Тиса, Східної Паннонії, Трансільванії та межиріччя Дністра й Дунаю [24, 119–120; 42, I, 26–27]. Таким чином, значення назви *بَرْجَانٍ* “болгари” у творі ал-Хварізімі охоплювало не лише кочівників-болгар, але й землеробське слов’янське населення згаданих територій. Належить ураховувати також і те, що “Азіатську Сарматію” Клавдія Птолемея (“*Σαρματία η εν Ασία*”) ал-Хварізімі уважав за *بِلَادِ سَرْمَاطِيَّةٍ وَ هِيَ أَرْضُ أَلَانَ*, тобто “країну Сарматийя, а вона – земля аланів” [31, fr. 1599; 30, V, 8, 16]. Тому можна стверджувати, що до складу поняття “Сарматія – земля болгар” входила також й степова смуга Північного Причорномор’я, яку в V–VII століттях заселяли тюрко-угорські племена болгар. Отже, зважаючи на той факт, що розмежування “Сарматій” у ал-Хварізімі зовсім інше, ніж у Клавдія Птолемея [13, 95], можна припустити, що надане ним поняття “Германія – країна саклабів” не обмежується лише слов’янськими землями, прилеглими до ріки Вісли з заходу. У складі цієї “країни” розумілися, певно, слов’янські землі, розташовані на північ та на північний схід від Першого Болгарського царства, тобто північна частина Східно-Карпатського регіону; частина території Середнього Подунав’я, розташована на північ від Паннонії; Повіслення, а також ті землі, що простягалися на південний схід від Повіслення до північних меж розташованої в степовій смузі Північного Причорномор’я частини “землі болгар”. То є Волинь, Українське Полісся та Середнє Подніпров’я. Тому можна стверджувати, що в творі ал-Хварізімі під тими “саклабами”, (*الصَقَالِيَّةُ*), які залюднювали “країну Германию” (*بِلَادُ عَرْمَانِيَا*), належить розуміти сучасних цьому автору слов’ян, що населяли названі території Центральної та Південно-Східної Європи.

Таким чином, у даному дослідженні виявлені історичні ознаки етимологічного розвитку термінів, які означали слов’янську етнічну спільність в пізній античній та ранній середньовічній арабській писемних традиціях протягом тривалої історичної доби, а саме від перших століть нашої ери до середини IX століття. Подальший розвиток наукового

пошуку в цьому напрямі ми убачаємо в систематизації та аналізі творів арабської, візантійської, латинської географічної та історичної літератури кінця IX – першої половини X століть.

Скорочення

БС. – Бартольд В.В. Сочинения. – Москва.

БАН. – Българската академия на науките. – София.

MGH AA. – Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Auctorum antiquissimorum / Edidit Societas aperiendis fontibus Rerum Germanicarum medii aevi. Alciimi a viti opera. – Beroloni.

ОО. – Procopii Caesariensis. Opera omnia / Recognovit Jacobus Havry. Opus ab Academia Regia Bavarica. Praemie zographico ornatum. – Volume I, II, III (I), III (II). – Lipsae.

Література

1. **Баран В.Д.** Велике розселення слов'ян // Археологія, 1998. – № 2. – С. 30-37.
2. **Баран В.Д.** Пражская культура // Археологія Української ССР. – Т. 3. – Раннеславянский и древнерусский периоды / Отв. ред. В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др. – Киев, 1986. – С. 135-153.
3. **Баран В.Д.** Славяне в середині I тисячелеття нашої ери // Проблеми етногенеза славян / Отв. ред. В.Д. Баран. – Киев, 1978. – С. 5-39.
4. **Баран В.Д.,** Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – Київ, 1991.
5. **Бартольд В.В.** Дванадцять лекцій по історії турецьких народів Східної Азії // БС. – Т. V. – Роботи по історії і філології тюркських і монгольських народів. – Москва, 1968. – С. 17-192.
6. **Бартольд В.В.** Славяне // БС – Т. II, ч. I. – Общі роботи по історії Східної Азії. Роботи по історії Кавказу і Східної Європи. – Москва, 1963. – С. 870-872.
7. **Вестберг Ф.** К аналізу східних джерел о Східній Європі // Журнал міністерства народного просвіщення. – Санкт-Петербург, 1908. Ч. 13, № 2, отд. 2. – С. 364 – 412. Ч. 14, № 3, отд. 2. – С. 1–52.
8. **Гай Пліній** Секунд. Естествознавча історія // Scythica et Caucasica. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / собрал и издал с русским переводом В.В. Латышев. – Т. II, ч. I. – Латинские писатели. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 167-200.
9. **Гаркави А.Я.** Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р.Х.). – Санкт-Петербург, 1870.
10. **Георгиев В.И.** Генезисът на балканските народи // Етногенезисът и културно наследство на български народ / БАН. – София, 1971. – С. 9-19.
11. **Гиндин А.Я.** К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства (по лингвистическим и

хронологическим данным) // Формирование ранних феодальных славянских народностей [Сб. ст.]. – Москва, 1981. – С. 52-98. **12. Иордан.** О происхождении и деяниях гетов. *Getica* [Латинский текст] / Вступит. статья, перев. и комм. Е.Ч. Скржинской. – Москва, 1960. **13. Калинина Т.М.** Сведения ранних ученых Арабского Халифата. Тексты, перевод, комментарий / Отв. ред. В.Л. Янин. – Москва, 1988. **14. Кланица З.,** Тржештик Д. Первые славяне в Среднем Подунавье и в Полабье // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI-XII веков) / Отв. ред. Г.Г. Литаврин. – Москва, 1991. – С. 7-26. **15. Козак Д.Н.** Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – Київ, 1984. **16. Корнелий Тацит** Сочинения в двух томах [Перевод]. – Т. 1. – Анналы – малые произведения / Комм. А.С. Бобовича. – Ленинград, 1969. **17. Корсунский А.Р.,** Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI века). – Москва, 1984. **18. Литаврин Г.Г.** Известия Менандра Протиктора об отношениях аваров и славян // Византия. Средиземноморье. Славянский мир / Под ред. Г.Г. Литаврина. – Москва, 1991. – С. 7-18. **19. Магидович И.П.,** Магидович В.И. История открытия и исследования Европы. – Москва, 1970. **20. Нидерле Л.** Славянские древности / Пер. с чешского Т. Ковалевой и М. Хазанова. Предисл. П.Н. Третьякова. Под ред. А.Л. Монгайта. – Москва, 1956. **21. Развитие этнического** самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / Отв. ред. В.Д. Королюк. – Москва, 1982. **22. Рыбаков Б.А.** Образование древнерусского государства. – Москва, 1955. **23. Седов В.В.** Происхождение и ранняя история славян. – Москва, 1979. **24. Сентепри Й.** О позднеаварских и раннеболгарских связях // Проблемы на прабългарската история и култура. – Т. 1. – Втора международна среща по прабългарската археология. Шумен, 1986 / БАН. – София, 1989. – С. 117-128. **25. Скржинская Е.Ч.** О склавинах и антах, о Мурсианском озере и городе Новиетуне // Византийский временник [Сб. ст.]. – Т. 12. – Москва; Ленинград, 1975. – С. 2-30. **26. Томсон Д.О.** История древней географии / Пер. с англ. Вст. ст. А.Б. Дитмара. – Москва, 1953. **27. Трубачев О.Н.** Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян // Вопросы языкознания, 1974. – № 6 – С. 48-67. **28. Тъпкова-Заимова В.** Нашествия и этнически промени на Балканите през VI-VII в. / Институт по балканистика. – София, 1966. **29. Bunbury E.H.** A history of Ancient Geography. – Volume 2. – Among the Greeks and Romans from the earliest ages till the fall of the Roman Empire / With a new introduction by W.H. Stahl. – New York, 1959. **30. Claudii Ptolemaei.** Geographia / E codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit C. Millerus. – Volume I, pars 1. – Parisius, 1883.

31. Das Kitab surat al-ard des Abu Gafar Muhammad Ibn Musa al-Huwarizmi / Herausgegeben nach dem handschriften Unicum der Bibliothèque de l'Université et régionale in Strassburg (cod. 4247) von Hans v. Mžik // Bibliothek arabischer Historiker und Geographen / Herausgegeben von Hans v. Mžik. – Band 3. – Leipzig, 1926. **32. Die Slaven in Deutschland:** Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6 bis 12 Jahrhundert: Ein Handbuch Neubearbeitung / Herausgeber Herrmann, J. // Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Flte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR. – Band 14. – Berlin, 1985. **33. Diwan al-Ahtal.** Texte arabe publié pour la première d'après le manuscrit de St. Pétersbourg et annoté par le P.A. Salhani S.J. – Fasc. 1-4. – Beurouth, 1891-1892. **34. Hermann J.** Probleme der Herausbildung der archäologischen Kulturen slawischer Stämme des 6-9 Jahrhunderts // Rapports du 3-e Congres International d'archéologie slave. – Band 1. – Bratislava, 1979. – P. 49-75. **35. Hermann J.** Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder / Neisse und Elbe // Studien auf der Grundlage archäologischen Materials / Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Section für Vor und Frühgeschichte. – Band 23. – Berlin, 1968. **36. Iordanis** Romana et Getica // MGH AA. – Tomi V, pars prior. – Beroloni, MDCCCL-LXXII. – P. 35-138. **37. Kitab** al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far // Bibliotheca geographorum arabicorum / Edidit M.J. de Goeje. – Pars VI. – Lugduni Batavorum, 1889. **38. Köhler R.** Frühe slawische Siedlungen in Rommem unter besonderer Berücksichtigung der neuen Grabungen in Dziedzice Dectz // Offa: Berichte und Mittelungen des Nuseums vorgeschichtle Altertümer in Kiel. Hrag. In Verbindung mit der Gessellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. – Band 37. – Neiminster in Holstein, Wachholz, 1980. – S. 177-183. **39. Kostrzewski J.** Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich (Od polowy II tysiąclecia P.N.E. do wczesnego średniowiecza) // Poznańskie towarzystwo przyjaciół nauk Wydz. Historii i nauk społecznych. Prace Komisji archeologickej. – T. 4, część 3. – Poznań, 1961. **40. Kostrzewski J.** Zur Frage der Siedlungsstetigkeit in der Urgeschichte Polens von der Mitte des II Jahrtausends V. und Z. bis zum frühen Mittelalter / Instytut historii kultury materialnej Polskiej akademii nauk. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965. **41. Lewicki T.** Osadnictwo słowiańskie w krajach musulmanskich w świetle opisów średniowiecznych pisarzy arabskich // Sprawozdania z czynności i posiedzen Polskiej Akademii umiejętności. – Tom XLIX. – Kraków, 1948. – S. 487-490. **42. Lewicki T.** Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949-1953) i Instytutu Yistirii Kultury

Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954) / Pod redakcja Gerarda Labudy. – T. I; T. II (część I); T. II (część II). – Wrocław; Kraków, 1956, 1969, 1977. **43. Lowmiański H.** Lacus Mursianus // Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicate. – Poznań, 1959. – S. 211-224. **44. Lowmiański H.** Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiuleciu n.e. – T. 1-3. – Warszawa, 1963. **45. Prisci** Fragmenta // Historici graeci minores / Ed. Ludovicus Dindorfius. Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriano. – Volum I. – Nicolaus Damascenus. Pausanias Damascenus. Deixippus. Eusebius. Euneapius. Priscus. Eustathius Epiphaniensis. Nestorianus. Magnus Eutychianus. Ioannes Epiphaniensis. Malhus. Patrus. Praxagores. Candidus. Theophanes Bizantius. Olympiodorus Nonnosus. – Lipsiae, 1870. – P. 275-352. **46. Pritsak O.** The Slavs and the avars / Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo // XXX. Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo, 15-21 aprile 1992. – Spoleto, 1993. – P. 353-435. **47. Procopii Caesariensis** De Bello vandalico // OO. – Volumen I. – Lipsae, MGMV. **48. Procopii Cftsariensis** Historia quae arcana // OO. – Volumen III. – Historia quae dicitur arcana. – Lipsae, MCMXIII. **49. Versus Martini Dumensis** episcopi in Basilica // VGH AA. – Tomi VI, pars posterior. – Abhimi ecclieci aviti. Viennensis episcopi. Opera quae supersunt / Rrcensvit Rudolfus Peiper. – Beroloni, MDCCCLXXXIII. – P. 194-195.

The article is a research of the reports about Slavs, which are represented in the work “Γεωγραφική αφήγησις” by geographer of the II century Clavdiy Ptolemy and others antiques erudites, Byzantine historial works of the VI century by Prokopiy Kesarian and Iordan, and the geographical work كِتَابُ صُورَةِ الْأَرْضِ / “The Book of Earth pictures”/ by arabic astronomer and geographer of the IX century Abu Djhafar Muhammad ibn Musa al-Hwarizmi. Within special attention is the definition of the origin and meading ethnic names “Ουενέδα”, “Ανται”, “Σκλαβήνοι” / “Σκλάβοι”/ and الصَّقَالِبَةُ ; the description of the historical conditions of their appearance and existence.

Л.И. Ладыга

ПУБЛИЧНО-ПРАВОВЫЕ АКТЫ КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ ВО ВРЕМЕНА ПОЛИТИКИ КОРЕНИЗАЦИИ В УКРАИНЕ (1923–1931 гг.)

Украина начала процесс интеграции в международно-правовую систему защиты прав человека после провозглашения независимости. Это историческое событие создало условия для ее трансформации в демократическое и правовое государство, главной обязанностью которого является обеспечение прав и свобод граждан, в том числе - национальных меньшинств. Для выработки демократических основ этнополитики необходимы исторические исследования, которые бы анализировали формы и методы обеспечения прав национальных меньшинств в разные исторические периоды Украины. Основой таких исследований должны быть публично-правовые акты, которые возникли вследствие деятельности органов власти, суда и других учреждений. Поэтому целью нашей статьи будет стремление через анализ вышеназванного вида источников охарактеризовать ситуацию с защитой прав национальных меньшинств во времена политики коренизации в Украине.

Лидеры по количеству, наиболее разнообразные по форме и ценнейшие по значению являются актовые исторические источники, которые вместе с делопроизводственной документацией составляют весомую часть письменных свидетельств относительно защиты прав нацменьшинств в Украине в 1923-1931 годах. В научной литературе принято делить их на большие подгруппы: частно-правовые и публично-правовые источники [1].

Частно-правовые акты составляются частными лицами и дают возможность определить персонифицированную оценку и отношение представителей нацменьшинств к судебным органам, выяснить судьбу многих людей их быт и деятельность. Это дела Фонда 413 Центрального государственного архива органов власти и управление Украины [2]. Среди них: переписка с Наркомвнудел УССР и Наркомюстом УССР [3], переписка с Прокуратурой республики о расследовании дел частных лиц [4], переписка с окрисполкомами о решении спорных вопросов среди нацменьшинств [5], заявления граждан и переписка с райисполкомами о решении спорных вопросов [6], информация о результатах проверки списков лиц, лишенных избирательных прав [7] и некоторые другие, всего около 16 единиц хранения. Большинство из них необработаны и неопубликованы.

Вторая подгруппа - публично-правовые акты и делопроизводственные документы - возникли вследствие деятельности органов власти, суда и других учреждений. К этой подгруппе относятся и актовые документы, они хорошо представлены и часть из них опубликована еще во времена коренизации [8], "хрущевской оттепели" [9] и в 70-е, 80-е годы XX века [10], более всего после провозглашения независимости [11].

Наиболее важное значение при освещении истории защиты прав нацменьшинств в Украине в 1923-1931 годах имеет делопроизводственная документация и нормативные документы. Они представлены фондами ЦДАВО - (фонд 1 [12], 5 [13]). Некоторые из документов этих фондов опубликованы в сборнике документов и материалов „Национальные отношения в Украине в XX веке” [14] - судопроизводства касается 5 документов, и тематическом издании „К истории межнациональных процессов на Украине” в „Украинском историческом журнале” (далее – УИЖ. – Л.Л.) за 1990-1993 годы [15], где информация о защите прав нацменьшинств представлена в 3-х документах.

Наибольшее внимания заслуживает Фонд 413, где собрано 599 дел, которые касаются жизнедеятельности нацменьшинств в 20-е, 30-е годы в Украине. Документы одного дела опубликованы в УИЖ [16], материалы другого использовал в своем исследовании Б.В.Чирко [17].

Рассматривая неопубликованные дела фонда 413, приходим к выводу, что 34 дела касается вопросов связанных с защитой прав нацменьшинств в Украине.

Главная тематика этих источников:

- переписка с Наркомвнудел, Протоколы райисполкомов о состоянии обслуживания судами и подготовке судебных кадров для нацменьшинств;
- документы о работе национальных судебных камер;
- планы мероприятий и их реализация, относительно обслуживания „людності нацменшостей УСРР” в судах на их родном языке и состояния нацкамер;
- доклады нарсудей в национальных районах и резолюции по ним Наркомюста и ЦКНМ;
- Протоколы заседаний ЦК КП(б)У, ВУЦИК, ЦКНМ при ВУЦИКе, Малого Президиума ВУЦИКа, нацменкомисий губкомов, райисполкомов об „обслуживании населения по линии судебных органов”;
- переписка ЦК КП(б)У, ВУЦИКа, ЦКНМ при ВУЦВК и других органов власти об организации и деятельности сетки национальных камер.

Внимания заслуживают архивные материалы „Відділу стародруку” НБ имени В.И. Вернадского. Особенно помогут в освещении вопросов относительно профессионализма судей,

справедливости приговоров, процессуальной специфики судопроизводства в то время, дела №1439, 1440, 1402 [18]. Они состоят из докладов Чегота А.М. комиссии по криминальному праву и доклада об осмотренных судебных делах. Со всем бесстрашием и принципиальностью, с холодным профессиональным подходом Чегот подвергает справедливой критике судопроизводство периода 1921-1922 гг. Отмечает главные недостатки в ведении дел, их оформлении, дает правовой анализ справедливости приговоров. Именно ему принадлежит авторство единых требований в СССР и Украине относительно оформления всех судебных дел, которые существуют почти без перемен и до сих пор. Это подтверждает дело №1402, под названием „программа по изучению обычного криминального права, которая применяется народными судьями (22 июня 1926 года)” [19].

Для изучения истории защиты прав нацменьшинств в Украине в 1923-1931 гг. большое значение имеют статистические источники. В 20-е годы государство, сосредоточив в своих руках все экономико-правовые рычаги, была заинтересована в получении полной статистической информации, поэтому она всячески делала авансы собиранию статистических ведомостей. В 20-е годы было налажено массовое издание статистических источников. Основанное в 1921 г. Центральное статистическое управление Украины выдало в 1922-1932 гг. в 17 сериях статистический сборник „Статистика Украины”. Отдельные серии посвящались промышленности, сельскому хозяйству, торговле и др., а около 5% информации касалось судопроизводства [20]. Большое значение имеет для нас и материал относительно переписи населения 1926 года, где отмечается количество национальных районов и судебных органов на их территории и др. [21].

Среди письменных источников одно из важнейших мест занимают судебско-следственные документы. В документах судебных органов отображены, как правило, острейшие проблемы, которые касались как отдельных представителей нацменьшинств, так и предприятий, национальных организаций, движений, общественных объединений.

За последние годы развернулась большая работа относительно публикации судебско-следственных источников, но дела (около 34 тысяч), которые были переданы во времена независимости Центральному государственному архиву общественных объединений Украины (ЦДАОО), не опубликованы и не обработаны. Небольшое количество архивных материалов вошло в серию документальных изданий „Україна в ХХ ст.” и монографию С.И. Билоконя [22].

Ценность для нас имеют документы и материалы общественных объединений и политических партий. Большинство из них опубликованы еще во времена советской власти и представлены в многотомных изданиях [23].

В источниковедческой базе нашего исследования ведущее место занимают и периодические издания (газеты и журналы). Работники Национальной библиотеки им. В.И. Вернадского создали серию библиографических указателей печати, два из них (1921-1925 гг.) и (1926-1929 гг.) касаются нашей темы. Имеются и справочники относительно периодической печати „Періодичні видання УРСР”. Отдельные выпуски посвящены описания газет периода: 1917-1960 гг. (Харьков, 1965) и журнальные указатели: 1918-1950 (Харьков, 1956).

Как и периодические издания, источники личного происхождения, для определения особенностей процесса защиты прав нацменьшинств в Украине в 1923-1931 гг., имеют большое значение и ценны, прежде всего, своей персонифицированностью, способностью отображать систему социальной и психологической основ личности. Этот блок источников необработан и неопубликован.

Последний блок источников относительно защиты прав нацменьшинств в Украине в 1923-1931 гг. представляет научная, научно-популярная та учебная литература. Ценность ее связана с тем, что она содержит отрывки источников, выступает в роли историографического источника по нашей проблеме. Так, в ряде исследований ученые старались выяснить особенности процесса коренизации, затрагивая вопросы, связанные защитой прав нацменьшинств в Украине (Н. Мельник, И. Балуба, О. Обиденова, Л. Мисинкевич, М. Алмаши) [24] и некоторые другие. Ведущая роль относительно разработки этой научной проблематики принадлежит Б. Чирко [25] и В. Букач [26], В. Чехович [27] и др. Имеем упоминание о судопроизводстве среди нацменьшинств и в нескольких современных учебниках из истории Украины и истории государства и права [28].

В общем, обзор источников показывает широту научного поля для новых исследований, где от источниковедческой базы будет зависеть детальное и непредубежденное осмысления сложного, разнопланового процесса защиты прав нацменьшинств в Украине в 1923-1931 гг. во времена коренизации.

УССР характеризовалась толерантным отношением к национальным меньшинствам. Применялся принцип недискриминации за национальным признаком. На данном этапе существовали элементы институциональной системы защиты прав национальных меньшинств в Советской Украине. Сначала работа с национальными меньшинствами по государственной линии проводилась через образованные в системе народных комиссариатов внутренних дел и образования республики специальные органы: отделы, секции, бюро. В апреле 1924 г. была создана Центральная комиссия по делам национальных меньшинств при ВУЦИК (далее - ЦКНМ), которая просуществовала до 1941 г. В октябре 1924 г. ВУЦИК и РНК УССР утвердили Положение об этой комиссии и ее местных органах [29].

ЦКНМ принимала участие в разработке законодательных актов, которые касались вопросов межнациональных отношений, а также в деятельности советских органов относительно обеспечения и защиты прав национальных меньшинств и т.п. ее местными органами были соответствующие комиссии при исполкомах советов республики, а также бюро в делах национальных меньшинств, уполномоченные и инструктора. Совместно с ЦКНМ действовало еще ряд органов, задачами которых было обеспечение и защита прав национальных меньшинств: Совет национальных меньшинств наркомата образования УССР, Всеукраинская комиссия по землеустроительству трудящихся евреев при ВУЦИК и др.

С 1923 г. в Украине началось внедрение системы национально-территориального районирования, соответственно которой: в местностях, где компактно проживало значительное количество представителей национальных меньшинств, создавались национальные административно-территориальные единицы (районы, поселковый и сельский советы). Чтобы облегчить их организацию, IV сессия ВУЦИК VIII созыв постановлением от 19 февраля 1925 г. "О низовом районировании" установила, что в случае обособления таких единиц норму населения можно уменьшать вдвое. То есть для организации национального сельсовета вместо 1000 жителей нужно только 500, а для национальных районов вместо 25 000 жителей - только 10 000. На начало 1931 г. на Украине существовало 25 национальных районов (8 – русских, 7 – немецких, по 3 – болгарские, греческие и еврейские, 1 – польский), 995 национальных сельсоветов (404 – русские, 251 – немецкая, 28 – еврейских, 148 – польских, 34 – болгарские, 30 – греческих, 16 – молдавских, 10 – чешских, 4 – белорусские), 89 национальных поселковых советов. В целом по республике национальные советы составляли 8 процентов всего количества сельских советов и треть поселковых [30].

Органы власти и управление национальных административно-территориальных единиц не отличались по своей структуре и компетенции от аналогичных местных органов республики. Специфика их деятельности состояла в удовлетворении нужд и защиты прав национальных меньшинств преимущественно в сфере языка и культуры. Так, "Положение об обеспечении равноправия языков и о содействии развитию украинской культуры" от 6 июля 1927 г. содержит раздел об употреблении языков в национально-территориальных административных единицах. Предполагалось, что в таких единицах "государственные органы употребляют, как преобладающий для официальных сношений язык местного национального большинства", а служащие этих органов обязательно должны владеть наравне с украинским языком также языком местного национального большинства [31, 313-314]. Практика создания отдельных

национальных административно-территориальных единиц была закреплена в ст.19 Конституции УССР 1929 г. [32].

Третья сессия ВУЦВК VIII созыва 12 октября 1924 г. приняла Постановление "Об образовании в составе УССР Автономной Молдавской Советской Социалистической Республики" (далее - АМССР). В городе Балте 19-23 апреля 1925 г. состоялся I Всеомолдавский съезд советов, который как учредительный съезд утвердил Конституцию АМССР и избрал ЦИК республики. Постановлением IX Всеукраинского съезда советов от 10 мая 1925 г. была утверждена Конституция АМССР, этим было завершено конституционное оформление АМССР в составе УССР [31, 315]. В 1940 г. АМССР вышла из состава УССР и объединилась с большей частью Бессарабии.

Особенностями данного этапа является значительное развитие национального образования, надлежащая защита языковых и образовательных прав национальных меньшинств в Советской Украине. Значительно выросло количество национальных школ в Украине. В частности, уже в 1925-1926 учебном году система национальных школ в УССР имела такой вид: русские – 1214, немецкие – 625, еврейские – 457, польские – 337, болгарские – 74, чешские – 17, армянские – 5, ассирийские – 3 и одна – шведская [33, 37]. Действовало много "смешанных" школ, в частности 120 немецко-украинских, 15 германо-русских, 6 немецко-украинско-русских, 4 немецко-украинско-еврейских, 3 немецко-еврейские [33, 175].

Была создана своеобразная модель защиты прав национальных меньшинств у Украины органами судебной власти. Соответственно которой в местностях, где национальные меньшинства составляли большинство или значительное количество населения, создавались отдельные национальные камеры народных судей, которые обслуживали национальные меньшинства и вели судопроизводство соответствующим языком. Так, в 1924 г. функционировало 9 таких национальных камер, в 1925 г. – 12, в 1926 г. – 69, в 1928 – 81, в 1929 – 83 (23 – русских, 9 – немецких, 3 – болгарских, 2 – греческих, 46 – еврейских) [34]. До 1930 г. было создано также 10 национальных камер народных следственных и 7 – судебных исполнителей. В некоторых округах в состав судебных органов были введены должности помощников прокуроров, которые владели языками национальных меньшинств, которые проживали в данной местности. С 1925 г. при судах вводился институт судебных переводчиков как штатных, так и внештатных [14].

На языках национальных меньшинств открывались школы, клубы, дома-читальни, театры, библиотеки, выдавалась периодика, учебники, художественная и другая литература, предоставлялась юридическая помощь. Так, если в 1925-1926 учебном году было открыто 1522 школы языками национальных меньшинств, где училось

140 113 учеников, то в 1929-1930 учебном году их было уже 3579 (401 722 ученика) [31,314].

Новая экономическая политика улучшила защиту экономических прав национальных меньшинств в Советской Украине. Однако обеспечение и защита экономических прав национальных меньшинств в сфере земельных отношений оставалось ненадлежащим. Это вызвало определенные отрицательные явления, в том числе эмиграцию лиц, из числа национальных меньшинств, в частности, эмиграцию немецких колонистов из территории Украины, в основном в Канаду в 1922-1927 гг. При этом причина данной эмиграции состояла исключительно в земельно-экономических вопросах; даже, у менонитов религиозный момент играл второстепенную роль [35].

Как мы видим из нормативно-правовых документов 1923-1930 гг., во времена политики коренизации состоялось значительное развитие системы защиты прав национальных меньшинств в Советской Украине: была сформирована правовая база и развитая институциональная система защиты прав национальных меньшинств. На этом этапе система защиты прав национальных меньшинств была наилучшей за годы Советской Украины.

Литература

1. Историчне джерелознавство: Підручник /Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К., 2002. **2. ЦДАВО України, Ф.413, оп.1.** **3. Там само, Ф.413, оп.1, спр.211.** **4. Там само, Ф.413, оп.1, спр.365.** **5. Там само, Ф.413, оп.1, спр.140.** **6. Там само, Ф.413, оп.1, спр.580.** **7. Там само Ф.413, оп.1, спр.521.** **8. Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. 1923 – 1928. – Харків, 1928; Коротка хрестоматія з національного питання для партійного активу.– Харків, 1930.** **9. История Советской Конституции в документах. 1917 – 1956 гг. М., 1957.; Свод Законов СССР. – М., 1980-1986. – Т.1-2.** **10. Свод Законов СССР. – М., 1980-1986. – Т. 1-2.; Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917–1968): Бібліограф. Показчик. – К., 1970; Показчик документальних публікацій та науково-довідкової літератури архівних установ Української РСР (1926–1974 рр.). – К., 1974.** **11. Хрестоматія з історії держави і права України. У 2-х т. (За ред. В.Д. Гончаренка.). – К., 1997. – Т.2.** **12. ЦДАВО України, Ф.1, оп. 2, спр. 3773, арк. 10-12; Ф.1, оп.2, спр. 2933, арк. 2-10; Ф.1, оп.3, спр.22, арк. 80-82.** **13. Там само, Ф.5, оп.1, спр.2240, арк. 192-193; Ф.5, оп.3, спр.128, арк. 38.** **14. Національні відносини в Україні у ХХ ст. // 36. документів і матеріалів. – К., 1994.** **15. До історії міжнаціональних процесів на Україні // Укр.іст.журн. – 1990. – №№ 6, 8, 10, 11, 12; 1991.– №№ 1, 2; 1992 – № 12; 1993.– № 2.** **16. Там само. 1991.–№2. С. 91-93.** **17. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20 – 30-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 1.** **18. Ф. Х., № 1439-1440. Чегот А.М. а) Доклад в комісію по уголовному праву. Іюнь 1926 г.; б) Доклад об осмотрен. судеbn.**

делах. Октябрь 1926 г. **19. Ф. X., №1402.** Чегот А.М. Программа по изучению уголовного права, применяемого народн. судьями. 22 июня 1926 г. **20. Библиографічний** покажчик видань місцевих органів державної статистики України за 1921–1928 роки. – К., 1929. **21. Народне** господарство УСРР: Стат. довідник.– К., 1935, 1940; УСРР в цифрах: Стат. справочник. – Харьков, 1936; 20 років радянської влади: Стат. зб. – К., 1957; Досягнення Радянської України за 40 років: Стат. зб. – К., 1957; Україна за 50 років (1917 – 1967): Стат. довідник.– К., 1967. **22. Білокінь С.І.** Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1945): Джерелознавче дослідження. – Київ, 1999. **23. КПРС** в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1978-1985. – Т.1 – 14. **24. Балуба І.** Польська національна меншина України в 20 – 30-ті рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1997; Обидьонова О. Національні меншини Донбасу в 20 – 30-ті рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000; Місінкевич Л. Національні меншини Поділля в 20 – 30-ті рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2000. **25. Чирко Б.В.** Національні меншості на Україні в 1920 – 1930-х рр. – К.,1995. **26. Букач В.** Національна політика в Україні (1921 – 1925): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1994. **27. Чехович В.А.** Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу.– Харків, 1995. **28. Історія** держави і права України. Частина 2: Підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак./ А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренко, М.М. Страхов та ін.; За ред. акад. Академії правових наук України А.Й. Рогожина. – Х.: Основа, 1996. – 480 с. **29. См. фонды** Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины (Ф. 1 – ВУЦИК, СНК УССР; Ф.5 – НКВД УССР; Ф.6 – Главмилиции УССР; Ф.337 – Госплана УССР; Ф.413 – ЦКНМ, национальной политики). **30. Второе** Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27 - 30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановления. – Москва, Харьков, Минск: Центриздат, 1931. **31. Українське** державотворення: не витребуваний потенціал: Словник довідник / За ред. О.М. Мироненка. – К., 1997. **32. Збірник** законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Офіційне видання Народного Комісаріату Юстиції. - №14. 8 липня 1929 року. **33. Євнух В.Б.,** Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). / Центр етносоціологічних і етнополітичних досліджень НАН України. – К., 1994. **34. Сеть** судебных нац. мен. камер в 1925 - 1927 гг. // ЦГАВОВУ, Ф. 413, Оп. 1, спр. 98. **35. ЦГАВОВУ,** Ф. 1, Оп. 3, спр. 2.504.

Based on the normative-legal documents (acts) of Ukraine regarding the rights and freedoms of national minorities. Analyzed the archive sources which allow to research the status of national minorities in 1923-1931. The analysis of institutional and normative systems of defence of the rights of national minorities in Ukraine.

А.С. Пробейголова

**К ВОПРОСУ ОБ ОРУДИЯХ ИЗ КОСТИ ПОСЕЛЕНИЯ
ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ У С.ХОРОШИЛОВО**

В настоящее время бытовые памятники срубной культуры среднего течения Северского Донца все еще в начальной стадии изучения. Из известных на сегодняшний день по материалам разведок около 700 поселений раскопками исследовано едва ли более 2 %, в то время как основное внимание уделяется изучению курганов. В этой связи материалы поселения у с.Хорошилово Краснодонского района Луганской области могут дать некоторые сведения об особенностях топографии, характере построек, орудиях еще одного памятника. Наибольший же интерес поселения состоит в том, что в результате анализа костяных орудий, собранных в постройке и за ее пределами, удалось определить функциональное назначение помещения, связанное со спецификой хозяйственной деятельности его обитателей.

Костяной инвентарь с поселений срубной культуры представлен сравнительно немногочисленными коллекциями орудий. Трасологическому же изучению подверглись лишь материалы нескольких памятников. Так, Усачуком А.Н. были обработаны орудия поселений Проказино [1, 20] и Лиман [2, 19] на берегу р. Айдар, Красный Яр на Дону [3, 69-73], Широкая Балка II и Безыменное в Приазовье [4, 125-127]. Килейников В.В. сделал анализ орудий с рудного карьера Червонэ Озеро I-IV и поселения Червонэ Озеро I-III [5, 80-85]. Довольно значительная группа костяных орудий собрана на поселении Капитаново II, и хотя трасологическое определение изделий не проводилось, все же они вполне определимы по своим морфологическим признакам [6, 20]. Таким образом, учитывая немногочисленность памятников с обработанными трасологическим методом орудиями, материалы Хорошилово могут существенно дополнить информацию о костяных изделиях срубных поселений.

Раскопки поселения проводились отрядом Луганского отделения филиала института археологии НАН Украины в 2004-2005 гг. В ходе работ была исследована постройка полуземляночного типа и, помимо изделий из керамики и остеологического материала, собрана коллекция орудий из кости в количестве 21 предмета.

Трасологический анализ и определение орудий, найденных в 2005 году выполнены Коробковой Г.Ф., обработка орудий 2004 года осуществлена Белоцерковским Р.В.

По результатам специального анализа установили, что наиболее многочисленными среди орудий являются одноручные и двуручные

струги-тупики для обработки шкур, изготовленные из челюстей крупных животных, предварительно освобожденных от зубов (рис.1.1-3;рис.2.4,8). Общее их количество составляет 15 единиц, но лишь 7 орудий с частично сохранившейся рабочей поверхностью, полностью уцелело лишь одно орудие, 8 экземпляров представлены обломками обушковых частей.

Орудия были изготовлены с помощью металлических ножей и затем подправлены на абразиве. Ножом сняты и выпуклые участки суставных поверхностей. Рабочие стороны орудий, т.е. лезвия, по определению Коробковой Г.Ф., для придания им необходимой остроты также подправлены ножом. Трасологическим методом на пяти орудиях зафиксированы следы длительного их использования в виде существенной изношенности рабочей кромки и образовавшейся "зеркальной" заполировки. Из-за низкого наклона орудий к обрабатываемой поверхности сырья (шкуры) наружная сторона челюстей также сильно заполирована.

Найдены два тупика со слабыми признаками следов изношенности, к тому же они находились за пределами постройки, в то время как все остальные – внутри ее. Суставная поверхность многих тупиков заложена от зажатия в руке. На плоских сторонах пяти орудий, изготовленных из нижних челюстей крупных животных, зафиксированы глубокие продольные и перпендикулярные линейные следы, что свидетельствует об использовании их в качестве "дощечек" для резания. Все вместе взятое говорит о многофункциональности, универсальной утилизации одних и тех же орудий.

Следующую группу находок в количестве 3 экземпляра, представляют струги из ребер крупных животных. Струги практически без следов искусственной подработки, так как рабочей частью служила естественная заостренность ребра (рис.2.1,2,7).

Лоцило для шкур, сделан на ребре животного, представлено единственным экземпляром. Плоская рабочая поверхность орудия подточена на абразиве, занимает основную широкую часть ребра. В результате такой обработки орудие приобрело форму лопаточки. К сожалению, оба торца лоцила повреждены, но следы сработанности рабочей поверхности, по определению Коробковой Г.Ф., свидетельствуют о длительном использовании инструмента.

Еще одно орудие из ребра животного, по форме близкое лоцилу, все же несколько отличается от последнего (рис.2.6). Оно также напоминает лопаточку, но следы интенсивного использования фиксируются на его боковых гранях сразу с трех сторон. Вероятно, рабочая кромка была подправлена для придания ей близкой к треугольной (с одного торца) или округлой (с другого торца) формы. Аналогии орудию имеют место на поселении катакомбной и срубной культур у с. Проказино Старобельского района, где они были отнесены к числу шпателей для работы по сырой глине [1, 20]. Вероятно, орудие с

поселения у с. Хорошилово также использовалось в гончарном производстве.

На территории поселения был найден фрагмент конечности животного, торцовый срез которого имеет слабую залощенность. Орудие использовалось непродолжительно, характер его применения остается под вопросом. По всей видимости, его следует рассматривать не более чем заготовку, потенциальное орудие.

Орудия из кости, собранные на поселении у с. Хорошилово, довольно типичны для бытовых памятников срубной культуры Подонцовья [2, 19], имеют широкие аналогии на Дону [4, 69-73].

В тоже время, наблюдается ряд особенностей, во многом нехарактерных для традиционных поселений поздней бронзы. Абсолютное большинство орудий, собранных в постройке и за ее пределами, с учетом данных трасологии, относятся к кожевенному производству. Вместе с тем, не было найдено ни одного орудия рыболовства, прядения, гончарства, хорошо известных по материалам раскопок срубных поселений. Исключение составляет лишь одно орудие, типологически близкое к орудиям гончарства, но оно не было подвержено специальному изучению. Коллекцию орудий для обработки шкур дополняют три изделия из керамики, предположительно выполняющих функции скребков. Края этих фрагментов округлены на абразиве.

Таким образом, можно сделать некоторые выводы о характере постройки и в целом о характере памятника:

1. Материалы Хорошилово свидетельствуют об определенной специализации обитателей постройки на кожевенном производстве. Здесь среди орудий кожевенного производства доминируют струги и тупики, предназначенные для первичной обработки шкур, связанной с удалением подкожного жира, а с наружной - шерсти.

2. Среди материалов находок постройки нет ни одного шила, проколки или иглы, то есть орудий для работы с уже готовыми шкурами. Вероятно, на поселении производилась только первичная обработка, что позволяет говорить о существовании кожевенной мастерской в пределах исследованной постройки. Сырьевой основой кожевенников был скот, выпас которого мог осуществляться как по степному массиву, так и в урочище балки, по которой и теперь протекает ручей по направлению к Северскому Донцу.

Литература

1. Санжаров С.Н., Братченко С.Н., Прокопенко Е.А. Отчет об охранных раскопках поселения катакомбной культуры у с. Проказино в 1991 году. – НА ИА НАНУ, 1991/65. 2. Бровендер Ю.М., Милица Г.Я., Сердюкова И.Л. Отчет Центрально-Донецкой археологической экспедиции об охранных раскопках на территории Луганской области в 1991 году. – НА ИА НАНУ, 1991/67. 3. Усачук А.Н. Трасологический

анализ костяных изделий срубного поселения Красный Яр на Дону // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи. – Воронеж, 1996. 4. **Усачук А.Н.** Новые данные о костяных орудиях ремесленного производства срубной культуры // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1989. 5. **Килейников В.В.** Новые трасологические данные об орудиях труда с памятников Картамышского рудопроявления в Подонцовье // Проблемы гірничої археології. – Алчевськ, 2005. 6. **Пряхин А.Д.,** Отрощенко В.В., Беседин В.И., Бровендер Ю.М. Поселение эпохи бронзы Капитаново II. – Воронеж, 2000.

This article is about new bone tools from settlement of the late bronze near Khoroshilovo village. The tools were exposed by trasological method, which helped to understand the way of their utilization. According to functional analysis there was conclusion made about the existence tanning workshop within the dwelling.

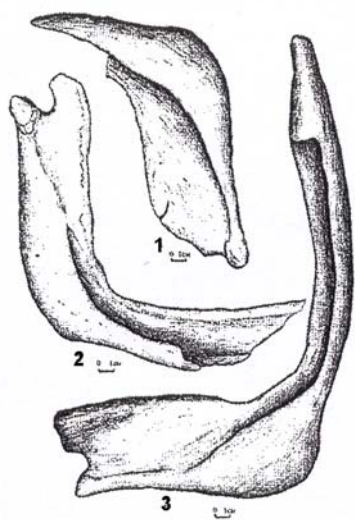

Рис. 1. Орудия из нижних челюстей крупных животных

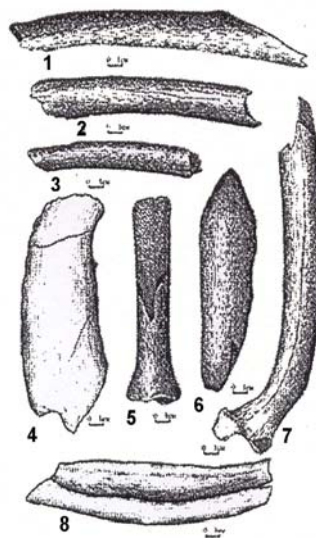

Рис. 2. Орудия из челюстей и ребер животных

Н.М. Радченко

РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ ЛУГАНЩИНИ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Зростання в останні роки інтересу до історії рідної країни неминуче привернуло увагу до музеїв, вмістилищ цього минулого, а зрештою, і до історії самих музеїв та вчених, які досліджували це питання.

Метою даної роботи є висвітлення історіографії музейної справи України, зокрема Луганського регіону. Детальне висвітлення цього питання було б неможливим без вивчення попереднього досвіду досліджень історії музейного будівництва всієї країни. Історіографія цього питання ускладнюється відсутністю спеціальних наукових досліджень з даної проблеми.

Першопочатком, з якого постала сама ідея існування музеїв, були різноманітні збірки та колекції. Ще за часів Київської Русі почали збирати різні, переважно коштовні речі: дорогий посуд, одяг, прикраси, зброю і таке ін. Люди, які збирали ці речі, не замислювались про те, що вони започатковують велику справу збереження історичної спадщини та культурних надбань нації, про високу мету нести освіту та культуру до широких мас народу. Цими ідеями вже будуть перейматися засновники музеїв в XIX – XX ст.: І.Франко, Д.Яворницький, О.Локтюшев, В.Тарновський, В.Карамазін та інші. Чимало прізвищ відомих українських діячів освіти і культури може стояти у цьому переліку.

Кожен музей має свою цікаву та багату на різноманітні події історію, своїх "батьків"-засновників, меценатів, героїв, що рятували колекції в скрутні часи, кожен має перлини колекцій, хоча цінує всі експонати, не стали винятком і музеї Луганщини. Багато вчених намагалися дослідити, узагальнити та проаналізувати історію зародження, створення й розвитку мережі музеїв України, їх колекцій. Але історія музеїв нашого регіону залишилася недостатньо дослідженою і тому привертає до себе увагу.

Про розвиток музейного будівництва в нашій країні в XIX - на початку XX ст., про різноманітні колекції цього часу ми дізнаємось зі статей Є.Свенціцького, Д.Яворницького, М.Могилянського, М. Сумцова, Є.Редіна та деяких інших авторів. Цікава інформація про особливості створення музеїв міститься у праці М. Біляшівського "Наші національні скарби", у якій автор звертається до проблеми пам'яткоохоронної справи на Україні, про важливу участь в ній музеїв та колекціонерів.

"Особливо вагомим внеском у розробку питань історії, теорії та методики музейного будівництва на Україні першого пореволюційного десятиріччя стали дослідження В.В.Дубровського "Музеї на Україні"

(Харків, 1929) та "Історично-культурні заповідники та пам'ятки України" (Харків, 1930), в яких узагальнено досвід наукової та культурно-освітньої діяльності музеїв, висвітлено недоліки та труднощі пам'яткоохоронної роботи на Україні." [1, 7]

У післявоєнні роки дослідженнями даної теми займаються Л.П.Потапов, А.Б.Закс, А.М.Разгон. Зокрема, багато в справі дослідження музеїв України в цей час зробила Галина Георгіївна Мезенцева. В її книзі "Музеї України" (1959) змістовно описані найбільші із музеїв країни за їх видами – історичні, краєзнавчі, художні, літературно-меморіальні та деякі інші менш розповсюджені види музеїв – педагогічні, природознавчі тощо. Автор приділяє увагу й музеям Луганщини. Послідовно вивчаючи музеї, присвячені видатним громадянам нашої країни, вона описує музей А.Я.Пархоменко (с. Пархоменко) та музей К.Е.Ворошилова (м. Лисичанськ). На значному фактичному матеріалі Г.Г.Мезенцева аналізує причини й обставини виникнення музеїв в різних регіонах країни, простежує становлення й розвиток музею як соціокультурного інституту, показує його місце й призначення в різні часи.

Плідні на дослідження історії музеїв були і 70-ті роки. В цей час у Москві та Ленінграді проходить XI Генеральна конференція ІКОМ (1977), в ході роботи якої був створений Міжнародний комітет з музеєзнавства. Також виходить чимало цікавих робіт Т.В.Станюковича, З.С.Гудченко, І.Т.Буланого, І.Г.Явтушенка та інших.

Серед інших виділяється монографія А.С.Василенко "Літопис слави народної. З історії становлення і розвитку народних музеїв України" (1974), у якій висвітлено історичну панораму становлення і розвитку музейної справи країни від перших днів радянської влади та зроблено спробу узагальнити весь попередній досвід роботи музеїв різного профілю.

Більш вузько спеціалізована праця М.Д.Факторовича, Л.Г.Гленова "Художественные музеи Киева" (1977), що знайомить з трьома найбільшими художніми музеями столиці: Державним музеєм українського образотворчого мистецтва, Київським музеєм західного та східного мистецтва, Київським музеєм російського мистецтва.

Вже наприкінці 70-х років республіканське видавництво "Мистецтво" розпочинає чудову серію альбомів "Скарби музеїв України", де поряд з кращими творами музеїв міститься вступна стаття з історією закладу. Протягом кількох років виходять праці присвячені Харківському, Івано-Франківському, Закарпатському, Миколаївському, Полтавському художнім музеям, Львівському музею українського мистецтва, Житомирській картинній галереї та іншим.

Історія музеїв України стала об'єктом досліджень І.Т.Буланого й І.Г.Явтушенка. В результаті їхньої плідної співпраці виходять наступні книги: "Громадські музеї України: історія, досвід, проблеми" (1979), "Народные сокровищницы: О деятельности народных музеев УССР"

(1984), "Музей на общественных началах" (1985). Автори, послідовно аналізуючи історію зародження та розвитку музейної справи країни, звертаються не лише до значних музеїв, загальнодержавного чи регіонального рівня, а й до невеличких, сільських. Так, у книзі "Громадські музеї України: історія, досвід, проблеми" цілу главу "Сільські картинні галереї" присвячено саме сільським музеям, найцікавішими з яких автори вважають: художній музей у с. Пархомівці Краснокутського району на Харківщині, художнього музею імені Т.Г.Шевченка в с. Тиманівка на Вінниччині.

"Важливий етап розвитку музейного будівництва на Україні за радянської доби розкривається у дисертаційній роботі Ю.А.Омельченка "Історія музейного будівництва на Україні. 1917 – 1932 рр." (К., 1972). Висвітлення вкладу музеїв у етнографічне вивчення окремих регіонів України стало предметом дисертаційних досліджень М.Т.Дяченка "Етнографічне дослідження Слобідської України у XVIII – першій половині XIX ст." (К., 1971) та Ю.Г.Розуменка "Этнографическое изучение населения юга Украины в XIX - начале XX века" (Минск, 1986)." [1, 8]

На Україні існують музеї різних типів, профілів тощо. Один з найцікавіших — це музеї під відкритим небом. "Создание музеев под открытым небом – одна из ярких и увлекательных страниц музейного строительства" — так пише В.Г.Шмелев в монографії "Музеи под открытым небом: Очерки истории возникновения и развития" (1983) [2; 117]. В ній він аналізує досвід роботи і зарубіжних, і вітчизняних музеїв-скансенів. Цьому питанню присвячена і більш рання стаття К.Г.Гуслистого "Республіканський музей народної архітектури та побуту" (1969), в якій вчений ставить питання створення експозиції українського села 2-ї половини XIX – початку XX ст., згідно з історико-етнографічним районуванням України.

Фундаментальними працями про етнографічні музеї країни є книги Т.А.Станюковича "Этнографическая наука и музеи" (1978) та Г.А.Скрипник "Етнографічні музеї України" (1989). В останній висвітлено зародження спочатку різноманітних етнографічних колекцій та збірок, потім і етнографічних музеїв, простежена роль окремої особистості в справі музейного будівництва, проаналізований вклад наукових співробітників музеїв в розвиток і становлення етнографії, як науки.

Інтерес викликає такий різновид музеїв як педагогічні, попередниками яких були музеї наочних посібників. Займалися цим питанням А.І.Кирпач "Педагогічний музей: минуле, сучасне, майбутнє" та Л.О.Данілова "Розвиток музеїв педагогічного профілю в Україні з кінця XIX ст. до наших днів". В своїй статті Л.О.Данілова аналізує причини виникнення педагогічних музеїв, досліджує історичні етапи їхнього розвитку, обґрунтовує чинники, що негативно позначилися на розвитку таких музеїв. Автор доходить висновку, система музеїв

педагогічного профілю перебуває ще в стадії становлення й потребує додаткових досліджень.

Останніми роками з'явилося багато досліджень, що висвітлюють становище українських музеїв під час другої світової війни, долю колекцій, вивезених німецькими окупантами за межі України та питання про їх повернення на історичну батьківщину. Ця тема розглядалася в праці Несторенко В.А. "Становище музеїв та бібліотек у військовій зоні України в 1941 – 1943 роках" (2005). "Серед останніх досліджень можна назвати Грімстеда Кеннеді П. і Боряка Г., які розглядають долю культурних цінностей України в роки війни [1]. З цією темою перекликаються роботи Т.М.Себти [2; 3], яка в кандидатській дисертації детально висвітлює структуру органів, що займалися збиранням, сортуванням та вивезенням культурних цінностей. Сюди ж слід віднести й кандидатську дисертацію М.І.Ткаченка "Музеї України під час другої світової війни (1931 – 1945 рр.)" [4]. Автор, зокрема, наводить цікавий матеріал про діяльність музеїв Харкова в роки окупації. Торкався цих питань у своїх працях і М.В.Коваль". [3; 66]

Корисними у дослідженні даної проблематики є останні праці російських вчених Л.М.Шляхтина, А.Д.Тельчарова, Т.Ю.Юрєнєвої та деяких інших. Вивчаючи історію музеїв Росії вони певною мірою зачіпають питання спільні для наших держав, зокрема, щодо політики відносно музеїв за радянські часи, а Т.Ю.Юрєнєва взагалі розглядає світову історію музейної справи.

Велику частину історіографічної літератури становлять різноманітні видання самих музеїв, це стосується і луганських музеїв. Це і різні каталоги виставок та колекцій, і путівники ("Луганський краєзнавчий музей: Путеводитель" (1968), "Каталог старопечатных книг Луганского областного краеведческого музея" (2001), і збірники наукових праць та статей ("Матеріали наукової конференції археологів і краєзнавців, присвяченої 75-річчю від дня народження Л.В.Бедіна" (2005).

Безпосередньо вивченням історії Луганського обласного краєзнавчого музею займається Ключєнєва Ірина Миколаївна. В своїх статтях "Памяти Сергея Александровича Локтюшева" (1993), "Охрана памятников истории и культуры на Луганщине 1917 – 1943 гг." (2003), "Луганський краєведческий музей и развитие археологии в Восточном Донбассе" (2005), вона досліджує історію музею з днів заснування до 1945 р., висвітлює біографію С.О.Локтюшева, який обіймав посаду директора музею в ці роки. Показує його роль і значення в археологічних дослідженнях краю.

Торкаються цього питання в своїх працях Т.М.Клочко "З досвіду видавничої діяльності Луганського обласного краєзнавчого музею" (2003), Т.Кузнєцова "Л.В.Бедін та його вклад в розвиток краєзнавства Луганщини" (2005). Про колекції музею та історію їх формування розповідають праці Т.М.Клочко "Дукачі з колекції Луганського

обласного краєзнавчого музею" (2005), О.В.Стадник "Археологическая коллекция Луганского областного краеведческого музея" (2005), "Український рушник в колекції Луганського обласного краєзнавчого музею // Т.В.Віхрова" (1998) та інші. Зокрема, про колекцію фотографій музею розповідають статті В.Я.Башкіної "Листая старый альбом" (2002), "Частица нашей истории" (2004) та "Старая фотография" как исторический источник исследования прошлого региона" (2005).

Таким чином, розвиток мережі музеїв України привертає увагу багатьох дослідників, але історія музеїв Луганської області залишилась майже не вивченою й саме тому привертає до себе увагу. На сьогоднішній момент, усю сукупність літератури, присвяченої даній тематиці можна поділити на три групи:

До першої групи, і найменш чисельної, входять праці, що охоплюють весь процес становлення мережі музеїв України, музеїв різних типів і профілів, й торкаються історії музеїв Луганщини.

До другої групи, відносяться праці, що вивчають колекції, музеї певних типів.

І третя група, найчисельніша, — це видання самих музеїв: каталоги колекцій, збірок, путівники, збірники наукових статей тощо.

Література

1. **Скрипник Г. А.** Етнографічні музеї України. — К., 1989.
2. **Шмелев В.Г.** Музеи под открытым небом: Очерки возникновения и развития. — К., 1983.
3. **Несторенко В.А.** Становище музеїв та бібліотек у військовій зоні України в 1941 – 1943 роках // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. — №8(88). — Луганськ, 2005. — С. 66 — 73.
4. **Башкіна В.Я.** Листая старый альбом // Жизнь Луганська. — 2002, 11 сентября. — С. 9.
5. **Башкіна В.Я.** "Старая фотография" как исторический источник исследования прошлого региона // Матеріали наукової конференції археологів і краєзнавців, присвяченої 75-річчю від дня народження Л.В.Бедіна. — Луганськ, 2005. — С. 11 – 15.
6. **Башкіна В.Я.** Частица нашей истории // Ижица. — 2004, 9 июня. — С. 11.
7. **Буланый И.Т., Явтушенко И.Г.** Громадські музеї України. — К., 1979.
8. **Буланый И.Т., Явтушенко И.Г.** Музей на общественных началах. — М., 1985.
9. **Буланый И.Т., Явтушенко И.Г.** Народные сокровищницы: о деятельности народных музеев в УССР. — К., 1984.
10. **Василенко А.С.** Літопис слави народної. З історії становлення і розвитку народних музеїв України. — К., 1974.
11. **Василенко А.С., Шифман А.Д.** Пам'яті народу: Музеї України та інтернаціональне виховання трудящихся. — К., 1983.
12. **Гленова Л.Г., Факторович М.Д.** Художественные музеи Киева. — К., 1977.
13. **Гуслистый К.Г.** Республіканський музей народної архітектури та побуту // Народна творчість та етнографія. — № 3. — 1969. — С. 76.
14. **Данилова Л.О.** Розвиток музеїв педагогічного профілю в Україні з кінця XIX ст. до наших днів // Педагогіка і психологія. — № 2. — 1999. — С. 146

— 152. 15. **Доля** культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї // Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей. – К., 1996. 16. **З досвіду** роботи музеїв Донецької, Харківської, Луганської областей: матеріали обласного науково-практичного семінару музейних працівників Донецької області. – Донецьк, 2003. 17. **Загс А.Б.** Из истории экспозиционной мысли советских музеев – кн.: НИИМ и охрана памятников, вып. 22. – М., 1970. 18. **Каталог** старопечатных книг Луганского областного краеведческого музея // Косенко И.Н., Чумак Р.Ф., Люлько А.С. – Луганськ, 2001 19. **Карсим І.А.** З історії створення і перших часів існування Церковного (згодом Національного) музею м. Львова // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка. історія. Вип. 55. – 2001. – С. 43 – 47. 20. **Клочко Т.М.** Дукачі з колекції Луганського обласного краєзнавчого музею // Проблеми досліджень пам'яток археології Східної України. – Луганськ, 2005. – С. 204 – 207. 21. **Клочко Т.М.** З досвіду видавничої діяльності Луганського обласного краєзнавчого музею // З досвіду роботи музеїв Донецької, Харківської, Луганської областей: матеріали обласного науково-практичного семінару музейних працівників Донецької області. – Донецьк, 2003. – С. 154 – 162. 22. **Ключнева И.Н.** Луганський краєведческий музей и развитие археологии в Восточном Донбассе // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. – Луганськ, 2005. – С. 7 – 8. 23. **Ключнева И. Н.** Охрана памятников истории и культуры на Луганщине 1917 – 1943 гг. // З досвіду роботи музеїв Донецької, Харківської, Луганської областей: матеріали обласного науково-практичного семінару музейних працівників Донецької області. – Донецьк, 2003. – С. 141 – 148. 24. **Кузнецова Т.** Л.В.Бедін та його вклад в розвиток краєзнавства Луганщини // Матеріали наукової конференції археологів і краєзнавців, присвяченої 75-річчю від дня народження Л.В.Бедіна. – Луганськ, 2005. – С. 4 – 5. 25. **Луганський** краєзнавчий музей: Путеводитель. – Луганськ, 1968. 26. **Мезенцева Г.Г.** Музеї України. – К., 1959. 27. **Музей**, 1980: [З досвіду роботи кращих музеїв УРСР. Збірник статей] // Чайковський С.М., Шиян М. І. – К., 1980. 28. **Музееведение** // Разгон А. М. – М., 1988. 29. **Музееведение.** Музеи исторического профиля // Левыкина К.Г., Хербст В. – М., 1988. 30. **Очерки** истории музейного дела в России. [Сборник статей] // Галкина П.И., Новицкий Г.А. – М., 1960. 31. **Павлова И.Н.** Памяти Сергея Александровича Локтюшева // Древние культуры Подонцовья. – Луганск, 1993. – С. 11 – 27. 32. **Полтавський** краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2001 – 2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава, 2004. 33. **Очерки** истории музейного дела в России // Э. С. Коган – М., 1961. 34. **Свенціцька В.** Життя присвячене музеєві // Упор. Л. Коць-Григорчук. – Львів, 1995. 35. **Скарбниці** слави народної. Збірник статей з досвіду роботи громадських і народних музеїв республіки. – К., 1975. 36. **Стадник О.В.** Археологическая коллекция Луганського обласного

краєведческого музею // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. – Луганськ, 2005. – С. 8 – 11. 37. **Український** рушник в колекції Луганського обласного краєзнавчого музею // Т.В.Віхрова. – Луганськ, 1998. 38. **Тельчаров А.Д.** Основы музейного дела: Введение в специальность: Курс лекций – М., 2005. 39. **Шляхтина Л.М.** Основы музейного дела. Теория и практика. – М., 2005. 40. **Юренева Т.Ю.** Музееведение. – М., 2004.

This article is an attempt to investigate a history of study of museums of Ukraine, in particular of Lugansk region, contribution of the separate scientists to the decision of this question. It should be mentioned that this problem is not covered properly in the scientific works.

УДК 930.22: 947.7 „1903-1914”: 343.32/.34

С.М. Сиротенко

ВІДОБРАЖЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ МЕТОДІВ ТА ЗАСОБІВ БОРОТЬБИ В ЛИСТІВКАХ АНАРХІСТСЬКИХ ГРУП В УКРАЇНІ (1903–1914 рр.).

"Я не злочинець, а виконавець страти"
[1, 347]

На початку ХХ століття анархізм проникає в Україну з-за кордону, де теоретично розроблена теорія знайшла широке практичне використання. Історичні умови розвитку Російської імперії, до складу якої входила і значна частина українських земель, стали своєрідним підґрунтям для розповсюдження анархістської ідеології. Перші групи з'являються вже в 1903 році, але поштовхом для їх активізації і збільшення чисельності прихильників, стала революція 1905–1907 рр. Саме в цей період, анархісти проявили себе як найрадикальніша політична течія. Причина збільшення прибічників цього руху полягає, на нашу думку, в тактичних прийомах боротьби, обраних анархістами для руйнування держави і приватної власності та здобуття народного щастя. На самому початку терор та експропріація підтримувалися значною масою населення. Дослідники з історії анархізму в своїх працях відмічали особливості терористичної діяльності анархістських груп в Україні [2; 3; 4], але в контексті їх загальної діяльності. Значення та місце терору для анархістських груп підтверджують різні джерела: листівки, прокламації, маніфести, програми, резолюції, анархістські газетні і журнальні статті. Крім того, значну кількість інформації про

терористичну діяльність містять матеріали ГЖУ, в яких небезпека терору та його використання анархістськими групами розглядалась з позиції офіційних установ. Важливий аспект вивчення історії анархізму в Україні, полягає в аналізі листівок, як джерела, в якому відображалися засоби і методи боротьби. Дослідження листівок дозволяє визначити ідеологічні та теоретичні обґрунтування тактики самими анархістами, види її практичної реалізації і наслідки для руху. Джерелознавчі особливості вивчення та використання листівок, як історичного джерела були досліджені науковцями з джерелознавства [5; 6; 7; 8; 9; 10]. Враховуючи досягнення у вивченні листівок, актуальність статті полягає в можливості дослідження важливих аспектів діяльності анархістів в Україні (1903-1914 рр.). Це дозволить визначити роль і місце терористичних засобів боротьби для розповсюдження анархістського руху протягом 1905-1908 рр.

Мета статті: аналізуючи листівки анархістських груп дослідити відображення в них терористичних засобів боротьби, що становить важливий аспект при вивченні історії анархізму в Україні.

Поставлена мета може бути досягнута через наступні завдання: 1) Визначення характеру листівок в яких відображалися терористичні засоби та методи боротьби; 2) Визначення ідеологічного та практичного відображення терористичної діяльності анархістів в листівках.

Терористичні засоби боротьби були притаманними не тільки анархізму, також використовувалися народовольцями і есерами. Слід зазначити, що терор анархістський відрізнявся не організованістю, безмотивністю та індивідуальністю проявів. Всі групи анархістів визнавали терор, але різними були погляди на межі і умови його використання. Початком полеміки, щодо кордонів використання такої тактики був терористичний акт скоєний одеською групою анархістів-комуністів (підрив кав'ярні Лібмана) [11, арк. 497], який був направлений не проти конкретної особи, а проти всього класу буржуазії. В результаті суперечок на сторінках анархістських газет та журналів поступово було сформовано дві позиції у поглядах на терор: поміркована та радикальна. Ці позиції знайшли своє відображення у листівках. Тактичні засоби боротьби первісно були причиною популярності анархістських груп, але згодом перетворились на “слабке місце”, через широке використання “безмотивного” терору. В наслідок протиріч, щодо меж терору, від анархістів-комуністів відокремились “безначальці” і “чорнознаменці”, які відносилися до радикальної течії у середині анархізму. Визнаючи і підтримуючи всі види терору, пріоритет віддавався індивідуальному, особистому терору “індивідуальний акт отримує характер заслуженої помсти революціонерів за звірства гнобителів” [1, 347]. Мета терористичного акту могла бути : педагогічна, “вилучення з обороту”, засіб об'єднання [1, 350-355]. Мотивом вибухів, або вбивств могла бути лише приналежність до класу буржуазії, без будь-яких особистих незадоволень. Такі погляди характеризували і листівки цих груп

анархістів. Так, у “Заяві групи “безначальців” [12, 81] лунали заклики “ до безжальної, кривавої розправи ... визнання терору і всіляких повстань, відкритої вуличної боротьби в різних формах” [12, 81].

У листівках анархістів поміркованого напрямку, терор виправдовувався, як засіб самозахисту революціонерів проти жорстокості поліції, називаючи його оборонним. Терор був засобом агітації та пробудження революційного духу серед народу. Якщо в межах якоїсь місцевості ліквідувалися ненависні поліцейські, власники, шпигуни тоді такі акти не потребували роз’яснення. Вони давали вихід почуттю ненависті та помсти. Так, у листівки катеринославської групи анархістів-комуністів лунав заклик до терору, як відповідь на дії влади, щодо подій у в’язниці Катеринослава. Зазначалося, що особливо жорстоко наглядачі поводитися з анархістами, тому листівка закликала до помсти та до руйнування ненависного ладу [13, арк. 58].

Використовуючи терористичні засоби боротьби, визнаючи їх пропагандистське значення, анархісти намагались відобразити свою діяльність в листівках. Враховуючи це, можна виділити наступні групи листівок, в яких відображались терористичні засоби боротьби анархістів: 1) листівки-некрологи; 2) листівки в яких теоретично обґрунтовувався терор; 3) листівки в яких давалися практичні рекомендації до дій; 4) листівки в яких описувався вже скоєний акт.

Перша група складається з листівок-некрологів анархістів які мали свої особливості. За структурою, листівку-некролог можна розбити на три частини. В першій – розповідалося про обставини загибелі анархіста, які були пов’язані з терористичним актом. В другій – описувався революційний шлях революціонера. В третій – звучав заклик до помсти, руйнування та вбивств представників буржуазії. Листівка-некролог “Федір Зубар” [12, 346-349] була присвячений члену катеринославської групи анархістів-комуністів. Член цієї групи покінчив з собою в наслідок спроб поліції його заарештувати. Спочатку він був есером, але прагнув більш радикальних дій, а тому став анархістом. З 1905 р. Федір брав участь: у підриві поїзду з козаками, підриві вагону першого класу, підрив козачих казарм на Амурі, вбивстві городского. В наслідок одного з таких актів, Федір загинув. Завершувався некролог закликом до помсти, вступати в ряди анархістів для кривавої боротьби та продовження справи товариша. У листівці-некролозі „Пам’яті Володимира Мут’янова” [14] змальовувалася загибель членів члена групи анархістів, в наслідок скоєння експропріації. Мета листівки полягала у виправданні дій анархіста якого багато робітників вважали простим грабіжником. Для цього описувався революційний шлях В. Мут’янова. Закінчувалась листівка закликом до помсти і терору [14].

Другу групу складають листівки в яких теоретично обґрунтовувалась доцільність терору як засобу боротьби. Саме такий засіб визнавався найбільш ефективним для розгортання соціальної революції. Серед листівок такого характеру можна виділити підгрупи: 1)

Листівки в яких визначався та теоретичне виправдовувався терор, наприклад „Масовий терор” [12,143-144]. Документ належав анархістам-общинникам і складався з двох частин: перша – теоретична, в якій давалось визначення „масового терору”, друга – пропагандистська в якій звучав заклик до терористичної боротьби для руйнування держави і приватної власності. Під „масовим терором” розумілося: „ ... всі терористичні акти, які походили з народного середовища і тільки з його власної ініціативи... [12,144]. В ньому, анархісти бачили ”могутній засіб пропаганди для мобілізації народних сил... терор у такий спосіб міг вилитися у загальний страйк, як сигнал соціальної революції” [12,144].

2) Листівки, які починались з описання важкого стану селян або робітників, несправедливості з боку представників влади та капіталу, а потім звучав заклик до терору. У листівці „До всіх робітників” [15] анархісти висловлювали відношення до російсько-японській війні. Перша частина документу розповідає про всі жахи війни, невинну пролиту кров робітників та селян, заради вигоди окремих представників капіталу та влади. Війна засуджується анархістами. В другій частині закликалось покінчити з несправедливістю, розпалити вогонь народного гніву, через терор, який був виправданий діями представників влади і буржуазії. У листівці „До робітників та селян” [16, арк.28] анархісти виступаючи проти Думи, зазначали, що всі криваві жертви народу в революції 1905-1907 рр. були використані на користь буржуазії. Робились висновки, що парламентаризм нічого не може дати простому народу, а тому необхідно використовувати для боротьби терор, як економічний так і індивідуальний для розгортання соціальної революції [16, арк.28].

До листівок третьої групи відносяться так звані, листівки з „практичними рекомендаціями” до дій. Наприклад, рекомендації як виготовити бомбу [12, 100], працювати з хімічними речовинами, як знешкодити небезпечного шпигуна; для селян – як підпалювати стоги [12, 100] та інше. Листівки цієї групи було взято із збірника документів „Анархісти” [12,100], автори якого в наслідок специфічного характеру документів надають тільки їх назву без змісту.

В листівках четвертої групи містилися листівки присвячені вже скоєному терористичному акту. Найбільш розповсюдженими терористичними актами були підриви квартир або поліцейських дільниць, вбивства найненависніших представників капіталу та влади. Прикладом листівки цієї групи може бути „Повідомлення Катеринославської групи анархістів-комуністів” від 5 жовтня 1905 р. [17, арк.25]. Документ можна розділити на три частини: у першій - пояснювалися причини скоєного терористичного акту; у другій – описувався сам акт, підриви квартири директора заводу Езау і Машинобудівного на Амурі; у третій - звучав заклик до продовження терористичної боротьби робітників, для руйнування держави. В листівці одеської групи анархістів-комуністів [18, арк.2] повідомлялось про

вбивство помічника пристава Левшкевича, за те що він охороняв представників влад. Закінчувалася листівка закликком „... готувати бомби, споруджувати адські машини та займати пости загиблих товаришів” [18, арк.2]. Обираючи терор основним засобом боротьби, анархістам належало одно з перших місць по кількості скоєних актів. Так, у „Заяві катеринославської групи анархістів-комуністів” відзначалось, що за рік (1907), вони здійснили близько 70 актів [12, 400].

Відношення до терору серед анархістів багато в чому змінилося після розгрому більшості груп вже у середині 1908 р.. Реакція та її наслідки: арешти, страти відомих анархістів заставили замислитися над доцільністю використання всіх видів терору. Анархісти аналізуючи причини поразки руху зазначали: „Ми повинні поглянути прямо в очі дійсності: повний розгром, цілковите розкладання анархізму. Що ж довело нас до нинішнього розгрому? Одна відповідь – наша тактика ... Єдине позитивне чим анархісти відрізнялись на загальному фоні російської революції – своїми міцними, безжальними і красивими збройними опорами” [19, 149-150]. Починаючи з 1908 р. анархісти втрачають популярність і поступово зменшується кількість їх прибічників, а згодом починається криза в середині анархістського руху. Активна діяльність груп була відновлена лише у 1917 р., але такого розмаху, як в 1905-1907 рр. вже не мала.

Таким чином, листівки як джерела з історії анархізму в Україні 1903-1914 рр., містили цінну інформацію про терористичну діяльність і її значення для збільшення кількості прибічників анархістського руху. Подальше дослідження листівок та інформації яка в них містилися, розкриває широкі наукові перспективи для істориків та джерелознавців. Анархістські листівки носили різноплановий характер та відображали головні напрямки терористичної боротьби. Починаючи з теоретичного обґрунтування доцільності терору і завершуючи описанням реальних прикладів його застосування. У листівках, терор виправдовувався, як засіб агітації та помсти ворогам народу. Анархісти наголошували, що особистим прикладом вони намагалися показати, як слід діяти для того, щоб остаточного зруйнувати державу і владу. Аналізуючи листівки можна сказати, що терор був стержнем навколо якого розгорталась реальна діяльність анархістських груп в Україні (1903-1914 рр.). Слід сказати, що терор анархістів мав свої особливості: не організованість, безмотивність та індивідуальність проявів кожного скоєного акту. Визнаючи, що початкова популярність анархістських груп була викликана терором, анархісти надто захоплюються їм, втрачаючи контроль за його виконавцями. Згодом почався процес перетворення груп анархістів на бандитські зграї, що змінило ставлення до них населення. Усвідомлюючи, що причина кризи полягала в терористичній тактиці, окремі анархістські групи продовжували її використовувати, не підкоряючись ніяким резолюціям і постановам з’їздів анархістів.

Література

1. **История** терроризма в России: в документах, в биографиях, исследованиях. \ сост. О.В. Будницкий\ - Ростов-на-Дону, 1996.
2. **Комин В.В.** Анархизм в России. Спец. выпуск лекций. – Калинин, 1969.
3. **Лебеденко А.М.** История анархизма в Украине (конец XIX – начало XX) НАН Украины Ин-т истории Украины. – К., 1995.
4. **Канев С.Н.** Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840-1917) – М., 1987.
5. **Михальський І.С.** Джерела з історії українських політичних партій кінець XIX - початок XX ст. – Луганськ, 2003.
6. **Источниковедение** истории СССР \ под. Ред. Ковальченко И.Д.\ - 2-е изд. перераб. и допол. – М., 1981.
7. **Стрельский В.И.** Теория и методика источниковедения. – К., 1976.
8. **Источниковедение** истории СССР. Учеб. \ под ред. И.А. Федосова\ – М., 1970.
9. Варшавчик М.А. Историко-партийное источниковедение. Теория. Методика. Методология. – К., 1984.
10. **Санцевич А.В.** Методика исторического исследования. – 2-е изд. перераб. и допол. – К., 1989.
11. **Центральный** державний історичний архів у м. Києві (далі: ЦДАК), ф.386, оп.1., спр.907.
12. **Анархисты.** Документы и материалы 1883-1935 гг. в 2-х томах. Том 1 1883-1916 гг. \сост. В.В. Кривенький\ . – М., 1998. – т.1.
13. **ЦДАК**, ф.386, оп.1, спр.274.
14. **ЦДАК**, ф.838, оп.2, спр.1056.
15. **ЦДАК**, ф.838, оп.2, спр.1044.
16. **ЦДАК**, ф.838, оп.2, спр.1045.
17. **ЦДАК**, ф.442, оп.856, спр.6.
18. **ЦДАК**, ф.385, оп.2, спр.46.
19. **ЦДАК**, ф.419, оп.1, спр.5050.
19. **Альманах.** Сборник статей по истории анархического движения в России. – Париж, 1909.

The article deals with the problems of research of the anarchist leaflets. Such sources contain information about methods and ways of the anarchical struggle against the state. Terror of the anarchist's group were noticeable things in Ukrainian history (1903-1914 years). Researching of the leaflets can help to describe the terrorist activities the anarchists and its meaning for the history of anarchism in Ukraine.

В.В. Снегірьов

**ПОСТАНОВИ ВИКОНКОМУ ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ РАДИ ДЕПУТАТІВ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ
ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ (1944–1945 рр.)**

Депортації українців з їх етнічних земель у Польщі не знайшли належного відображення в радянській історичній науці. Тільки в роки незалежності започатковано видання збірників документів, матеріалів і спогадів про переселення етнічних земель. Таке "незручне питання", як примусове переселення людей у післявоєнний період з території західних областей України до Польщі та з Польщі на територію УРСР довгий час замовчувалося, а про переселення на територію Луганської області нічого не було відомо. Тому і звертаємось до архівних документів: " Постанова Виконкому Ворошиловградської Обласної ради депутатів як джерела з історії депортації українського населення (1944–1954 рр.)".

Справи фонду формувалися і зберігалися в партійному архіві Луганського обкому Компартії України, після ліквідації, якого у 1991 р. фонд було передано до держархіву області. З цього часу він привертає до себе пильну увагу дослідників.

У зв'язку із заснуванням Луганської області у квітні 1938 р. було створено обласний комітет КП(б)У, який до 1991 р. був вищим керівним органом, уособлюючи державну владу на Луганщині. Це відобразилося на характері документів, їхня інформативність та багатоплановість підвищує значення фонду для вивчення політичної, соціально-економічної та культурної історії області другої половини ХХ ст. Серед них — постанови, рішення ЦК КПРС, ЦК Компартії України; протоколи обласних партконференцій, пленумів, засідань бюро; звіти про збитки, заподіяні нацистськими окупантами; документи про відновлення і розвиток промисловості, сільського господарства, транспорту, охорони здоров'я, освіти, культури; звіти відділу агітації й пропаганди обкому КП(б)У; уповноваженого ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Луганській області; відомості про кількісний та якісний склад партійних організацій області, особові справи членів і кандидатів у члени партії, номенклатурних працівників; скарги громадян на посадовців про зловживання владою тощо.

У фонді Луганського держархіву міститься специфічна група джерел з історії українських переселенців із Польщі за 1944–1953 рр. Це лист Ради народних комісарів і ЦК КП(б)У про переселення українців з

Польщі у колгоспи області, доповідні записки, звіти, інформації та листування з партійними органами різних рівнів, інструкції по розрахункам з переселенцями.

Повоєнні роки були нелегкими для Луганщини. Результати діяльності комісії з обліку збитків та розслідування злочинів нацистських окупантів містять матеріали про значні матеріальні і людські жертви, яких зазнала Луганська область. Міста і села лежали у руїнах, були виведені з ладу підприємства і шляхи сполучення, зруйновані або стали непридатними для життя тисячі будинків і квартир. Загибель частини населення під час нацистської окупації, вигнання молоді до Німеччини та Австрії на примусові роботи, а також евакуація призвели до великих демографічних втрат у регіоні. За час окупації у районах області було майже повністю винищено єврейське та вивезено німецьке населення. Протягом 1944-1953рр. продовжували повертатися з евакуації та репатріаційних таборів жителі області. Демографічна картина також зазнавала значних змін під впливом державної політики управління рухом населення, що мала на меті контроль за політичною, національною та релігійною ситуаціями. На Луганщині вона мала декілька напрямків: контроль за поверненням евакуйованих та репатрійованих, переселення українського та російського населення із Польщі.

На Сході України було зроблено все можливе, щоб національне питання не мало під собою ґрунту. Тому протиріччя позначилися у самому осмисленні факту переселення українців з Польщі обома сторонами: переселенці їхали як українці до українців, а їх зустрічали, передусім, як представників іншого політичного режиму. Однак, судячи з масштабів демографічної політики радянської влади, ускладнень із переселенням українців не передбачалося. Пропагандисти й агітатори розповідали про найдемократичнішу радянську конституцію, ставили за приклад переселенців-передовиків у колгоспах, в той же час районне керівництво стежило за тим, щоб якийсь процент переселенців Крім ідеологічних, застосовувалися прості, але дійові економічні заходи: переселенців "прикріплювали" до будинків, наданих їм у власність [1, арк.26]. Надавали житло колишніх німецьких колоністів які були насильницьки департовані на схід СРСР та Сибіру примушували до розрахунків за майно, щоб знали: в Польщі у них нічого не залишилося, і все, що мають, знаходиться тут, на місці. "Інформація о господарськiм українського населення прибулого з Польщі" 15.02.1949-7.12.1946 [2].

Вже в 1952 р. проблема переселенців партійними органами не розглядалася, їх вважали цілком "включеними" у радянське життя.

У документах фонду містяться важливі данні господарського облаштування: етапи переселення українців із Польщі та їх розташування по районах області, відомості про кількість переселенців, що вступили до колгоспів, інші місця їхнього працевлаштування, отримання ними будинків, городів, худоби, промтоварів, продуктів харчування, стан розрахунків за залишене у Польщі майно. Особливо необхідно

відокремити документи, що відображають специфіку переселенської кампанії українців із Польщі. Так, партійне керівництво не розуміло, чому переселенців із Польщі, які не бажали, щоб з ними розраховувалися за залишене у Польщі майно, не хотіли віддавати дітей до місцевих шкіл, відмовлялися вступати до колгоспів, не шукали постійної роботи і, нарешті, самовільно виїжджали за межі області, в Західну Україну.

Документи фонду піднімають завісу над причинами цих явищ. Більшість переселенців не бажали вступати до колгоспів і намагалися вести одноосібне господарство, що не передбачалося програмою переселення і не віталось місцевою владою [3, арк.25-26]. Не зближувало переселенців з місцевим населенням і "квартирне питання": "ущільнення" навряд чи припало до душі як "хазяям", так і "гостям" [4]. Звідси - бажання жити і працювати окремо від інших, поряд із своїми [5]. Також існував духовний бар'єр через антирелігійну атеїстичну пропаганду, яка на той час стала частиною радянського культурного життя не треба забувати що саме на ці роки припадає так званий Львівський об'єднуючий собор який фактично примусив греко-католицьку (уніатську) церкву піти у підпілля, а більшість переселенців були більшість вірними цієї церкви. А також і те що на Україні у 1946-1947 році відбувся повоєнний голодомор, а саме у Донбасі він відчувався найбільш гостро.

Документи з історії українських переселенців із Польщі з фонду обкому КП(б)У доповнюють матеріали фонду Луганського обласного виконавчого комітету і містять рішення виконкому щодо їх господарського облаштування [6]. Вивчення документальної спадщини Компартії України, що є великим і важливим комплексом документів з новітньої історії України, раніше недоступним через обмежений доступ та секретність, сприяє збагаченню регіонального джерелознавства, в тому числі й з історії українських переселенців із Польщі [7].

Комплексне вивчення цих джерел дозволить більш повно відтворити картину демографічних процесів на Луганщині та їхній вплив на громадське і культурне життя області другої половини ХХ ст.

Література

1. **Державний** архів Луганської області (ДАЛО), ф.Р2256, оп.1, спр.108. 2. **ДАЛО**, ф. Р2256, оп.1, спр.108. 3. **ДАЛО**, ф.Р3474, оп.1, спр.1. 4. **ДАЛО**, ф.Р3474, оп.1, спр.1. 5. **ДАЛО**, ф.Р3474, оп.1, спр.2. 6. **ДАЛО**, ф.Р3474, оп.1, спр.3. 7. **ДАЛО**, ф.Р3474, оп.1, д.4

ПОСТАНОВА

**ВИКОНКОМУ ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ ОБЛРАДИ
ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ ТА БЮРО ОБКОМУ КП(б)У**

Від 25 січня 1946 року

**"Про організації колгоспів з Українських переселенців з
Польщі в Успенському районі"**

З метою господарського устрою українських переселенців з Польщі Виконком Облради депутатів трудящих та Бюро Обкому КП(б)У ПОСТАНОВЛЯЮТЬ:

1) Підтвердити постанову виконкому комітету Успенської райради депутатів трудящих та бюро Успенського райкому КП(б)У від 21 січня 1946р. "Про організації нових колгоспів з Українських переселенців з Польщі".

2) Організувати в Успенському районі на колишньому землевласництві німецьких колоній 4 колгоспа з українських переселенців з Польщі:

а/ У селеші Чапаєва колгосп ім. Чапаєва на площі 949 га в т.ч. пахотній 714 га в складі 27 родин переселенців у кількості 135 чоловік, з них працездатних 60 чоловік.

б/ У селеші "Ленінський" колгосп "Перемога" на площі 1165 га в т.ч. пахотній 824 га у складі 35 родин у кількості 164 чоловік з яких діездатних 87 чоловік.

в/ У селеші ім. Димітрова – колгосп ім. Хрущова на площі 1204 га в т.ч. пахотній 1042 га у складі 30 родин у кількості 152 чоловік в т.ч. працездатних 82 чоловік.

г/ У селеші ім. Карла Лібкнехта – колгосп ім. К. Лібкнехта на площі 1172 га в т.ч. пахотній 795 га у складі 32 родин у кількості 146 чоловік, в т.ч. працездатних 61 чоловік.

3) Передати будівлі з надвірними пристроями колишніх німецьких колоністів переселенцям, а колишні суспільні пристрої знов організуючим колгоспам.

4) Зобов'язати облзіввідділи поповнити Волнухінську МТС тракторами та с/г інвентарем для обслуговування знов організованих колгоспів.

5) Зобов'язати облзіввідділ та Успенський Райвиконком організувати у знов організованих колгоспах не менш як по 2 ферми за рахунок поступаючої до області худоби, а також за рахунок допомоги колгоспів району.

6) Зобов'язати зав. Ворошиловградським Горкомхозом та нач. комбіната Ворошиловградвугілля до (...) березня визволити усі займаємі ними в к. німецьких колоніях приміщення та передати їх Успенському Райвиконкому для передачі знов організованим колгоспам.

7) Озимі посіви та зяб вироблені підсобним господарством Ворошиловградського Горкомхоза та совхозам перемога комбіната Ворошиловградвугілля передати по балансовій коштовності знов організованим колгоспам.

8) Зобов'язати Успенський Райвиконком до 21 березня виселити з будинків к. німецьких колоністів усіх осіб самовласно зайнявши ці приміщення.

ГОЛОВА ВИКОНКОМУ ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ
ОБЛРАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ

І.Орешко

СЕКРЕТАР ОБКОМУ КП(Б)У

А.Гаєвий

Державний архів Луганської області ф.Р. 2256 оп.1, спр.108,
стр.25.

Постанова

**Виконкому Ворошиловградської Облради депутатів
трудящих від 5-го червня 1946 року.**

**„Про хід виконання Постанови Виконкому Облради та
Бюро Обкому КП(о)У та постанови Виконкому Облради від 15.12.46
року „Про господарський устрій українців переселенців” – в
Новосветловському, Свердловському і Ровенькіському районах”.**

Перевіркою встановлено, що Постанова Виконкому Облради та
Бюро Обкому КП(о)У від 22.10.1945 року і Постанова Виконкому
Облради від 15.12.45 року в районах: Новосветловському,
Свердловському, Ровенькіському виконується повністю незадовільно.

Голови Райвиконкомів: Новосветловського – т. Ковальов,
Свердловського – т. Моїсєєв, Ровенькіського – т. Мірющенко,
незважаючи на неодноразові попередження не зрозуміли політичної
важливості державного заходу – устрою переселенців і не займались
цією роботою систематично, в результаті чого не вирішили основне
питання у справі устрою переселенців – забезпечення їх нормальними
житловими умовами.

Так, в Новосветловському районі з 35 будинків позначені до
передачі переселенцям на 1 – е червня 1946 року передано тільки 23
дома, залишені будинки не ремонтуються і не готуються до передачі.
Переселенські родини: Шмігель, Гнатович, Овшинський, Кикмяк, ще у
березні 1946 році придбали дома та розрахувались за них, але до сих пір
мешкають на квартирах, тому, що їх будинки зайняті приватними
особами, а Райвиконком не прийняв заходи до виселення мешканців з
будинків переданих переселенцям. У колгоспах: ім. „Ворошилова”,
„Нове життя”, „Хлібороб”, „Рев шлях”, та ін. Організовані для будівлі та
ремонту будинків бригади використовуються не за прямим
призначенням, а зайняті на інших роботах.

В Свердловському районі у результаті відсутності
систематичної роботи з переселенцями 63 родин самовладно виїхали з
району. Незважаючи на ряд вказівок Райвиконком до цього часу не
забезпечив переселення з села „Карла Лібкнехта” 10 родин переселенців

мешкаючи у поганих будинках у селищі „Бірюковка”, де підготовлені та відремонтовані 10 гарних будинків, відкладаючи цю роботу зі дня на день.

З визначених до передачі 53 будинків передано 1/у – переселенцям тільки 16 будинків.

В Ровеньківському районі систематично устроєм переселенців не займались. З визначених до передачі 59 домів передано 1/у 1 тільки 28 будинків.

В результаті безвідповідального ставлення до питання, наділення переселенців присадібними ділянки під застрій, в колгоспі „Комінтерна” Рафаїловської ради на відокремлених переселенських ділянок під забудівлю поселяли городи колгоспники, а Райвиконком своєчасно не втрутився і не прийняв повинних мір з упорядкування цього питання.

Виконком Обласної Ради депутатів трудящих постановляє:

1) Вказати голові Свердловського Райвиконкома тов. Мойсееву і голові Ровеньківського Райвиконкому тов. Мірющенко на недозволеність такого положення, коли важливіші Постанови Виконкому Облради та Бюро Обкому КП(о)У „Про господарський устрій переселенців залишилось ними не виконане, в частині передачі пристрою і ремонту будинків для переселенців.

2) Зобов'язати голів Виконкомів Райрад: Свердловського т. Моїсєєва, Ровеньківського т. Мірющенка, Новосветловського т. Ковальова:

а) До 20 червня 1946 року ретельно перевірити по усім колгоспам та радам і вилучити додатково будинки для передачі переселенцям.

б) До 15 червня 1946 року передати переселенцям раніше відзначені до передачі будинки:

по Свердловському району 53 б.

По Ровеньківському районі 59 б.

По Новосветловському району 35 б.

в) До 1 – го червня 1946 року відремонтувати додатково вилучені будинки і передати їх переселенцям.

г) Забезпечити виконання у 2 – у кв. утврдженого плану будівництва будинків для переселенців.

3) Заборонити оловам колгоспів, використовувати тяглу і робочу силу, яка складається з буд.. бригад на яких би то роботах не зв'язаних з будівництвом і ремонтом будинків. Головам Виконкомів Райрад кожні 5 днів особисто доповідати Виконкому Облради про хід будівництва і ремонту домів переселенців.

4) Зобов'язати голів Виконкомів Райрад посилати – просвітницьку та культурно – виховницьку роботу серед переселенців шляхом систематичного проведення лекцій, бесід, докладів силами районного активу.

5) Роз'яснити головам Виконкомів Райрад: Новосветловського т. Ковальову, Свердловського т. Мойсєєву, Ровенківського т. Мірющенко, що устрій переселенців є справою великої державної важливості, яке потребує повсякденної кропіткої роботи з переселенцями до повного їх влаштування і попередити їх, що у випадку неприйняття рішучих діючих мір до кінцевого влаштування переселенців вони будуть притягнуті до строгої державної відповідальності.

Голова Виконкому
Ворошиловградської Облради /І.Орешко/
Депутатів трудящих

Секретар Виконкому
Ворошиловградської Облради /Шевєла/
Депутатів трудящих

The article deals with the problems of research of the Voroshilovgrad' executive committee resolution about deportation of the Ukrainian population.

УДК 94 [(410):(470+571)]+94(5-1912) "1907/1922"

М.В.Ширяєв

ІСТОРИОГРАФІЯ АНГЛО-РОСІЙСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В СЕРЕДНІЙ АЗІЇ ТА АФГАНІСТАНІ В 1907–1922 рр.

Останнім часом Середня Азія та Афганістан постійно знаходиться у полі зору багатьох країн світу. Пояснюється, це в першу чергу, тим, що події, які безпосередньо відбувались там впливали на систему стабільності Євразійського континенту. Громадянська війна в Таджикистані на початку 90-х рр. ХХ ст. масові заворушення в Ферганській долині в Узбекистані, зростання геополітичного напруження в результаті правління уряду партії Талібан в Афганістані – ось далеко не повний перелік проблем з якими зіштовхнулась міжнародна спільнота наприкінці ХХ ст. Звернемо увагу, на те що і в ХІХ ст. і в першій чверті ХХ ст. подібні дестабілізаційні тенденції були, також характерні, для цього регіону, який був на той час ареною суперництва Росії та Великої Британії. У зв'язку із цим питання історії англо-російського протистояння у Середній Азії та Афганістані 1907–1922 рр. у свій час привертала увагу, багатьох дослідників з Російської імперії, СРСР,

Великої Британії, США, Німеччини, Туреччини, Афганістану, Японії та ін. Після розпаду Радянського Союзу ця тематика досліджується історичними школами Російської Федерації, республік Середньої Азії, України.

Перші роботи, що з'являлись у Росії та Великій Британії безпосередньо під час подій, що розглядаються, носили здебільшого публіцистичний та науково-популярний характер. Авторами цих праць часто були військові, політики, науковці. Серед британців варто відзначити дослідження А. Гамільтона, Дж. Сілі, Дж. Керзона [1;2;3]. У публікації курсу лекцій професора Кембріджського університету Джона Роберта Сілі „Розширення Англії”, що вийшла друком у 1901 р. в Лондоні, велику увагу було приділено питанню „російської загрози” британському пануванню на Середньому Сході взагалі, і в Індії зокрема [2, 290-310].

У науково-публіцистичних роботах російських генералів М. Грульова, С.В Жуковського, Д.М. Логофета, А.Є Снесарева, що з'явилися у цей період, розглядається історія взаємовідносин Росії з країнами Середньої Азії та Афганістаном і вплив на цей процес позиції Великої Британії [4;5;6;7]. Для дослідників історії англо-російських відносин у регіоні, цінним також є власна точка зору авторів-очевидців подій

Наступний, якісно новий етап, вивчення проблеми розпочався після приходу до влади в Росії, у жовтні 1917 р., більшовицького уряду на чолі з В. Леніним. Одним з перших кроків нового уряду стала публікація „Синьої книги” - збірника таємних документів з архіву МЗС Російської імперії на Середньому Сході та у Східній Азії.[8] У вступній статті цього збірника містилась відкрита критика зовнішньої та колоніальної політики Великої Британії та заклики, щодо повалення британської влади у Індії.[8, 11-12]. Подібна позиція була характерна для багатьох публіцистичних нарисів та статей, що містились у періодичних виданнях Радянської Росії. Доволі типовим для того часу були публікації М. Павловича [9] Перший етап розвитку радянської історіографії був тісно пов'язаний зі становленням марксистсько-ленінської методології та, як наслідок, формаційного підходу у вивченні історії, що наклало значний відбиток на трактування історичних подій.

Наступний етап розвитку радянської історіографії проблеми, що охоплює (1922-1929 рр.), схарактеризувався акцентуванням уваги авторів на подіях недавньої історії, де вони брали безпосередню участь. Роботи В.А. Гурко-Кряжина, М.П. Павловича, І.М. Рейснера, з історії міжнародних відносин подавали цілковито позитивну характеристику зовнішній політиці Радянської Росії та негативну Великій Британії [10;11;12]. Ті проблеми, що виникали між двома державами він ставив виключно у вину британцям. У руслі цієї концепції писали, також вчені з Всеукраїнської асоціації сходознавства Л. Величко, О. Гладстерн, В. Крончер [13;14]. Деякі історики виказували власні думки, які іноді не

співпадали з офіційною ідеологією, зокрема слід відзначити полемічну статтю М. Іомудського (Коршахан-огли) [15]. У якій останній відкрито виступав з критикою національної політики, як царського уряду, так і радянського [15, 26-28].

На третьому етапі (1929-1953 рр.) на радянській історіографії відображаються впливи жорсткої централізації влади та культу особистості І.В. Сталіна. У цей період виходять роботи присвячені критиці національної політики Російської імперії, щодо народів Середньої Азії. Взаємовідносини з Великою Британією розглядалися, як боротьба двох „імперіалістичних хижаків” за сфери впливу. Великий вплив на розвиток суспільних наук у Радянському Союзі справила Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 січня 1936 та від 14 листопада 1938 р. „Із питань стану історичної науки”. З цього часу розпочалося активне написання історичних праць у відповідності із „Коротким курсом історії ВКП(б)”.

Зі спалахом „холодної війни” праці почали спрямовуватися на обґрунтування радянської політики стосовно країн Сходу та національної політики у Середній Азії. У своїх ранніх роботах А. Ніалло, Г.А. Хідоятів, Н.А. Халфін, А.Х. Бабаходжаєв навіть звинувачували Сполучені Штати Америки у „веденні агресивної хижацької політики” щодо Середньої Азії, проте вони носять скоріше публіцистичний характер ніж до науковий [16;17]. Фактично з кінця 1940-х рр. у радянській історичній науці формується цілий напрямок орієнтований на критику зарубіжних концепцій історії міжнародних відносин. В цьому руслі працювали такі дослідники, як О.І. Зевелев, Х.Ш. Іноятів, Б.І. Іскандаров, [18;19;20].

На третьому етапі (1953-1985) рр. історичні праці містять лише деякі аспекти історичної концепції, створеної в попередній період. У цей час виходять в світ фундаментальні дослідження з історії міжнародних відносин на Середньому Сході та у Середній Азії, котрі принесли світове визнання таким вченим, як А.Х. Бабаходжаєв, Г.Л. Бондаревський, О.І. Жигаліна, С.З. Мартіросов, Л.І. Мірошніков, Н.А. Халфін, Г.А. Хідоятів, [21;22;23;24;25;26]. Період англо-російського суперництва у Середній Азії та Афганістані до 1907 р, - часу укладання Конвенції між Росією та Великою Британією у справах Персії Афганістану та Тибету - вивчався найбільш глибоко Н.А. Халфіним, О.І. Жигаліною, Н.С. Кіняпіною [67;22;30]. Традиційно вважалось, що з підписанням угоди 1907 р. закінчується англо-російське протиборство у Середній Азії та Афганістані, після чого імперії взяли курс на зближення у зв'язку з загрозою виникнення війни з Німеччиною.

В роботах М.М. Гуревича, А.В. Ігнат'єва, Л.І. Мірошнікова лише фрагментарно згадувалось про продовження англо-російської боротьби на Середньому Сході – переважно в Персії – де ці протиріччя чітко проглядалися [27;28;29]. Найбільшу увагу радянські дослідники приділяли періоду громадянської війни та іноземної інтервенції у

Середній Азії у 1917-1921 рр. Деякі аспекти середньосхідної та російської політики Великої Британії кінця XIX – початку XX ст. були присвячені роботи Ф.Д. Волкова, С.В. Лаврова, В.О. Рижикова [30;31;32] Особливості ведення політики радянського керівництва, щодо Середньоазіатського регіону розглядалися у працях Р.А. Абдулхаєва, Р.Т. Шамсутдинова, М. Язикової [33;34;35]. Слід зазначити, що певний внесок в вивчення історії Центральної Азії було зроблено, представниками української школи сходознавства Г.О. Пляшко та Г. Ратичем [36;37].

З початком оголошення у СРСР курсу на „перебудову” розпочався останній четвертий етап радянської історіографії (1985-1991 рр.) Для нього було властиве пом’якшення ідеологічного тиску, що відбилось на роботах присвячених історії Середньої Азії. Зміна оцінок та переосмислення офіційної історичної концепції простежувалось у роботах Р. Абдуллаєва, П.Кіма, М.Хасанова, В. Медведєва [38;39;40]. Так антирадянський басмацький рух отримав визначення національно-визвольного, а процес радянізації Туркестану, Бухарського емірату та Хівинського ханства кваліфікувалася вже, як загарбання [38, 1-3; 40, 122-126].

Головною рисою радянської історіографії можна вважати намагання обґрунтувати і виправдати завойовницьку та національну політику Радянської Росії на середньоазіатському напрямку. Загалом радянська історична наука піддавалася ідеологічному тиску, що був зумовлений протистоянням Радянського союзу з країнами Заходу. Аналіз Радянської історіографії 1922-1991 рр. дає змогу стверджувати, що більшість праць мали переважно полемічну спрямованість проти висновків, що дійшли британських та американських істориків.

Враховуючи той факт, що у Великої Британії та США була майже ідентична зовнішньополітична лінія стосовно СРСР дозволяє об’єднати роботи істориків-сходознавців цих країн, у рамках єдиної **англо-американської історіографії**.

Тематика історії міжнародних відносин у Середній Азії та Афганістані першої чверті XX ст. нараховує десятки праць.

Найбільш ґрунтовними з них вважаються роботи Л. Адамека, С. Бекера, Х. Капура, Ф. Б. Мільмана, Л. Моріса, Е.О’Беленса, М. Б. Олколт, Р. Пайпса, Х. Паксоє, А. Парка, Ф. Стенвуда А. Халіда, П. Хопкірка, [41;42;43;44;45;46;47;49;50;51;52]. Ці автори розглядають політику Радянської Росії у Центральної Азії, як надто агресивну і ворожу, британським інтересам, в свою чергу виправдовуючи дії англійської дипломатії, що носили на їх думку, виключно оборонний характер. Особливо можна виділити дослідження „Палаючий Схід. Ленінські мрії про Імперію в Азії” англійського журналіста П. Хопкірка, який певний час працював у Індії та мав доступ до архівів цієї країни. У своїй роботі він використав чимало документів Індія Оффісу (India Office), котрі раніш не вводились до наукового обігу, а також широке коло мемуарів англійських урядовців та військових. На основі цих першоджерел зробив

висновки, щодо доцільності проведення Великою Британією експансіоністської політики в Середній Азії та Афганістані у 1918-1920 рр.[52, 238-241] У праці американського історика Л. Адамека „Афганістан 1900-1923. Дипломатична історія” детально розглядається політика британських кабінетів, щодо Афганістану [41].

Характерною рисою англо-американської історіографії є те, що зовнішня та національна політику Радянської Росії та СРСР у ній зображується, як продовження курсу Російської імперії. З цих підходів була написана монографія С. Беккера „Російські протекторати в Центральній Азії: Бухара та Хіва, 1865-1924.” та збірник наукових праць „Центральна Азія. 120 років російського панування” під редакцією Є.А. Елворса [53;54]. Усі автори сходяться на думці, що форми і методи колоніальної політики у Туркестані царського та радянського уряді були у багато чому схожі. Тільки більшовики пішли ще далі повністю ліквідувавши автономію Хівинського ханства та Бухарського емірату у 1920-1921 рр.

Підсумовуючи огляд радянської та британсько-американської історіографії слід виділити декілька головних аспектів історії міжнародних відносин першої чверті ХХ ст. яким вони дають діаметрально протилежні характеристики. По-перше це оцінка політичної доктрини „російської” та „радянської” загрози Британській Індії”. Якщо в британській історичній науці традиційно вважалося, що така загроза вторгнення російських військ у межі Індії дійсно існувала, то радянські історики всіляко заперечували цей факт, називаючи його „міфом”. По-друге пояснення британської політики стосовно Середньої Азії та Афганістану у 1917-1922 рр. Перші наполягали на тому, що вона мала агресивну, захватницьку спрямованість, а другі стверджували, на її оборонному характері. У цьому руслі радянськими дослідниками розглядалась британська інтервенція в Середній Азії у 1918-1919 рр. Їхні ж опоненти взагалі вживали до цієї події такий термін, як „місія генерала Маллесона у Туркестані”. Мотивація такого визначення полягала в тому, що британські війська з’явилися у Туркестані на підставі угоди про допомогу між Закаспійським урядом Ф. Фунтікова та генералом У. Маллесоном. По-третє це висвітлення басмацького руху. В радянській історіографії його характеризували переважно, як „антинародний”, „буржуазно-націоналістичний”, „контрреволюцій рух”, а у англо-американській, як „національно-визвольний”, „антиросійський”, „повстанський”, „антиколоніальний”.

Доволі широко представлена історіографія проблеми, що досліджується, істориками Російської Федерації. Серед них можна виділити два головних напрямку. По-перше це праці написані у традиціях радянської школи Ю. Ганковського, В.М. Гиленсена, Л.Н. Харюкова [55;56;57]. У дослідженнях В.С. Бойко, В.Л. Геніса, С.Б. Паніна, О.І. Пильова, О.В. Постнікова, К.В. Симонова, Ю.М. Тихонова, [58;59;60;61;62;63;64] спостерігається певний відхід від радянської

історіографії. Слід відзначити, що ці праці побудовані на підставі розсекречених документів з російських й британських архівів. На особливу увагу заслуговує робота Ю.М. Тихонова „Афганська війна Третього Рейху”, що написана на основі залучення широкого кола документів російських архівів включаючи справи Центрального архіву Федеральної Служби Безпеки Російської Федерації. У монографії він відводить особливе місце історії боротьби пуштунських племен проти Британської Індії та впливу „афганського фактору” на політику Великої Британії під час Першої світової війни [64,12-20].

Певну цінність уявляє собою дослідження В.Л. Геніса „Віце-консул Введенський” та „З Бухарою треба покінчити...”, в яких він проливає світло на раніш мало відомі сторінки російської та радянської дипломатії, щодо Бухарського емірату [65;66]. У монографії А.В. Постнікова „Бій на Даху Світу: політики, розвідники та географи у боротьбі за Памір у ХІХ ст.” розглядається перебіг „Великої гри” між Росією та Великою Британією від початку ХІХ ст. до Памірського розмежування 1895 р.[67]. Цінними уявляються складені автором біографічні довідки головних „акторів” „Великої Гри” – російських та британських розвідників котрі продовжували діяти у регіоні і на початку ХХ ст. [67]

З **робот афганських дослідників** нам була доступна лише одна праця М.Г.М. Губара „ Афганістан на шляху історії”, що вийшла в Москві у 1987 р в перекладі російською. В ній автор зосереджується особливо на розгляді англо-афганських та російсько-афганських відносинах наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. [68, 120-160]

Чильне місце в сучасній історіографії посідають національні історичні школи країн **Середньої Азії, які** переважну кількість своїх робіт друкують на національних мовах, якими автор статті на жаль не володіє, тому ми використовували доступні нам праці російською мовою. Їх спільною рисою є те, що проблеми англо-російських взаємовідносин у регіоні вони розглядають, досить побіжно й переважно у рамках „Колоніальної історії” своїх країн, яку вони ведуть з моменту входження до складу Росії і закінчуючи 1991 р. тобто з проголошенням актів про державну незалежність.

Із праць **узбецької** історіографії, котрі безпосередньо торкаються, даної теми відзначимо дослідження Б.А. Коцанова, О.М. Кузьміної Б.В. Хасанова[69;70;71].

У 2000 році зусиллями працівників Інституту історії Узбекистану імені Біруні вийшло в світ ґрунтовне монографія російською мовою „Туркестан на початку ХХ ст.: до історії національної незалежності”[62] У ньому узбецькі вчені, на підставі раніш закритих фондів республіканських архівів намагаються реабілітувати дії басмацтва, для визначення якого вони уживають поняття „рух борців за незалежність” [72, 164], а також національних партій „Шурої Ісломія”, „Алаш Орда”, „Іттіфок”.

Роботи **казахських** дослідників історії Середньої Азії ХХ ст. торкаються передусім періоду національної Автономії Алаш-орди, діяльність якої представлена ними цілковито з позитивної точки зору. Ця проблематика порушується у роботах Р.К. Нурмагабетової, Б. Садикової, [73;74;75].

Особливу зацікавленість викликають праці Б. Садикової, які присвячені дослідженню історичних подій, що відбулись на території Туркестану в першій чверті ХХ ст.[74,75] Наукову новизну монографіям додає те, що вони забезпечені широкою джерелознавчою базою з французьких й німецьких архівів та витримками з періодичної літератури, яку видавали туркестанські політичні діячі в еміграції. Для нас досить цінними є таємні донесення аташе французької військової місії в Персії Ж. Дюкрока з Service Historique de la Terre, що вміщені у дослідженні „Туркестанський легіон у документах” [74]. Ці матеріали дають змогу подивитись на події, які відбувалися у регіоні очима незалежних французьких спостерігачів. У біографічному дослідженні „Мустафа Чокай” докладно описана доля одного з лідерів національно-визвольного руху Середньої Азії М. Чокаєва [74]. З 10 грудня 1917 р по 13 лютого 1918 р. він був головою Туркестанської автономії, яка увійшла у радянську історіографію під назвою „Кокандської автономії”, від місця оголошення. Ще одним достоїнством книги є додаток зі статтею М. Чокаєва „Рух басмачів в Туркестані”, яку він написав у еміграції в 1928 р., де подана його власна характеристика цього повстанського антибільшовицького руху Середньої Азії [74, 203-228].

У **киргизькій історіографії** виділяється стаття Н. Сопуєвої, котра присвяченій огляду радянської та зарубіжної літератури політичним та соціально-економічним процесам, що відбувались у Середній Азії на початку 20-х рр. ХХ ст [76]. Загалом вона написана в руслі радянської історичної школи.

Таджикська історіографія представлена роботами Р.М. Масова, Н.Б. Хотамова [77;78]. У своїй роботі Н.Б. Хотамов розглядає події пов'язані з падінням емірського режиму в Бухарі, залучаючи до обігу широке коло архівних джерел аналізує причини, що призвели до ліквідації емірату. Праця ж Масова присвячена висвітленню радянської національної політики в Середній Азії в 1920-х рр. У висновках автор стверджує, що національна політика більшовиків була спрямована на відродження тюркських етносів та обмеження прав таджикських народів [77, 175-185].

В силу певних політичних причин **туркменська історична наука** з 1991 р. була і залишається переважно зосередженою на дослідженні історії туркменського народу до першої половини. ХІХ ст. Нажаль автору не вдалось виявити праці, яке б торкалось теми, що досліджується навіть побіжно.

Зусилля **німецьких істориків** Р. Айзенара, Б.Хайта, Г. Федтке, зосереджені переважно на дослідженні історії басмацького руху та

діяльності джадидів Середньої Азії [79;80;81]. В цілому ж їх точки зору у багатьох випадках співпадають з усталеною концепцією історії країн Середнього Сходу та Середньої Азії британської та американської історіографії.

Представники **турецької історіографії** головним чином досліджують зв'язки своєї країни з регіоном Середньої Азії та Афганістаном. Діяльність турецького генерала Енвера-паші на чолі басмацьких загонів у фокусі уваги Ш.С. Айдемiра та Ш. Їлмаза [82;83]. Особливу цінність дослідженню Шевкета Сурреї Айдемiра "Енвер-паша. З Македонії до Середньої Азії 1914-1922 рр." надає те, що останній був очевидцем подій, соратником Енвера і разом з ним у 1922 р. перебував у Середній Азії.

Японські історики Х. Коматсу, І. Ямаучи присвятили праці радянському періоду історії Середньої Азії, а саме національно-визвольному та культурному рухам [84;85]. Наукову вагу дослідженню І. Ямаучі додає використання особистого листування Мустафи Кемалю Ататюрка та Енвера-паши.

У сучасній **українській історичній науці** існують роботи В.Ю. Ганкевича, О.О. Гокова, Н.М. Ксьондзик, А.Р. Хакімової які висвітлюють економічні, політичні та культурні процеси у Середній Азії та на Середньому Сході у 1920-1930-х рр. [86;87;88;89;90]Окремо з праць вітчизняних істориків можна поставити дослідження А. Р. Хакімової у яких вона простежує британську політику щодо Афганістану у 1920-х рр. та вплив на неї „пуштунського фактору”[89].У дослідженні О.О. Гокова розглядається вплив офіцерів Генерального штабу на зовнішню політику Росії стосовно Афганістану та Британської Індії наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст.[87]

Таким чином, аналіз джерельної бази та історіографії переконує у необхідності подальшої розробки та вивченні проблем англо-російських відносин на Середньому Сході першої чверті ХХ ст. Разом з тим наявність відкритих до доступу архівних джерел, створює об'єктивну можливість подальшої розробки окремих аспектів англо-російського протистояння

Література

1. **Гамильтон А.** Афганістан. / Пер. с англ. С.П. Голубинова. – СПб., 1908.
2. **Сили Дж. Р, Крэмб Дж. А.** Британская империя. – М., 2004.
3. **Curzon H.G.** Russia in Central Asia in 1889 and Anglo-Russian Question. – L.,1889.
4. **Грулев М.** Соперничество России и Англии в Средней Азии. – СПб., 1909.
5. **Жуковский С.В.** Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. – Петроград, 1915.
6. **Логофет Д.Н.** Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб., 1911.
7. **Снесарев А.Е.** Англо-русское соглашение 1907 года. / Отдельный оттиск из журнала Общество ревнителей Военных знаний. – СПб., 1908.
8. **Синяя книга.** Сборник тайных документов извлеченных

из архива бывшего министерства иностранных дел. – М., 1918. 9. **Павлович М.** Съезд народов Востока в Баку и его значение // Жизнь национальностей. – 1920. – 27 октября. 10. **Гурко-Кряжин В.А.** Английская интервенция 1918-1919 гг. в Закаспии и Закавказье // Историк-марксист. – 1926. – №2. – С.115-13. 11. **Павлович М.П.** Советская Россия и капиталистическая Англия (от эпох царизма до правительства Чемберлена – Болдуина 1925 г.) – М., 1925. 12. **Рейснер Л.** Афганистан. – М., 1925. 13. **Гладстерн О.** Афганська проблема з погляду міжнародного (1839-1929) // Східний Світ. – 1929. – №1-2 (7-8). – С.35-83. 14. **Крончер В.** Громадянська війна та басмацький рух в Туркестані // Східний Світ. – 1930. – №10-11 (1-2). – С.133-148. 15. **Иомудский Н. К.** Партия и советская власть „распыляет” туркмен. // Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. – 1928. – Вып.3-й. – С.191-203. 16. **Халфин Н.А.,** Бабаходжаев А.Х. Провал захватнических планов англо-американских империалистов в Средней Азии. // Звезда Востока. – 1951. – №8. – С. 129-156. 17. **Халфин Н.А.** Ниалло А. Туркестанский хлопок и американские миллионы. (Из истории американской экспансии в Средней Азии). // Звезда Востока. – 1953. -№3. – С.99-117; №5. – С. 99-109. 18. **Зевелев А.И.,** Поляков Ю.А., Шишкина Л.В. Басмачество: правда истории и вымысел фальсификаторов. – М., 1986. 19. **Иноятов Х. Ш.** Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. – М., 1984. 20. **Искандаров Б.И.** Подготовка Англией Бухарского плацдарма для интервенции в Советский Туркестан (1918-1920 гг.) // Исторические записки АН СССР. – 1951. – №36. – С. 32-63. 21. **Бабаходжаев А. Х.** Провал английской антисоветской политики в Средней Азии и на Среднем Востоке в период признания советского государства де-факто и де-юре (1921-1924). – М., 1962. 22. **Бондаревский Г.Л.** Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива. – М., 1968. 23. **Мартиросов С.З.** Англо-русские противоречия в Средней Азии в дореволюционной и советской историографической литературе. – Чарджоу., 1962. 24. **Мирошников Л. И.** Английская экспансия в Иране (1914-1920 гг.) – М., 1960. 25. **Халфин Н.А.** Провал британской агрессии в Афганистане (XIX в.- начало начала XX в.). – М., 1959. 26. **Хидояттов Г.А.** Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60-70-е гг.). – Ташкент, 1969. 27. **Гуревич Н.М.** Очерки истории торгового капитала в Афганистане. – М., 1967. 28. **Игнатьев А.В.** Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908-1914). – М., 1962. 29. **Мирошников Л. И.** Английская экспансия в Иране (1914-1920 гг.) – М., 1960. 30. **Волков Ф.Д.** Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. – М., 1980. 31. **Лавров С.В.** Борьба в правящих кругах Англии по вопросу о политике в отношении Советской России, 1917-1921 гг. – Автореф. дисс...канд.ист.наук. – М., 1977. 32. **Рыжиков В.А.** Зигзаги дипломатии Лондона. – М., 1973. 33. **Абулхаев Р.А.** Упрочнение Советской власти в районах верховья

Зеравшана (1918-1923гг.) – Душанбе, 1972. 34. **Шамсутдинов Р.Т.** Советы и образование национальных республик в Средней Азии (1917-1925) // Вопросы истории. – 1986. – №6. – С.22-40. 35. **Языкова М.** Борьба за установление и упрочнение советской власти в Западном Туркменистане. – Ашхабад, 1957. 36. **Пляшко Г.А.** К истории русско-английских отношений в Средней Азии (1856-1877). – Автореф. дисс... канд.ист.наук. – М., 1952. 37. **Ратич М.О.** Радянсько-афганські відносини за 30 років 1917-1947. Львівський держ. ун-т ім. І Франка. Доповіді. Повідомлення. Вип. 2. Історичний. – Львів, 1949. – С. 50-54. 38. **Абдуллаев Р.** Туркестан в 1917 году: национальное движение и военный вопрос. – <http://www.history.uzsci.net/Publications/2002%20%201/Abdullaev.doc>. 39. **Ким П., Хасанов М.,** Басмачество 1921-1924 годы: Что рассказывают о нем документы, хранящиеся в архивах // Звезда Востока. – 1989. – №6. – С.141-150. 40. **Медведев В.** Басмачи – обреченное воинство. Документальное повествование // Дружба народов. – 1992. – №8. – С.122-158. 41. **Adamec L.** Afghanistan 1900-1923. A diplomatic history. – Berkeley–Los-Angeles, 1967. 42. **Becker S.** Russia's Protectorates in Central Asia: Bokhara and Khiva, 1865-1924. – Cambridge, 1968. 43. **Kapur H.** Soviet Russia and Asia, 1917-1927. – Geneva, 1966. 44. **Millman B.** The Problem with Generals: Military Observers and the Origins of the Intervention in Russia and Persia, 1917-1918 // Journal of Contemporary History, 1998 – Apr. – Vol.33, №2, - P.291-320. 45. **Morris L.P.** British Secret Missions in Turkestan, 1918-1919 // Journal of Contemporary History. – 1977. – Vol. 12. - №2. – P.363-379. 46. **O'Balance E.** Afghan wars 1839-1992. – L.-NY., 1993. 47. **Olkott M.B.** The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918-1924 // Soviet Studies. – 1981. – Vol.33. - №3. – P. 352-369. 48. **Pipes R.** The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism. 1917-1923. – Cambridge, 1954. 49. **Paksoy H.B.** Basmachi Movement From Within: Account of Zeki Velidi Togan // Nationalities Papers. 1995. Vol. 23. - №2. – P.373-399. 50. **Park A. G.** Bolshevism in Turkistan, 1917-1927. – New York, 1957. 51. **Stanwood F.** War Revolution and British Imperialism in Central Asia. – L., 1983. 52. **Khalid A** The politics of Muslim cultural reform: jadidism in Central Asia. – L., 1998. 53. **Hopkirk P.** Setting the East Ablaze. Lenin's dream of an Empire in Asia. – L., 1986. 54. **Becker S.** Russia's Protectorates in Central Asia: Bokhara and Khiva, 1865-1924. – Cambridge, 1968. 55. **Central Asia.** 120 ears of Russian Rule / Ed. By E.A. Allworth. – L., 1989. 56. **Ганковский Ю.** Персонажи с “той стороны” Энвер-Паша среди басмачей. // Азия и Африка сегодня. – 1994. – №5. – С. 59-61. 57. **Гиленсен В.М.** Банды под зеленым знаменем. (Басмачество в Таджикистане 1920-1930-е и советско-афганские отношения). // Военно-исторический журнал. – 1999. – №4. – С.68-78. 58. **Харюков Л.Н.** Англо-русское соперничество в Центральной Азии и Исламизм. – М., 1995. 59. **Бойко В.С.** Внешнеполитический курс Аманулла-хана в Афганистане в начале 1920-х годов: среднеазиатское направление // Востокведные исследования на Алтае. – 2004. – Выпуск

№4. – С.108-114. 59. **Генис В.Л.** Вице-консул Введенский: Служба в Персии и Бухарском ханстве (1906-1920 гг.) Российская дипломатия в судьбах. – М., 2003. 60. **Генис В.Л.** “С Бухарой надо кончать ...” К истории бутафорских революций. Документальная хроника. – М., 2001. 61. **Панин С.Б.** Советская угроза Британской Индии: афганский плацдарм (1920-е годы) // Восток. – 2001. – №6 – С.24-36. 62. **Постников А.В.** Схватка на Крыше Мира: политики, разведчики и географы в борьбе за Памир в XIX веке (монография в документах) / Общая редакция и предисловие академика В.С. Мясникова. – М., 2001. 63. **Симонов К.В.** Афганистан в политике Великих держав и Османской империи на Среднем Востоке – Автореф. дисс...канд.ист.наук. – Воронеж, 2001. 64. **Тихонов Ю.Н.** Афганская война третьего рейха. НКВД против Абвера. – М., 2003. 65. **Генис В.Л.** Вице-консул Введенский: Служба в Персии и Бухарском ханстве (1906-1920 гг.) Российская дипломатия в судьбах. – М., 2003. 66. **Генис В.Л.** “С Бухарой надо кончать ...” К истории бутафорских революций. Документальная хроника. – М., 2001. 67. **Постников А.В.** Схватка на Крыше Мира: политики, разведчики и географы в борьбе за Памир в XIX веке (монография в документах) / Общая редакция и предисловие академика В.С. Мясникова. – М., 2001. 68. **Губар М.Г.М.** Афганистан на пути истории. – М., 1987. 69. **Кощанов Б.А.** Большевики в Туркестане 1917-1922 гг. Доктрина и реальность. – Автореф. дисс....канд.ист.наук. – М., 1994. 70. **Кузьмина Е.М.** Влияние Афганистана и Великобритании на изменение геостратегических интересов России в Центральной Азии в 1917-1924 гг. **Россия – Индия: перспективы регионального сотрудничества** (Липецкая область). – М., 2000. – С.120-124. 71. **Хасанов Б.В.** Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы 1917 – начала 50-х годов – Автореф. дисс....д-ра ист.наук. – Ташкент, 2000. 72. **Туркестан** в начале XX в.: к истории национальной независимости. / Под ред. Р.М. Абдуллаева. – Ташкент, 2000. 73. **Нурмагамбетова Р.К.** Движение Алаш и Алаш-Орда. Историография проблемы. 1920-1990-е гг. XX века. – Алматы, 2000. 74. **Садыкова Б. И.** История Туркестанского легиона в документах. – Алматы, 2002. 75. **Садыкова Б.И.** Мустафа Чокай. – Алматы, 2004. 76. **Сопуева Н.** Установление советской власти в Средней Азии в советской и иностранной литературе 1920-60-х гг. На примере Кыргызстана. – М., 1978. 77. **Масов Р.М.** Таджики история с грифом совершенно секретно. – Душанбе, 1995. 78. **Хотамов Н.Б.** Свержение эмирского режима в Бухаре. – Душанбе, 1997. 79. **Айзенер Р.** Бухара в 1917 году // Восток. – 1994. – № 4. – С .131-14. 80. **Хаит Б.** Басмаческое движение // Звезда Востока. – 1992. – №1. – С.97-105. 81. **Fedtke G.** Jadids, Young Bukharrans, Kommunistes and the Bukharan Revolution: from an ideological Debate in the Early Soviet Union. / Muslim Culture and Central Asia from XVIII-XX centuries Vol. 2 – Berlin, 1998, P. 493-512. 82. **Aydemir Ş.S.** Makedonya'dan Ortaasya'ya. Enver Paşa. Üçüncü Cilt (1914-1922). – İstambul, 2005. 83. **Yilmaz S.** An Ottoman warrior abroad: Enver

Pasa as an expatriate // *Middle Eastern Studies*. – 1999. – №4. – P.40-69. 84. **Komatsu H.** The Evolution of Group Identity among Bukharans intellectuals in 1911-1928: An Overview. – *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*. – Tokyo, 1989. – №4. – P.115-144. 85. **Yamauchi M.** The green crescent under the red star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922. – Tokyo, 1991. 86. **Ганкевич В.Ю.** Джадидська реформа і просвіта кримських татар (межа XIX-XX ст.). – Дисс....д-ра.іст.наук. – Сімферополь, 2000. 87. **Гоков О.А** Офицеры генерального штаба во внешней политике России в отношении Афганистана и Индии (70-е гг. XIX в. -1914 г.) // *Russian History*. – 2005. – №32. – P. 23-46. 88. **Ксьондзик Н.М.** Огляд архівних матеріалів по темі: „Україна в історичних зв'язках з країнами Середнього Сходу – Іраном та Афганістаном (20-30-ті роки) // *Східний Світ*. – 1993. – №1. – С. 44-47. 89. **Хакимова А.Р.** Британская политика в отношении независимых афганских племен (1919-1929 гг.) // *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка*. – 2002. – №5 (49). – С.150-157. 90. **Хакимова А.Р.** Советско-британское противостояние в Афганистане в 20-е годы 20 века. // *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка*. – 1999. – №9 (19). – С.43-49.

Historiography of Anglo-Russian rivalry in Central Asia and Afghanistan in 1907-1922 is in focus of this article. The author observes historic research schools of the Russian Empire, the USSR, the Great Brittan, the German, the Turkey, the USA, from some country of Central Asia, the Ukraine. Special attention is being paid to the development of Soviet and Anglo-American schools.

Відомості про авторів

Альохін Ярослав Володимирович – студент історичного факультету ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Анпілогова Тетяна Юріївна – аспірантка кафедри історії України ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Бернацький Микола Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Бровченко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Бур'ян Михайло Степанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Глазунов Геннадій Опанасович – здобувач державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української Академії аграрних наук

Глушко Антон – студент історичного факультету ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Гоков Олег Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди.

Грицьких Дмитро Володимирович – викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Грицьких Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Грубінко Андрій Васильович – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гуцол Олексій Вікторович – студент історичного факультету ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Заставецька Наталія Михайлівна – магістрантка кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Караманов Олексій Владиславович – кандидат історичних наук, асистент кафедри педагогіки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Климов Анатолій Олексійович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Красильников Костянтин Іванович – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНПУ імені Тараса Шевченка, завідувач Луганського відділення Східноукраїнського філіалу Інституту археології НАН України.

Крюков Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Кубанов Роман Анатолійович – менеджер відділу маркетингу ЛНПУ імені Тараса Шевченка, старший викладач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Харківського інституту економіки ринкових відносин та менеджменту (Луганський факультет).

Ладига Людмила Іванівна – аспірантка кафедри політології та правознавства ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Ласкавий Дмитро Васильович – студент історичного факультету ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Набока Олександр Вікторович – магістр історії, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Пробийголова Олексій Сергійович – студент історичного факультету ЛНПУ імені Тараса Шевченка, лаборант Луганського відділення Східноукраїнського філіалу Інституту археології НАН України.

Радченко Наталія Миколаївна – аспірантка кафедри політології та правознавства ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Русаков Костянтин Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Савенков Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Саранов Сергій Вікторович – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Сиротенко Світлана Миколаївна – аспірантка кафедри політології та правознавства ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Снегірьов Валерій Васильович – викладач кафедри філософії права та культурології Луганського державного університету внутрішніх справ України імені 10-річчя незалежності України.

Сухушин Михайло Петрович – здобувач кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.Мечникова.

Фомін Андрій Володимирович – аспірант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Фоміна Олена Володимирівна – молодший науковий співробітник Науково-дослідного центру імені В.М.Бейліса "Схід–Захід: теорія та історія міжцивілізаційних стосунків".

Харковський Руслан Геннадійович – старший викладач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Краснодонського факультету фінансів та менеджменту Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Шандра Ірина Олександрівна – аспірантка кафедри історії України ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Шахін Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.Мечникова.

Ширяєв Михайло Валерійович – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНПУ імені Тараса Шевченка.

Ямпольська Лариса Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди.

ВІСНИК
Луганського національного педагогічного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

Коректори: Ніколаєнко І.О.,
Колотовкіна Н.В.

Відповідальні за випуск:
проф.Бур'ян М.С., доц. Савенков В.В., доц.Бровченко І.Ю.

Здано до складання 1.09.2006 р. Підписано до друку 29.09.2006
Формат Папіт офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризо графічний. Умов. друк. арк.. 36,27. Наклад 100 прим.Зам.№312

Видавництво ЛНПУ імені Тараса шевченка
“Альма-матер”
Вул.Оборонна, 2, м.Луганськ, 91011. Тел. / факс: (0642) 58-03-20